

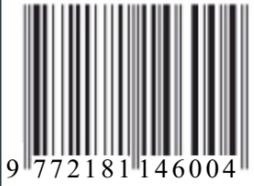
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

2/2023

E-ISSN 2181-1466

9 772181 146004

ISSN 2181-6875

9 772181 687004

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2023, № 2 (Mart)

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.
Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvoohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.
Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Rasulov To'liqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov Baqo Bafojevich, kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor (Andijon davlat Pedagogika instituti rektori)

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori (O'ZR FA tarix instituti yetakchi ilmiy xodimi)

Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoir Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, dotsent

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS

ANIQ VA TABIIY FANLAR * EXACT AND NATURAL SCIENCES *** ТОЧНЫЕ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ**

Latipov H.M.	Toʻrtinchi tartibli operatorli matritsaga mos Fredgolm determinantining asosiy xossalari	3
Norqulov J.F., Kengboyev S.A., Azimov R.B.	Silindrik tishli uzatmalarda tishnig qiyalik burchagi oʻzgarganda taʼsir qiladigan kuchlarni aniqlash va ishlash samaradorligini takomillashtirish	9
Alimov H.N., Mirzayev B.R., Toshmatov D.Sh., Yoʻldoshev B.A.	Kasr tartibli diffuziya tenglamasidan manbani aniqlash masalasi	13
Farxodov S.U., Yusupov X.N., Doliyev Sh.Q., Toshtemirov R.T.	Poʻlat ishlab chiqarish jarayonini nazorat qilishda optimallashtirish usulini qoʻllash	20
Ibodullayev M.X., Norqulov J.F., Saidov B.Y.	Neft va gaz sanoati korxonalarida issiqlik almashinish apparatlarining zamonaviy samarador konstruksiyasining hisobi	28
Nuriddinov J.Z., Primov J.F.	Parabolik tipdagi integro-differensial tenglama uchun teskari masalalar	36
Sayliyeva G.R.	Uch oʻlchamli qoʻzgʻalishga ega umumlashgan Fridriks modelining xos qiymatlari haqida	45
Toʻrayev Sh.D., Norqulov U.E., Nazarov M.M.	Turbogeneratorning texnik holatini baholash metodologiyasi	51
Юлдашева Н.Б.	Темир боратнинг оптик, магнитооптик ва фотомагнит хоссалари	57
Shoimov B.S., Jamolov Sh.J.	Singulyar koeffitsiyentga ega boʻlgan giperbolik tipdagi tenglama uchun Koshi masalasi	66
Jumayev J., Muhammadova M.	Ochiq oqim kengayishi kattaligidan turbulent qovushoqlik tenglamasi modelida foydalanish	71
Фаязов К.С., Худайберганов Я.К.	Условная корректность начально-краевой задачи для системы неоднородных уравнений параболического типа с двумя линиями вырождения	76
Jumayev J., Baqoyeva S.T.	Nostatsionar konveksiya masalasini oshkor usulda yechish	86
TILSHUNOSLIK *** LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ		
Akramov I.I.	Researching the origins of aphorisms	91
Gʻaybullayeva N.I.	Tilga kognitiv yondashuvning shakllanish taraqqiyoti	95
Raxmatova M.M., Inoyatova D.I.	Oʻzbek badiiy adabiyotida xunuklik tushunchasining ifodalanishi	100
Қутлиева М.Ғ.	Инглиз ва ўзбек тилларида қўшма сўзларда урғунинг аҳамияти	105
Махмудова S.X.	“Ostona” konsepti lingvomadaniy birliklarining badiiy matndagi oʻrni	110
Rabiyeva M.Gʻ, Mustoqova S.U.	Evfemizmlarning ingliz va oʻzbek tillarida lingvomadaniy shartlanishi	115
Navruzova N.X.	Connotation in verbs and its expressive functions	119
Nazarova N.A.	Bases of the theoretical study of anthroponyms and their	126

	characteristics	
Saidov Kh.Sh.	Economizing language resources on the example of the word formation of modern English slang	132
Sharipova D.Sh.	The linguistic relationship of symbols	136
Абдувахабова Д.Н.	Тилшуносликда эмотивлик, модаллик ва баҳолаш категорияларининг ўзаро боғлиқлиги	143
Джалилова З.Б.	Инглиз ва ўзбек тилларида гул номларининг лексик-семантик майдони ҳамда лингвопоэтик хусусиятлари	147
Ибрагимова Н.А.	Аутентик матн тушунчаси, турлари ва таснифи	154
Қаршиев Н.Т.	Қорақўлчилик терминларининг ясаиш усуллари	159
Zikrillayev G'.N., Ro'ziyev Y.B., Safarov F.S.	Dialektik materializm va tilshunoslik metodologiyasi	168
Fayziyeva A.A.	Inson his-tuyg'ulariga oid konseptual modellar	176
ADABIYOTSHUNOSLIK *** LITERARY CRITICISM *** ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ		
Axmedova S.H.	Ingliz va o'zbek ertaklarida epik ko'makchilar talqini va tasviri	181
Davronova Sh.G'.	Isajon Sultonning "Bibi Salima" hikoyasida milliylik ifodasi	187
Djumayeva N.	Ingliz hamda o'zbek xalq ertaklaridagi sehrlı buyumlar orqali milliy madaniyatning ifodalanishi	192
Karimova D.H., Ahmadova X.N.	Aka-uka Grimm ertaklari o'zbekcha tarjima variantlarining shakllanish omillari va paradigmatic belgilari	198
Khayrullayeva N.N.	The analysis of the setting in the eco-fiction novels "Time is a river", "Sweetgrass", "The summer of lost and found" by American writer Mary Alice Monroe	203
Nodirova F.X.	Sa'dulla Hakim she'riyatida adabiy g'oya va tahlil	209
Rakhmatova M., Rakhmonova J.	XXI Century American prose: analysis of "The hunger games" by Susanne Collins	214
Xamdamova S.B., Tilavova N.	Charlz Dikkensning "Nikolas Niklbining hayoti va sarguzashtlari" romani kompozitsiyasi va tarbiya romanining janr xususiyatlari	219
Jo'rayeva M.J.	Hilda Dulitl she'riyatida imajism ifodasi	225
Одилова Г.	Болалар адабиётида глуттоник дискурс таржимасида услуб ва маъно адекватлиги	229
Mizrabova J.I.	Uilyam Shekspirning "Qirol Lir" nomli asari tarjimalarida kalamburning qayta voqelantirishdagi muammolari	235
Эльманова М.Т.	Проблема семейных ценностей в романах Джойс Кэрролл Оатс "Мать, пропавшая без вести" и "Мы были Малвэнами"	245
MATNSHUNOSLIK VA ADABIY MANBASHUNOSLIK *** TEXTOLGY AND LITERARY SOURCE STUDY *** ТЕКСТОЛОГИЯ И ЛИТЕРАТУРНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ		
Narziyeva D.I.	Mashrab devonlari nashrlaridagi tafovutlar	249
"NAVOIY GULSHANI"		
Amonova Z.Q.	Yuzungda zarvaraq har yonki lutfi benihoyatdur	253
PEDAGOGIKA *** ПЕДАГОГИКА *** PEDAGOGICS		
Burxonova M.X.	Tibbiy madaniyat tushunchasining shakllanish tarixi	255
Sariyev R.Sh.	Chizmachilik fanida ijodiy loyihalash faoliyatining pedagogik-psixologik xususiyatlari	259
Xodjayev R.I.	Bokschilarni tayyorlashning psixo-fiziologik xususiyatlari	263
TARIX *** ИСТОРИЯ *** HISTORY		
Ражабова Д.Я.	Бухоро амирлигидаги сунний-шиа ихтилофлари тарихидан	267

TO'RTINCHI TARTIBLI OPERATORLI MATRITSAGA MOS FREDGOLM DETERMINANTINING ASOSIY XOSSALARI

Latipov Hakimboy Mirzo o'g'li,

Buxoro davlat universiteti, Buxoro, O'zbekiston

h.m.latipov@buxdu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada panjaradagi soni saqlanmaydigan va to'rttadan oshmaydigan zarrachalar sistemaga mos keluvchi \mathcal{A}_μ , $\mu > 0$ to'rtinchi tartibli operatorli matritsa qaralgan. \mathcal{A}_μ operatorli matritsa uchun Fredgolm determinanti qurilgan hamda uning asosiy xossalari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: operatorli matritsa, Fok fazo, muhim va diskret spektrlar, Fredgolm determinanti.

Аннотация. В настоящей статье рассматривается операторная матрица четвёртого порядка \mathcal{A}_μ , $\mu > 0$, соответствующая системе с несохраняющимся и состоящим не более, чем из четырёх частиц на решётке. Построен определитель Фредгольма для операторной матрицы \mathcal{A}_μ , и изучены его основные свойства.

Ключевые слова: операторная матрица, пространство Фока, существенный и дискретный спектры, определитель Фредгольма.

Abstract. In this paper an operator matrix of order four \mathcal{A}_μ , $\mu > 0$ corresponding to a system of non conserved and not more than four particles on a lattice is considered. The Fredholm determinant for the operator matrix \mathcal{A}_μ is constructed and its main properties are studied.

Keywords: operator matrix, Fock space, essential and discrete spectra, Fredholm determinant.

Kirish. Ma'lumki, operatorli matritsalar deganda elementlari biror Banax yoki Hilbert fazosini ikkinchisiga o'tkazuvchi chiziqli operatorlardan iborat bo'lgan matritsalar tushuniladi. Odatda bu turdagi matritsalar qattiq jismlar fizikasi [1], statistik fizika [2], kvant maydon nazariyasi [3] va zamonaviy matematik fizikaning yana ko'plab sohalarida uchrab turadi. Operatorli matritsalarining muhim sinflariga misol sifatida haqiqiy sonlar to'plamidagi yoki butun sonlar to'plamidagi soni saqlanmaydigan zarrachalar sistemasiga mos Gamiltonianlarni keltirish mumkin. Bunda zarrachalar soni spin-bozon modeli [4, 5] kabi cheksiz va qirg'ilgan spin-bozon modeli [6, 7] kabi chekli bo'lishi mumkin. Birinchi holda cheksiz operatorli matritsalar, ikkinchi holda esa chekli o'lchamli operatorli matritsalar hosil bo'ladi. Shu sababli chekli o'lchamli operatorli matritsalarining spektral xossalari o'rganish dolzarb hisoblanadi.

Masalaning qo'yilishi. Faraz qilaylik $\mathcal{H}_0 := \mathbb{C}$ bir o'lchamli kompleks fazo, $\mathcal{H}_n := L_2((\mathbb{T}^d)^n)$, $n = 1, 2, 3 - (\mathbb{T}^d)^n$ da aniqlangan kvadrati bilan integrallanuvchi (kompleks qiymatli) funksiyalar Gilbert fazosi bo'lsin. Bu yerda \mathbb{T}^d orqali d o'lchamli tor, ya'ni $\mathbb{T}^d := (-\pi; \pi]^d$ belgilangan.

$\mathcal{H}^{(0,3)}$ sifatida $\mathcal{H}_0, \mathcal{H}_1, \mathcal{H}_2$ va \mathcal{H}_3 fazolarning to'g'ri yig'indisini belgilaymiz, ya'ni $\mathcal{H}^{(0,3)} := \mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1 \oplus \mathcal{H}_2 \oplus \mathcal{H}_3$. Odatda bu fazoga Fok fazosining qirg'ilgan to'rt zarrachali qism fazosi deyiladi.

Bizga yaxshi ma'lumki, $\mathcal{H}^{(0,3)}$ Gilbert fazoning ixtiyoriy f elementi $f = (f_0, f_1, f_2, f_3)$ vektor funksiya ko'rinishida bo'lib, bu fazodan olingan ixtiyoriy ikkita $f = (f_0, f_1, f_2, f_3)$ va $g = (g_0, g_1, g_2, g_3)$ elementlari skalyar ko'paytmasi

$$(f, g) = (f_0, g_0)_0 + (f_1, g_1)_1 + (f_2, g_2)_2 + (f_3, g_3)_3$$

kabi aniqlanadi, bu yerda $(\cdot, \cdot)_i$ orqali \mathcal{H}_i fazodagi skalyar ko'paytma belgilangan, ya'ni

$$(f_0, g_0)_0 = f_0 * \bar{g}_0, \quad (f_1, g_1)_1 = \int_{\mathbb{T}^d} f_1(k_1) \overline{g_1(k_1)} d(k_1);$$

$$(f_2, g_2)_2 = \int_{(\mathbb{T}^d)^2} f_2(k_1, k_2) \overline{g_2(k_1, k_2)} d(k_1) d(k_2),$$

$$(f_3, g_3)_3 = \int_{(\mathbb{T}^d)^3} f_3(k_1, k_2, k_3) \overline{g_3(k_1, k_2, k_3)} d(k_1) d(k_2) d(k_3).$$

Operatorlar nazariyasidan bizga yaxshi ma'lumki, $\mathcal{H}^{(0,3)}$ Gilbert fazosida aniqlangan har qanday chiziqli, chegaralangan operator hamisha 4-tartibli operatorli matritsa ko'rinishida tasvirlanadi.

Ushbu maqolada $\mathcal{H}^{(0,3)}$ fazoda aniqlangan quyidagi

$$\mathcal{A}_\mu = \begin{pmatrix} A_{00} & \mu A_{01} & 0 & 0 \\ \mu A_{01}^* & A_{11} & \mu A_{12} & 0 \\ 0 & \mu A_{12}^* & A_{22} & \mu A_{23} \\ 0 & 0 & \mu A_{23}^* & A_{33} \end{pmatrix},$$

4-tartibli operatorli matritsani qaraymiz, bunda $A_{ij}; \mathcal{H}_j \rightarrow \mathcal{H}_i, i \leq j, i, j = 0, 1, 2, 3$ matritsaviy elementlar quyidagi tengliklar bilan aniqlangan:

$$A_{00}f_0 = \varepsilon f_0; A_{01}f_1 = \int_{\mathbb{T}^d} v(t)f_1(t) dt;$$

$$(A_{11} f_1)(k_1) = (\varepsilon + u(k_1))f_1(k_1);$$

$$(A_{12} f_2)(k_1) = \int_{\mathbb{T}^d} v(t)f_2(k_1, t) dt;$$

$$(A_{22} f_2)(k_1, k_2) = (\varepsilon + u(k_1) + u(k_2))f_2(k_1, k_2);$$

$$(A_{23} f_3)(k_1, k_2) = \int_{\mathbb{T}^d} v(t)f_3(k_1, k_2, t) dt;$$

$$(A_{33} f_3)(k_1, k_2, k_3) = (\varepsilon + u(k_1) + u(k_2) + u(k_3))f_3(k_1, k_2, k_3).$$

Bu yerda $\mu > 0$ -ta'sirlashish parametri, ε -haqiqiy son, $v(\cdot)$ va $u(\cdot)$ funksiyalar \mathbb{T}^d da aniqlangan haqiqiy qiymatli uzluksiz funksiyalar. Parametrlarga qo'yilgan bunday shartlarda \mathcal{A}_μ operatorli matritsa $\mathcal{H}^{(0,3)}$ Gilbert fazosida chiziqli, chegaralangan va o'z-o'ziga qo'shma operator bo'ladi.

Qo'shma operatorlarni aniqlash qoidasiga ko'ra

$$(A_{01}^* f_0)(k_1) = v(k_1) f_0, (A_{12}^* f_1)(k_1, k_2) = v(k_2) f_1(k_1);$$

$$(A_{23}^* f_2)(k_1, k_2, k_3) = v(k_3) f_2(k_1, k_2), f_0 \in \mathcal{H}_0, f_1 \in \mathcal{H}_2, f_2 \in \mathcal{H}_2.$$

tengliklar o'rinlidir.

Zamonaviy matematik fizikada A_{01}, A_{12}, A_{23} operatorlarga yo'qotish operatorlari, $A_{01}^*, A_{12}^*, A_{23}^*$ operatorlarga esa paydo qilish operatorlari deyiladi. $A_{ii}, i = 0, 1, 2, 3$ diogonal elementlar esa qo'zg'almas operatorlar hisoblanadi. Odatda \mathcal{A}_μ operatorli matritsa panjaradagi soni saqlanmaydigan va to'rttadan oshmaydigan zarrachalar sistemasiga mos gamiltonian sifatida ham qaraladi.

$\sigma(\cdot), \sigma_{\text{ess}}(\cdot), \sigma_{\text{disc}}(\cdot)$ va $\rho(\cdot)$ to'plamlar orqali mos ravishda chegaralangan o'z-o'ziga qo'shma operatorning spektrini, muhim spektrini, diskret spektrini va rezolventa to'plamini belgilaymiz.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi quyidagilardan iborat:

1) \mathcal{A}_μ operatorli matritsaning muhim spektrini tasvirlash;

2) Nollari to'plami \mathcal{A}_μ operatorli matritsaning diskret spektri bo'ladigan $\Omega_\mu(z)$ Fredholm determinantini qurish;

3) $\Omega_\mu(\cdot)$ funksiyaning asosiy xossalarini o'rganish.

Maqolaning qolgan qismi 1) – 3) masalalarning yechimiga bag'ishlanadi.

\mathcal{A}_μ operatorli matritsaning muhim spektri. Bu bo'limda \mathcal{A}_μ operatorli matritsaning muhim spektri tasvirlanadi hamda uning ikki zarrachali, uch zarrachali va to'rt zarrachali tarmoqlari ajratiladi.

Quyidagicha belgilashlar kiritamiz:

$$m = \min_{k_1 \in \mathbb{T}^d} u(k_1), \quad M := \max_{k_1 \in \mathbb{T}^d} u(k_1).$$

$\mathbb{C} \setminus \{\varepsilon + m; \varepsilon + M\}$ sohada analitik bo'lgan

$$\Omega_{\mu}^{(1)}(z) := \varepsilon - z - \mu^2 \int_{\mathbb{T}^d} \frac{v^2(t) dt}{\varepsilon + u(t) - z}$$

funksiyani qaraymiz.

Faraz qilaylik,

$$\sigma_{\mu}^{(1)} := \{z \in \mathbb{C} \setminus [\varepsilon + m; \varepsilon + M]: \Omega_{\mu}^{(1)}(z) = 0\}$$

bo'lsin.

$\mathbb{C} \setminus \{[m; M] + \sigma_{\mu}^{(1)}\} \cup \{\varepsilon + 2m; \varepsilon + 2M\}$ sohada analitik bo'lgan

$$\Omega_{\mu}^{(2)}(z) := \varepsilon - z - \mu^2 \int_{\mathbb{T}^d} \frac{v^2(t) dt}{\Omega_{\mu}^{(1)}(z)(z - u(t))}$$

funksiyani qaraymiz va

$$\sigma_{\mu}^{(2)} := \{z \in \mathbb{C} \setminus \{[m; M] + \sigma_{\mu}^{(1)}\}: \Omega_{\mu}^{(2)}(z) = 0\};$$

$$\Sigma_{\mu} := \{[m; M] \cup \sigma_{\mu}^{(2)}\} \cup \{[2m; 2M] \cup \sigma_{\mu}^{(1)}\} \cup [\varepsilon + 3m; \varepsilon + 3M]$$

belgilashlarni olamiz.

Quyidagi teorema \mathcal{A}_{μ} operatorli matritsa muhim spektrini tavsiflaydi.

1-teorema. \mathcal{A}_{μ} operatorli matritsaning muhim spektri Σ_{μ} to'plam bilan ustma-ust tushadi, ya'ni $\sigma_{\text{ess}}(\mathcal{A}_{\mu}) = \Sigma_{\mu}$ tenglik o'rinlidir.

Endi \mathcal{A}_{μ} operatorli matritsaning muhim spektrining asosiy tarmoqlarini ajratamiz.

1-ta'rif. Ushbu

$$\sigma_{\text{two}}(\mathcal{A}_{\mu}) := [2m; 2M] + \sigma_{\mu}^{(1)};$$

$$\sigma_{\text{three}}(\mathcal{A}_{\mu}) := [m; M] + \sigma_{\mu}^{(2)};$$

$$\sigma_{\text{four}}(\mathcal{A}_{\mu}) := [\varepsilon + 3m; \varepsilon + 3M];$$

to'plamlarga mos ravishda $\sigma_{\text{ess}}(\mathcal{A}_{\mu})$ to'plamning ikki zarrachali, uch zarrachali va to'rt zarrachali tarmoqlari deyiladi.

\mathcal{A}_{μ} operatorli matritsa uchun Fredholm determinantlari: asosiy xossalar. Qaralayotgan \mathcal{A}_{μ} operatorli matritsaning diskret spektrini o'rganish maqsadida $\mathbb{C} \setminus \Sigma_{\mu}$ sohada analitik bo'lgan

$$\Omega_{\mu}(z) := \varepsilon - z - \mu^2 \int_{\mathbb{T}^d} \frac{v^2(t) dt}{\Omega_{\mu}^{(2)}(z - u(t))}$$

funksiyani aniqlaymiz.

Ishning asosiy natijalaridan biri bo'lgan hamda \mathcal{A}_{μ} operatorli matritsa xos qiymatlari va $\Omega_{\mu}(\cdot)$

funksiya nollari orasidagi bog'lanishni ifodalovchi teoremani bayon qilamiz.

Har bir $k_1, k_2 \in \mathbb{T}^d$ uchun $\mathbb{C} \setminus \sigma_{\text{ess}}(\mathcal{A}_{\mu})$ to'plamda analitik bo'lgan

$$\Delta_2(k_1, k_2, z) = \varepsilon + u(k_1) + u(k_2) - z - \mu^2 \int_{\mathbb{T}^d} \frac{v^2(t)}{\varepsilon + u(k_1) + u(k_2) + u(t) - z} dt;$$

$$\Delta_3(k_1, z) = \varepsilon + u(k_1) - z - \mu^2 \int_{\mathbb{T}^d} \frac{v^2(t) dt}{\Delta_2(k_1, t, z)}$$

va

$$\Omega_{\mu}(z) = \varepsilon - z - \mu^2 \int_{\mathbb{T}^d} \frac{v^2(t) dt}{\Delta_3(t, z)}$$

funksiyalarni qaraymiz.

2-teorema. $z \in \mathbb{C} \setminus \sigma_{\text{ess}}(\mathcal{A}_{\mu})$ soni \mathcal{A}_{μ} operatorli matritsaning xos qiymati bo'lishi uchun $\Omega_{\mu}(z) = 0$ tenglikning bajarilishi zarur va yetarlidir.

Isbot. Faraz qilaylik, $z \in \mathbb{C} \setminus \sigma_{\text{ess}}(\mathcal{A}_\mu)$ soni \mathcal{A}_μ operatorli matritsaning xos qiymati bo'lib, $f = (f_0, f_1, f_2, f_3) \in \mathcal{H}^{(0,3)}$ bu xos qiymatga mos xos vektor funksiya bo'lsin. U holda $f = (f_0, f_1, f_2, f_3) \in \mathcal{H}^{(0,3)}$ vektor funksiya uchun $\mathcal{A}_\mu f = zf$ tenglikni, ya'ni f_0, f_1, f_2 , va f_3 kordinatalar

$$\begin{cases} \varepsilon f_0 + \mu \int_{\mathbb{T}^d} v(t) f_1(t) dt = z f_0 \\ \mu v(k_1) f_0 + (\varepsilon + u(k_1)) f_1(k_1) + \mu \int_{\mathbb{T}^d} v(t) f_2(k_1, t) dt = z f_1(k_1) \\ \mu v(k_2) f_1(k_1) + (\varepsilon + u(k_1) + u(k_2)) f_2(k_1, k_2) + \mu \int_{\mathbb{T}^d} v(t) f_3(k_1, k_2, t) dt = z f_2(k_1, k_2) \\ \mu v(k_3) f_2(k_1, k_2) + (\varepsilon + u(k_1) + u(k_2) + u(k_3)) f_3(k_1, k_2, k_3) = z f_3(k_1, k_2, k_3) \end{cases} \quad (1)$$

tenglamalar sistemasini qanoatlantiradi.

$$z \notin [\varepsilon + 3m; \varepsilon + 3M] \text{ ekanligidan barcha } k_1, k_2, k_3 \in \mathbb{T}^d \text{ lar} \\ \varepsilon + u(k_1) + u(k_2) + u(k_3) - z \neq 0$$

munosabat bajarilishi kelib chiqadi.

U holda (1) tenglamalar sistemasining to'rtinchi tenglamasidan $f_3(k_1, k_2, k_3)$ uchun

$$f_3(k_1, k_2, k_3) = - \frac{\mu v(k_3) f_2(k_1, k_2)}{\varepsilon + u(k_1) + u(k_2) + u(k_3) - z} \quad (2)$$

ifodani hosil qilamiz.

$f_3(\cdot, \cdot, \cdot)$ uchun topilgan (2) ifodani (1) tenglamalar sistemasining uchinchi tenglamasiga qo'yib

$$\mu v(k_2) f_1(k_1) + (\varepsilon + u(k_1) + u(k_2)) f_2(k_1, k_2) + \mu \int_{\mathbb{T}^d} v(t) - \frac{\mu v(t) f_2(k_1, k_2) dt}{\varepsilon + u(k_1) + u(k_2) + u(t) - z} \\ = z f_2(k_1, k_2)$$

yoki

$$\left(\varepsilon + u(k_1) + u(k_2) - z - \mu^2 \int_{\mathbb{T}^d} \frac{v^2(t) dt}{\varepsilon + u(k_1) + u(k_2) + u(t) - z} \right) f_2(k_1, k_2) = -\mu v(k_2) f_1(k_1)$$

tenglikni hosil qilamiz.

$z \in \mathbb{C} \setminus \{[2m; 2M] + \sigma_\mu^{(1)}\}$ munosabatga ko'ra barcha $k_1, k_2 \in \mathbb{T}^d$ lar uchun $\Omega_\mu^{(1)}(z - u(k_1) - u(k_2)) \neq 0$ bo'ladi. Shu sababli oxirgi tenglikdan $f_2(\cdot, \cdot)$ uchun

$$f_2(k_1, k_2) = - \frac{\mu v(k_2) f_1(k_1)}{\Omega_\mu^{(1)}(z - u(k_1) - u(k_2))} \quad (3)$$

ifodani hosil qilamiz.

$f_2(\cdot, \cdot)$ uchun topilgan (3) ifodani (1) tenglamalar sistemasining ikkinchi tenglamasiga qo'yib

$$\mu v(k_1) f_0 + \left(\varepsilon + u(k_1) - z - \mu^2 \int_{\mathbb{T}^d} \frac{v^2(t) dt}{\Omega_\mu^{(1)}(z - u(k_1) - u(t))} \right) f_1(k_1) = 0.$$

tenglikni hosil qilamiz. Ya'ni,

$$\mu v(k_1) f_0 + \Omega_\mu^{(2)}(z - u(k_1)) f_1(k_1) = 0$$

Ma'lumki, $z \in \mathbb{C} \setminus \{[m; M] + \sigma_\mu^{(2)}\}$ bo'lganda istalgan $k_1 \in \mathbb{T}^d$ uchun $\Omega_\mu^{(2)}(z - u(k_1)) \neq 0$ munosabat bajariladi.

Bundan esa o'z navbatida

$$f_1(k_1) = - \frac{\mu v(k_1) f_0}{\Omega_\mu^{(2)}(z - u(k_1))} \quad (4)$$

tenglikni hosil qilamiz.

Endi $f_1(\cdot)$ uchun hosil bo'lgan (4) ifodani (1) tenglamalar sistemasining birinchi tenglamasiga qo'yamiz:

$$\varepsilon f_0 + \mu \int_{\mathbb{T}^d} v(t) \left(-\frac{\mu v(t) f_0}{\Omega_\mu^{(2)}(z-u(t))} \right) dt = z f_0,$$

$$\left(\varepsilon - z - \mu^2 \int_{\mathbb{T}^d} \frac{v^2(t) dt}{\Omega_\mu^{(2)}(z-u(t))} \right) f_0 = 0.$$

Ya'ni, $\Omega_\mu(z) f_0 = 0$. Agar oxirgi tenglikda $f_0 = 0$ bo'lsa, u holda (2)-(4) tengliklarga ko'ra $f_1(k_1) = 0$, $f_2(k_1, k_2) = 0$, $f_3(k_1, k_2, k_3) = 0$ ekanligi kelib chiqadi, ya'ni $f = (f_0, f_1, f_2, f_3) = \theta$ hosil bo'ladi. Bu esa f vektor-funksiyaning xos vektor-funksiya bo'lishiga ziddir. Shunday qilib, (1)-tenglamalar sistemasi nolmas yechimga ega bo'lishi uchun $\Omega_\mu(z) = 0$ bo'lishi zarur va yetarlidir. 2-teorema to'liq isbotlandi.

2-teoremadan \mathcal{A}_μ operatorli matritsaning diskret spektri uchun quyidagi natija kelib chiqadi.

1-natija. \mathcal{A}_μ operatorli matritsaning diskret spektri uchun $\sigma_{\text{disc}}(\mathcal{A}_\mu) = \{z \in \mathbb{C} \setminus \Sigma_\mu : \Omega_\mu(z) = 0\}$ tenglik o'rinlidir.

Odatda $\Omega_\mu(\cdot)$ funksiyaga \mathcal{A}_μ operatorli matritsaga mos Fredgolm determinanti deyiladi. \mathcal{A}_μ operatorli matritsa xos qiymatarining sonini aniqlashda $\Omega_\mu(\cdot)$ funksiyaning monotonlik xossasi muhim ahamiyatga ega.

1-xossa. $\Omega_\mu^{(1)}$ funksiya $(-\infty; \varepsilon + m)$ va $(\varepsilon + M; +\infty)$ oraliqlarda monoton kamayuvchi funksiya bo'ladi.

Isbot. Ta'rifiga ko'ra $\Omega_\mu^{(1)}(\cdot)$ funksiya $(-\infty; \varepsilon + m)$ va $(\varepsilon + M; +\infty)$ oraliqlarda differensiallanuvchi hamda istalgan $z \in (-\infty; \varepsilon + m) \cup (\varepsilon + M; +\infty)$ uchun

$$\frac{d}{dz} \Omega_\mu^{(1)}(z) = -1 - \mu^2 \int_{\mathbb{T}^d} \frac{v^2(t) dt}{(\varepsilon + u(t) - z)^2} < 0$$

munosabat o'rinli. Bu esa o'z navbatida $\Omega_\mu^{(1)}(\cdot)$ funksiya $(-\infty; \varepsilon + m) \cup (\varepsilon + M; +\infty)$ to'plamda monoton kamayuvchi ekanligini bildiradi. 1-xossa isbotlandi.

Agar $\lim_{z \rightarrow -\infty} \Omega_\mu^{(1)}(z) = +\infty$; $\lim_{z \rightarrow +\infty} \Omega_\mu^{(1)}(z) = -\infty$ ekanligini inobatga oladigan bo'lsak, 1-xossaga ko'ra $\Omega_\mu^{(1)}(\cdot)$ funksiya $(-\infty; \varepsilon + m)$ va $(\varepsilon + M; +\infty)$ oraliqlarning har birida ko'pi bilan bittadan nolga ega bo'ladi.

2-xossa. $\Omega_\mu^{(2)}(\cdot)$ funksiya $\mathbb{R} \setminus \{[m; M] + \sigma_\mu^{(1)}\} \cup [\varepsilon + 2m; \varepsilon + 2M]$ to'plamda monoton kamayuvchi bo'ladi.

Isbot. Agar $\Omega_\mu^{(2)}(\cdot)$ funksiyaning aniqlanishiga e'tibor beradigan bo'lsak, bu funksiya $\mathbb{R} \setminus \{[m; M] + \sigma_\mu^{(1)}\} \cup [\varepsilon + 2m; \varepsilon + 2M]$ to'plamda differensiallanuvchi va

$$\frac{d}{dz} \Omega_\mu^{(2)}(z) = -1 - \mu^2 \int_{\mathbb{T}^d} \frac{v^2(t) dt}{\left(\Omega_\mu^{(1)}(z-u(t)) \right)^2} \left(-\frac{d}{dz} \Omega_\mu^{(1)}(z-u(t)) \right) dt \quad (5)$$

tenglik o'rinlidir. 1-xossaga ko'ra barcha $z \in \mathbb{R} \setminus \{[m; M] + \sigma_\mu^{(1)}\} \cup [\varepsilon + 2m; \varepsilon + 2M]$ va $k_1 \in \mathbb{T}^d$ lar uchun $\frac{d}{dz} \Omega_\mu^{(1)}(z-u(k_1)) < 0$ tengsizlik bajariladi. Bundan va (5) tengsizlikdan istalgan $z \in \mathbb{R} \setminus \{[m; M] + \sigma_\mu^{(1)}\} \cup [\varepsilon + 2m; \varepsilon + 2M]$ uchun $\frac{d}{dz} \Omega_\mu^{(2)}(z) < 0$ tengsizlik bajarilishi kelib chiqadi. Demak, $\Omega_\mu^{(2)}(\cdot)$ funksiya $\mathbb{R} \setminus \{[m; M] + \sigma_\mu^{(1)}\} \cup [\varepsilon + 2m; \varepsilon + 2M]$ to'plamda monoton kamayuvchi ekan. 2-xossa isbotlandi.

3-xossa. $\Omega_\mu(\cdot)$ funksiya $\mathbb{R} \setminus \Sigma_\mu$ to'plamda monoton kamayuvchi funksiya bo'ladi.

Isbot. Ko'rinib turibdiki $\Omega_\mu(\cdot)$ funksiya $\mathbb{R} \setminus \Sigma_\mu$ to'plamda aniqlangan differensiallanuvchi funksiya va sodda hisoblashlarga ko'ra

$$\frac{d}{dz}\Omega_\mu(z) = -1 - \mu^2 \int_{\mathbb{T}^d} \frac{v^2(t)}{\left(\Omega_\mu^{(2)}(z - u(t))\right)^2} \left(-\frac{d}{dz}\Omega_\mu^{(2)}(z - u(t))\right) dt \quad (6)$$

tenglik o‘rinli bo‘ladi.

2-xossa isbotida keltirilgan tasdiqqa ko‘ra barcha $\mathbb{R} \setminus \Sigma_\mu$ va $k_1 \in \mathbb{T}^d$ lar uchun $\frac{d}{dz}\Omega_\mu^{(2)}(z - u(k_1)) < 0$ munosabat bajariladi. Bu esa o‘z navbatida (6) tenglik yordamida istalgan $z \in \mathbb{R} \setminus \Sigma_\mu$ uchun $\frac{d}{dz}\Omega_\mu(z) < 0$ tengsizlik bajarilishini ta‘minlaydi. Demak, $\Omega_\mu(\cdot)$ funksiya $\mathbb{R} \setminus \Sigma_\mu$ to‘plamdan monoton kamayuvchi ekan. 3-xossa to‘liq isbotlandi.

Ta‘kidlash joiz, 3-xossa \mathcal{A}_μ operatorli matritsa xos qiymatlari sonini aniqlashda, aniqroq qilib aytganda uning muhim spektrining har bir bo‘shlig‘ida (lakunada) ko‘pi bilan bittadan oddiy (1 karrali) xos qiymatga ega bo‘lishini isbotlashda asosiy xossa hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. A.I. Mogilner, *Hamiltonians of solid state physics at few-particle discrete Schrodinger operators: Problems and results*, *Advances in Sov. Math.* 5:139–194 (1991).
2. V.A. Malishev, R. A. Minlos, *Linear infinite-particle operators. Translations of Mathematical Monographs*, 143. AMS, Providence, RI.
3. K.O. Friedrichs, *Perturbation of spectra in Hilbert space*, AMS., Providence, Rhode Island (1965).
4. M. Hubner, H. Spohn, “Spectral properties of the spin-boson Hamiltonian,” *Ann. Inst. H. Poincare Phys. Theor.* 62, 289–323 (1995).
5. H.Spohn, *Ground states of the spin-boson Hamiltonian*, *Commun. Math. Phys.* 123, 277–304 (1989).
6. R.A. Minlos, H. Spohn, *The three-body problem in radioactive decay: The case of one atom and at most two photons in American Mathematical Society Translations-Series 2* (Amer. Math. Soc., Providence, RI, 1996), pp. 159–193.
7. M.Muminov, H. Neidhardt, T. Rasulov. *On the spectrum of the lattice spin-boson Hamiltonian for any coupling: 1D case*. *J. Math. Phys.*, 56 (2015), 053507.

**SILINDRIK TISHLI UZATMALARDA TISHNIG QIYALIK BURCHAGI
O'ZGARGANDA TA'SIR QILADIGAN KUCHLARNI ANIQLASH VA ISHLASH
SAMARADORLIGINI TAKOMILLASHTIRISH**

Norqulov Jonibek Farhod o'g'li,
TKTI Shahrisabz filiali katta o'qituvchisi
Kengboyev Sirojiddin Abray o'g'li,
TKTI Shahrisabz filiali assistenti
Azimov Ruslan Bunyod o'g'li,
TKTI Shahrisabz filiali talabasi

Annotasiya. Ushbu maqolada mexanik uzatmalar tarkibiga kiradigan tishli uzatmalarga ta'sir qiladigan kuchlar o'rganib chiqildi. Texnikada ham mashinasozlikda ham uzatmalarning o'rni va roli juda katta hisoblanadi. Shu sababli yuqori samaradorlikda ishlaydigan uzatmalarga bo'lgan ehtiyoj seziladi. Mexanik uzatmalarning samaradorligini, ya'ni foydali ish koeffitsiyentini oshirish uchun bir qancha usullar o'rganib chiqildi. O'rganish davomida silindrik tishli uzatmalarning tishlariga ta'sir qiladigan kuchlar tishlarining qiyalik burchagiga bog'liq ekanligi va tishning qiyalik burchagi o'zgarganda tishli uzatmalarning tishlariga ta'sir qiladigan kuchlarning qanday o'zgarishi o'rganib chiqildi. Uzatmalar samarador ishlashi uchun zaruriy konstruktiv o'zgarishlar kiritildi. Kiritilgan konstruktiv o'zgarishlar natijasida yuqori foydali ish koeffitsiyentiga erishildi. Shuningdek, ishlash vaqti davomida konstruksiyasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan turli xil yemirilishlarsiz uzoq vaqt davomida yuqori samaradorlikda ishlashga erishildi.

Kalit so'zlar: mexanik uzatmalar, tishli uzatmalar, kuch, burchak, silindrsimon tishli uzatmalar, yemirilish, konstruksiya, mustahkamlik chegarasi, ruxsat etilgan kuchlanish.

Аннотация. В данной статье рассматриваются силы, действующие на шестерни, входящие в состав механических трансмиссий. Роль и значение трансмиссий как в технике, так и в машиностроении очень велики. По этой причине также существует потребность в высокоэффективных трансмиссиях. Было изучено несколько методов повышения эффективности механических трансмиссий, то есть коэффициента полезного действия. В ходе исследования было изучено, что силы, действующие на зубья цилиндрической шестерни, зависят от угла наклона зубьев и как изменяются силы, действующие на зубья шестерни при изменении угла наклона зуба. Внесены необходимые структурные изменения, чтобы узнать, стал ли процесс более эффективным. Введённые конструктивные результаты позволили добиться высокого коэффициента полезной работы. Достигнута высокая эффективность работы в течение длительного времени.

Ключевые слова: механические передачи, зубчатые колёса, мощность, угол, цилиндрические шестерни, коррозия, конструкция, предел прочности, допустимый допуск.

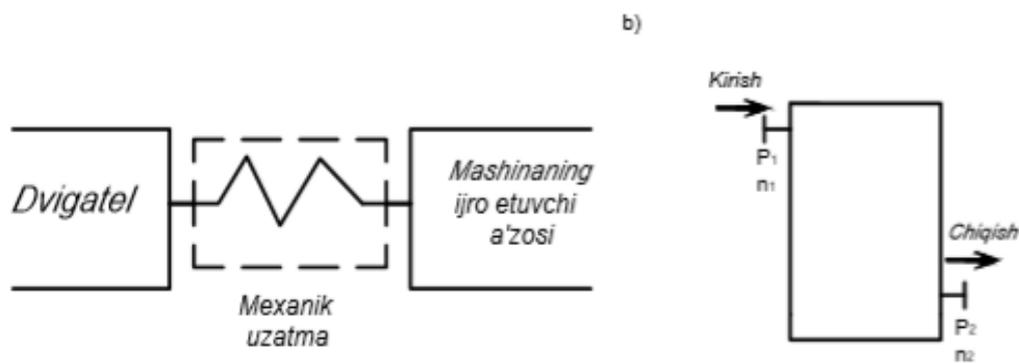
Annotation. In this article, the forces acting on gears, which are part of mechanical transmissions, have been studied. The essence and role of transmissions are very important in both technology and mechanical engineering. Therefore, there is a need for high-efficiency transmissions. A number of methods have been researched to increase the efficiency and co-efficiency of mechanical transmissions. During the study, it was observed that the forces acting on the teeth of the cylindrical gears depend on the angle of inclination of the teeth and how the forces acting on the teeth of the gears change while the angle of inclination of the teeth changes. Necessary structural changes were made for the efficient operation of extensions. As a result of the introduced structural changes, a high co-efficiency was achieved. Also, long-term high-efficiency operation was achieved without various corrosions that may occur in its construction during operation.

Keywords: mechanical transmissions, gears, power, angle, cylindrical gears, corrosion, design, strength limit, allowable tension, gear drives.

Kirish. Jahonda yildan yilga yuqori samaradorlikka ega bo'lgan texnologiyalarga bo'lgan talab ortib bormoqda, shu jumladan, mashina va mexanizmlarda qo'llaniladigan uzatmalarning ham samarador ishlaydigan va foydali ish koeffitsiyenti yuqori bo'lganlariga ehtiyoj seziladi. Shu sababli mexanik uzatmalar

tarkibiga kiradigan tishli uzatmalarga ta'sir qiladigan kuchlarni tishlarning qiyalik burchagi o'zgarishida qanday o'zgarishi o'rganib chiqildi va eng samarali holati aniqlandi. Tishli uzatmalar bir-biriga o'zaro ilashish hisobiga harakatni uzatadi, shu sababli katta kuch va kuchlanish ostida ishlaydi. Bilamizki, qanday materialdan yasalishidan qat'iy nazar tishli g'ildiraklarning mustahkamlik chegarasi mavjud. Shu sababli eng kam kuch tushadigan holatini aniqlash va uni amaliyotga tatbiq etish asosiy maqsad hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Uzatmalar bu energiya manbai bilan mashinaning ish bajaruvchi qismi oralig'ida joylashib, ularni o'zaro bog'lovchi hamda harakatni talab qilinganidek boshqarishga imkon beruvchi mexanizmlar uzatmalar deb ataladi. Turli mashinalarning yuritmalarida uzatmalar yordamida tezlik oshiriladi yoki pasaytiriladi; tezlik pog'onali yoki pog'onasiz tarzda rostlab turiladi, bitta dvigateldan bir necha mexanizm harakatga keltiriladi. Asosiy ko'rsatkichlari: uzatish momenti, burchak tezligi, uzatishlar soni, uzatishlar nisbati, foydali ish koeffitsiyenti (f.i.k.). Uzatmalarning mexanik, gidravlik va elektr turlari bor. Mexanik uzatmalar detallarning ilashish (yoki tishlashish) xossasiga (masalan: tishli uzatmalar zanjirli uzatmalar chervyakli uzatmalar) hamda ishqalanish xossasiga (masalan tasmali uzatmalar friksion uzatmalarga) asoslangan. Bunday uzatmalar stanoklar, avtomobillar, traktorlarning tezliklar qutilari va variatorlarida qo'llanadi. Tishli uzatma aylanma harakatni ilgarilama harakatga yoki aksincha aylantirib beradigan, yo bo'lmasa, aylanma harakat uzatadigan 3 zvenoli mexanizm. Uning 2 zvenosi qo'zg'aluvchan tishli g'ildirak (shesternya) dan (yoki shesternya va reyka) dan iborat bo'lib, qo'zg'almas zveno (korpus) bilan aylanma yoki ilgarilama harakat uzatuvchi juftlikni hosil qiladi. Tishli uzatmaning silindrik, konussimon, gipoid, to'lqinsimon va boshqa shaklli turlari bo'ladi. Ko'pgina mashina va mexanizmlarda tashqi ilashishli, ya'ni tishlari tashqi sirtiga o'yilgan tishli uzatma, kamdan-kam hollarda ichki tishlashishli (g'ildiraklardan birining ichiga tishlar o'yilgan) tishli uzatma ishlatiladi.[1. 46 bet.]

Tishli uzatma mexanik uzatmaning eng samarali va keng tarqalgan turi. Ular juda kichik kVt dan bir necha ming kVt gacha quvvatni amalga, grammning bir necha ulushidan 10 MN (1000 t kuch) gacha aylanma kuchni uzatishda qo'llaniladi. Tishli uzatma boshqa uzatmalarga qaraganda ixcham, f.i.k. yuqori, ko'pga chidamli, valga kam yuk tushishi bilan farq qiladi. [2 46....48 betlar.]

Detalning tez yoki yaxshi yeyilishi uning ishlash sharoitiga, moylanish darajasiga kontakt kuchlanishning qiymatiga va boshqa faktorlarga bog'liq. Shu sababli yeyilishga chidamlilikni ta'minlovchi aniq bir hisoblash usulini tavsiya etish qiyin. Eng ko'p qo'llaniladigan usul, bu solishtirma bosim va shartli koeffitsiyent R ni aniqlab, ularni ruxsat etilgan kattaliklar bilan solishtirishdir. Tishlarning sinishi asosan ochiq tishli hamda tish yuzasining qattiqligi yuqori darajada bo'lgan yopiq uzatmalarda ko'pincha tish uchidan yoki asosdan sinish hollari uchraydi. G'ildirak tishlarining sinishiga asosiy sabablar bu ishlash jarayonida o'ta yuklanish bo'lishi va bu o'zgaruvchan kuchlanish bo'lishi yoki o'zgaruvchan kuchlanishni uzoq vaqt davomida ta'sir etishidir. Bunday hollarda tish tubiga yaqin joyda metallarning toliqishidan darz paydo boladi, bu darz kuchlanishlar to'plangan joyda hosil bo'lib vaqt o'tishi bilan kattalashib tishning sinishiga olib keladi. [3 76...79 betlar.]

Ruxsat etilgan kuchlanish ma'lum yuklanish ta'siridan detalning xavfli kesimida bo'ladigan kuchlanishning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan va uning yetarli darajada mustahkam bo'lishini hamda talab etilgan vaqtda benuqson ishlashini ta'minlaydigan eng katta qiymat. Kuchlanishning bu qiymatini topish uchun chegaraviy kuchlanish hamda mustahkamlik zaxirasi qiymatlari aniqlangan bo'lishi kerak. Chegaraviy kuchlanishning qiymati materiallarning mexanik xossalriga bog'liq. Ruxsat etilgan kuchlanishni detalning yemirilishi yoki katta deformatsiyasi qiymatining oshib ketishi ta'sirida normal sharoitlar buzilishi ro'y berayotgan chegaraviy kuchlanish qismi sifatida aniqlash mumkin. [4 66...69 betlar.]

Silindrik tishli uzatmalar tishlariga 3 xil kuchlar ta'sir qiladi, bularga aylanma kuch, radial kuch va normal kuchlar kiradi. Tishli uzatmalar tishlarining qiyalik burchagi $\beta=8^\circ \dots 18^\circ$ gacha o'zgarishiga ruxsat etiladi [5 124...128betlar].

Aylanma kuch quyidagi formuladan aniqlanadi.

$$F_t = \frac{2T_2}{d_2} = \frac{T_2(i_{red} + 1)}{a_w i_{red}};$$

Radial kuch quyidagi formuladan aniqlanadi.

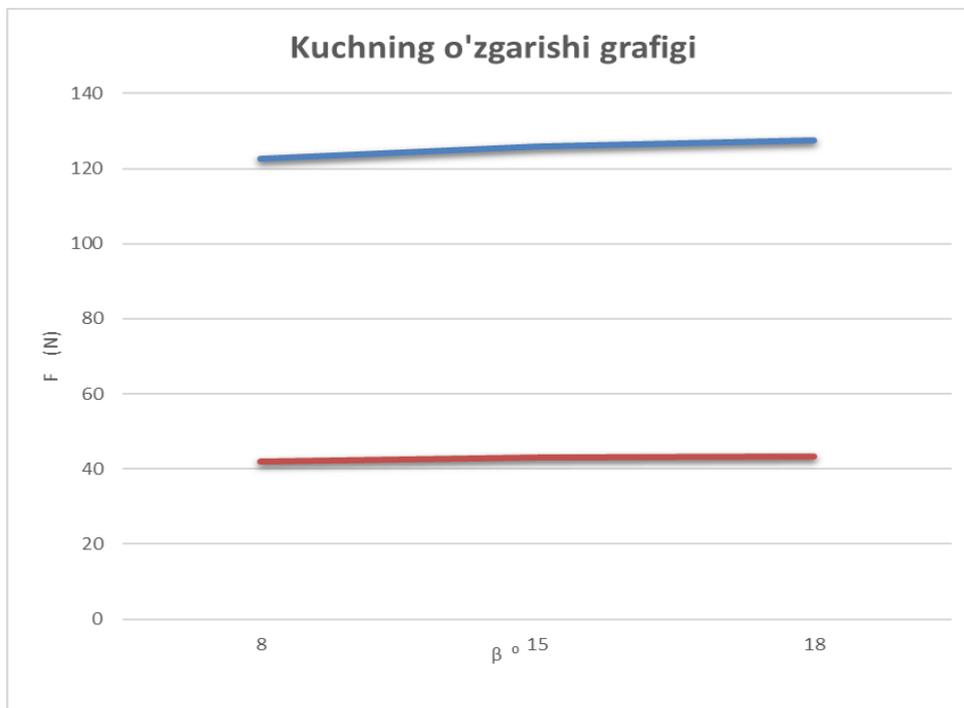
$$F_r = F_t \frac{tg\alpha}{\cos\beta};$$

Normal kuch quyidagi formuladan aniqlanadi.

$$F_n = \frac{F_t}{\cos\alpha \cos\beta};$$

Tahlil va natijalar. Hisoblab olingan qiymatlardan kuchning qanday o'zgarishini bilib olish uchun shu kuchlarni o'z o'rniga mos ravishda qo'yib jadvalini tuzib olamiz.

Ushbu grafikdan ko'rishimiz mumkinki, silindrik tishli uzatmalarda tishning qiyalik burchagining o'zgarishi faqat radial kuch va normal kuchning o'zgarishiga olib keladi.

Tadqiqot metodologiyasi. $T_2=94$ Nm buruvchi momentni uzatuvchi reduktorning uzatishlar nisbati $i_{red}=3.5$ tishli g'ildirak diametri $d_2=1650$ mm=1.65m o'qlararo masofa $a_w=400$ mm=0.4m va $\alpha=20^\circ$ va tishning qiyalik burchagini $\beta=8^\circ \dots 18^\circ$ gacha o'zgariganda kuchning ta'sir qilishini hisoblab chiqamiz.

Aylanma kuchni hisoblaymiz.

$$F_t = \frac{2T_2}{d_2} = \frac{2 \cdot 94}{1.65} = 113.94 = 114 \text{ N};$$

$\beta_1=8^\circ$; $\beta_2=15^\circ$; $\beta_3=18^\circ$ teng bo'lgandagi radial kuch qiymatlarini hisoblaymiz.

$$F_{r1} = F_t \frac{tg\alpha}{\cos\beta_1} = 114 \frac{0.364}{0.99} = 41.9 \text{ N};$$

$$F_{r2} = F_t \frac{tg\alpha}{\cos\beta_2} = 114 \frac{0.364}{0.965} = 43 \text{ N};$$

$$F_{r3} = F_t \frac{tg\alpha}{\cos\beta_3} = 114 \frac{0.364}{0.951} = 43.634 \text{ N};$$

$\beta_1=8^\circ$; $\beta_2=15^\circ$; $\beta_3=18^\circ$ ga teng bo'lgandagi normal kuch qiymatlarini hisoblaymiz.

$$F_{n1} = \frac{F_t}{\cos\alpha\cos\beta_1} = \frac{114}{0.939 \cdot 0.99} = 122.6 \text{ N};$$

$$F_{n2} = \frac{F_t}{\cos\alpha\cos\beta_2} = \frac{114}{0.939 \cdot 0.965} = 125.8 \text{ N};$$

$$F_{n3} = \frac{F_t}{\cos\alpha\cos\beta_3} = \frac{114}{0.939 \cdot 0.951} = 127.6 \text{ N};$$

Xulosa. Hisob-kitoblar va shu hisob-kitoblar natijasidan tuzilgan ushbu grafikdan ko‘rinib turibdiki, silindrik tishli uzatmalarda tishning qiyalik burchagi o‘zgarganda tishli uzatmaga ta’sir qiladigan aylanma kuch o‘zgarishsiz qoladi, radial va normal kuch esa qiyalik burchagi qanchalik kattalashsa unga ta’sir qiladigan radial va normal kuch ham unga mos ravishda kattalashib boradi. Ma’lum bir harakatni uzatayotganda tishli uzatmaga ta’sir qiladigan kuch eng kichik bo‘lgan holati biz uchun eng samarali holati hisoblanadi. Chunki tishli uzatmaga ta’sir qiladigan kuchlar qanchalik kichik bo‘lsa, uning ishlash davri mobaynida konstruksiyasida sinish va yemirilishlar kam uchraydi va ishlash vaqti uzayishiga erishish mumkin. Bu natijaga esa tishning qiyalik burchagini kichik bo‘lgan holatlarda erishish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Shoobidov Sh.A. *Mashina detallari: O‘quv qo‘llanma. ToshDTU, 2000.46-bet.*
2. Tojibayev R., Jo‘rayev A., Maqsudov R. *Mashina detallari. - T.: «Fan va texnologiya», 2010.46...48 betlar.*
3. Tojibayev R., Jo‘rayev A., Maqsudov R. *Mashina detallari. - T.: «Fan va texnologiya», 2010.76...79 betlar.*
4. Tojibayev R., Jo‘rayev A., Maqsudov R. *Mashina detallari. - T.: «Fan va texnologiya», 2010.66...69 betlar.*
5. Sulaymonov I. *“Mashina detallari” T.1981 yil. 124-128 betlar.*
6. Чернавский С.А. и др. *Курсовое проектирование деталей машин. М.: Машиностроение. 1987*
- 2.
7. *Детали машин. Атлас конструкций /Под ред. Д.Н. Решетова. М.: Машиностроение. 1992*
- 2.

KASR TARTIBLI DIFFUZIYA TENGLAMASIDAN MANBANI ANIQLASH MASALASI

Alimov Hakim Nema'tovich,

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Sirtqi bo'lim Tabiiy va aniq fanlarda masofaviy ta'lim kafedrasini mudiri,

fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori

xakim_alimov@mail.ru

Mirzayev Boburjon Ravshan o'g'li,

Jizzax davlat pedagogika universiteti magistranti

boburjon@mail.ru

Toshmatov Davron Shuhrat o'g'li,

Jizzax davlat pedagogika universiteti magistranti

davron@mail.ru

Yo'ldoshev Bekzod Allamurod o'g'li,

Jizzax davlat pedagogika universiteti magistranti

bekzod@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada bir o'lchamli kasr tartibli diffuziya tenglasining o'ng tomonini aniqlash masalasi ko'rilgan. Bunda tenglamaga boshlang'ich shart (Koshi sharti) qo'yilgan bo'lib, boshlang'ich masala hosil qilingan. Dastlab boshlang'ich masalaning xossalari yetarlicha tadqiq qilingan. So'ngra vaqt o'qi ustida qo'shimcha shart berilgan bo'lib, uning yordamida manba funksiyasi aniqlangan. Qo'yilgan masala chiziqli bo'lganligi sababli qo'yilgan masalaning yechimi oshkor ko'rinishda topilgan.

Kalit so'zlar: Dyamel prinsipi, Mittag-Leffler funksiyasi, Grin funksiyasi, Dirakning deltasi, Rimann-Liuvill kasr hosilasi, yechimning yagonaligi, Fur'e almashtirishi.

Аннотация. В данной статье рассматривается задача определения правой части одномерного уравнения диффузии дробного порядка. В этом случае к уравнению применялось начальное условие (условие Коши), и создавалась исходная задача. Изначально свойства исходной задачи были достаточно изучены. Затем на оси времени задаётся дополнительное условие, с помощью которого определяется функция источника. Поскольку данная задача является линейной, решение данной задачи находится очевидным образом.

Ключевые слова: принцип Дюамеля, функция Mittag-Леффлера, функция Грина, дельта функция Дирака, дробная производная Римана-Лиувилля, единственность, преобразование Фурье.

Abstract. In this article, we consider the problem of determining the right side of a one-dimensional fractional diffusion equation. In this case, the initial condition (the Cauchy condition) was applied to the equation and the original problem was created. Initially, the properties of the original problem were sufficiently studied. Then, an additional condition is set on the time axis, with the help of which the source function is determined. Since this problem is linear, the solution to this problem is found in an obvious way.

Keywords: Duhamel principle, Mittag-Leffler function, Green's function, Dirac delta function, Riemann-Liouville fractional derivative, uniqueness, Fourier transform.

Ushbu ishida vaqt o'zgaruvchisi bo'yicha kasr tartibli

$$D_t^\alpha u - a^2 u_{xx} = f(x)p(t), \quad x \in R, t > 0, \quad (1.1)$$

diffuziya tenglamasini Dyamel prinsipi yordamida

$$I_{0+}^{1-\alpha} u \Big|_{t=0} = \varphi(x), \quad x \in R, \quad (1.2)$$

Boshlang'ich shartni qanoatlantiruvchi va

$$u|_{x=0+} = g(t), \quad t > 0, \quad (1.3)$$

Qo'shimcha shart yordamida $\{u, p\}$ funksiyalarini topish masalasini ko'ramiz. Berilgan (1.1)–(1.3) masalada $0 < \alpha < 1$, D_t^α –Rimann–Liuvill differensial operatori

$$D_t^\alpha v(t) = \frac{\partial}{\partial t} I_{0+}^{1-\alpha} v = \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \frac{\partial}{\partial t} \int_0^t (t-s)^{-\alpha} v(s) ds$$

va

$$I_{0+}^{1-\alpha} v(t) = \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_0^t (t-s)^{1-\alpha} v(s) ds$$

Shuningdek (1.1)–(1.3) teskari masalada $\{f, \varphi, g\}$ –berilgan yetarlicha silliq funksiyalar deb qaraladi. $u = \bar{u} + \bar{w}$ bo'lsin. Dastlab (1.1)–(1.2) Koshi masalasini tadbiq etamiz, buning uchun (1.1)–(1.2) masalaga mos bir jinsli tenglamasi

$$\begin{cases} D_t^\alpha \bar{u} - a^2 \bar{u}_{xxx} = 0, & 0 < \alpha < 1, x \in R, t > 0, \\ I_{0+}^{1-\alpha} \bar{u}|_{t=0} = \varphi(x) & x \in R, \end{cases} \quad (1.4)$$

$$(1.5)$$

Koshi sharti bilan birgalikda qaraymiz.

1.1–Teorema. Faraz qilaylik $\varphi \in C_b(R)$ bo'sin, u holda (1.4)–(1.5) masala yagona klassik yechimga ega bo'lib, bu yechim

$$\bar{u}(x, t) = \int_R G(x-y, t) \varphi(y) dy, \quad t > 0, x \in R, \quad (1.6)$$

ko'rinishda bo'ladi, bu yerda

$$G(x, t) = \frac{t^{\alpha-1}}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} E_{\alpha, \alpha}(-a^2 \xi^2 t^\alpha) d\xi, \quad t > 0, x \in R,$$

$E_{\alpha, \alpha}$ –ikki parametrlil Mittag-Leffler funksiyasi.

1.1–Teorema ni isbotlashdan oldin $G(x, t)$ – Grin funksiyasining ba'zi xossalari keltirib o'tamiz.

1.1–Lemma. $G(x, t)$ – Grin funksiyasi uchun quyidagilar o'rinli:

$$D_t^\alpha G(x, t) - a^2 G_{xxx}(x, t) = 0, \quad t > 0, x \in R, \quad (1.7)$$

$$\lim_{t \rightarrow +0} I_{0+}^{1-\alpha} G(x, t) = \varphi(x), \quad x \in R, \quad (1.8)$$

$$\int_R G(x, t) = \frac{t^{\alpha-1}}{\Gamma(\alpha)}, \quad t > 0, \quad (1.9)$$

$$|D_t^\alpha G(x, t)| = a^2 |G(x, t)| \leq C, \quad t \geq \varepsilon > 0, \quad \forall x \in R \quad (1.10)$$

bu yerda $\delta(x)$ – Dikarning deltasi:

$$\delta(x) = \begin{cases} +\infty, & x = 0 \\ 0, & x \neq 0 \end{cases} \quad \int_R \delta(x-x_0) \varphi(x) dx = \varphi(x_0)$$

$\varphi(x) \in D(R)$ –asosiy funksiya.

Isbot. 1) Dastlab (1.8) tenglikning o‘rinli ekanligini ko‘rsatamiz. Buning uchun oldin $G(x, t)$ – Grin funksiyasining Rimann-Liuwill kasr integralini olamiz.

$$\begin{aligned}
 I_{0+}^{1-\alpha} G(x, t) &= \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_0^t (t-s)^{-\alpha} G(x, s) ds = \\
 &= \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_0^t (t-s)^{-\alpha} \frac{s^{\alpha-1}}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} E_{\alpha, \alpha}(-a^2 \xi^2 s^\alpha) d\xi ds = \\
 &= \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_0^t \frac{(t-s)^{-\alpha} s^{\alpha-1}}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-a^2 \xi^2)^m}{\Gamma(\alpha m + \alpha)} s^{\alpha m} d\xi ds = \\
 &= \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_R \frac{e^{-i\xi x}}{2\pi} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-a^2 \xi^2)^m}{\Gamma(\alpha m + \alpha)} d\xi \int_0^t (t-s)^{-\alpha} s^{\alpha-1} s^{\alpha m} ds \\
 &= \left[\begin{array}{l} s = ty \\ s_1 = 0 \Rightarrow y_1 = 0 \\ s_2 = t \Rightarrow y_1 = 1 \\ ds = t dy \end{array} \right] = \\
 &= \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_R \frac{e^{-i\xi x}}{2\pi} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-a^2 \xi^2)^m}{\Gamma(\alpha m + \alpha)} d\xi \times \left[\int_0^1 t^{-\alpha} (1-y)^{-\alpha} t^{\alpha-1} y^{\alpha-1} t^{\alpha m+1} y^{\alpha m} dy \right] = \\
 &= \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_R \frac{e^{-i\xi x}}{2\pi} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-a^2 \xi^2)^m}{\Gamma(\alpha m + \alpha)} d\xi (t^{\alpha m} \int_0^1 (1-y)^{-\alpha} y^{\alpha(m+1)-1} dy) = \\
 &= \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_R \frac{e^{-i\xi x}}{2\pi} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-a^2 \xi^2)^m}{\Gamma(\alpha m + \alpha)} (t^{\alpha m} B(1-\alpha, \alpha(m+1))) d\xi = \\
 &= \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_R \frac{e^{-i\xi x}}{2\pi} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-a^2 \xi^2)^m}{\Gamma(\alpha m + \alpha)} t^{\alpha m} \frac{\Gamma(1-\alpha)\Gamma(\alpha m + \alpha)}{\Gamma(\alpha m + 1)} d\xi = \\
 &= \frac{1}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-a^2 \xi^2 t^\alpha)^m}{\Gamma(\alpha m + 1)} d\xi = \frac{1}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} E_\alpha(-a^2 \xi^2 t^\alpha) d\xi.
 \end{aligned}$$

Demak

$$I_{0+}^{1-\alpha} G(x, t) = \frac{1}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} E_\alpha(-a^2 \xi^2 t^\alpha) d\xi. \quad (1.11)$$

Mittag-Leffler funksiyasining $E_\alpha(0) = 1$ xossasidan va Dirak delta funksiyasining Fur'e almashtirishiga ko‘ra

$$\lim_{t \rightarrow +0} I_{0+}^{1-\alpha} G(x, t) = \delta(x), \quad x \in R$$

bo‘lishini ko‘rish qiyin emas.

2) (1.9) tenglikni tog‘ridan tog‘ri integrallash yordamida ko‘rsatamiz. Demak $\forall t > 0$ uchun

$$\begin{aligned}
 \int_R G(x, t) &= \int_R \frac{t^{\alpha-1}}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} E_{\alpha, \alpha}(-a^2 \xi^2 t^\alpha) d\xi dx = \\
 &= \frac{t^{\alpha-1}}{2\pi} \int_R E_{\alpha, \alpha}(-a^2 \xi^2 t^\alpha) \int_R e^{-i\xi x} d\xi dx = \\
 &= t^{\alpha-1} \int_R E_{\alpha, \alpha}(-a^2 \xi^2 t^\alpha) \left(\frac{1}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} dx \right) d\xi = \\
 &= t^{\alpha-1} \int_R E_{\alpha, \alpha}(-a^2 \xi^2 t^\alpha) \delta(\xi) d\xi = \frac{t^{\alpha-1}}{\Gamma(\alpha)}, \quad t > 0, \quad (1.12)
 \end{aligned}$$

Bu yerda biz $\lim_{\xi \rightarrow 0} E_{\alpha, \alpha}(-a^2 \xi^2 t^\alpha) = \frac{1}{\Gamma(\alpha)}$ munosabatdan foydalandik.

3) Endigi navbatda hosilalarning (Rimann-Liuivill kasr hosilasi va fazoviy o'zgaruvchilar bo'yicha ikkinchi tartibli hosilalarning) mavjudligini ko'rsatamiz. Buning uchun avvalo formal ravishda hosila olamiz. $G(x, t)$ funksiyaning aniqlanishiga ko'ra

$$\frac{\partial^2}{\partial x^2} G(x, t) = \frac{t^{\alpha-1}}{2\pi} \int_R (-\xi^2) e^{i\xi x} E_{\alpha, \alpha}(-a^2 \xi^2 t^\alpha) d\xi, \quad \forall t > 0, x \in R$$

Rimann-Liuivill kasr hosilani hisoblashda ta'rifdan foydalanamiz:

$$\begin{aligned}
 D_t^\alpha G(x, t) &= \frac{\partial}{\partial t} I_{0+}^{1-\alpha} G(x, t) = \frac{\partial}{\partial t} \left\{ \frac{1}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} E_{\alpha, \alpha}(-a^2 \xi^2 t^\alpha) d\xi \right\} \\
 &= \frac{1}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} \frac{\partial}{\partial t} E_{\alpha, \alpha}(-a^2 \xi^2 t^\alpha) d\xi = \left| \frac{d}{dt} E_{\alpha, \alpha}(-\lambda t^\alpha) = -\lambda t^{\alpha-1} E_{\alpha, \alpha}(-\lambda t^\alpha), t > 0 \right| \\
 &= \frac{1}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} (-a^2 \xi^2) t^{\alpha-1} E_{\alpha, \alpha}(-a^2 \xi^2 t^\alpha) d\xi \\
 &= -\frac{a^2}{2\pi} t^{\alpha-1} \int_R e^{-i\xi x} \xi^2 E_{\alpha, \alpha}(-a^2 \xi^2 t^\alpha) d\xi \quad (1.13)
 \end{aligned}$$

(12) va (13) dan (7) tengsizlikning tog'ri ekanligini ko'rish qiyin emas.

4) Agar ikki parametrlil Mittag-Leffler funksiyasi uchun $0 < \alpha < 1, z > 0$ bo'lganda

$$E_{\alpha, \alpha}(-z) \leq \frac{c}{(1+z)^2}$$

Bahoni inobatga olsak, u holda $D_t^\alpha G(x, t)$ uchun $\forall (x, t) \in R \times [\varepsilon, \infty), \forall \varepsilon > 0$

sohada quyidagi baho o'rinli:

$$\begin{aligned}
 |D_t^\alpha G(x, t)| &= \left| -\frac{a^2}{2\pi} t^{\alpha-1} \int_R e^{-i\xi x} \xi^2 E_{\alpha, \alpha}(-a^2 \xi^2 t^\alpha) d\xi \right| \leq \frac{a^2 t^{\alpha-1}}{2\pi} \int_R |e^{-i\xi x}| \xi^2 E_{\alpha, \alpha}(-a^2 \xi^2 t^\alpha) d\xi \\
 &\leq \frac{a^2 t^{\alpha-1}}{2\pi} \int_R \xi^2 \frac{\tilde{c} d\xi}{(1+a^2 \xi^2 t^\alpha)^2} \leq \frac{\tilde{c} t^{-1}}{2\pi} \int_R \frac{d\xi}{1+a^2 \xi^2 t^\alpha} \leq \frac{\tilde{c} t^{-1}}{2\pi} \int_R \frac{d\xi}{1+a^2 \xi^2 t^\alpha} \leq c
 \end{aligned}$$

(7) tenglikdan $\forall (x, t) \in R \times [\varepsilon, +\infty)$ da

$$|G_{xx}(x, t)| \leq \left| \frac{1}{a^2} D_t^\alpha C \right| \leq C$$

bo'lishini ko'rish qiyin emas. 1.1. Lemma to'liq isbotlandi.

1.1.-Teorema ning isbotiga to'xtalamiz. Dastlab (1.4) – (1.5) tengliklarning ikkala tomoniga x bo'yicha Fur'e almashtirish qo'llaymiz. Natijada

$$D_t^\alpha \hat{u} + a^2 \xi^2 \hat{u} = 0, \quad 0 < \alpha < 1, \xi \in R, t > 0 \quad (1.14)$$

$$I_{0+}^{1-\alpha} \hat{u} = \hat{\varphi}(\xi), \quad \xi \in R, \quad (1.15)$$

Tengliklarga ega bo'lamiz, bu yerda

$$\hat{u} = \hat{u}(\xi, t) = \int_R e^{-i\xi x} u(x, t) dx$$

$$\hat{\varphi} = \hat{\varphi}(\xi) = \int_R e^{-i\xi x} \varphi(x) d\xi$$

Keyingi bosqichda $\hat{u} = \hat{u}(\xi, t)$ funksiyaning $t > 0$ o'zgaruvchi bo'yicha Laplas almashtirish mavjud deb qaraymiz. So'ngra (1.9.13) ([6] ga qarang) formulaga ko'ra

$$\bar{\hat{u}}(\xi, \delta) = \frac{\hat{u}(\xi)}{s^\alpha + a^2 \xi^2} \quad (1.16)$$

bo'lishini topamiz. (1.16) formulaga teskari Laplas almashtirish qo'llab

$$\hat{u}(\xi, t) = t^{\alpha-1} E_{\alpha, \alpha}(-a^2 \xi^2 t^\alpha) \cdot \hat{\varphi}(\xi) \quad (1.17)$$

ekanini ko'rish qiyin emas.

Hosil qilingan (1.17) tenhlikka ξ o'zgaruvchi bo'yicha teskri Fur'e almashtirishini qo'llaymiz. Natijada

$$\bar{u}(x, t) = \frac{1}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} t^{\alpha-1} E_{\alpha, \alpha}(-a^2 \xi^2 t^\alpha) \cdot \hat{\varphi}(\xi) d\xi \quad (1.18)$$

yoki

$$\hat{\varphi}(\xi) = \int_R e^{i\xi x} \varphi(y) dy$$

funksiyani (1.18) ga keltirib qo'yish natijasida:

$$u(x, t) = \frac{1}{2\pi} \int_R e^{-i\xi x} t^{\alpha-1} E_{\alpha, \alpha}(-a^2 \xi^2 t^\alpha) \int_R e^{i\xi y} \varphi(y) dy d\xi$$

$$= \int_R \varphi(y) \left[\frac{1}{2\pi} t^{\alpha-1} \int_R e^{-i\xi(x-y)} E_{\alpha, \alpha}(-a^2 \xi^2 t^\alpha) d\xi \right] dy$$

$$\bar{u}(x, t) = \int_R G(x-y, t) \varphi(y) dy$$

Bo'lishini topdik, bu yerda $G(x, t)$ 1.1.Teoremada aniqlangan. Topilgan yechim (1.5) shartni qanoatlantirishini tekshirib ko'ramiz. (1.6) va (1.8) ga ko'ra

$$\lim_{t \rightarrow 0} I_{0+}^{1-\alpha} \bar{u}(x, t) = \lim_{t \rightarrow 0} I_{0+}^{1-\alpha} G(x-y, t) \varphi(y) dy = \int_R \delta(x-y) \varphi(y) dy = \varphi(x)$$

Tenglikdan yechim klassik yechim bo'lganini ko'ramiz. (1.9) yordamida (1.6) dan $\forall t \geq \varepsilon > 0$, uchun

$$|\bar{u}(x, t)| = \left| \int_R G(x-y, t) \varphi(y) dy \right| \leq \|\varphi\|_{C_b(R)} \left| \int_R G(x-y, t) dy \right| = \left| \frac{t^{\alpha-1}}{\Gamma(\alpha)} \right| \|\varphi\|_{C_b(R)} \leq \frac{\varepsilon^{\alpha-1}}{\Gamma(\alpha)} \|\varphi\|_{C_b(R)}$$

Shunday qilib

$$|\bar{u}(x, t)| \leq C_2 \|\varphi\|_{C_b(R)} \quad (1.19)$$

Undan tashqari $\varphi \in C_b(R)$ va (1.10) ga ko'ra

$$|D_t^\alpha \bar{u}(x, t)| = \left| \int_R D_t^\alpha G(x - y, t) \varphi(y) dy \right| \leq C_3 \|\varphi\|_{C_b(R)} \quad (1.20)$$

Xuddi shunday ko'rsatish mumkin:

$$|\bar{u}_{xxx}(x, t)| = \left| \int_R G_{xxx}(x - y, t) \varphi(y) dy \right| \leq C_4 \|\varphi\|_{C_b(R)}. \quad (1.21)$$

Demak (1.4) tenglamada qatnashayotganlarda hosilalar mavjud.

1.2.-Teorema. Faraz qilaylik $f(x, t) \in C_b(R \times (0; \infty))$ bo'lsin. U holda

$$D_{\tau+t}^\alpha w(x, t, \tau) - a^2 w_{xxx}(x, t, \tau) = 0, \quad 0 < \alpha < 1, t > \tau, \quad x \in R, \quad (1.22)$$

tenglama

$$I^{1-\alpha} w(x, t, \tau) \Big|_{t=\tau} = f(x, \tau) \quad (1.23)$$

Shartni qanoatlantiruvchi yagona yechimi

$$w(x, t, \tau) = \int_R G(x - y, t - \tau) f(y, \tau) dy \quad (1.24)$$

bu yerda

$$D_{\tau+t}^\alpha w(x, t, \tau) = \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \frac{\partial}{\partial t} \int_\tau^t (t-s)^{-\alpha} w(x, s, \tau) ds$$

1.2. Teoremaning isboti 1.1. Teorema va 1.1. Lemmadan kelib chiqadi.

2.2 Bir jinsli bo'lmagan kasr tartibli anomal diffuziya tenglama uchun qo'yilgan masalaning yechimi

Bir jinsli bo'lmagan tenglamani dyumil prinsipi yordamida yechish.

Quyidagi

$$D_{0+t}^\alpha \bar{w}(x, t) - a^2 \bar{w}_{xxx}(x, t) = F(x, t), \quad 0 < \alpha < 1, t > 0, x \in R \quad (2.1)$$

$$I_{0+t}^{1-\alpha} \bar{w} \Big|_{t=0} = 0, x \in R \quad (2.2)$$

Masalaning yechimi uchun quyidagi teorema o'rinli

Bu yerda $F(x, t) = f(x)p(\tau)$

2.1.-Teorema. Faraz qilaylik $F(x, t) \in C_b(R \times (0; \infty))$ u holda (2.3), (2.4) masalalarning klassik yechimi

$$\bar{w}(x, t) = \int_0^t w(x, t, \tau) d\tau \quad (2.3)$$

Formula orqali beriladi, bu yerda $w(x, t, \tau) - (1.22), (1.23)$ masalalarning klassik yechimi.

Isbot: Modomiki $w = w(x, t, \tau)$ funksiya (1.22) – (1.23) masalaning klassik yechimi ekan, u holda

$w, w_x, w_{xx}, D_{\tau+t}^\alpha w \in C(R, (0, \infty))$ funksiyalar chegaralangan. Shuning uchun biz (2.5) integral ostida differensiallash amalini qo'llay olamiz.

Endi (2.3) funktsiya, haqiqatdan ham (2.1) – (2.2) masalalar yechimi bo‘lishini ko‘rsatamiz.

$u_{xx}(x, t) = \int_0^t w(x, t, \tau) d\tau$ uzluksiz va xuddi shuningdek $w, D_{\tau+,t}^\alpha w \in C(R, [0, \infty))$ funksiyalar chegaralangan bo‘lgani uchun fubini teoremasini qo‘llab quyidagi natijani olamiz.

$$\begin{aligned} & D_{0+,t}^\alpha \int_0^t w(x, t, \tau) d\tau \\ &= \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \frac{\partial}{\partial t} \int_0^t (t-s)^{-\alpha} \int_0^s w(x, s, \tau) d\tau ds = \\ &= \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \frac{\partial}{\partial t} \int_0^t \left(\int_\tau^t (t-s)^{-\alpha} w(x, s, \tau) ds \right) d\tau = \\ &= F(x, t) + \int_0^t D_{\tau+,t}^\alpha w d\tau; \\ & D_{0+,t}^\alpha u - a^2 u_{xx} = \int_0^t D_{\tau+,t}^\alpha w d\tau - a^2 \int_0^t w_{xx} d\tau = F(x, t) + \int_0^t [D_{\tau+,t}^\alpha w - a^2 w_{xx}] d\tau \\ &= F(x, t) \end{aligned}$$

Chunki $D_{\tau+,t}^\alpha w - a^2 w_{xx} = 0$. (2.2) shartni tekshiramiz.

$$I_{\tau+,t}^{1-\alpha} u \Big|_{t=\tau} = \lim_{\tau \rightarrow t} \frac{1}{\Gamma(1-\alpha)} \int_\tau^t (t-s)^{-\alpha} u(x, s) ds = F(x, t)$$

(1.9), (1.24) va (2.3) lardan

$$\begin{aligned} |u(x, t)| &\leq \|f\|_{C_b(R \times [0, \infty))} \left| \int_0^t \int_R G(x-y, t-\tau) dy d\tau \right| \leq \|f\| \cdot \left| \int_0^t \frac{(t-\tau)^{\alpha-1}}{\Gamma(\alpha)} d\tau \right| = \|f\| \cdot \left| \frac{(t-\tau)^{\alpha-1}}{\Gamma(\alpha)} \Big|_0^t \right| \\ &= \\ &\leq c \cdot \|f\|_{C_b(R \times [0, \infty))} \end{aligned}$$

Shunday qilib (2.1) va (2.2) masalaning yechimi uchun teorema isbotlandi.

2.2.-Teorema. Faraz qilaylik $f \in C_b(R \times [0, \infty))$ va $\varphi \in C_b(R)$ bo‘lsin. U holda (1.1)-(1.2) masalaning klassik yechimi $u(x, t) = \bar{u}(x, t) + \bar{w}(x, t)$ ko‘rinishda bo‘ladi. Bu yerda $\bar{u}(x, t)$ (1.6) ko‘rinishda, $\bar{w}(x, t)$ esa (2.3) ko‘rinishda aniqlangan, ya’ni

$$u(x, t) = \int_R G(x-y, t)\varphi(y) dy + \int_0^t \int_R G(x-y, t-\tau)f(y)p(\tau) dy d\tau.$$

ADABIYOTLAR:

1. I. Podlubny "Fractional differensial equations". Akademik Press, Sandiogo – 1999.
2. R. Gorenflo, A.A. Kilbas, F. Mainarde, S.V.Rogosin. "Mittag – Leffler functions, related topics and applications"
3. R. Hilfer. "Three fold introduction to fractional derivatives". – 2007.
4. S.R. Umarov, K.M. Shinaliyev, Botirxon X. Turmetov. "A fractional operator algorithm metod for construction of solutions of fractional order differential equantions" – 2012.
5. A.A. Kilbas, H.M. Srivastava, J.J. Trujillo, "Theory and Applications of Fractional Differential equations". Elsevier, Amsterdam – 2006.

**PO'LAT ISHLAB CHIQARISH JARAYONINI NAZORAT QILISHDA
OPTIMALLASHTIRISH USULINI QO'LLASH**

Farxodov Sunnatjon Umar o'g'li,
TKTI Shahrisabz filiali katta o'qituvchisi
s.farkhodov@mail.ru

Yusupov Xurshid Normo'min o'g'li,
TKTI Shahrisabz filiali katta o'qituvchisi
yusupovxurshid1995@gmail.com

Doliyev Shoxabbos Qulmurot o'g'li,
TKTI Shahrisabz filiali katta o'qituvchisi
shokhabbos9109@gmail.com

Toshtemirov Ramziddin Toshpulat o'g'li,
TKTI Shahrisabz filiali assistenti
Toshtemirovramziddin37@gmail.com

Annotatsiya. Po'latsozlik zavodlari har yili ichki va tashqi bozor uchun millionlab tonna sifatli po'lat ishlab chiqaradi. Ishlab chiqarilgan po'latning sifati va miqdori o'sib borishi va yuqori sifatga erishishi kerak, shuning uchun po'lat zavodlari sanoatning ushbu qismida dunyoda raqobatlasha oladi. Texnologik jarayonlarda sifatni oshirish variantlaridan biri bu jarayonni optimal boshqarishdir. Zamonaviy avtomatlashtirilgan tizimlarda nafaqat barqarorlashtirilgan boshqaruv darajasini, balki optimallashtirish darajasini ham talab qiladi. Uning asosiy maqsadi barqarorlashtirish darajasini ushlab turishga harakat qilayotgan jarayonning konstanta (o'zgarimas)larini boshqaruvchi optimal qiymatlarni (o'tish egriligini) aniqlashdir. Optimal boshqaruvning maqsadi optimallik mezonlariga mos keladigan va barcha cheklash shartlarini bajargan holda ekstremal qiymatni (MIN/MAX) oladigan qiymatlarni topishdir.

Kalit so'zlar: po'lat ishlab chiqarish jarayoni, optimallashtirish usuli, optimal trayektoriyalar, maksimumlik prinsipi, stabillashtirish, regression usul, gradiyent usuli.

Аннотация. Металлургические заводы ежегодно производят миллионы тонн высококачественной стали для внутреннего и внешнего рынка. Качество и количество производимой стали должны повышаться и достигать высокого качества, чтобы сталелитейные заводы могли конкурировать в мире в этой части отрасли. Одним из вариантов повышения качества технологических процессов является оптимальное управление процессом. Современные автоматизированные системы требуют не только стабильного уровня контроля, но и уровня оптимизации. Его основная цель – определение оптимальных значений (кривых перехода), управляющих константами (инвариантами) процесса, пытающихся поддерживать уровень стабилизации. Цель оптимального управления — найти значения, удовлетворяющие критериям оптимальности, и получить экстремальное значение (MIN/MAX) при выполнении всех условий ограничений.

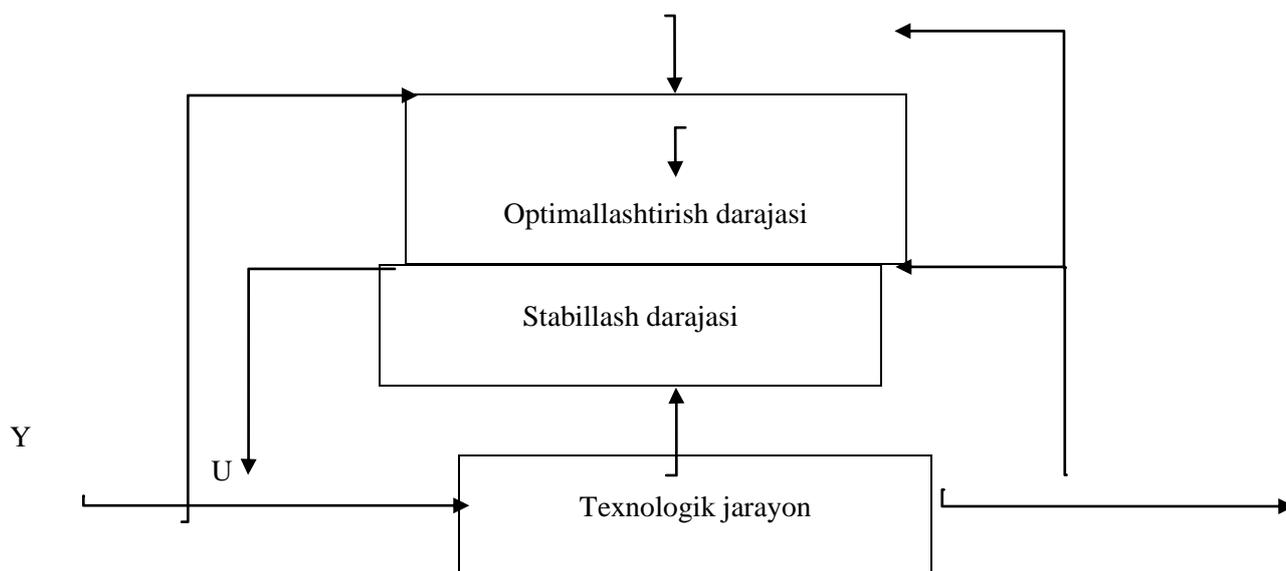
Ключевые слова: процесс производства стали, метод оптимизации, оптимальные траектории, принцип максимума, стабилизация, метод регрессии, градиентный метод.

Abstract. Metallurgical plants annually produce millions of tons of high-quality steel for the domestic and foreign markets. The quality and quantity of steel produced must rise and reach high quality in order for steel mills to compete globally in this part of the industry. One of the options for improving the quality of technological processes is the optimal process control. Modern automated systems require not only a stable level of control, but also a level of optimization. Its main goal is to determine the optimal values (transition curves) that control the constants (invariants) of the process, trying to maintain the level of stabilization. The goal of optimal control is to find values that meet the optimality criteria and obtain an extreme value (MIN/MAX) under all constraint conditions.

Keywords: steel production process, optimization method, optimal trajectories, maximum principle, stabilization, regression method, gradient method.

Kirish. Po'lat ishlab chiqarish jarayoni biz konvertor deb ataydigan texnologik agregatda sodir bo'ladi. Ushbu agregat cho'yan ishlab chiqaradigan yuqori o'choqdan boshlanadigan yig'ish liniyasining tarkibiy qismidir. Cho'yan cho'yandagi oltingugurt ulushini pasaytirish uchun yuqori o'choqdan aralashtirish mashinalarida yoki yuqori o'choqdan oltingugurtdan tozalash uchun quyma temir qolipga o'tkaziladi. Shu tarzda o'zgartirilgan cho'yan po'lat tegirmoniga boradi, u yerda konvertorlarda po'lat ishlab chiqariladi va bu quyma temir qoliplarga quyiladi. Qattiq va suyuq partiyani konvertorga qo'ygandan va boshqa barcha shartlar bajarilgandan so'ng, kislorod oqimini konvertorga tushirish orqali texnik jihatdan toza kislorod issiq eritmaga puflanadi. Kislorod oqimi yuqori tezlikda oqimdan chiqib, issiq eritmaning sirtini buzadi va metallga kiradi va reaksiya zonasini rivojlantiradi. Ushbu reaksiya zonasida aralashmalarning qisman oksidlanishi va ko'p miqdorda temir oksidi (ayniqsa FeO) hosil bo'ladi. Ular tezda vannaga aylanadi va oksidlanish jarayonlarini reaksiya zonasini orqali o'tkazadi va qisman shlakga aylanadi. Temir oksidlarining tez o'tishi vannaning kuchli aralashishi natijasida yuzaga keladi. Kislorodni to'g'ridan-to'g'ri yuqoridan puflash orqali shlakning oksidlanishi sodir bo'ladi. Ikkala jarayonning nisbati kislorod miqdori va vanna yuzasidan oqim balandligining o'zgarishi bilan tartibga solinishi mumkin [1].

Texnologik jarayonni boshqarishning zamonaviy avtomatlashtirilgan tizimi nafaqat barqarorlashtiruvchi darajaga, balki optimallashtirilgan darajaga ham ega bo'lishi kerak. Ko'pgina hollarda texnologik jarayonlarni boshqarishda faqat barqarorlashtiruvchi daraja qo'llaniladi. Bu jarayonni kerakli talablar asosida tartibga solish uchun ishlatiladi. Optimallashtirilgan darajaning vazifasi ekstremalizatsiya mezonlari funksiyasini barqarorlashtirish va shartlarni (cheklovlarni) saqlashni ta'minlaydigan konstantalarni boshqarishning optimal talablarini aniqlashdan iborat [2].

1-rasm. Optimallashtirilgan boshqaruvning ikki darajali tizimi

Stabillashtirish darajasi texnologik jarayondan (texnologik jarayonlar) bevosita ustundir va uning maqsadi kritik jarayon konstantalarini belgilangan va kerakli qiymatlarda (w) ushlab turish, ikki qiymatli jarayon konstantalarini muvozanatlash va signalizatsiya qilish va texnologiyada favqulodda vaziyatlarni bartaraf etishdan iborat. Shuningdek, jarayonning haqiqiy holatini kuzatish va kerakli ma'lumotlarni axborot tizimiga yuborishdir.

Optimallashtirilgan daraja barqarorlashtiruvchi darajadan ustundir. Uning maqsadi optimallashtirilgan algoritmda boshqaruv konstantalarining optimal qiymatlarini berishdir. Optimallashtirish algoritmi biz nazorat qilmoqchi bo'lgan jarayonga, balki cheklovlar turiga (shartlariga) asoslanadi [3], [4], [5].

I. Optimal boshqarish usullari

Optimal boshqarish usulining asosiy belgilanishi boshqaruvning optimal traektoriyalarini aniqlashdan iborat. Keyinchalik aytib o'tilgan bo'linish barcha cheklovlarni qanoatlantiradigan, chiziqli bo'lmagan differensial/algebraik tenglamalar tizimini minimallashtiradigan mos keladigan bog'langan boshqaruv traektoriyasini topishdan iborat bo'lgan dastlabki muammoning yaqinlashuv darajasini o'ylaydi. Shu tarzda biz usullarning uchta kichik to'plamini aniqlashimiz mumkin.

A. Taxminlanmagan yechim, fazalar hatto kirishlar ham chiziqli

Ushbu usullar Pontryagin prinsipiga asoslanadi. Yechim berilgan tizim uchun maqbuldir. Optimal nazorat muammosi ikkita chegara chizig'i shartlarini belgilashga aylantirilganligi sababli, bu umuman hal qilish juda qiyin. Eng mashhur raqamli usullar CVI (Control Vector Iteration- Vektorli iteratsiyani boshqarish) va BCI (Boundary Condition Iteration- Chegara holatini takrorlash).

B. Boshqarish traektoriyasi funksiya bilan yaqinlashadi.

Bu eng yaxshi CVP (Control Vector Parameterization- Vektor parametrlarini boshqarish) nomi bilan tanilgan. Eng ko'p uchraydigan holat - doimiy nazorat qismlari tomonidan fikrlash. Ushbu turdagi yechim yaqinlashish uchun optimal va berilgan tizim uchun sub-optimaldir. Optimal boshqarish muammosi tizim gradiyentlari va mezonlari haqida ma'lumotga kerakli bo'lgan statik optimallashtirish topshirig'iga aylantirilishi yoki Bellmanning IDP (Iterative Dynamic Programming- Iterativ dinamik dasturlash) optimallik prinsipi asosida algoritmlarda foydalanish uchun o'zgartirilishi mumkin.

C. Boshqarish kabi fazalarning traektoriyalari taxminiy.

Masalan, bu tamoyil ortogonal birlashtirish usullarida qo'llaniladi. Yana yechim berilgan taxminiy uchun optimal hisoblanadi. Shunday qilib, aniqlangan muammo ikkinchi holatda bo'lgani kabi, optimallashtirilgan qiymatlar miqdori yuqori bo'lgan chiziqli bo'lmagan dasturlashni qo'llashga olib keladi [6].

I. Po'lat tayyorlash jarayonida berilgan optimal traektoriyalar uchun optimallashtirishni qo'llash.

Har bir optimallashtirish topshirig'ini shakllantirishda optimallashtirilgan topshiriqning quyidagi nuqtalarini aniqlash juda muhimdir:

- Optimallashtirilgan vektor (nimani optimallashtirish kerak?),
- Boshqarish obyektining matematik (imitatsion) modeli;
- Maqsad funksiyasining optimallik mezonlari,
- Cheklovlar (chegara sharoitlari).

Yuqorida aytib o'tilganlardan tashqari, biz optimallashtirish tizimini va optimal boshqarishning o'rnatish usulini tanlashni esda tutishimiz kerak. Texnologik jarayonning mos keluvchi simulyatsiya modeli mavjud bo'lgan taqdirda, boshqaruv qiymatlarining berilgan optimal traektoriyalari uchun Model bilan optimallashtirish tizimi deb ataladigan tizimdan foydalanish mumkin.

A. Optimallashtirilgan vektor

Optimallashtirilgan vektor \bar{x} parametr o'zgaruvchilardan iborat bo'lib, biz ushbu parametrlarni optimallashtirgan maqsad funksiyasini (optimallik mezonlari) ekstremallashtirish uchun o'zgartirishi mumkin. Konvertorda po'lat quyish jarayonini optimallashtirishda optimallashtirilgan vektor jarayonning ikkita nazorat qiymatidan, eritma yuzasi bo'ylab oqim balandligidan, oqim bilan puflangan kislorodning hajmli oqimidan iborat bo'ladi. Buning yordamida biz bu jarayonni boshqarishimiz mumkin. Optimallashtirilgan vektorning o'lchami bog'liq jarayonni taqsimlash bo'yicha. Jarayon vaqt bo'yicha p-bosqichga (intervallarga) bo'linganda va biz har bir bosqich ifodalangan deb taxmin qilamiz reaktiv balandligi uchun bitta parametr (vaqt bosqichidagi doimiy uzluksizlik) va puflangan kislorodning hajmli oqimi uchun bitta parametr bo'yicha optimallashtirilgan vektor \bar{x}_{2p} bo'ladi.

$$\bar{x}=(x_1, x_2, \dots, x_p, x_{p+1}, x_{2p}) \quad (1)$$

bu yerda $(x_1, \dots, x_p$ - reaktiv balandligi uchun qiymatlar va x_{p+1}, \dots, x_{2p} - har bir vaqt bosqichida puflangan kislorodning hajmli oqimi uchun qiymatlar.

B. Matematik model

Po'lat ishlab chiqarish jarayonida konvertorda sodir bo'ladigan jarayonlarning matematik modellari differensial tenglamalar bilan tavsiflanadi, ular eritish jarayonida metall yoki eritma tarkibining o'zgarish tezligini tavsiflaydi va shlak hosil qiluvchi qo'shimchalarni puflash va qo'shishning turli sharoitlarini hisobga olgan holda maxsus tuzilgan. Ushbu modellar ma'lum nazariy qoidalar va o'zgartirishlar asosida tuzilgan. Biz ularni deterministik modellar deb ataymiz. Po'lat ishlab chiqarish jarayonining asosiy matematik modellarini ko'rib chiqishimiz mumkin:

- kislorodni taqsimlash modeli;
- uglerod oksidlanish modeli,
- marganesning oksidlanish modeli;
- sillisiyning oksidlanish modeli;
- fosforning oksidlanishi;
- oltingugurtdan tozalash modeli,
- termal model

Ushbu matematik modellarning sintezi simulyatsiya modeli bo'lib, uni boshqarish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan aralash qo'shimchalarning kerakli konsentratsiyasi va po'lat haroratini olish uchun boshqarish aralashuvi aniqlanadi [7], [8]

C. Maqsad funksiyasi

Optimallik mezonlari optimallashtirish maqsadini ifodalaydi. Ushbu maqsadni shakllantirish juda muhim va ko'p marta murakkab masala. Bu texnik (maksimal ishlash, minimal buzilishlar, maksimal yo'q qilish) yoki iqtisodiy (ishlab chiqarish xarajatlarini minimallashtirish, daromadlarni maksimal darajada oshirish) bo'lishi mumkin. Funksional matematik munosabat bilan ifodalangan optimallik mezoniga maqsad funksiyasi deyiladi. Maqsadli funksiya quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin:

- tekis o'lgangan chiqish qiymatlari,
- o'lgangan qiymatlarning chiqishi bilan miqdoriy ko'rsatkich;
- kiritish va chiqish orqali miqdoriy jihatdan aniqlangan murakkab ko'rsatkich o'zgaruvchilar,
- tahlil regressiyasi [9], [10] bilan aniqlangan funksional bog'liqlik.

Po'lat ishlab chiqarish jarayonida formulani optimallashtirishni tayinlashda maqsad funksiyasi umumiy xarajatlarni yoki qisman xarajatlarning turli kombinatsiyalarini shakllantirishi mumkin. Ular funksional shaklda, o'ziga xos xarajatlar (EUR/t) shaklida ifodalanadi. Konvertorda po'lat ishlab chiqarishning ushbu qisman xarajatlarni boshqarishning optimal trayektoriyalarini topish nuqtayi nazaridan ikkita asosiy guruhga bo'lish mumkin. Birinchi guruh biz nazorat o'zgaruvchilari bilan ta'sir qila olmaydigan qat'iy qisman xarajatlardan iborat. Ikkinchi guruhga biz o'zgaruvchan qisman xarajatlarni kiritishimiz mumkin. Bu esa tegishli - jarayonni optimal boshqarishni minimallashtirishi mumkin.

O'zgaruvchan qisman xarajatlar guruhiga kislorod (2), po'latning samaradorligi bilan bog'liq xarajatlar (3), po'latni deoksidlanish xarajatlarini (4) kiritishimiz mumkin.

$$JNKYS = C_{O_2} \int_T^1 \frac{V_{O_2}(\tau)}{G_{OC}(\tau)} d\tau \quad (2)$$

$$JNVOC = C_{OC} * \int_T^1 \left(1 - \frac{G_{KV}(\tau)}{G_{OC}(\tau)}\right) * \frac{1}{G_{OC}(\tau)} d\tau \quad (3)$$

$$JNDEZ = C_{AL} * \int_T^1 \frac{G_{AL}(\tau)}{G_{OC}(\tau)} d\tau \quad (4)$$

bu yerda C_{O_2} - kislorodning birlik narxi (EUR/m³), V_{O_2}

puflangan kislorodning hajmli oqimi (m³/min), G_{OC} - og'irlik

Bir eritishda tayyorlangan po'latdan (t), G_{KV} - xom ashyo bo'lgan metallning og'irligi (t), C_{AL} - alyuminiy birlik narxi

(EUR/t), C_{AL} alyuminiyning og'irligi (t).

Texnologik nuqtayi nazardan po'lat ishlab chiqarish jarayoni xarajatlarni minimallashtirishdan tashqari, sifatli mahsulotga (po'lat) erishish uchun ham muhimdir. Kerakli qiymatlarga erishish sifatini baholashning asosiy mezonlari asosan po'lat harorati va po'latdagi uglerod ulushi. Jarayon tugagandan so'ng po'lat harorati 1650 - 1700 °C qiymatlariga erishishi kerak. Bu albatta ishlab chiqarilgan po'lat sifatiga bog'liq. Cho'yan tarkibidagi uglerod taxminan 4,2 dan 4,7% gacha, po'latda taxminan 0,05 dan 0,1% gacha bo'lishi kerak. Bu ham ishlab chiqarilgan po'latning sifatiga bog'liq. Shu sababli, ikkita o'zgaruvchini eslatuvchi sifatni aks ettiruvchi sifatni ishlab chiqdi. Bu erishilgan haroratning harorat farqi va po'latning istalgan harorati (5) bilan bog'liq xarajatlar va simulyatsiya modelidan olingan uglerod foizi va kerakli tarkib (6) farqi bilan bog'liq xarajatlar.

$$NT_{ep} = \alpha(|T_{SM}(\tau_k) - (T_{req}(\tau_k))|) \quad (5)$$

$$N\%C = \beta(|C_{SM}(\tau_k) - (C_{req}(\tau_k))|) \quad (6)$$

bu yerda α - harorat farqi uchun og'irlik koeffitsiyenti,

β - uglerod farqi uchun og'irlik koeffitsiyenti,

$T_{SM}(\tau_k)$ - simulyatsiya modelining eritmasi oxiridagi po'lat harorati,

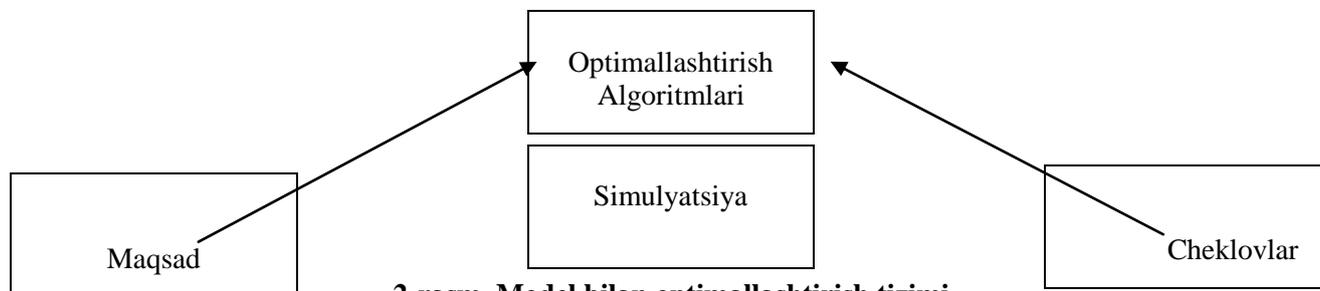
$T_{req}(\tau_k)$ - po'latning talab qilinadigan harorati,

$\% C_{SM}(\tau_k)$ - simulyatsiya modeli erishi oxiridagi uglerod ulushi,

$\% C_{req}(\tau_k)$ - kerakli uglerod miqdori.

D. Cheklovlar

Optimallashtirish topshiriqlarini shakllantirishda biz jarayondan kelib chiqadigan cheklovlarni esda tutamiz. Bular kirish va chiqish jarayoni o'zgaruvchilari bo'yicha cheklovlar va talablar bo'lib, ularga rioya qilish kerak. Texnologik jarayonlarda bu cheklovlar texnologik talablardan yoki jarayon davom etayotgan uskunaning dizayn parametrlaridan kelib chiqishi mumkin. Bizning holatda, boshqarishning optimal traektoriyalarini aniqlashda, asosan texnologiya tomonidan berilgan boshqaruv o'zgaruvchilari (7) (8) cheklovlarini unutmastlik muhimdir.

2-rasm. Model bilan optimallashtirish tizimi

$$v_{o2}^{min} \leq v_{trys}(\tau) \leq v_{trys}^{max} \quad (7)$$

bu yerda $v_{trys}^{min}/v_{trys}^{max}$ reaktor balandligi uchun *minimal/maksimal* qiymatdir (sm).

$$V_{o2}^{min} \leq V_{o2}(\tau) \leq V_{o2}^{max} \quad (8)$$

bu yerda $V_{o2}^{min}/V_{o2}^{max}$ kislorodning hajmli oqimi uchun *minimal/maksimal* qiymat (m^3/min).

E. Model bilan optimallashtirish tizimi

Model bilan optimallashtirish prinsipi (2-rasm) juda oddiy va to'rtta asosiy qismdan iborat. Optimallashtirish algoritmining vazifasi maqsad funksiyasi (optimallik mezoni) ekstremal darajaga yetib borishi va cheklovlar tizimi bajarilishi uchun simulyatsiya jarayonini kuzatishdan iborat. Simulyatsiya paytida boshqarish modelga kirish bo'lgan boshqaruv o'zgaruvchilari (optimallashtirilgan vektor) o'zgarishi bilan amalga oshiriladi va natija optimal nazorat o'zgaruvchilari vektori [11], [12], [13] bo'ladi.

Gradiyent usulining qo'llanishi asosida optimal traektoriyalarni aniqlash.

Konvertorda po'lat ishlab chiqarish jarayonini boshqarish parametrlarining optimal traektoriyalarini aniqlash uchun gradiyent usuli qo'llaniladi. Tozalash jarayonida nazorat o'zgaruvchilarning traektoriyalarini optimallashtirish uchun gradiyent usuli algoritmi ko'p o'lehovli masalalarni optimallashtirish uchun oddiy gradiyent usuli algoritmini o'zgartirishdir. Bu algoritm oddiy, lekin biz simulyatsiya jarayonining natijalari asosida aniqlaydigan maqsad funksiyasining qiymati gradiyent va uning qismlarini aniqlash muammosini keltirib chiqaradi. Gradiyent qismlari optimallashtirilgan vektor qismlariga asoslangan maqsad funksiyasining qisman hosilasidir. Qisman hosila $\partial F/\partial x_i$ munosabat bilan aniqlaymiz (9).

$$\frac{\partial F}{\partial x_i} = \frac{F(x_1, x_i + \Delta x_i, \dots, x_n) - F(x_1, x_i, \dots, x_n)}{\Delta x_i} \quad (9)$$

A. O'zgartirilgan gradient usulining algoritmi

- 1) Usul uchun kirish sozlanishi parametrlarni yuklash - bu gradiyent komponentlarini hisoblash uchun intervallar soni, iteratsiya bosqichlari soni, o'lehamdagi farqlar haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.
- 2) Eritish to'g'risidagi kirish ma'lumotlarini yuklash - ular o'choq ustki qismining turli xil statik va dinamik ma'lumotlarini (og'irligi, cho'yanning tarkibi, sifatli po'latning kerakli qiymatlari va boshqalar) o'z ichiga oladi.
- 3) Jarayonni (erish) p -vaqt oraliqlariga bo'lish.
- 4) Iterativ sikl uchun qiymatlarni nolga o'rnatish - $IC = 0$.
- 5) \bar{x}^{IC} vektorini nazorat o'zgaruvchilarni dastlabki baholash orqali yuklash. Jarayonning bir qismida biz nazorat o'zgaruvchisining doimiy qiymatini kutamiz. Vektor komponentlarining soni jarayon segmentlangan intervallar soniga bog'liq. Biz ikkita nazorat o'zgaruvchisini (reaktivning balandligi va puflangan kislorod oqimining hajmi) optimallashtirganimiz uchun optimallashtirilgan vektor komponentlari soni vaqt oralig'i sonidan ikki baravar ko'p.

6) Boshqaruv o'zgaruvchilari chegaralarini boshqarish - optimallashtirilgan vektor komponentlari.

7) Simulyatsiya modelida \bar{x}^C boshqaruv o'zgaruvchilarining dastlabki taxmini bilan jarayonni simulyatsiya qilish.

8) Maqsad funksiyasining qiymatini miqdoriy aniqlash - F(IC) dastlabki baholash uchun va uni yozing.

9) $i = 1$ gradiyent komponentlarini hisoblash uchun hisoblagichni o'rnatish.

10) Optimallashtirilgan vektorning i –komponentini Δ_{xi} farqi bilan o'zgartirish

$$x_{i,} = x_i + \Delta_{xi} \quad (10)$$

11) Boshqaruv o'zgaruvchilari chegaralarini boshqarish - (7) va (8) munosabatlariga muvofiq optimallashtirilgan vektor komponentlari.

12) ning o'zgartirilgan i –komponenti bilan simulyatsiya jarayoni simulyatsiya modeli.

13) F(IC)i maqsad funksiyasi qiymatini miqdoriy aniqlash.

14) Gradientning i –komponentini hisoblash

(11) tenglamaga muvofiq

$$\mathit{grad} F(x_i) = \frac{F(IC) - F(IC)_i}{\Delta_{xi}} \quad (11)$$

15) Hisoblagich qiymatini oshirish va gradiyent komponentlarini hisoblash uchun $i = i + 1$.

16) $i = 2p$ shartigacha 10-15-bosqichlarni takrorlang.

17) Optimallashtirilgan vektorning yangi komponentlarini hisoblash

(12) tenglamaga muvofiq \bar{x}^{IC+1}

$$X^{IC+1} = X^{IC} - h * \mathit{grad}F(X^{IC})$$

18) Boshqaruv o'zgaruvchilari chegaralarini boshqarish - optimallashtirilgan vektor komponentlari.

19) Simulyatsiya modelida optimallashtirilgan vektorning yangi komponentlari bilan jarayonni simulyatsiya qilish.

20) Maqsad funksiyasi qiymatini miqdoriy aniqlash

F (IC + 1).

21) Optimallashtirish tsiklini tugatish uchun sinov. Agar kerakli aniqlik qondirilsa yoki optimallashtirishning belgilangan bosqichlari bajarilsa, optimallashtirish tugaydi. Agar optimallashtirish tsiklini tugatish shartlaridan birortasi sizni qoniqtirmasa, iteratsiya davrlarining hisoblagichini oshiradi - IC = IC + 1 va 9-bosqichga qayting.

B. Algoritm o'zgartirilgan gradient usuli natijalari

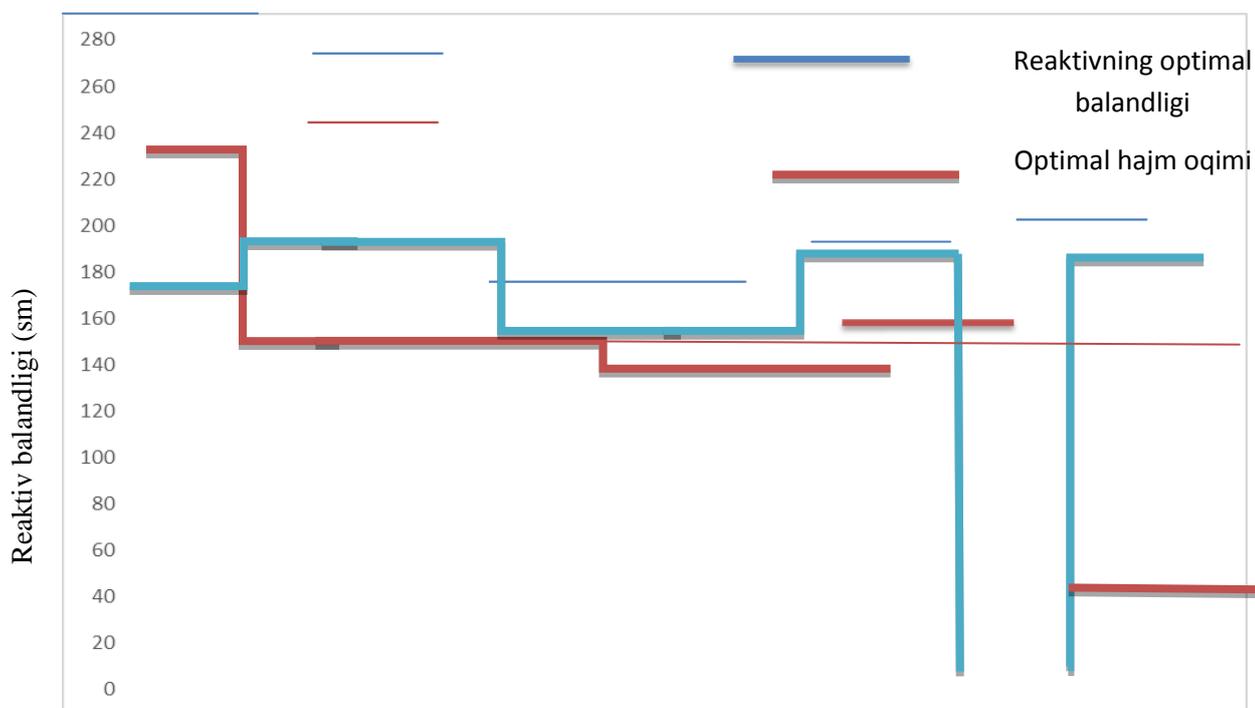
O'zgartirilgan gradiyent usulining algoritmi oraliqda (bosqichda) boshqaruv o'zgaruvchining doimiy qiymatini hisobga olgan holda jarayonni intervallar (bosqichlar) soniga bo'linish nuqtai nazaridan tekshirildi. Taxminlarga ko'ra, bo'linish qanchalik nozik bo'lsa (ko'p oraliqlar soni), maqsad funksiyasining ekstremallasuvi shunchalik ko'p bo'lishi kerak, ammo bu hisoblash vaqtini ham uzaytiradi. Shuning uchun turli xil intervallar soni uchun algoritmi aniqlash kerak.

O'zgartirilgan gradiyent usuli sakkizta eritma namunasida tekshirildi va uning xulosalari maqsad funksiyasi qiymatlari shaklida taqdim etildi. 1-jadvalda po'latning samaradorligi bilan bog'liq xarajatlarni ifodalovchi maqsad funksiyasi uchun gradiyent usuli algoritmining natijalari (3). Jadvalning har bir satrida F0 nazorat parametrlarini dastlabki baholash uchun va sakkizta eritish uchun Foptni optimallashtirishdan keyin maqsad funksiyasining qiymatlari (Eur/t) ko'rsatilgan. Jadvaldagi ustunlar bo'lingan jarayonning intervallar soni bo'yicha (4-16 oraliq) maqsad funksiyasining qiymatlari.

3-rasmda traektoriyalarni dastlabki baholash va optimallashtirishdan so'ng (metall yo'qotilishini minimallashtirish) gradient usuli bilan eritish uchun nazorat o'zgaruvchilarning xatti-harakatlari ko'rsatilgan. 5 va jarayonda 6 intervalgacha. Ayniqsa, hayratlanarlisi shundaki, beshinchi oraliqda puflangan kislorod hajmining miqdori taxminan 470 m³ / min dan minimal qiymat 350 m³ / min gacha kamayishi.

Optimal traektoriyalarni aniqlashda iqtisodiy ta'sirga kelsak, tejalgan mablag'lar metall yo'qotilishini 0,8 evro/t ga kamaytirishga qaratilgan, bu eritish 150 yevro va oylik 250 eritish ishlab chiqarish 37,5 ming yevroni tashkil qiladi.

Eritish		Intevallar soni						
		4	6	8	10	12	14	16
1	F_0	26.3	26.4	26.2	26.1	26.2	26.3	26.1
	F_{opt}	26.0	26.0	25.9	25.8	25.9	25.9	25.9
2	F_0	27.6	27.4	27.4	27.3	27.3	27.2	27.2
	F_{opt}	26.9	27.1	27.1	26.8	27.0	26.9	26.8
3	F_0	24.8	24.6	24.8	24.8	24.6	24.5	24.9
	F_{opt}	24.4	24.3	24.3	24.1	24.1	24.1	24.4
4	F_0	25.5	25.5	25.5	25.3	25.5	25.3	25.6
	F_{opt}	25.2	24.8	25.1	24.8	25.0	24.8	25.0
5	F_0	22.0	22.1	21.8	22.1	21.8	21.7	21.7
	F_{opt}	21.6	21.3	21.3	21.4	21.4	21.2	21.4
6	F_0	21.6	21.8	21.5	21.5	21.5	21.5	21.9
	F_{opt}	20.9	21.4	21.3	21.3	21.3	21.2	21.4
7	F_0	21.6	21.6	21.6	21.3	21.6	21.2	21.3
	F_{opt}	21.0	21.1	21.1	21.0	21.2	20.9	20.9
8	F_0	22.4	22.3	22.2	22.2	22.1	22.1	22.1
	F_{opt}	21.4	21.9	21.6	21.8	21.8	21.7	21.8

3-rasm. Trayektoriyalarni dastlabki baholash uchun va gradiyent usuli algoritmidan foydalanganidan keyin boshqaruv o'zgaruvchilarning xatti-harakatlari

Xulosa. Po'lat ishlab chiqarish jarayoni po'latdan yasalgan buyumlar ishlab chiqarishning texnologik zanjiriga kiradi. Asosiy dinamik nazorat o'zgaruvchilari vannaga puflangan kislorodning hajmli oqimi va vannaning yuzasidan yuqorida joylashgan reaktiv balandligi. Ushbu nashr ushbu nazorat o'zgaruvchilarining optimal trayektoriyalarini aniqlash imkoniyatlari va usullari bilan bog'liq. Simulyatsiya modelidan foydalanmasdan optimal boshqaruvni qo'llash ko'p vaqt talab qiladi va ayniqsa qimmatga tushadi. Shuning uchun optimal trayektoriyalarni loyihalashda modelni optimallashtirish tizimi deb ataladigan tizim qo'llaniladi, unda tozalash jarayonining simulyatsiya modeli qo'llaniladi. Simulyatsiya modeliga qo'shimcha ravishda nazorat va davlat o'zgaruvchilari chegaralarini aniqlash va optimallik mezonining matematik ifodasi bo'lgan maqsad funksiyasini tuzish kerak edi. Po'lat ishlab chiqarish jarayonining nazorat o'zgaruvchilari optimal traektoriyalarini aniqlash uchun biz qo'llaniladigan o'zgartirilgan gradiyent usuli. Topish falsafasi optimal trayektoriyalar algoritmi optimallashtirish usuli bilan nazorat o'zgaruvchilarni (reaktivning balandligi va kislorod hajmi oqimi) sozlash orqali maqsad funksiyasini (optimallik mezoni) minimallashtirishdan iborat.

ADABIYOTLAR:

1. V. I. Baptizanskiy, *Theory of oxygen converter process (Teoriya kislorodno-konverternogo procesa)*, Moskva: Metallurgiya, 2015.
2. K. Kostur, M. Laciak and P. Bubelny, *Modeling and optimal control of the converter process (Modelovanie a optimalne riadenie konvertoroveho procesu)*, Viena: Kosice, 2002.
3. K. Kostur, *The development of control system for preheating furnace by simulation model*, In: *Proceedings of the Conference ICCO 2013, May 26-29, 2013, Ryto, Poland*. - Piscataway : IEEE, p. 161-166.
4. J. Kizek and L. Lazic, *Simulation method for optimization of a mixture of fuel gases*, In: *Metalurgija, Volume 38, Issue 2, 2009*, p. 109-113.
5. J. Futo, F. Krepelka and L. Ivanicova, *Optimization of rock cutting process using the simulation methods*, In: *Proceedings of the 2011 12th International Carpathian Control Conference, ICCO'2011, Velke Karlovice, Czech Republic, IEEE, 2011*, p. 120-122.
6. M. Halicka, *Optimal control I (Optimalne riadenie I)*, Bratislava, 1999
7. P. Bubelny, K. Kostur and M. Laciak, *Simulation model of LD converter (Simulacn model LD konvertora)*, In: *Proceedings of the Conference MOSSIS 2000, Roznov pod Radhostem, May 2009*.
8. M. Pastor and K. Kostur, *Modelling of flow in industry furnaces*, In: *Process Control 2002, Kouty nad Desnou, 2002*, p.182.
9. M. Pastor and K. Kostur, *Modelling of flow in industry furnaces*, In: *Process Control 2002, Kouty nad Desnou, 2002*, p.182.
10. M. Sofranko, V. Listiakova, M. Zilak, *Optimizing transport in surface mines, taking into account the quality of extracted raw ore*, In: *Acta Montanistica Slovaca, Volume 17, Issue 2, 2012*, p. 103-110.
11. M. Fikar and K. Kostur, *Optimal Process Control*, In: *Proceedings of the 13th International Carpathian Control Conference, Podbanske, Slovak Republic, May 28-31, 2012*. - Piscataway : IEEE, 2012, p. 153-172.
12. K. Kostur, *Optimization of industrial furnaces using models (Optimalizacia priemyselných pecí využitím modelov)*, TU Kosice 1998.
13. M. Laciak and K. Kostur, *Optimal control of the LD process*, In: *Proceedings of the Conference ICCO2000, Podbanske, May 2000*.

**NEFT VA GAZ SANOATI KORXONALARIDA ISSIQLIK ALMASHINISH
APPARATLARINING ZAMONAVIY SAMARADOR KONSTRUKSIYASINING HISOBI**

Ibodullayev Muhriddin Xudayor o‘g‘li,
TKTI Shahrisabz filiali assistenti
muhriddin@mail.ru

Norqulov Jonibek Farhod o‘g‘li,
TKTI Shahrisabz filiali assistenti
jonibek@mail.ru

Saidov Behzod Yusup o‘g‘li,
TKTI Shahrisabz filiali katta o‘qituvchi
behzod@mail.ru

Annotasiya. Ushbu ilmiy izlanishda neft gaz sanoati korxonalarida issiqlik almashinish apparatining unumdorligi, ishonchliligi, metall sarfi va narxiga sezilarli darajada bog‘liqligi va gidravlik qarshiligini hisoblash usullari, suyuqlik tezligini uning massaviy sarfiga va trubalar orasida gidravlik qarshilik ortishining Reynolds soniga, Nusselt kreteriyasi issiqlik berish koeffitsiyenti va issiqlik o‘tkazish koeffitsiyenti o‘rtacha massaviy tezlikning o‘zgarishiga bog‘liqlik holatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Reynolds, Nusselt, issiqlik, gidravlika, apparat, quvur, neft, bosim, sarf, tezlik.

Аннотация. В данном научном исследовании рассматривается зависимость существенного повышения производительности, надёжности от теплообменных аппаратов на предприятиях нефтегазовой отрасли, а также методы расчёта гидравлического сопротивления, скорости жидкости от её массового расхода и числа Рейнольдса гидравлического сопротивления. между трубами, выделены коэффициент теплоотдачи по критерию Нуссельта и тепловые случаи зависимости коэффициента теплопередачи от изменения средней массовой скорости.

Ключевые слова: Рейнольдс, Нуссельт, тепло, гидравлика, аппарат, труба, масло, давление, расход, скорость.

Annotation. This scientific study examines the dependence of a significant increase in productivity, reliability on heat exchangers at oil and gas enterprises, as well as methods for calculating hydraulic resistance, fluid velocity on its mass flow and the Reynolds number of hydraulic resistance. between the pipes, the heat transfer coefficient according to the Nusselt criterion and thermal cases of the dependence of the heat transfer coefficient on the change in the average mass velocity are identified.

Key words: Reynolds, Nusselt, heat, hydraulics, hardware, pipe, oil, pressure, flow, speed.

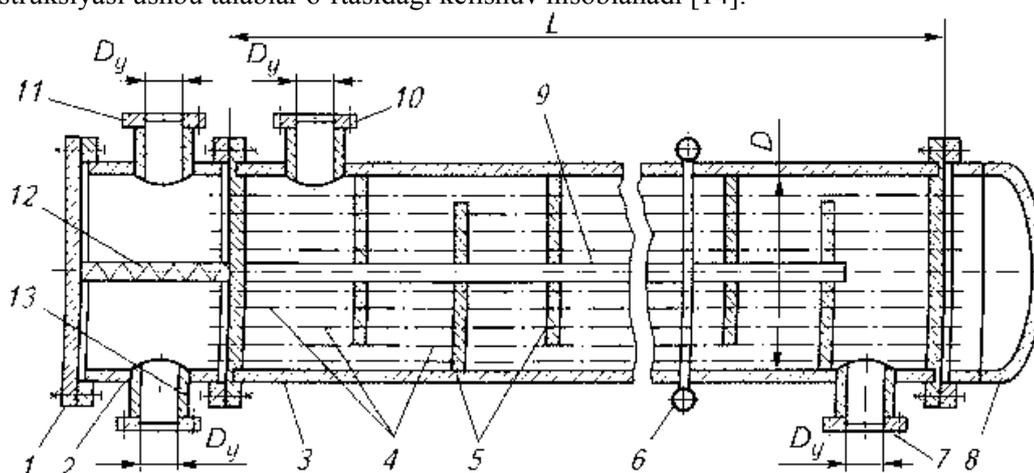
Kirish. Issiqlik almashtiruvchi qurilmalar sovutish mashinasi sifatining barcha ko‘rsatkichlariga, shu jumladan, energetik va akustik, sovutish unumdorligi, ishonchliligi, metall sarfi va narxiga sezilarli darajada ta’sir qiladi [1. 28-29-b.; 2. 34-35-b.; 3.44-45-b.].

Shu sababli, issiqlik almashtirib beruvchi qurilmaga bir qator o‘ta jiddiy talablar qo‘yiladi: berilgan ish resursi davomida ishonchlilik, minimal gabarit o‘lchovlar va og‘irlik, issiqlik almashinuvining maksimal intensivatsiyasi, konstruksiyaning ishlov berishga qulayligi, kichik gidravlik yo‘qotishlar, foydalanish qulayligi, foydalanish jarayonida issiqlik va gidravlika xususiyatining barqarorligi, ahamiyatli dinamik yuklarda va sezilarli darajadagi turli xil atmosfera sharoitida ishlash qobiliyatini saqlab qolish. Biroq, bir qator obyektiv sabablar issiqlik almashtiruvchi qurilmalarning yanada takomillashuviga to‘sqinlik qiladi. Masalan, issiqlik almashtirib beruvchi qurilma o‘lchovi va vaznini kamaytirishning quyi chegarasi mavjud, chunki ularning miniatyura qilinishi issiqlik almashinish koeffitsiyentining ifloslanishga, mustahkamlilik xususiyatlarining esa truba o‘lchamiga bog‘liqligini oshiradi [4. 113-116-b.; 5.240-242-b.; 6.246-248-b.]. Bundan tashqari, issiqlik almashtirib beruvchi qurilmaning ixchamliligi va kam metall sarflashiligi gidravlik qarshiligining oshishiga olib keladi [7-8].

Asosiy qism. Sovutish mashinalarining ishonchliligi, asosan, issiqlik almashtirib beruvchi qurilmalarning ishlab chiqarish sifatiga bog‘liq [9. 12-13-b.]. Konstruksiyaning nisbatan soddaligiga va harakatlanuvchi qismlarning yo‘qligiga qaramay, issiqlik almashtirib beruvchi qurilmalar ko‘pincha sovutish

mashinasining ishdan chiqish manbalari bo'lib xizmat qiladi, bu birinchi navbatda ulanishning nozik joylari orqali sovutish agentining oqishi bilan bog'liq.

Sovutish mashinasining samaradorligini oshirishning eng oddiy yo'li bu issiqlik almashinuvi sirtini oshirish orqali issiqlik almashtirib beruvchi qurilmalardagi harorat farqini kamaytirishdir, lekin bunda apparatning massasi, o'lchovlari va narxi oshadi [10. 26-30-b.; 11. 74-78-b.]. Yana bir yo'li - asosan issiqlik almashinuvida ishtirok etadigan oqimlarning tezligini oshirish orqali issiqlik uzatish koeffitsiyentlarini oshirishdir [12. 100-105-b.; 13.]. Boshqa barcha shartlar teng bo'lsa, issiqlik almashtirib beruvchi qurilmaning unumdorligi taxminan tezlikka proporsional ravishda ortadi, ammo ishqalanish yo'qotilishi uning kvadratiga proporsional ravishda ortadi. Binobarin, issiqlik almashtirib beruvchi qurilmaning konstruksiyasi qarama-qarshi talablarga javob berishi kerak. Issiqlik almashtirib beruvchi qurilmaning haqiqiy konstruksiyasi ushbu talablar o'rtasidagi kelishuv hisoblanadi [14].

1 – qopqoq; 2 - tarqatish kamerasi; 3 - silindsimon kojux; 4 - issiqlik almashtirib beruvchi trubalar; 5 - segment kesmalari bilan birga to'siqlar; 6 - linzali harorat kompensatori; 7 - sovutish agentining chiqish patruboki; 8 - qopqoq; 9 - shpilkalar; 10 - sovutish agentining kirish patruboki; 11 – sovutuvchi suyuqligining kirish patruboki; 12 - tarqatish kamerasi to'siqlari; 13 - sovutuvchi suyuqligining chiqish patruboki.

1-rasm. Gorizontal kojux-trubali suyuqlik kondensatori

Bug'-kompressiyali sovutish mashinalarida asosiy issiqlik almashtiruvchi apparatlar kondensatorlar va bug'latgichlar hisoblanadi [28. 29-30-b.; 29. 18-22-b.; 30; 31. 32-33-b.].

So'nggi yillarda issiqlik almashtiruvchi apparatlar sohasida yetakchi bo'lgan mahalliy va xorijiy kompaniyalar bug'latgich xususiyatlariga ega bo'lgan har xil konstruksiyali yangi issiqlik almashtirib beruvchi qurilmalar ishlab chiqdilar, patentladilar va ishlab chiqarishni yo'lga qo'ydilar [32: 90-92-b.; 33. 48-60-b.; 34.69-74-b.].

Gorizontal kojux-trubali suyuqlik kondensatori [37] (1-rasm) issiqlik uzatish samaradorligining oshishi va gidravlik qarshiligining kamligi bilan ajralib turadi. Trubalararo bo'shliqda sovutish agenti, 10 kirish patruboki orqali 3 silindsimon kojuxga kirib, 7 patrubokdan chiqish orqali kondensatsiyalanadi. Sovituvchi suyuqligi bosim ostida 4 truba orqali oqadi. 2 tarqatish kamerasi, 12 to'siq bilan bo'shliqlarga bo'linadi, u yerda sovutuvchi suyuqligi 11 patrubok orqali kiradi va u yerdan 13 patrubok orqali chiqadi. Sovutilgan va kondensatsiyalangan sovutish agenti oqimini o'z yo'nalishini bir necha bor o'zgartirishga majbur qiladigan segment kesmalari bilan birga 5 to'siqlar 3 kojuxning o'qi bo'ylab joylashgan 9 shpilkalar ko'rinishida mahkamlagich elementi bilan mahkamlanadi. 3, 7, 10, 11 va 13 patruboklarning shartli o'tish diametrlari D ga teng. Kondensatorning konstruktiv parametrlari o'zaro nisbati quyidagilar asosida tanlanadi: 3 kojux ichki diametri D ning issiqlik almashtirib beruvchi 4 trubalar uzunligi L ga nisbati $D/L = 0,14 \dots 0,26$ eng maqbul oralig'ida joylashgan, bu kondensatorning minimal gidravlik qarshiligini aniqlaydi; issiqlik almashtirib beruvchi 4 trubalar ichki diametri d 3 kojuxning ichki diametri D ga nisbati $d/D = 0,02 \dots 0,14$ eng maqbul oralig'ida joylashgan, bu esa kondensatorida issiqlik almashishning maksimal samaradorligini ta'minlaydi. Kojux-trubali kondensatorining afzalliklari bular – yaxshi issiqlik uzatish, ixchamlik va nisbatan kam og'irlik.

Vertikal suyuq kojux-trubali kondensatorning 5 kojuxi bilan suyuq sovutish agentini olib tashlash va gaz yetkazish maqsadida 3 kirish va 7 chiqish trubalari (1-rasm) bilan qalin aloqa qilishni ta'minlash uchun Denso Corp. (Yaponiya) trubalarning ishlab chiqarishda texnologik qo'zg'almas ulanishini ishlab chiqdi.

Alyuminiy qotishmasidan tayyorlangan 3 kirish va 7 chiqish trubalari 2 va 4 plita bilan bitta blokga birlashtirilib, A va G uchlari bilan yana bir alyuminiy qotishmasidan tayyorlangan 5 kojux V po‘latli muftasining kiritish va chiqarish teshigiga kiradi. V mufta B qirraga ega, shuning uchun J va 7 trubalarining A va G uchlari V muftaga o‘rnatgandan so‘ng, 4 plitasi unga zarb qiluvchi B qirraning pastki chetida joylashib, V muftada 3 va 7 trubalarning germetik qo‘zg‘ almas ulanishini mahkamlaydi.

Quyida keltirilgan formulalardan hisoblash natijalari, Issiqlik hisobining grafik tahlillar. Silliqlik truba uchun o‘rtacha massaviy tezlikning hajmiy sarf o‘zgarishiga bog‘liqlik grafigi

Trubalardagi suvning sarfi

$$G_s = \frac{Q}{C_p(t_4 - t_2)}$$

Truba kanallaridagi suvning o‘rtacha massaviy tezligini aniqlash formulasi:

$$\omega_2 = \frac{4G_2}{\pi d_2^2 n \rho}$$

Sovutuvchi suv uchun Reynolds soni aniqlash formulasi :

$$Re_2 = \frac{\omega_2 * d_2}{\nu_1}$$

Sovutuvchi suv uchun Prandtl sonini aniqlash formulasi:

$$Pr = \frac{c\mu}{\lambda} = \frac{4270 * 0.196 * 10^{-3}}{0.618} = 1.33$$

Sovutuvchi suv oqimi uchun Nusselt sonini aniqlash formulasi:

$$Nu = 0.008 Re^{0.9} * Pr^{0.43}$$

Suvdan devorga issiqlik berish koeffitsiyentini hisoblash formulasi:

$$\alpha_2 = \frac{Nu * \lambda_2}{d_d}$$

Issiqlik o‘tkazish koeffitsiyenti esa quyidagi formuladan aniqlanadi :

$$K = \frac{1}{\frac{1}{\alpha_1} + \frac{\delta_{st}}{\lambda_{st}} + \frac{1}{\alpha_2}}$$

Nakatkalangan truba uchun issiqlik berish koeffitsiyentini hajmiy sarfni $V=3000 \text{ m}^3/\text{soat}$ bo‘lganda hisoblash formulasi

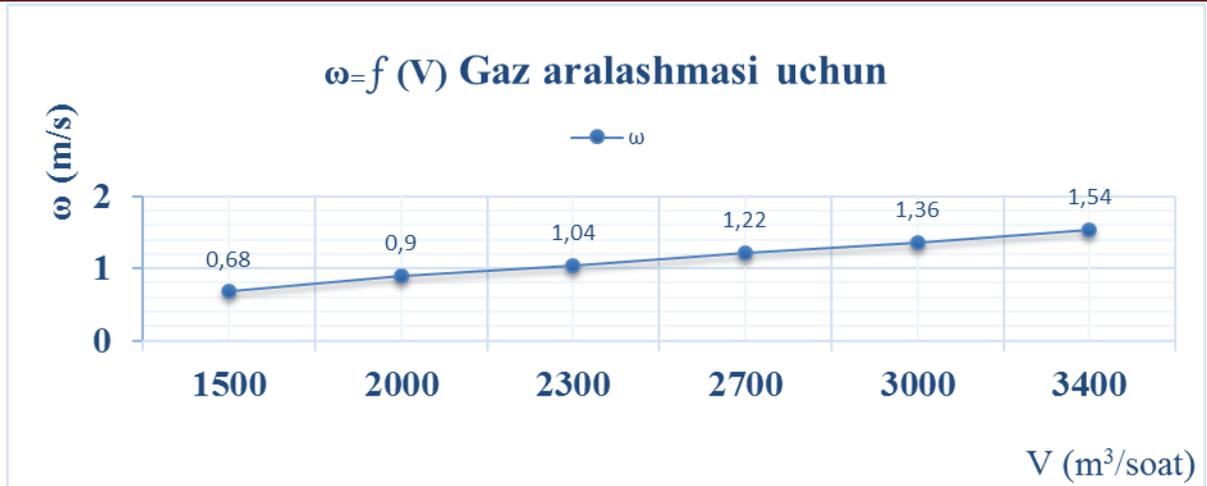
$$\frac{Nu}{Nu_{ut}} = \left[1 + \frac{lg Re - 4.6}{35} \right] \left[\left(3.33 \frac{t}{D} - 16.33 \right) \frac{d}{D} + \left(17.33 - 3.33 \frac{t}{D} \right) \right]$$

$$d/D=0.9 \quad t/D=1.5$$

Silliqlik trubali Issiqlik Almashinish Apparatarida o‘tkazilgan tajriba ma’lumotlari assosida gaz aralashmasining hajmiy unumdorligini oshirgan holda gaz aralashmasining o‘rtacha massaviy tezligini o‘zgarishini 1 jadvalda ko‘rishimiz mumkin va ushbu jadval asosida quyidagi 2-grafikni hosil qilamiz.

Jadval 1.

№	ω (m/s)	V (m^3/soat)
1	0,68	1500
2	0,9	2000
3	1,04	2300
4	1,22	2700
5	1,36	3000
6	1,54	3400

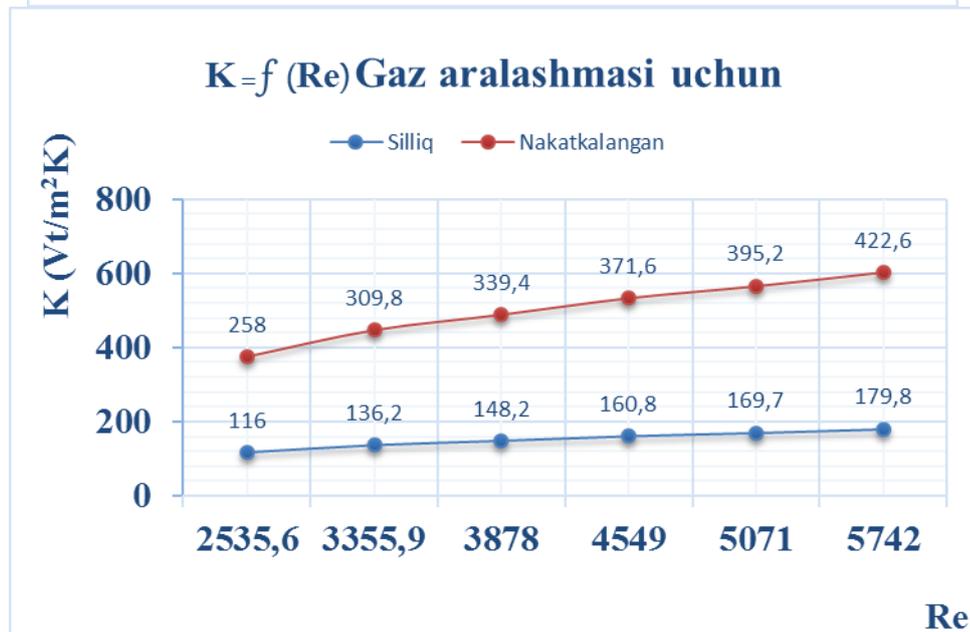
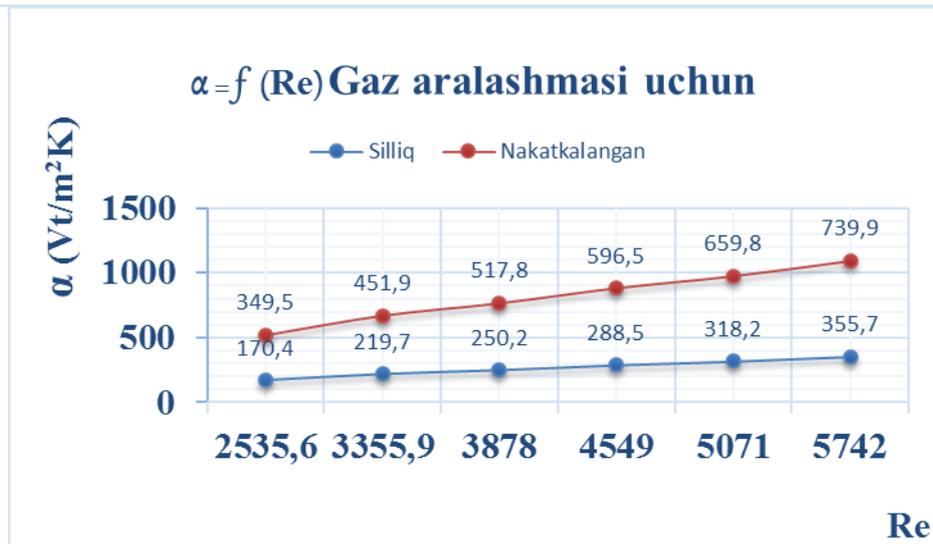
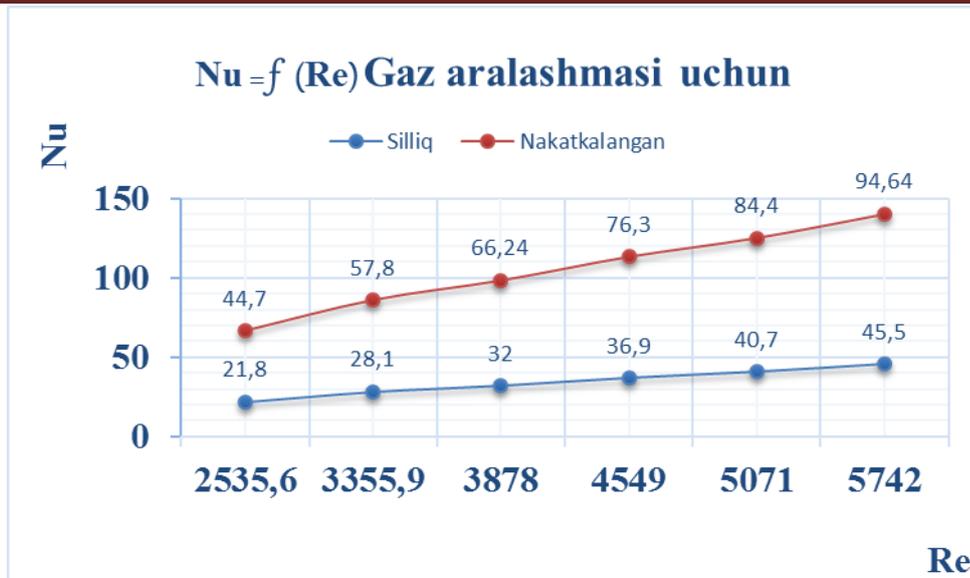

2-rasm. Silliq va Nakatkalangan truba uchun Nusselt kreteriyasi , issiqlik berish koeffitsiyenti va issiqlik o'tkazish koeffitsiyenti Renolds sonning o'zgarishiga bog'liqlik grafigi

Silliq va nakatkalangan trubali Issiqlik Almashinish Apparatlarida o'tkazilgan tajriba ma'lumotlari assosida gaz aralashmasi uchun hisoblangan Nusselt kreteriyasi , issiqlik berish koeffitsiyenti va issiqlik o'tkazish koeffitsiyenti o'zgarishini 2-jadvalda ko'rishimiz mumkin va ushbu jadval asosida quyidagi grafiklarni hosil qilamiz.

Jadval 2.

№	Re	Silliq	Nakatka	Silliq	Nakatka	Silliq	Nakatka
		Nu	Nu	α	α	K	K
1	2535,6	21,8	44,7	170,4	349,5	116	258
2	3355,9	28,1	57,8	219,7	451,9	136,2	309,8
3	3878	32	66,24	250,2	517,8	148,2	339,4
4	4549	36,9	76,3	288,5	596,5	160,8	371,6
5	5071	40,7	84,4	318,2	659,8	169,7	395,2
6	5742	45,5	94,64	355,7	739,9	179,8	422,6

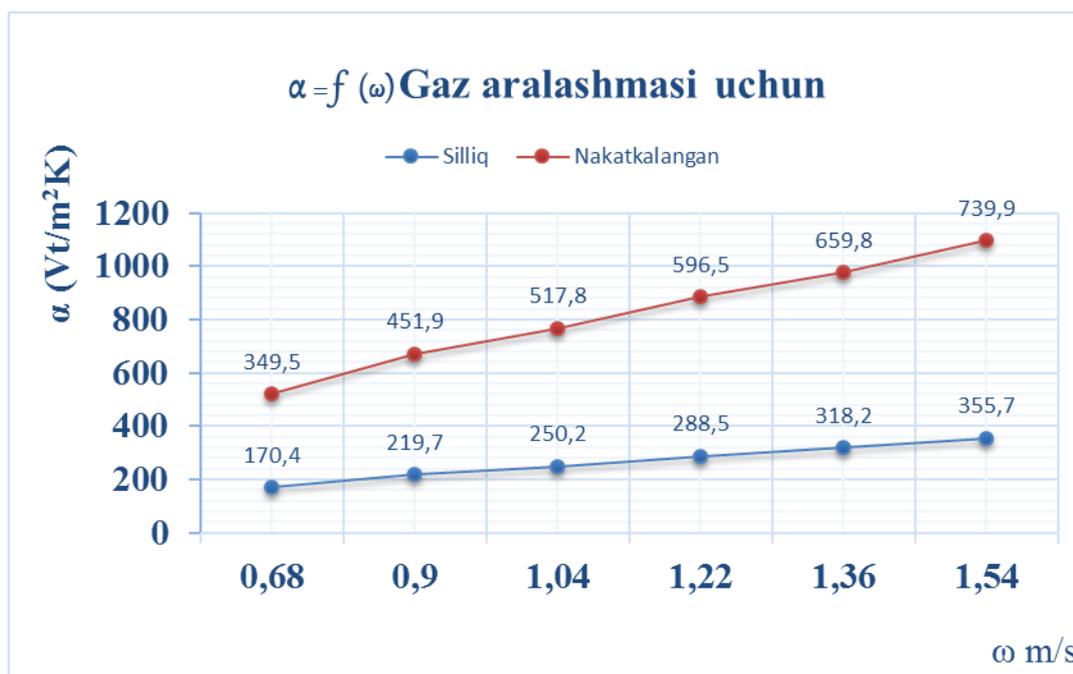

3-rasm. Silliq va Nakatkalangan truba uchun Nusselt kriteriyasi , issiqlik berish koeffitsiyenti va issiqlik o'tkazish koeffitsiyenti o'rtacha massaviy tezlikning o'zgarishiga bog'liqlik grafigi

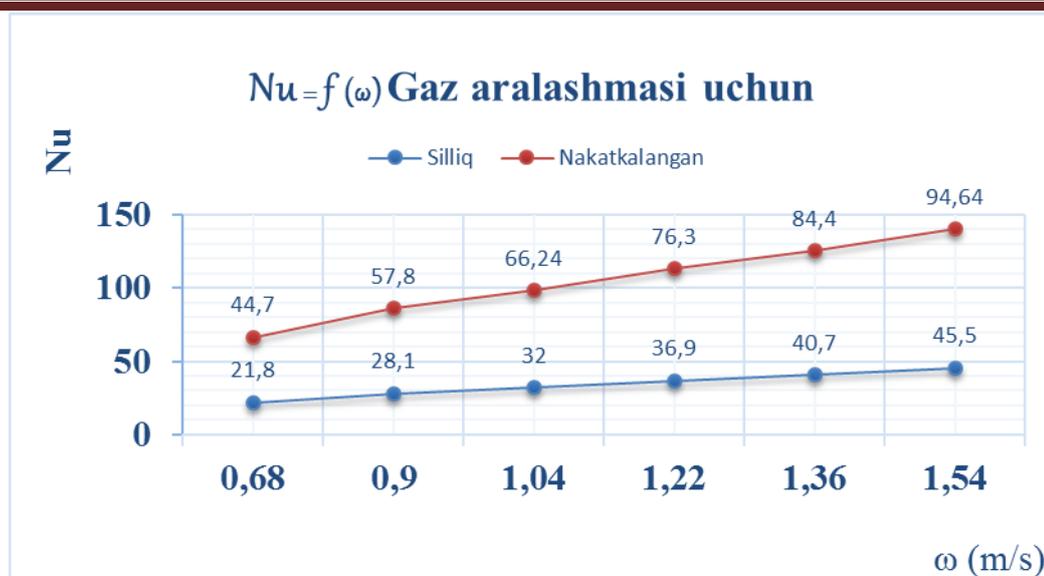
Silliq va nakatkalangan trubali issiqlik almashinish apparatlarida o'tkazilgan tajriba ma'lumotlari asosida gaz aralashmasi uchun hisoblangan Nusselt kreteriyasi, issiqlik berish koeffitsienti va issiqlik o'tkazish koeffitsiyenti o'zgarishini 3-jadvalda ko'rishimiz mumkin va ushbu jadval asosida quyidagi grafiklarni hosil qilamiz.

Jadval 3.

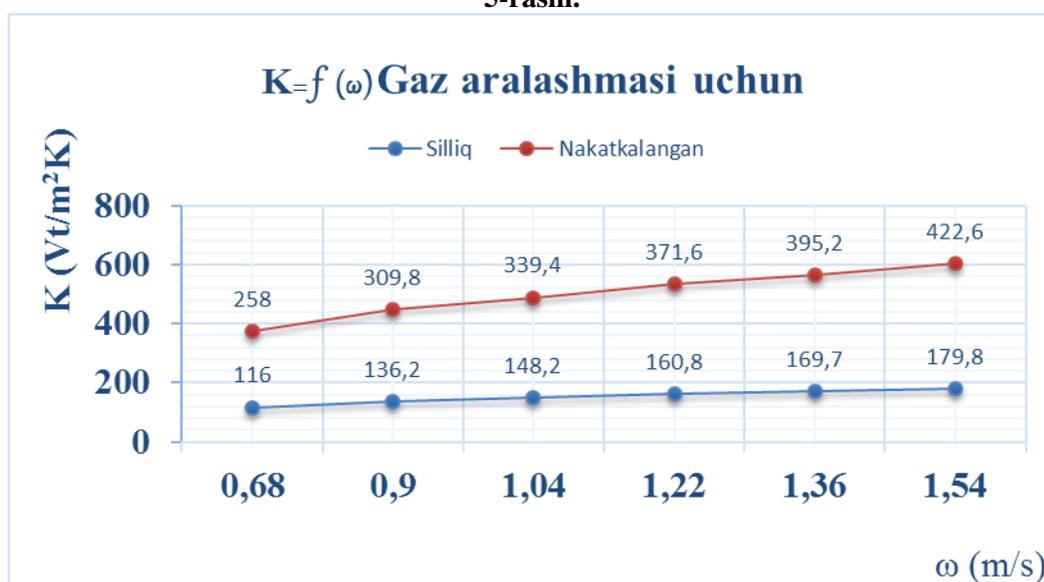
№	ω	Silliq	Nakatka	Silliq	Nakatka	Silliq	Nakatka
		Nu	Nu	α	α	K	K
1	0,68	21,8	44,7	170,4	349,5	116	258
2	0,9	28,1	57,8	219,7	451,9	136,2	309,8
3	1,04	32	66,24	250,2	517,8	148,2	339,4
4	1,22	36,9	76,3	288,5	596,5	160,8	371,6
5	1,36	40,7	84,4	318,2	659,8	169,7	395,2
6	1,54	45,5	94,64	355,7	739,9	179,8	422,6

4-rasm.

5-rasm.

6-rasm.

Xulosa. Ushbu ilmiy ishda silliq va nakatkalangan trubali “Gorizental kojux-trubali” tipidagi issiqlik almashinish apparatlarida “suv bilan gaz aralashmasini sovutish” rejimida ($2300 < Re < 10000$) hajmiy sarf miqdorini oshgan holda bir qancha hisoblash ishlarini olib bordi va ushbu ikkala issiqlik almashinish apparatlarning tajriba natijalar asosida termodinamik ko‘rsatkichlarni solishtirdik, jumladan, dastlabki tajriba ma’lumatlarga ko‘ra, issiqlik almashinish apparatlarida issiqlik almashinish ko‘rsatkichi hisoblangan Nussult kriteriyasi gaz aralashmasining hajmiy sarfi $V=1500$ m³/soat silliq trubali issiqlik almashinish apparatida $Nu_g = 21.8$ Nu_s 11.95 ga teng ekanligi aniqlandi. Ushbu ko‘rsatkichlar gaz aralashmasining hajmiy sarfini oshirib borishimiz orqali gaz aralashmasi uchun Nussult kriteriyasining quyidagi qiymatlarini olishimiz mumkin Nu_g 28.1;32;36.9;40.7;45.5

Issiqlik almashinish apparatlarida issiqlik almashinish ko‘rsatkichi hisoblangan Nusselt kriteriyasi (Nu) silliq trubali issiqlik almashinish apparatida 21.8 nakatkalangan trubali issiqlik almashinish apparatida 44.7 ga teng ekanligi aniqlandi. Bu esa issiqlik almashinish ko‘rsatkichi nakatkalangan trubada silliq trubaga nisbatan 2.05 marta kata ekanligi ma’lum boldi, bu esa issiqlik almashinish jarayonini xarakterlovchi boshqa kattaliklarning ham sezilarli o‘zgarishiga sabab bo‘ladi. Ikkala issiqlik almashinish apparatida issiqlik almashinish yuzalari 944 m² ga tengligini inobatga olgan xolda almashilgan issiqlik miqdori mos ravishda silliq trubada 3285120 Vt, nakatkalangan trubada 7306560 Vt ga tengligi aniqlandi. Yuqoridagi qiymatlar bir xil 944 m² yuzadagi issiqlik miqdorlari hisoblanadi. Agar nakatkalangan trubadagi 7306560 Vt issiqlik

miqdorini silliq trubada oladigan bo'lsak 2099.5 m² yuza kerak bo'ladi, bu esa issqlik almashinish apparatining gabarit o'chamlarining oshishiga sabab bo'ladi.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, agar neft va gaz, sovutish va kriogen texnikalarida ishlatiluvchi trubali issiqlik almashinish apparatlarida nakatkalangan trubadan foydalanilsa, texnologik jarayonlarning samaradorligini oshirish va apparatlar gabarit o'chamlarini ixchamlashtirish imkoniyatiga ega bo'lishimiz mumkin bo'ladi.

ADABIYOTLAR:

1. *Постановление Кабинета Министров РУз «О мерах по развитию и укреплению материально-технической базы хранения плодоовощной продукции на 2011 – 2015 годы» // Собрание законодательства Республики Узбекистан. 2011. №14. С. 188-200.*

2. *Бараненко А.В., Белозеров Г.А. Непрерывная холодильная цепь - основа стратегии ресурсосбережения и обеспечения качества продовольствия // Холодильная техника. – Москва, 2010. №3. С. 9-12.*

3. *Калнинь И.М. Техника низких температур в энергетике // Холодильная техника. – Москва, 2012. №1. С. 42-49.*

4. *К.Ф.Павлов, П.Г. Романков, А.А. Носков Примеры и задачи по курсу процессов и аппаратов химической технологии, 1987.*

5. *Поникаров И.И, Поникаров С.И , Рачковский С.В. Расчёты машин и аппаратов химических производств и нефтегазопереработки (примеры и задачи).*

6. *Юсубеков Н.Р, Нурмухаммедов Х.С, Исматуллаев П.Р, Зокиров С.Г, Маннонов У.В, Кимё ва озиқ-овқат саноатларнинг асосий жараён ва қурилмаларни ҳисоблаш ва лойиҳалаш. 2000. 231 бет*

7. *Богданов С.Н, Иванов О.П, Куприянова А.В, Холодильная техника свойства веществ << Справочник>>.*

8. *Кошкин В.К., Калинин Э.К. Теплообменные аппараты и теплоносители. – М.: Машиностроение, 1971. – 200 с.*

9. *Романков П.Г., Фролов В.Ф., Флисюк О.М., Курочкина М. И. Методы расчёта процессов и аппаратов химической технологии. – С-Пб.: Химия, 1993. – 496 с.*

10. *Бажан П.И., Каневец Г.Е., Селиверстов В.М. Справочник по теплообменным аппаратам. – М.: Машиностроение, 1989. – 366 с.*

11. *Зокиров С.Г., Каримов К.Ф. Интенсификация теплообмена в каналах при течении вязких жидкостей // ЎЗР ФА маърузалари, 1997. - №7. - С. 32-35*

12. *Зокиров С.Г., Каримов К.Ф., Саттаров Т. Применение двухмерной шероховатости для увеличения теплоотдачи вязкой жидкости // Труды II Российской Национальной конференции по теплообмену. Интенсификация теплообмена. – М.: МЭИ, 1998. – т.8.- С.114-117.*

13. *Dreytser G.A., Gomon V.L., Krayev V.M., Zakirov S.G. Studies of fouling channels with turbulence promoters // Proceeding of the 3rd European Thermal Sciences Conference, Heidelberg, Germany, 10-13 September, 2000.*

14. *Каримов К.Ф., Умаров У.Э., Алиев Б.А. Выбор оптимального теплообменного аппарата по эксергетическому К.П.Д. // Техникавий, иқтисодий ва фундаментал фанлар соҳасининг муҳим масалалари. - Тошкент, 2000. - №3 - С. 91-93.*

**PARABOLIK TIPDAGI INTEGRO-DIFFERENSIAL TENGLAMA UCHUN TESKARI
MASALALAR**

Nuriddinov Javlon Zafarovich,

Buxoro davlat universiteti

j.z.nuriddinov@buxdu.uz

Primov Jamshid Faxriddinovich,

Buxoro davlat universiteti magistranti

j.primov@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'ng tomoni o'rama ko'rinishida bo'lgan parabolik tipdagi integro-differensial tenglama qaralgan. Koshi masalasi ushbu masala uchun to'g'ri masala deyiladi. To'g'ri masalaning $x = 0, t > 0$ gipertekislikdagi yechimi qo'shimcha shart sifatida berilgan. Qo'yilgan masalani tadqiq qilish uchun qulay bo'lgan yordamchi masalaga olib kelingan. So'ngra yordamchi masala noma'lum funksiyalarga nisbatan Volterra tipidagi ekvivalent integral tenglamalar sistemasiga keltirilgan. Gyolder funksiyalar fazosida siqiluvchan akslantirishlar prinsipi qo'llanilib, yechimning mavjud va yagonaligi haqidagi teorema isbotlangan.

Kalit so'zlar: integro-differensial tenglamalar, teskari masala, Gyolder fazosi, integral tenglama yadrosi, rezolventa.

Аннотация. В данной статье рассматривается многомерное параболическое интегро-дифференциальное уравнение с интегралом временной свёртки в правой части. Прямая задача представлена задачей Коши для этого уравнения. В данной статье исследуется обратная задача, заключающаяся в нахождении зависящего от времени и пространства ядра интегрируемого члена на известном в гиперплоскости $x = 0, t > 0$ решении прямой задачи. С использованием резольвенты ядра эта задача сводится к исследованию более удобной обратной задачи. Последняя задача заменена эквивалентной системой интегральных уравнений относительно неизвестных функций, и на основе принципа сжимающего отображения доказана однозначная разрешимость прямой и обратной задач.

Ключевые слова: интегро-дифференциальное уравнение, обратная задача, пространство Гёльдера, ядро, резольвента.

Abstract. A multidimensional parabolic integro-differential equation with the time-convolution integral on the right side is considered. The direct problem is represented by the Cauchy problem for this equation. The inverse problem is studied in this paper. The problem consists in finding the time and spatial

dependent kernel of the equation from the solution of direct problem in a hyperplane $x = 0, t > 0$. This problem is reduced to the more convenient inverse problem with the use of the resolvent kernel. The last problem is replaced by the equivalent system of integral equations with respect to unknown functions. The unique solvability of the direct and inverse problems is proved with use of the principle of contraction mapping.

Keywords: Integro-differential equation, inverse problem, H^1 -older space, kernel, resolvent.

Masalaning qo'yilishi.

Ushbu maqolada $u(x, t)$ va $k(t)$ funksiyalarni $x \in \mathbb{R}, t \in [0, T]$ sohada quyidagi berilgan tenglamalardan aniqlash masalasini ko'rib chiqamiz:

$$u_t - Lu = - \int_0^t k(x', \tau) Lu(x, t - \tau) d\tau, \quad (x, t) \in \mathbb{R}_T, \quad (1)$$

$$u|_{t=0} = \varphi(x), \quad (x, t) \in \mathbb{R}_T, \quad (2)$$

$$u|_{x=0} = f(t), \quad 0 \leq t \leq T, f(0) = \varphi(0), \quad (3)$$

bu yerda $Lu = u_{xxx} + c(x)u$.

(3) qo‘shimcha shartning o‘ng tomonidagi $f(0) = \varphi(0)$ tenglik kelishuvchanlik sharti deyiladi.

Faraz qilaylik berilgan funksiyalar uchun quyidagi shartlar o‘rinli bo‘lsin:

$\varphi(x) \in H^{l+8}(\mathbb{R}), \varphi(x) \geq \varphi_0 = \text{const} > 0, c(x) \in H^{l+4}(\mathbb{R}),$
 $f(t) \in [0, T]$.

Lemma-1. Faraz qilaylik $k(t) \in [0, T]$ bo‘lsin. U holda (1)–(3) masala yechimi

$$u_t(x, t) = Lu - \int_0^t r(t - \tau)u_\tau(x, \tau)d\tau, \quad (4)$$

integral tenglama, hamda (2), (3) boshlang‘ich chegaraviy shartlardan $u(x, t)$ va $r(t)$ funksiyalarni topish masalasiga ekvivalent. Bu yerda $r(t)$ funksiya $k(t)$ funksiyaning rezolventasi.

Isbot. Faraz qilaylik $u(x, t)$ funksiya (1), (2) Koshi masalasining yechimi bo‘lsin. (1) tenglamani Lu operatorga nisbatan ikkinchi tur Volterra integral tenglamasi ko‘rinishida yozib olamiz:

$$Lu = \int_0^t k(t - \tau)Lu(x, \tau)d\tau + u_t.$$

Integral tenglamalar umumiy nazariyasida bizga ma‘lumki, yuqoridagi integral tenglamaning yechimi quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi:

$$Lu = u_t(x, t) + \int_0^t r(t - \tau)u_\tau(x, \tau)d\tau.$$

(4) tenglamada $r(t)$ funksiya $k(t)$ funksiyaning rezolventasi, $r(t)$ va $k(t)$ funksiyalar o‘rtasidagi bog‘lanish quyidagi tenglik bilan aniqlanadi:

$$k(t) = r(t) - \int_0^t r(t - \tau)k(\tau)d\tau. \quad (5)$$

Ushbu formulani tekshirish uchun (1) integral tenglamadagi $k(t)$ funksiyaning o‘rniga (5) tenglikni qo‘yamiz

$$\begin{aligned} u_t - Lu &= - \int_0^t \left[r(t - \tau) - \int_0^{t-\tau} r(t - \tau - \alpha)k(\alpha) \right] Lu(x, \tau) d\alpha d\tau = \\ &= - \int_0^t r(t - \tau)Lu(x, \tau)d\tau + \int_0^t \int_0^{t-\tau} r(t - \tau - \alpha)k(\alpha) \times \\ &\times Lu(x, \tau) d\alpha d\tau =: I_1 + I_2, \end{aligned}$$

bu yerda

$$\begin{aligned} I_1 &:= - \int_0^t r(t - \tau)Lu(x, \tau)d\tau, \\ I_2 &:= \int_0^t \int_0^{t-\tau} r(t - \tau - \alpha)k(\alpha)Lu(x, \tau) d\alpha d\tau. \end{aligned}$$

I_1 integralni quyidagicha yozish mumkin:

$$I_1 := - \int_0^t r(t - \tau)Lu(x, \tau)d\tau = - \int_0^t r(\beta)Lu(x, t - \beta)d\beta.$$

I_2 integralni soddalashtirish maqsadida I_2 ning ichki integrali chegarasidagi α ni β bilan almashtiramiz: bu yerda $\alpha = t - \tau - \beta$ ga teng, natijada I_2 integral quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi:

$$I_2 = \int_0^t \int_0^{t-\tau} r(\beta)k(t - \tau - \beta)Lu(x, \tau) d\beta d\tau =$$

$$= \int_0^t r(\beta) \int_0^{t-\beta} k(t-\tau-\beta) Lu(x, \tau) d\tau d\beta.$$

(5) tenglikni isbotini davom ettirganimizda

$$u_t(x, t) - Lu(x, t) = -I_1 + I_2 =$$

$$= - \int_0^t r(\beta) \left[Lu(x, t-\beta) - \int_0^{t-\beta} k(t-\beta-\tau) Lu(x, \tau) d\tau \right] d\beta.$$

$u(x, t)$ funksiya (1) integro-differensial tenglamani qanoatlantirganligi sababli oxirgi tenglikning kvadrat qavsidadagi ifoda $u_t(x, t-\beta)$ ga teng. Bu shuni anglatadiki oxirgi tenglik (4) tenglamani ifodalaydi (5) integral tenglamani $r(t)$ funksiyaga nisbatan ifodalaymiz

$$r(t) = k(t) + \int_0^t k(t-\tau)r(\tau)d\tau$$

va bu tenglikni (4) tenglamadagi $r(t)$ funksiyaning o'rniga qo'yganimizda

$$u_t - Lu(x, t) = - \int_0^t k(\beta) \left[u_\beta(x, t-\beta) + \int_0^{t-\beta} r(t-\tau-\beta)u_\tau(x, \tau) d\tau \right] d\beta.$$

$u(x, t)$ (4) ning yechimi ekanligidan yuqoridagi tenglikning kvadrat qavsida turgan ibora $Lu(x, t-\beta)$ ga teng deb xulosa qilamiz.

Lemma isbotlandi.

Shunday qilib, agar (4), (2), (3) masaladan $u(x, t)$, $r(t)$ funksiyalarni topish mumkin bo'lsa, $k(t)$ funksiya (5) integral tenglamaning yechimi bo'ladi.

$r_t(t)$ funksiyani $h(t)$ funksiya bilan belgilash kiritaylik, ya'ni $h(t) = r_t(t)$ bo'lsin.

Lemma-2. *Quyidagi tenglamalardan $\vartheta(x, t)$, $h(t)$ funksiyalarni topish masalasi (1)-(5) masalaga ekvivalent:*

$$\begin{aligned} \vartheta_t - L\vartheta - 2c_x\vartheta_x^{(2)} - c_{xx}\vartheta^{(2)} + r(0)\vartheta + h(t)[L\varphi_{xx}(x) + \\ + 2c_x\varphi_x(x) + c_{xx}\varphi(x)] + \int_0^t h(t-\tau)\vartheta(x, \tau)d\tau = 0 \end{aligned} \quad (6)$$

$$\vartheta|_{t=0} = Y_{xx}(x) \quad (7)$$

$$\begin{aligned} \vartheta(0, t) = f_{ttt}(t) - c(0)f_{tt}(t) + \\ + r(0)f_{tt}(t) + h(t)L\varphi|_{x=0} + \int_0^t f_{tt}(t-\tau)h(\tau)d\tau. \end{aligned} \quad (8)$$

bu yerda

$$\vartheta(x, t) = u_{ttxx}(x, t), \quad \vartheta^{(2)} = u_{tt},$$

$$Y_{xx}(x) = \frac{\partial^2}{\partial x^2}(L^2\varphi(x) - r(0)L\varphi(x))$$

$$r(0) = \frac{L^2\varphi(0) - f_{tt}(0)}{L\varphi(0)}. \quad (9)$$

Isbot. (4), (2) va (3) masaladan $\vartheta^{(1)}(x, t) = u_t(x, t)$, ko'rinishda yangi funksiyani belgilaymiz.

Natijada

$$\vartheta_t^{(1)} - L\vartheta^{(1)} + r(0)\vartheta^{(1)} + \int_0^t h(\tau)\vartheta^{(1)}(x, t - \tau)d\tau = 0, \quad (10)$$

$$\vartheta^{(1)}(x, 0) = L\varphi(x), x \in \mathbb{R}, \quad (11)$$

$$\vartheta^{(1)}|_{x=0} = f_t(t), \quad L\varphi(0) = f_t(0). \quad (12)$$

masalalardan $\vartheta^{(1)}(x, t), h(t)$ topish masalasi kelib chiqadi. Bu yerda (4) integro-differensial tenglamada $t = 0$ deb (11) tenglamani hosil qilamiz. (10)-(12) masalada $\vartheta^{(2)}(x, t) = \vartheta_t^{(1)}(x, t)$ belgilab quyidagi masalaga kelamiz:

$$\vartheta_t^{(2)} - L\vartheta^{(2)} + r(0)\vartheta^{(2)} + h(t)L\varphi(x) - \int_0^t h(\tau)\vartheta^{(2)}(x, t - \tau)d\tau = 0, \quad (13)$$

$$\vartheta^{(2)}|_{t=0} = Y(x), x \in \mathbb{R}, \quad (14)$$

$$\vartheta^{(2)}|_{x=0} = f_{tt}(t), \quad (15)$$

Bu yerda $Y(x) := L^2\varphi(x) - r(0)L\varphi(x)$. (14), (15) tengliklarning $t = 0$ va $x = 0$ da tenglashtirib (9) tenglikni olamiz. Bundan tashqari $r(0)$ funksiya ma'lum deb qaraymiz.

$\vartheta_{xx}^{(2)}(x, t)$ funksiyani $\vartheta(x, t)$ funksiya orqali belgilaymiz. (13), (14) tengliklarni ikki marta x bo'yicha differensiallab (6), (7) masalaga kelamiz. $x = 0$ da $\vartheta(x, t)$ funksiyaga qo'shimcha shart olish uchun (13) integro-differensial tenglamadan foydalanamiz. Shunday qilib (4), (2), (3) masala (6)–(8) masalaga ekvivalentligi kelib chiqadi. Lemma -2 isbotlandi.

Asosiy natija. Mavjudlik va yagonalik haqidagi teorema.

(6), (7) Koshi masalasini Puasson formulasidan foydalanib $\vartheta(x, t)$ funksiyaga nisbatan integral tenglamaga kelamiz:

$$\begin{aligned} \vartheta(x, t) = & \int_{\mathbb{R}} Y_{\xi\xi}(\xi)G(x - \xi, t)d\xi + \int_0^t \int_{\mathbb{R}} (c\vartheta + 2c_{\xi}\vartheta_{\xi n}^{(2)} + c_{\xi\xi}\vartheta^{(2)} - \\ & - r(0)\vartheta - h(\tau)[L\varphi_{\xi\xi}(\xi) + 2c_{\xi}\varphi_{\xi}(\xi) + c_{\xi\xi}\varphi(\xi)] - \\ & - \int_0^{\tau} h(\tau - \alpha)\vartheta(\xi, \alpha)d\alpha)G(x - \xi, t - \tau)d\xi d\tau, \end{aligned} \quad (16)$$

Bu yerda $G(x - \xi, t - \tau) = \frac{1}{(2\sqrt{\pi t - \tau})^n} e^{-\frac{|x - \xi|^2}{4(t - \tau)}}$ ning asosiy yechimi issiqlik operatori.

(16) integral tenglamadan $x = 0$ deb (8) qo'shimcha shart orqali $h(t)$ ga nisbatan quyidagi integral tenglamani olamiz:

$$\begin{aligned} h(t) = & \frac{1}{L\varphi(0)} [-f_{ttt}(t) + c(0)f_{tt}(t) - \\ & - r(0)f_{tt}(t) + \int_{\mathbb{R}^n} Y_{\xi\xi}(\xi)G(x - \xi, t)d\xi] + \\ & + \frac{1}{L\varphi(0)} \left[- \int_0^t f_{tt}(t - \tau)h(\tau)d\tau + \int_0^t \int_{\mathbb{R}^n} (c\vartheta + 2c_{\xi}\vartheta_{\xi}^{(2)} + \right. \\ & + c_{\xi\xi}\vartheta^{(2)} - r(0)\vartheta - h(\tau)[L\varphi_{\xi\xi}(\xi) + 2c_{\xi}\varphi_{\xi}(\xi) + \\ & \left. + c_{\xi\xi}\varphi(\xi)] - \int_0^{\tau} h(\tau - \alpha)\vartheta(\xi, \alpha)d\alpha)G(x - \xi, t - \tau)d\xi d\tau \right] \end{aligned} \quad (17)$$

bu yerda $G(x - \xi; t - \tau)|_{x=0}$.

(16) va (17) integral tenglamalarda $\vartheta^{(2)}$ va $\vartheta_x^{(2)}$ noma'lum funksiyalar qatnashayapti, shu sababli (13) va (4) masaladan $\vartheta^{(2)}$ funksiyaga nisbatan integral tenglama hosil qilamiz:

$$\vartheta^{(2)}(x, t) = \int_{\mathbb{R}} Y(\xi)G(x - \xi, t)d\xi + \int_0^t \int_{\mathbb{R}} \left(c\vartheta^{(2)} - r(0)\vartheta^{(2)} - h(\eta)L\varphi(\xi) - \int_0^\tau h(\tau - \alpha)\vartheta^{(2)}(\xi, \alpha)d\alpha \right) G(x - \xi, t - \tau)d\xi d\tau. \quad (18)$$

(13), (14) tengliklarni x bo'yicha differensiallab, hosil bo'lgan Koshi masalasiga $\vartheta_x^{(2)}$ funksiyaga nisbatan quyidagi ekvivalent integral tenglamani hosil qilamiz:

$$\begin{aligned} \vartheta_x^{(2)}(x, t) = & \int_{\mathbb{R}} Y_\xi(\xi)G(x - \xi, t)d\xi + \\ & + \int_0^t \int_{\mathbb{R}} (c\vartheta_\xi^{(2)} + c_\xi\vartheta^{(2)} - r(\xi', 0)\vartheta_\xi^{(2)} - h(\xi', \tau)(L\varphi_\xi(\xi) + c_\xi\varphi(\xi)) - \\ & - \int_0^\tau h(\xi', \tau - \alpha)\vartheta_\xi^{(2)}(\xi, \alpha)d\alpha)G(x - \xi, t - \tau)d\xi d\tau. \end{aligned} \quad (19)$$

Ushbu paragrafning asosiy natijasi sifatida keltirilgan quyidagi mavjudlik va yagonalik teoremasini isbotlaymiz:

Teorema-1. Faraz qilaylik, $\varphi(x) \in H^{l+8}(\mathbb{R}^n)$, $c(x) \in H^{l+4}(\mathbb{R})$, $|L\varphi(0)|^l \geq \text{const} > 0$, $l \in (0, 1)$, $f(t) \in [0, T]$ sinflardan bo'lib, $f(0) = \varphi(0)$, $f_t(0) = L\varphi(0)$ kelishuvchanlik shartlari o'rinli bo'lsin. U holda shunday yetarlicha kichik $T_0 > 0$ soni mavjudki, $T \in (0, T_0]$ lar uchun (16)-(19) integral tenglamalarning $\{\vartheta(x, t), \vartheta^{(2)}(x, t), \vartheta_x^{(2)}(x, t)\} \in H^{l+2, (l+2)/2}(\overline{\mathbb{R}_T^n})$, $h(t) \in [0, T]$ sinflarga qarashli yagona yechimi mavjud.

Isbot. (16)-(19) integral tenglamalar sistemasi $\vartheta(x, t)$, $h(t)$, $\vartheta^2(x, t)$, $\vartheta_x^2(x, t)$ funksiyalarga nisbatan \mathbb{R}_T to'plamda yopiq sistemani tashkil qiladi. Bu tenglamalar sistemasini chiziqli bo'lmagan operator tenglama ko'rinishida yozib olamiz:

$$\psi = A\psi, \quad (20)$$

bu yerda $\psi = (\psi_1, \psi_2, \psi_3, \psi_4)^* = (\vartheta(x, t), h(t), \vartheta^{(2)}, \vartheta_x^{(2)})^*$ (16)-(19) tenglamalardagi operator, $A\psi = [(A\psi)_1, (A\psi)_2, (A\psi)_3, (A\psi)_4]^*$ ko'rinishga ega.

$$\begin{aligned} (A\psi)_1 = & \psi_{01}(x, t) + \int_0^t \int_{\mathbb{R}} ((c(\xi) - r(0))\psi_1(\xi, \tau) + 2c_\xi(\xi)\psi_4(\xi, \tau) + \\ & + c_{\xi\xi}(\xi)\psi_3(\xi, \tau) - \psi_2(\tau)[L\varphi_{\xi\xi}(\xi) + 2c_\xi\varphi_\xi(\xi) + c_{\xi\xi}\varphi(\xi)] - \\ & - \int_0^\tau \psi_2(\tau - \alpha)\psi_1(\xi, \alpha)d\alpha)G(x - \xi, t - \tau)d\xi d\tau, \end{aligned} \quad (21)$$

$$\begin{aligned} (A\psi)_2 = & \psi_{02}(t) + \frac{1}{L\varphi(0)} \left[- \int_0^t f_{tt}(t - \tau)\psi_2(\tau)d\tau + \right. \\ & + \int_0^t \int_{\mathbb{R}} ((c(\xi) - r(0))\psi_1(\xi, \tau) + 2c_\xi(\xi)\psi_4(\xi, \tau) + c_{\xi\xi}(\xi)\psi_3(\xi, \tau) - \\ & \left. - \psi_2(\tau)[L\varphi_{\xi\xi}(\xi) + 2c_\xi\varphi_\xi(\xi) + c_{\xi\xi}\varphi(\xi)] - \right. \end{aligned}$$

$$\int_0^{\tau} + \psi_2(\tau - \alpha)\psi_1(\xi, \alpha)d\alpha G(x - \xi, t - \tau)d\xi d\tau], \quad (22)$$

$$(A\psi)_3 = \psi_{03}(x, t) + \int_0^t \int_{\mathbb{R}} ((c(\xi) - r(0))\psi_3(\xi, \tau) - \psi_2(\eta)L\varphi(\xi) - \int_0^{\tau} \psi_2(\tau - \alpha)\psi_3(\xi, \alpha)d\alpha)G(x - \xi, t - \tau)d\xi d\tau, \quad (23)$$

$$(A\psi)_4 = \psi_{04}(x, t) + \int_0^t \int_{\mathbb{R}} ((c(\xi) - r(0))\psi_4(\xi, \tau) + c_{\xi}(\xi)\psi_3(\xi, \tau) - \psi_2(\tau)(L\varphi_{\xi}(\xi) + c_{\xi}\varphi(\xi)) - \int_0^{\tau} \psi_2(\tau - \alpha)\psi_4(\xi, \alpha)d\alpha) \times G(x - \xi, t - \tau)d\xi d\tau. \quad (24)$$

(21)-(24) tenglamalarda quyidagicha belgilashlar kiritilgan:

$$\psi_{01}(x, t) = \int_{\mathbb{R}} Y_{\xi\xi}(\xi)G(x - \xi, t)d\xi,$$

$$\psi_{02}(t) = \frac{1}{L\varphi(0)} [-f_{ttt}(t) + c(0)f_{tt}(t) - r(0)f_{tt}(t) + \int_{\mathbb{R}} Y_{\xi\xi}(\xi)G(x - \xi, t)d\xi],$$

$$\psi_{03}(x, t) = \int_{\mathbb{R}} Y(\xi)G(x - \xi, t)d\xi,$$

$$\psi_{04}(x, t) = \int_{\mathbb{R}} Y_{\xi}(\xi)G(x - \xi, t)d\xi.$$

$$|\psi|_T^{l,l/2} = \max(|\psi_1|_T^{l,l/2}, |\psi_2|_T^{l,l/2}, |\psi_3|_T^{l,l/2}, |\psi_4|_T^{l,l/2}), \text{ bo'lsin. } H^{l,l/2}(\mathbb{R}_T) \text{ fazoda} \\ S(T) = |\psi - \psi_0|_T^{l,l/2} \leq |\psi_0|_{T_0}^{l,l/2} \quad (25)$$

sharni kritamiz. Bu yerda $\psi_0 = (\psi_{01}, \psi_{02}, \psi_{03}, \psi_{04})$ va

$$|\psi_0|_{T_0}^{l,l/2} = \max(|\psi_{01}|_{T_0}^{l,l/2}, |\psi_{02}|_{T_0}^{l,l/2}, |\psi_{03}|_{T_0}^{l,l/2}, |\psi_{04}|_{T_0}^{l,l/2}).$$

(25) tengsizlik yetarlicha kichik musbat T_0 larda $S(T)$ sharda yaqinlashuvchi ekanligini ifodalaydi. Faraz qilaylik, ψ funksiyada $S(T)$ sharning ixtiyoriy elementi bo'lsin, bu yerda $T < T_0$. U holda (25) tengsizlikdan quyidagi tengsizlik o'rinli bo'lishi kelib chiqadi:

$$|\psi_i|_T^{l,l/2} \leq 2|\psi_0|_{T_0}^{l,l/2}, i = 1, 2, 3, 4.$$

Dastlab A operatorni siqiluvchan operatorning birinchi shartini tekshiramiz. Issiqlik hajm potentsialining ma'lum bahosidan foydalanib quyidagi baholarni oson olish mumkin

$$|(A\psi)_1 - \psi_{01}|_T^{l,l/2} = \left| \int_0^t \int_{\mathbb{R}} ((c(\xi) - r(0))\psi_1(\xi, \tau) + 2c_{\xi}(\xi)\psi_4(\xi, \tau) + c_{\xi\xi}(\xi)\psi_3(\xi, \tau) - \psi_2(\tau)[L\varphi_{\xi\xi}(\xi) + 2c_{\xi}\varphi_{\xi}(\xi) + c_{\xi\xi}\varphi(\xi)] - \int_0^{\tau} \psi_2(\xi', \tau - \alpha)\psi_1(\xi, \alpha)d\alpha)G(x - \xi, t - \tau)d\xi d\tau \right|_T^{l,l/2} \leq$$

$$\leq |\psi_0|_{T_0}^l \cdot 2T(c_0 + r_0 + 2c_1(1 + \varphi_5) + c_2(1 + \varphi_4) + \varphi_3 + 2|\psi_0|_{T_0}^l T) := |\psi_0|_{T_0}^l \beta_1.$$

Qolgan komponentlari ham xuddi shunday aniqlanadi:

$$|(A\psi)_2 - \psi_{02}|_T^{l,l/2} \leq |\psi_0|_{T_0}^l \cdot 2T\varphi_0(f_1 + c_0 + r_0 + 2c_1(1 + \varphi_5) + c_2(1 + \varphi_4) + \varphi_3 + 2T|\psi_0|_{T_0}^l) := |\psi_0|_{T_0}^l \beta_2,$$

$$|(A\psi)_3 - \psi_{03}|_T^{l,l/2} \leq |\psi_0|_{T_0}^l \cdot 2T(c_0 + r_0 + \varphi_1 + 2T|\psi_0|_{T_0}^l) := |\psi_0|_{T_0}^l \beta_3,$$

$$|(A\psi)_4 - \psi_{04}|_T^{l,l/2} \leq |\psi_0|_{T_0}^{l,l/2} \cdot 2T(c_0 + r_0 + c_1(1 + 2\varphi_5) + c_2\varphi_4 + 2T|\psi_0|_{T_0}^{l,l/2}) := |\psi_0|_{T_0}^{l,l/2} \beta_4.$$

bu yerda

$$c_0 := |c(x)|^l, \quad c_1 := |c_{x_n}(x)|^l, \quad c_2 := |c_{x_n x_n}(x)|^l$$

$$\varphi_0 := |(L\varphi(0))^{-1}|^l, \quad \varphi_1 := |L\varphi(x)|^l, \quad \varphi_2 := |L\varphi_x(x)|^l, \quad \varphi_3 := |L\varphi_{xx}(x)|^l,$$

$$\varphi_4 := |\varphi(x)|^l, \quad \varphi_5 := |\varphi_x(x)|^l, \quad L\varphi(0) = (\varphi_{xx}(x) + c(x))|_{x=0}.$$

$$f_1 := |f_{tt}(t)|_T, \quad r_0 := r(0).$$

Bu yerda $T \rightarrow 0$ bo'lganda $\beta_i(T) \rightarrow 0, i = 1,2,3,4$. Agar biz T_0 ni quyidagi

$$\beta_0 := \max_{1 \leq i \leq 4} \beta_i < 1. \tag{26}$$

tengsizliklar bir vaqtda o'rinli bo'ladigan qilib tanlasak A operator $T < T_0$ qisqartirib akslantirishning birinchi shartini qanoatlantiradi.

A operator uchun qisqartirib akslantirishning ikkinchi shartini ko'rib chiqamiz.

$$\psi^{(1)} = (\psi_1^{(1)}, \psi_2^{(1)}, \psi_3^{(1)}, \psi_4^{(1)}) \in S(T),$$

$$\psi^{(2)} = (\psi_1^{(2)}, \psi_2^{(2)}, \psi_3^{(2)}, \psi_4^{(2)}) \in S(T).$$

berilgan bo'lsin

$$\begin{aligned} & \left| \psi_2^{(1)} \psi_1^{(1)} - \psi_2^{(2)} \psi_1^{(2)} \right|_T^{l,l/2} = \left| (\psi_2^{(1)} - \psi_2^{(2)}) \psi_1^{(1)} + \psi_2^{(2)} (\psi_1^{(1)} - \psi_1^{(2)}) \right|_T^{l,l/2} \leq \\ & \leq 2|\psi^{(1)} - \psi^{(2)}|_T^{l,l/2} \max(|\psi_1^{(1)}|_T^l, |\psi_2^{(2)}|_T^{l,l/2}) \leq 4|\psi_0|_T^{l,l/2} |\psi^{(1)} - \psi^{(2)}|_T^{l,l/2}. \end{aligned}$$

yuqoridagi tengsizlikdan va integral tenglamalardan foydalanib quyidagi baholarni olamiz:

$$\begin{aligned} & |((A\psi)^{(1)} - (A\psi)^{(2)})_1|_T^l = \left| \int_0^t \int_{\mathbb{R}} ((c(\xi) - r(0))[\psi_1^{(1)}(\xi, \tau) - \psi_1^{(2)}(\xi, \tau)] + \right. \\ & \left. + 2c_\xi(\xi)[\psi_4^{(1)}(\xi, \tau) - \psi_4^{(2)}(\xi, \tau)] + c_{\xi\xi}(\xi)[\psi_3^{(1)}(\xi, \tau) - \psi_3^{(2)}(\xi, \tau)] + \right. \\ & \left. + [\psi_2^{(1)}(\xi, \tau) - \psi_2^{(2)}(\xi, \tau)][L\varphi_{\xi\xi}(\xi) + 2c_\xi\varphi_\xi(\xi) + c_{\xi\xi}\varphi(\xi)] + \right. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 & + \int_0^t [\psi_2^{(1)}(\tau - \alpha)\psi_1^{(1)}(\xi, \alpha) - \psi_2^{(2)}\tau - \alpha)\psi_1^{(2)}(\xi, \alpha)]d\alpha \times \\
 & G(x - \xi, t - \tau)d\xi d\tau|_T^{ll/2} \leq |\psi^{(1)} - \psi^{(2)}|_{T_0}^{ll/2} \cdot T(c_0 + r_0 + 2c_1(1 + \varphi_5) + \\
 & + c_2(1 + \varphi_4) + \varphi_3 + 4T|\psi_0|_{T_0}^{ll/2}): = |\psi^{(1)} - \psi^{(2)}|_{T_0}^{ll/2} \mu_1. \\
 & \text{Qolgan komponentalari ham xuddi shunday aniqlanadi:} \\
 & |((A\psi)^{(1)} - (A\psi)^{(2)})_2|_T^{ll/2} \leq |\psi^{(1)} - \psi^{(2)}|_{T_0}^l \cdot T\varphi_0(f_1 + c_0 + \\
 & + r_0 + 2c_1(1 + \varphi_5) + c_2(1 + \varphi_4) + \varphi_3 + 4T|\psi_0|_{T_0}^l): = |\psi^{(1)} - \psi^{(2)}|_{T_0}^l \mu_2, \\
 & |((A\psi)^{(1)} - (A\psi)^{(2)})_3|_T^{l/2} \leq |\psi^{(1)} - \psi^{(2)}|_{T_0}^{l/2} \cdot T(c_0 + r_0 + \varphi_1 + \\
 & + 4T|\psi_0|_{T_0}^{ll/2}): = |\psi^{(1)} - \psi^{(2)}|_{T_0}^{ll/2} \mu_3, \\
 & |((A\psi)^{(1)} - (A\psi)^{(2)})_4|_T^{ll/2} \leq |\psi^{(1)} - \psi^{(2)}|_{T_0}^{ll/2} \cdot T((c_0 + r_0) + \\
 & + c_1(1 + 2\varphi_5) + c_2\varphi_4 + \varphi_3 + 4T|\psi_0|_{T_0}^l): = |\psi^{(1)} - \psi^{(2)}|_{T_0}^{ll/2} \mu_4. \\
 & \mu_0 := \max_{1 \leq i \leq 4} \mu_i < 1 \tag{27}
 \end{aligned}$$

Agar T ni (27) shartni qanoatlantiradigan qilib tanlasak, u holda A operator uchun

$$|(A\psi^{(1)} - A\psi^{(2)})|_T^{ll/2} < \mu |\psi^{(1)} - \psi^{(2)}|_T^{ll/2}$$

shart bajariladi, ya'ni A operator $S(T)$ da siqiluvchan bo'ladi.

(27) tengsizlikning bajarilishidan (26) ning bajarilishini ko'rish qiyin emas. (27) shart T_0 da qanoatlantirishidan $T < T_0$ larda qisqartirib akslantirish prinsipi to'liq bajarilishi kelib chiqadi. U holda qo'zg'almas nuqta mavjudligi to'g'risidagi Banax teoremasiga ko'ra (25) tenglamaning yagona yechimi mavjud bo'ladi. Shuning uchun (16)–(19) tenglamalar sistemasini ketma-ket yaqinlashishlar usulidan foydalanib, biz $H^{l+2, (l+2)/2}(\overline{\mathbb{R}}_T^n)$ sinfga qarashli yagona yechimini aniqlaymiz. **Teorema isbotlandi.**

$h(t) = r_t(t)$ belgilashga ko'ra $r(t)$ funksiyaning hosilasi $h(t)$ orqali

$$r(t) = r(0) + \int_0^t h(\tau)d\tau,$$

formula yordamida topiladi, bu yerda $r(0)$ (9) tenglikka ko'ra ma'lum funksiya. (5) integral tenglamadan $k(t)$ yagona ko'rinishda aniqlanadi. Shuning uchun yuqorida isbotlangan teorema va shartlardan (1)–(3) masalaning yagona $\vartheta(x, t) \in H^{l+6, (l+6)/2}(\overline{\mathbb{R}}_T^n)$, $k(t) \in [0, T]$ yechimga ekanligi kelib chiqadi.

1. Prilepko A.I., Kostin A.B. *On inverse problems of determining a coefficient in parabolic equation* // *Siberian Math. J.*, 1993. vol. 34. no. 5. pp. 923-937.
2. Ладыженская О.А., Солонников В.А., Уралъцева Н.Н., *Линейные и квазилинейные уравнения параболического типа*. // Москва: Наука, 1967;
3. Колмогоров А.Н., Фомин С.В., *Элементы теории функций и функционального анализа*, Москва: Наука 1976;
4. Безнощенко Н. Я., *Об определении коэффициента в параболическом уравнении*, Дифференц. уравнения, 1974, том 10, номер 1, 24-35;
5. Durdiev D.K, Nuriddinov J.Z., *On investigation of the inverse problem for a parabolic integrodifferential equation with a variable coefficient of thermal Conductivity* // *Vestnik Udmurtskogo Universiteta*. 2020, vol. 30, issue 4, pp. 572-584
6. Durdiev D.K, Nuriddinov J.Z., *Determination of a Multidimensional Kernel in Some Parabolic Integro-differential Equation* // *Journal of Siberian Federal University. Mathematics physics* 2021, 14(1), 117-127.
7. Nuriddinov J.Z., *The problem of determining the kernel of the integro-differential heat equation with a variable coefficient* // *Uzbek Mathematical Journal* 1 (2020) p. 103-110.
8. Durdiev D.K, Nuriddinov J.Z., *Kernel determining problem in the integro-differential heat equation with a variable thermal conductivity* // *Bulletin of the Institute of Mathematics*. 3(2020) p.15-26.
9. Нуриддинов Ж.З., *Эквивалентная система интегральных уравнений для одной обратной задачи для интегро-дифференциального уравнения теплопроводности*, *Научный Вестник Бухарского государственного университета*, №4 (2019), стр. 64-68.
10. Durdiev D.K, Nuriddinov J.Z., Nuriddinov, *Inverse problem for integro-differential heat equation with a variable coefficient of thermal conductivity*, *Scientific reports of Bukhara State University*, 2020, 5(81) p. 3-12.
11. Дурдиев Д.К., Рашидов А.Ш. *Обратная задача определения ядра в одном интегро-дифференциальном уравнении параболического типа* // *Диф. уравнения*. 2014. Т. 50, № 1. С. 110-116.

UCH O'LCHAMLI QO'ZG'ALISHGA EGA UMUMLASHGAN FRIDRIXS MODELING
XOS QIYMATLARI HAQIDA

Sayliyeva Gulrux Rustam qizi,

Buxoro davlat universiteti, Buxoro, O'zbekiston

g.r.saylieva@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada uch o'lchamli qo'zg'alishga ega bo'lgan $h_{\mu,\lambda}$, $\mu, \lambda > 0$ umumlashgan Fridrixs modelining xos qiymatlari o'rganilgan. Dastlab $h_{\mu,\lambda}$ operatorning muhim spektri mashhur Veyl teoremasidan foydalanib aniqlangan, so'ngra uning diskret spektri tahlil qilingan. $h_{\mu,\lambda}$ operator xos qiymatlarini o'rganish masalasi bir va ikki o'lchamli qo'zg'alishga ega operatorlarning xos qiymatlarini o'rganish masalasiga keltirilgan. Qurilgan yordamchi operatorlar xos qiymatlarining mavjudlik shartlari topilgan.

Kalit so'zlar: umumlashgan Fridrixs modeli, qo'zg'alish operatori, muhim spektr, Fredholm determinanti, diskret spektr.

Abstract. In this article, the eigenvalues of the generalized Friedrichs model $h_{\mu,\lambda}$, $\mu, \lambda > 0$ with perturbation of rank three are studied. First, the essential spectrum of the operator $h_{\mu,\lambda}$ was determined using the famous Weyl's theorem, and then its discrete spectrum was analyzed. The problem of the investigation of the eigenvalues of the operator $h_{\mu,\lambda}$ is reduced to the study of the eigenvalues of the operators with perturbation rank one and two. The existence conditions for the eigenvalues of the constructed auxiliary operators.

Keywords: generalized Friedrichs model, perturbation operator, essential spectrum, Fredholm determinant, discrete spectrum.

Аннотация. В данной статье исследуются собственные значения обобщённой модели Фридрихса $h_{\mu,\lambda}$, $\mu, \lambda > 0$ с трёхмерным возмущением. Сначала определяется его существенный спектр с помощью знаменитой теоремы Вейля, а затем анализируется его дискретный спектр. Задача исследования собственных значений оператора $h_{\mu,\lambda}$ приведена к изучению собственных значений операторов с одномерным и двумерным возмущением. Найдены условия существования собственных значений построенных вспомогательных операторов.

Ключевые слова: обобщённая модель Фридрихса, оператор возмущения, существенный спектр, определитель Фредгольма, дискретный спектр.

Kirish. Kvant mexanikasi, statistik mexanika, gidrodinamika va ko'plab sohalarida Fridrixs modeli va umumlashgan Fridrixs modeli deb ataluvchi operatorlar uchrab turadi. Bunday turdagi operatorlar xos qiymatlari soni, joylashuv o'rni va ularning mavjudlik shartlarini aniqlash operatorlar nazariyasining ko'p o'rganiladigan obyektlaridan hisoblanadi. Mazkur maqolada Fok fazosining qirg'ilgan ikki zarrachali qism fazosida ta'sir qiluvchi umumlashgan Fridrixs modeli qaraladi. Bu model chiziqli, chegaralangan va o'z-o'ziga qo'shma operator bo'lib, panjaradagi soni saqlanmaydigan va ikkitadan oshmaydigan zarrachalar sistemasiga mos keladi. U ikkinchi tartibli operatorli matritsa ko'rinishiga ega. Birinchi diagonal elementi songa ko'paytirish operatori, ikkinchi diagonal element esa bir o'lchamli qo'zg'alishga ega Fridrixs modelidir. Diagonal bo'lmagan elementlari zamonaviy matematik fizikaga paydo qilish va yo'qotish operatorlari deyiladi.

Ta'kidlash lozimki, uch zarrachali diskret Shryodinger operatorlarning muhim va diskret spektrlarini tadqiq qilishda ikki zarrachali diskret Shryodinger operatori muhim ahamiyat kasb etadi. Panjaradagi soni saqlanmaydigan va uchtadan oshmaydigan zarrachalar sistemasiga mos uchinchi tartibli operatorli matritsalarining muhim va diskret spektrlarini tavsiflashda ikki zarrachali diskret Shryodinger operatori rolini umumlashgan Fridrixs modeli o'ynaydi. Bunday operatorli matritsalar uchun uch zarrachali diskret Shryodinger operatori uchun o'rinni bo'lgan xossalari ko'plab ishlarda o'rganilgan. Uch zarrachali diskret

Shryodinger operatori uchun o‘rinli bo‘lmagan “ikki yoqlama Yefimov hodisa”si operatorli matritsalar uchun o‘rinli bo‘lishini [1,2] ishlarda o‘rganilgan hamda xos qiymatlar soni uchun asimptotik formula topilgan. Bunda umumlashgan Fridriks modeli uchun muhim spektrning chap va o‘ng chegaralari bir vaqtda xos qiymat yoki virtual sath bo‘lish shartlari [3,4] ishlarda tahlil qilingan. O‘rganilgan model ikki o‘lchamli qo‘zg‘alishga ega ekanligini qayd qilish lozim.

\mathbb{C} kompleks sonlar maydoni, $L_2(\mathbb{T})$ bir o‘lchamli $\mathbb{T} = (-\pi; \pi]$ torda aniqlangan kvadrati bilan integrallanuvchi (kompleks qiymatli) funksiyalarning Gilbert fazosi bo‘lsin. $\mathcal{H}_0 := \mathbb{C}$ va $\mathcal{H}_1 := L_2(\mathbb{T})$ fazolarning to‘g‘ri yig‘indisidan tashkil topgan $\mathcal{H} := \mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1$ Gilbert fazosida quyidagi operatorli matritsani qaraymiz:

$$h_{\mu,\lambda} := \begin{pmatrix} h_{00} & \mu h_{01} \\ \mu h_{01}^* & h_{11}^0 - \lambda v \end{pmatrix}. \quad (1)$$

Odatda bu operatorli matritsaga umumlashgan Fridriks modeli deb ataladi. Bu yerda μ, λ -nomanfiy haqiqiy sonlar, $h_{\mu,\lambda}$ operatorli matritsaning $h_{ij}: \mathcal{H}_j \rightarrow \mathcal{H}_i, i \leq j, i = 0, 1$ va v elementlari quyidagicha aniqlangan:

$$\begin{aligned} h_{00}f_0 &= \varepsilon f_0, & h_{01}f_1 &= \int_{\mathbb{T}} \sin t f_1(t) dt, \\ (h_{11}^0 f_1)(x) &= (a + 1 - \cos(2x))f_1(x), \\ (vf_1)(x) &= \cos x \int_{\mathbb{T}} \cos t f_1(t) dt. \end{aligned} \quad (2)$$

Bu yerda ε va a fiksirlangan haqiqiy sonlar, $f_i \in \mathcal{H}_i, i = 0, 1, h_{01}^*$ operator h_{01} operatorga qo‘shma operator. Sodda hisoblashlar yordamida

$$(h_{01}^* f_0)(x) = \sin x \cdot f_0, f_0 \in \mathcal{H}_0$$

ekanligini hosil qilamiz. Funktsional analiz elementlaridan foydalanib, $h_{\mu,\lambda}$ umumlashgan Fridriks modelining chiziqli chegaralangan va o‘z-o‘ziga qo‘shma operator ekanligi tekshiriladi.

Umumlashgan Fridriks modelining xos qiymatlari.

Ta’kidlash joizki, $h_{0,0}$ operatorli matritsaga $h_{\mu,\lambda}$ umumlashgan Fridriks modelining qo‘zg‘almas operatori deyiladi. $h_{0,0}$ operatorning qo‘zg‘alish operatori uch o‘lchamli operatorli matritsa bo‘ladi. Chekli o‘lchamli qo‘zg‘alishlarda muhim spektrning o‘zgarasligi haqidagi mashhur Veyl teoremasiga asosan $h_{\mu,\lambda}$ umumlashgan Fridriks modelining muhim spektri $h_{0,0}$ operatorli matritsaning muhim spektriga teng bo‘ladi, ya’ni $\sigma_{\text{ess}}(h_{\mu,\lambda}) = \sigma_{\text{ess}}(h_{0,0})$. Aniqlanishiga ko‘ra, $h_{0,0}$ operatorli matritsaning muhim spektri $u(x) = a + 1 - \cos(2x)$ funksiyaning qiymatlar to‘plamidan iborat. Shu sababli $\sigma_{\text{ess}}(h_{0,0}) = [a, a + 2]$ bo‘ladi. Demak $\sigma_{\text{ess}}(h_{\mu,\lambda}) = [a, a + 2]$ tenglik o‘rinli ekan. Endi $h_{\mu,\lambda}$ umumlashgan Fridriks modelining diskret spektrini o‘rganish maqsadida mos ravishda \mathcal{H} va \mathcal{H}_1 Gilbert fazolarida

$$h_{\mu}^{(1)} := \begin{pmatrix} h_{00} & \mu h_{01} \\ \mu h_{01}^* & h_{11}^0 \end{pmatrix}, \quad h_{\lambda}^{(2)} := h_{11}^0 - \lambda v \quad (3)$$

kabi aniqlangan operatorlarni qaraymiz. $\mathbb{C} \setminus [a, a + 2]$ sohada aniqlangan ushbu:

$$\begin{aligned} \Delta_{\mu}^{(1)}(z) &:= \varepsilon - z - \mu^2 \int_{\mathbb{T}} \frac{\sin^2 t dt}{a + 1 - \cos(2t) - z} \\ \Delta_{\lambda}^{(2)}(z) &:= 1 - \lambda \int_{\mathbb{T}} \frac{\cos^2 t dt}{a + 1 - \cos(2t) - z} \end{aligned}$$

funksiyalarni qaraymiz. Odatda bu funksiyalarga mos ravishda $h_{\mu}^{(1)}$ va $h_{\lambda}^{(2)}$ operatorlari uchun Fredgolm determinantlari deyiladi [5].

Quyidagi lemma $h_{\mu}^{(1)}$ operatorning xos qiymatlari va $\Delta_{\mu}^{(1)}(\cdot)$ funksiyaning nollari orasidagi bog‘lanishni ifodalaydi.

1-lemma. $z \in \mathbb{C} \setminus [a, a+2]$ soni $h_{\mu}^{(1)}$ operatorning xos qiymati bo'lishi uchun $\Delta_{\mu}^{(1)}(z) = 0$ tenglikning bajarilishi zarur va yetarlidir.

Isbot. Zaruriyligi. Faraz qilaylik, $z \in \mathbb{C} \setminus [a, a+2]$ soni $h_{\mu}^{(1)}$ operatorning xos qiymati, $f = (f_0, f_1) \in \mathcal{H}$ unga mos xos vektor-funksiya bo'lsin. U holda f_0 va f_1 elementlar

$$\begin{cases} (\varepsilon - z)f_0 + \mu \int_{\mathbb{T}} \sin t f_1(t) dt = 0 \\ \mu \sin x f_0 + (a + 1 - \cos(2x) - z)f_1(x) = 0 \end{cases} \quad (4)$$

tenglamalar sistemasini qanoatlantiradi. $z \in \mathbb{C} \setminus [a, a+2]$ ekanligidan barcha $x \in \mathbb{T}$ lar uchun ushbu munosabat bajarilishini hosil qilamiz.

$$a + 1 - \cos(2x) - z \neq 0 \quad (5)$$

(4) tenglamalar sistemasining ikkinchi tengligidan $f_1(x)$ uchun

$$f_1(x) = -\frac{\mu \sin x f_0}{a + 1 - \cos(2x) - z} \quad (6)$$

ifodani hosil qilamiz. $f_1(x)$ uchun topilgan (6) ifodani (4) tenglamalar sistemasining birinchi tengligiga qo'yib,

$$\left[\varepsilon - z - \mu^2 \int_{\mathbb{T}} \frac{\sin^2 t dt}{a + 1 - \cos(2t) - z} \right] f_0 = 0 \quad (7)$$

tenglikni hosil qilamiz. Agar (7)-tenglikda $f_0 = 0$ bo'lsa, u holda (6)-ifodaga ko'ra $f_1(x) = 0$ bo'lishi kelib chiqadi. Bu esa $f = (f_0, f_1)$ ning z xos qiymatga mos xos-vektor funksiyasi bo'lishiga ziddir. Shu sababli

$$\varepsilon - z - \mu^2 \int_{\mathbb{T}} \frac{\sin^2 t dt}{a + 1 - \cos(2t) - z} = 0$$

tenglik bajarilishi kelib chiqadi. Ya'ni $\Delta_{\mu}^{(1)}(z) = 0$.

Yetarliligi. Faraz qilaylik, biror $z \in \mathbb{C} \setminus [a, a+2]$ soni uchun $\Delta_{\mu}^{(1)}(z) = 0$ tenglik o'rinli bo'lsin. U holda f_0 va f_1 koordinatalari (6)-munosabat bilan bog'langan $f = (f_0, f_1)$, ($f = \text{const} \neq 0$) vektor-funksiya $h_{\mu}^{(1)} f = z f$ (8)

tenglikni qanoatlantiradi va $f \in \mathcal{H}$ munosabat bajariladi. Shu sababli ta'rifga ko'ra $z \in \mathbb{C} \setminus [a, a+2]$ soni $h_{\mu}^{(1)}$ operatorning xos qiymati bo'ladi. Lemma isbotlandi.

Endi $h_{\lambda}^{(2)}$ operatorning xos qiymati va $\Delta_{\lambda}^{(2)}(\cdot)$ funksiyaning nollari orasidagi bog'lanishni ifodalovchi tasdiqni keltiramiz.

2-lemma. $z \in \mathbb{C} \setminus [a, a+2]$ soni $h_{\lambda}^{(2)}$ operatorning xos qiymati bo'lishi uchun $\Delta_{\lambda}^{(2)}(z) = 0$ tenglikning bajarilishi zarur va yetarlidir.

Isbot. Zaruriyligi. Faraz qilaylik, $z \in \mathbb{C} \setminus [a, a+2]$ soni $h_{\lambda}^{(2)}$ operator uchun xos qiymat, $f_1 \in \mathcal{H}_1$ esa z xos qiymatga mos xos funksiya bo'lsin. U holda f_1 funksiya

$$(a + 1 - \cos(2x) - z) f_1(x) - \lambda \cos x \int_{\mathbb{T}} \cos t f_1(t) dt = 0 \quad (9)$$

tenglikni qanoatlantiradi. Ushbu

$$C = \int_{\mathbb{T}} \cos t f_1(t) dt \quad (10)$$

belgilashni kiritamiz. U holda (5)-munosabatni inobatga olib, (9)-tenglikdan $f_1(x)$ uchun

$$f_1(x) = \frac{C \cos x}{a + 2 - \cos(2x) - z} \quad (11)$$

ifodani hosil qilamiz. $f_1(x)$ uchun topilgan (11)-ifodani (10)-belgilashga qo'yib,

$$\left[1 - \lambda \int_{\mathbb{T}} \frac{\cos^2 t dt}{a + 1 - \cos(2t) - z} \right] C = 0 \quad (12)$$

tenglikni hosil qilamiz. Agar oxirgi tenglikda $C = 0$ bo'lsa, u holda (11)-munosabatdan $f_1(x) = 0$ bo'lishi kelib chiqadi. Bu esa $f_1(x)$ ning z xos qiymatga mos xos funksiyasi bo'lishiga ziddir. Shu sababli

$$1 - \lambda \int_{\mathbb{T}} \frac{\cos^2 t dt}{a + 1 - \cos(2t) - z} = 0$$

tenglik bajariladi. Ya'ni $\Delta_\lambda^{(2)}(z) = 0$.

Yetarligi. Faraz qilaylik, biror $z \in \mathbb{C} \setminus [a, a + 2]$ soni uchun $\Delta_\lambda^{(2)}(z) = 0$ tenglik o'rinli bo'lsin. U holda (11)-tenglik yordamida aniqlangan $f_1(x)$ funksiya $h_\lambda^{(2)} f_1 = z f_1$ tenglikni qanoatlantiradi va $f_1 \in \mathcal{H}_1$ munosabat bajariladi. Shu sababli $z \in \mathbb{C} \setminus [a, a + 2]$ son $h_\lambda^{(2)}$ operatorning xos qiymati bo'ladi. Lemma isbotlandi.

Quyidagi teorema $h_{\mu,\lambda}$ hamda $h_\mu^{(1)}$ va $h_\lambda^{(2)}$ operatorlar xos qiymatlari orasidagi bog'lanishni ifodalaydi.

1-teorema. $z \in \mathbb{C} \setminus [a, a + 2]$ soni $h_{\mu,\lambda}$ operatorning xos qiymati bo'lishi uchun bu z soni uning $h_\mu^{(1)}$ va $h_\lambda^{(2)}$ operatorlardan kamida bittasining xos qiymati bo'lishi zarur va yetarlidir.

Isbot. Faraz qilaylik, biror $z \in \mathbb{C} \setminus [a, a + 2]$ soni $h_{\mu,\lambda}$ operatorning xos qiymati va $(f_0, f_1) \in \mathcal{H}$ unga mos xos vektor-funksiya bo'lsin. U holda f_0 va f_1 elementlar quyidagi tenglamalar sistemasini qanoatlantiradi:

$$\begin{cases} (\varepsilon - z) f_0 + \frac{\mu}{\sqrt{2}} \int_{\mathbb{T}} \sin t f_1(t) dt = 0; \\ \mu \sin x f_0 + (a + 1 - \cos(2x) - z) f_1(x) - \lambda \cos x \int_{\mathbb{T}} \cos t f_1(t) dt = 0. \end{cases} \quad (13)$$

Yuqoridagi (10)-belgilashdan foydalanib, (13)-tenglamalar sistemasining ikkinchi tenglamasidan $f_1(x)$ uchun

$$f_1(x) = \frac{\lambda \cos x C}{a + 2 - \cos(2x) - z} - \frac{\mu \sin(x) f_0}{a + 2 - \cos(2x) - z} \quad (14)$$

ifodani hosil qilamiz.

$f_1(x)$ uchun topilgan (14)-ifodani (13)-sistemaning birinchi tenglamasiga qo'yamiz hamda (10)-belgilashdan foydalanamiz. U holda

$$\begin{cases} \left(\varepsilon - z - \frac{\mu^2}{\sqrt{2}} \int_{\mathbb{T}} \frac{\sin^2 t dt}{a + 1 - \cos(2t) - z} \right) f_0 + C \frac{\mu \lambda}{\sqrt{2}} \int_{\mathbb{T}} \frac{\sin t \cos t dt}{a + 1 - \cos(2t) - z} = 0 \\ \mu \lambda \int_{\mathbb{T}} \frac{\sin t \cos t dt}{a + 1 - \cos(2t) - z} f_0 + C \left(1 - \lambda \int_{\mathbb{T}} \frac{\cos^2 t dt}{a + 1 - \cos(2t) - z} \right) = 0 \end{cases} \quad (15)$$

tenglamalar sistemasi hosil bo'ladi. (15)-tenglamalar sistemasi tarkibidagi ushbu

$$I(z) = \int_{\mathbb{T}} \frac{\sin t \cos t dt}{a + 1 - \cos(2t) - z} \quad (16)$$

integralda integral osti funksiyasi toq funksiya bo'lganligi sababli uning nolga nisbatan simmetrik oraliq bo'yicha integrali nolga teng, ya'ni $I(z) = 0$.

U holda (15)-tenglamalar sistemasi quyidagi ko'rinishga keladi:

$$\begin{cases} \left(\varepsilon - z - \mu^2 \int_{\mathbb{T}} \frac{\sin^2 t dt}{a + 1 - \cos(2t) - z} \right) f_0 = 0 \\ \left(1 - \lambda \int_{\mathbb{T}} \frac{\cos^2 t dt}{a + 1 - \cos(2t) - z} \right) C = 0 \end{cases} \quad (17)$$

(17)-tenglamalar sistemasi nolmas yechimga ega bo'lishi uchun

$$\left(\varepsilon - z - \mu^2 \int_{\mathbb{T}} \frac{\sin^2 t dt}{a + 1 - \cos(2t) - z} \right) \times \left(1 - \lambda \int_{\mathbb{T}} \frac{\cos^2 t dt}{a + 1 - \cos(2t) - z} \right) = 0$$

ya'ni $\Delta_{\mu}^{(1)}(z) \cdot \Delta_{\lambda}^{(2)}(z) = 0$ bo'lishi zarur va yetarlidir. Bundan $z \in \mathbb{C} \setminus [a, a + 2]$ soni

$h_{\mu, \lambda}$ operatorning xos qiymati bo'lishi uchun $\Delta_{\mu}^{(1)}(z) = 0$ va $\Delta_{\lambda}^{(2)}(z) = 0$ tengliklarning kamida bittasining bajarilishi zarur va yetarli ekanligini hosil qilamiz.

$h_{\mu}^{(1)}$ operatorning xos qiymatlar soni va joylashuv o'rnini aniqlash maqsadida quyidagi hisoblashlarni amalga oshiramiz. Dastlab, $\Delta_{\mu}^{(1)}(a)$ ni hisoblaymiz:

$$\Delta_{\mu}^{(1)}(a) = \varepsilon - a - \mu^2 \int_{\mathbb{T}} \frac{\sin^2 t dt}{1 - \cos(2t)} = \varepsilon - a - \mu^2 \int_{\mathbb{T}} \frac{\sin^2 t dt}{2 \sin^2 t} = \varepsilon - a - \mu^2 \pi.$$

Ko'rinib turibdiki, agar $\varepsilon \leq a$ bo'lsa, u holda ixtiyoriy $\mu > 0$ uchun $\Delta_{\mu}^{(1)}(a) < a$ tengsizlik o'rinli. Shu sababli $\lim_{z \rightarrow -\infty} \Delta_{\mu}^{(1)}(z) = +\infty$ tenglikdan hamda $\Delta_{\mu}^{(1)}(\cdot)$ funksiyaning $(-\infty; a)$ oraliqda uzluksiz, monoton kamayuvchi ekanligidan $\Delta_{\mu}^{(1)}(\cdot)$ funksiya $(-\infty; a)$ oraliqda yagona nolga teng ekanligi kelib chiqadi. Demak, 1-lemmaga ko'ra ixtiyoriy $\mu > 0$ soni uchun $h_{\mu}^{(1)}$ operator $(-\infty; a)$ oraliqda yagona xos qiymatga ega bo'ladi. Faraz qilaylik, $\varepsilon > a$ bo'lsin. U holda ixtiyoriy $\mu \leq \sqrt{(\varepsilon - a)/\pi}$ lar uchun $h_{\mu}^{(1)}$ operator $(-\infty; a)$ oraliqda yotuvchi yagona xos qiymatga ega bo'ladi.

Endi $\Delta_{\mu}^{(1)}(a + 2)$ ni hisoblaymiz:

$$\begin{aligned} \Delta_{\mu}^{(1)}(a + 2) &= \varepsilon - a - 2 + \mu^2 \int_{\mathbb{T}} \frac{\sin^2 t dt}{1 - \cos(2t)} = \varepsilon - a - 2 + \mu^2 \int_{\mathbb{T}} \frac{\sin^2 t dt}{2 \cos^2 t} = \\ &= \varepsilon - a - 2 + \frac{\mu^2}{2} \int_{\mathbb{T}} \operatorname{tg}^2 t dt \geq \varepsilon - a - 2 + \frac{\mu^2}{2} \int_{-\pi}^{\pi} \left(\frac{1}{\cos^2 t} - 1 \right) dt = +\infty \end{aligned}$$

Shu sababli ixtiyoriy $\mu > 0$ soni uchun $h_{\mu}^{(1)}$ operator $a + 2$ dan o'ngda yotuvchi yagona xos qiymatga ega.

$h_{\lambda}^{(2)}$ operatorning xos qiymatlarini o'rganish maqsadida $\Delta_{\lambda}^{(2)}(a)$ ni hisoblaymiz:

$$\Delta_{\lambda}^{(2)}(a) = 1 - \lambda \int_{\mathbb{T}} \frac{\sin^2 t dt}{1 - \cos(2t)} = 1 - \frac{\lambda}{2} 2\pi = 1 - \lambda\pi.$$

Agar $\lambda \leq 1/\pi$ bo'lsa, u holda $\lim_{z \rightarrow +\infty} \Delta_\lambda^{(2)}(z) = 1$ tenglikdan hamda $\Delta_\lambda^{(2)}(\cdot)$ funksiyaning $(a; +\infty)$ oraliqda uzluksiz, monoton o'suvchi ekanligidan $h_\lambda^{(2)}$ operator a dan chapda yotuvchi xos qiymatlarga ega emas. Ixtiyoriy $\lambda > 1/\pi$ soni uchun $h_\lambda^{(2)}$ operator a dan chapda yotuvchi yagona xos qiymatga ega. $\Delta_\lambda^{(2)}(\cdot)$ funksiyaning aniqlanishiga ko'ra istalgan $z > a + 2$ uchun barcha $\lambda > 0$ soni uchun $\Delta_\lambda^{(2)}(z) > 1$ tengsizlik o'rinli. Bu esa o'z navbatida ixtiyoriy $\lambda > 0$ soni uchun $h_\lambda^{(2)}$ operator $a + 2$ dan chapda yotuvchi xos qiymatlarga ega emas.

Olingan natijalar hamda 1- va 2- lemmalarni inobatga olsak 1-teorema to'la isbot bo'ladi.

Xulosa. Ushbu maqolada ikkinchi tartibli operatorli matritsa ko'rinishdagi $h_{\mu,\lambda}$, $\mu, \lambda > 0$ umumlashgan Fridrixs modeli Fok fazosining qirg'ilgan ikki zarrachali qism fazosidagi chiziqli chegaralangan o'z-o'ziga qo'shma operator sifatida qaralgan. $h_{\mu,\lambda}$ operatorning muhim spektri topilgan. $h_{\mu,\lambda}$ operatorning xos qiymatlarini o'rganish masalasi nisbatan sodda ko'rinishga ega ikkita $h_\mu^{(1)}$ va $h_\lambda^{(2)}$ operatorlarning xos qiymatlarini o'rganish masalasiga keltirilgan hamda ular orasida bog'lanish o'rnatilgan. $h_\mu^{(1)}$ va $h_\lambda^{(2)}$ operatorlarga mos Fredgolv determinantlari qurilgan.

ADABIYOTLAR:

1. Friedrichs K.O. *Über die Spectralzerlegung einer Integral operators*. *Math. Ann.*, **115:1** (1938), 249–272.
2. Friedrichs K.O. *On the perturbation of continuous spectra*. *Comm. Pure Appl. Math.*, **1:4** (1948), 361–406.
3. Лакаев С.Н., *Некоторые спектральные свойства модели Фридрихса*. *Труды сем.им. Петровского И.Г.*, **11** (1986), С. 210–238.
4. Абдуллаев Ж.И., Лакаев С.Н. *Асимптотика дискретного спектра разностного трёхчастичного оператора Шредингера на решётке*. *Теоретическая и математическая физика*, **136:2** (2003), С. 231–245.
5. Albeverio S., Lakaev S.N., Muminov Z.I. *Schroedinger operators on lattices. The Efimov effect and discrete spectrum asymptotics*. *Ann. Henri Poincare*. **5** (2004), P. 743–772.
6. Расулов Т.Х., Дилмуродов Э.Б. *Бесконечность числа собственных значений 2×2 – операторных матриц*. *Асимптотика дискретного спектра*. *Теоретическая и математическая физика*. **205:3** (2020), С. 368-390.
7. Rasulov T.H., Dilmurodov E.B. *Eigenvalues and virtual levels of a family of 2×2 operator matrices*. *Methods of Functional Analysis and Topology*. **25:3** (2019), P. 273–281.
8. Rasulov T.H., Dilmurodov E.B. *Analysis of the spectrum of a 2×2 operator matrix*. *Discrete spectrum asymptotics. Nanosystems: Physics, Chemistry, Mathematics*. **11:2** (2020), P. 138–144.
9. Rasulov T.H., Dilmurodov E.B. *Estimates for the bounds of the essential spectrum of a 2×2 operator matrix*. *Contemporary Mathematics*. **1:4** (2020), P. 170–182.
10. Рид М., Саймон Б. *Методы современной математической физики*. Т. 4, *Анализ операторов*. - М., Мир, 1982, - 426 с.

TURBOGENERATORNING TEXNIK HOLATINI BAHOLASH METODOLOGIYASI

To‘rayev Shovkat Dilshodovich,

Toshkent kimyo-texnologiya instituti Shahrisabz filiali katta o‘qituvchisi
sh.turayev@gmail.ru

Norqulov Usmon Elomonovich,

Toshkent kimyo-texnologiya instituti Shahrisabz filiali assistenti
u.norqulov@mail.ru

Nazarov Maxmanazar Murodulla o‘g‘li,

Toshkent kimyo-texnologiya instituti Shahrisabz filiali assistenti
m.nazarov@gmail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada turbogenerator uskunalarning yuqori ishonchliligi sanoatni uzluksiz elektr energiya bilan ta'minlashning asosiy omillaridan biri ekanligi yoritilgan. Energiya ishlab chiqarish amaliyotiga texnik tahlilni joriy etish ish sifatini sezilarli darajada oshiradi. Dastlabki bosqichlarda rivojlanayotgan nuqsonlarni aniqlash natijasi majburiy uzilishlar soni va davomiyligini kamaytirish, xarajatlarni tejashdir.

Kalit so‘zlar: turbogenerator, po‘lat o‘zak, cho‘lg‘am, sovutgichlar, stator, rotor, kontakt halqalar, sterjen, paz, izolyatsiya.

Аннотация. В данной статье освещается тот факт, что высокая надёжность турбогенераторного оборудования является одним из основных факторов обеспечения бесперебойного электроснабжения отрасли. Внедрение технической диагностики в практику энергопроизводства значительно повышает качество работы. Результатом выявления пороков развития на начальных этапах является уменьшение количества и продолжительности вынужденных отключений, экономия средств.

Ключевые слова: турбогенератор, стальной сердечник, змеевик, охладители, статор, ротор, контактные кольца, стержень, клин, изоляция.

Abstract. This article covers the fact that the high reliability of Turbogenerator equipment is one of the main factors in ensuring uninterrupted power supply to the industry. The introduction of technical diagnostics into the practice of energy production significantly increases the quality of work. The result of identifying defects that develop in the early stages is a reduction in the number and duration of forced interruptions, cost savings.

Keywords: turbogenerator, steel core, coil, coolers, stator, rotor, contact rings, stern, wedge, insulation.

Kirish. Ish paytida Turbogenerator texnik holatining o'zgarishi turli xil operatsion omillarning ta'siri bilan bog'liq bo'lib, bu o'z navbatida turbogenerator va uning xizmat ko'rsatish tizimlarining tarkibiy elementlarida fizik-kimyoviy jarayonlarning borishini aniqlaydi. Energiya ishlab chiqarish amaliyotiga texnik tahlilni joriy etish ish sifatini sezilarli darajada oshiradi. Dastlabki bosqichlarda rivojlanayotgan nuqsonlarni aniqlash natijasi majburiy uzilishlar soni va davomiyligini kamaytirish, xarajatlarni tejashdir.

Hozirgi vaqtda turbogeneratorning texnik holatini nazorat qilish odatda mashinaning eng muhim tarkibiy qismlarining haroratini nazorat qilish uchun kamayadi: chulg'amlar, yadro po'latlari, sovutgichlar va boshqalar. Bundan tashqari, operator mashinani to'xtatish, yukni cheklash va hokazolar to'g'risida qaror qabul qilishi kerak. turli xil tizimlardan boshqaruv paneliga keladigan ma'lumotlarning katta toki bilan uni noto'g'ri talqin qilish va natijada operator tomonidan noto'g'ri qaror qabul qilish ehtimoli katta, bu jiddiy baxtsiz hodisalar va qimmat ta'mirlarga olib kelishi mumkin. Kuchli turbogeneratorlarni ishlatish amaliyotida bunday hodisalarga misollar yetarli. Shu bilan birga, olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, standart boshqaruv tizimlaridan kelib chiqadigan operatsion ma'lumotlardan oqilona foydalanish va maqsadli qayta ishlash mashinaning faol elementlarining texnik holatini ob'ektiv baholashga, ularning qoldiq resurslarini aniqlashga va ta'mirlash va tiklash ishlarini Real holatga ko'ra rejalashtirishga imkon beradi. Bu elektr stantsiyalarining energiya bloklarining elektr jihozlariga texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlashning

ilg'or texnologiyasiga o'tishning birinchi bosqichi sifatida ko'rib chiqilishi mumkin, uning haqiqiy texnik holatiga ko'ra, uskunalarga texnik xizmat ko'rsatish vaqtincha jadvalga muvofiq amalga oshiriladi.

Metod qismi. Turbogenerator va uning tizimlarining texnik holatini baholash metodologiyasi, mashinaning standart boshqaruv vositalaridan kelib chiqadigan operatsion ma'lumotlarni maqsadli qayta ishlashga asoslangan bo'lib, bu quyidagilarga imkon beradi:

- * turbogeneratorning standart issiqlik nazorati tizimining qarshilik termometrlarini aniqlang, ularning ko'rsatkichlari biron bir sababga ko'ra (termometrning shikastlanishi, aloqa kanallari va boshqalar) ishonchsiz bo'lib, ularni almashtirish yoki ta'mirlashni talab qiladi;

- * generator sovutish tizimining ish sifatini baholash: gaz sovutgichlari, distillat issiqlik almashinuvchilari, umumiy gazni sovutish tizimlari;

- * turbogenerator stator chulg'amini issiqlik holatini baholash;

- * generator stator chulg'amini termal kamchiliklarini aniqlash;

- * turbogenerator stator yadrosining issiqlik holatini baholash;

- * turbogenerator rotor chulg'amini issiqlik holatini baholash;

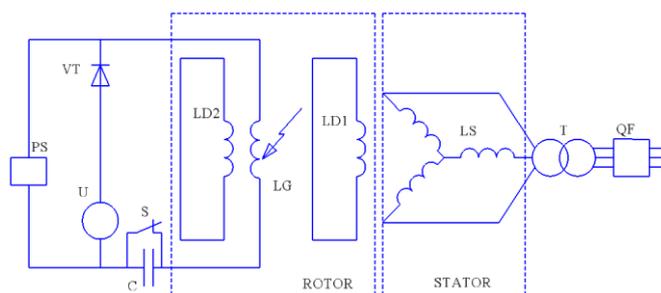
- * sovutish tizimining havo sovutgichlarining ish sifatini tekshiring.

Turbogeneratorning texnik holatini ekspluatatsion baholash tahlil parametrlarini tahlil qilish natijalari asosida amalga oshiriladi va ikkinchisining joriy qiymatlarini ishga tushirish sinovlari paytida yoki oxirgi ta'mirdan so'ng darhol yaxshi ishlaydigan mashinada olingan dastlabki (asosiy) qiymatlar bilan taqqoslashdan iborat. Taqqoslash joriy va boshlang'ich qiymatlarning ruxsat etilgan farqlari uchun qabul qilingan standartlarni hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

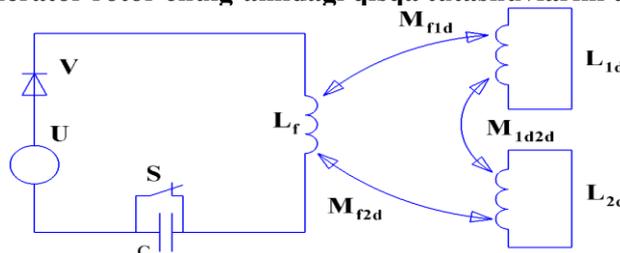
Matematik model asosida turbogenerator qisqa tutashirilgan chulg'amining tahlili

Turbogenerator rotor mexanik energiyaning katta qismidir va uning shikastlanishi katta iqtisodiy yo'qotishlarga olib kelishi mumkin. 200 m/s dan yuqori bo'lgan va katta markazdan qochiruvchi kuchlarni keltirib chiqaradigan aylanma tezlikda aylanadigan turbogenerator rotorida turli xil tarkibiy elementlar mavjud. Ushbu elementlar, turli xil termal kengaytmalar, tok oqimlaridan elektrodinamik kuchlar, jihozning val liniyasiga ta'sir qiluvchi inertsial, tebranish va burilish kuchlari mexanik xarakteristikasining juda murakkab chizmasini yaratadi. Ushbu chizmani tushunish uchun bo'limlarning o'tish joylarida mexanik kuchlanish konsentrat-siyasining rotorlarning kuchiga ta'sirini juda aniq tahlil qilish, charchoq kuchining ta'sirini, aylanadigan bandajlarning issiqlik uzatilish joylarida kontakt korroziyasini va boshqa hodisalarni hisobga olish kerak.

Elektr stansiyalarida turbogeneratorlarning ishlash paytida rotor chulg'amining qisqa tutashuvlarini o'z vaqtida aniqlash va yo'q qilish katta ahamiyatga ega. Bundan tashqari, ular rotorning notekis isitilishiga olib keladi, bu esa uning egilishiga olib keladi. Bularning barchasi rotor tebranishining asosan aylanish tezligining tarkibiy qismi bo'ylab oshishi bilan birga keladi. 1-rasmda turbogeneratorning chulg'amlariga video impulsni yetkazib berish bilan bog'liq usul bo'yicha tahlil testlarining sxematik diagrammasi keltirilgan.

1-rasm. Turbogenerator rotor chulg'amidagi qisqa tutashuvlarini tahlil qilish sxemasi

2-rasm. Turbogeneratorning chulg'am buzilmagan holda hisoblangan almashtirish sxemasi

2-rasmda, ko'rsatilgan sxema bo'yicha. turbogenerator rotorini to'g'ri o'rash bilan vaqtinchalik tok hisoblab chiqiladi. Chulg'am va dempfer davrlarining aktiv qarshiligi ko'rsatilmagan. Ushbu sxema bo'yicha, chulg'am toki nolga tushganda, vaqtinchalik jarayonning differensial tenglamalari sistemasi tuziladi:

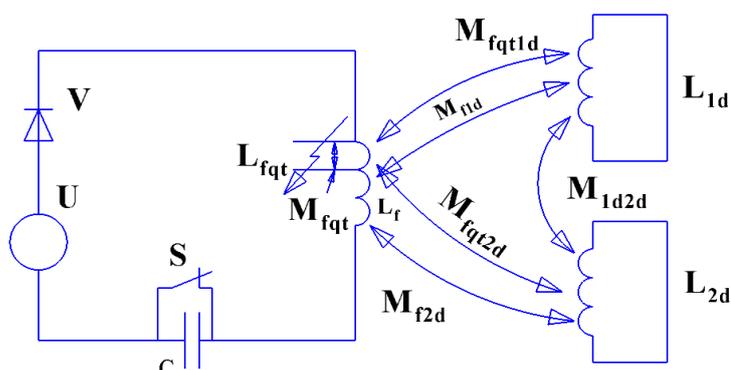
$$\begin{aligned} \frac{1}{C} \int i_f dt + i_f r_f + L_f \frac{di_f}{dt} + M_{fd} \frac{di_d}{dt} + M_{fq} \frac{di_q}{dt} &= e \\ i_d r_d + L_d \frac{di_d}{dt} + M_{fd} \frac{di_f}{dt} + M_{dq} \frac{di_q}{dt} &= 0 \quad (1.1) \\ i_q r_q + L_q \frac{di_q}{dt} + M_{fq} \frac{di_f}{dt} + M_{dq} \frac{di_d}{dt} &= 0 \end{aligned}$$

Rotor maydonidagi girdobli toklarining erkin o'zgarishi bosqichi uchun differensial tenglamalar sistemasi quyidagi shaklga ega:

$$i_d r_d + L_d \frac{di_d}{dt} + M_{dq} \frac{di_q}{dt} = 0 \quad (1.2)$$

$$i_q r_q + L_q \frac{di_q}{dt} + M_{dq} \frac{di_d}{dt} = 0 \quad (1.3)$$

Qisqa tutashgan rotorda o'tish jarayonini hisoblash uchun 3-rasmda ko'rsatilgan almashtirish sxemasi qo'llaniladi.

3-rasm. Turbogenerator rotorining qo'zg'aluvchan chulg'am o'ramlari qisqa tutashuvi uchun almashtirish sxemasi

Impulсни shakllantirish bosqichidagi differensial tenglamalar tizimi:

$$\begin{aligned} i_f r_f + L_f \frac{di_f}{dt} + M_{fk3} \frac{di_{fk3}}{dt} + M_{fd} \frac{di_d}{dt} + M_{fq} \frac{di_q}{dt} + \frac{1}{C} \int i_f dt &= e \\ i_{fk3} r_{fk3} + L_{fk3} \frac{di_{fk3}}{dt} + M_{fk3} \frac{di_{fk3}}{dt} + M_{fk3d} \frac{di_{fk3d}}{dt} + M_{fk3q} \frac{di_{fk3q}}{dt} &= 0 \\ i_d r_d + L_d \frac{di_d}{dt} + M_{fd} \frac{di_f}{dt} + M_{fk3d} \frac{di_{fk3}}{dt} + M_{dq} \frac{di_q}{dt} &= 0 \\ i_q r_q + L_q \frac{di_q}{dt} + M_{fq} \frac{di_f}{dt} + M_{fk3q} \frac{di_{fk3}}{dt} + M_{dq} \frac{di_d}{dt} &= 0 \end{aligned} \quad (1.4)$$

Rotor maydonidagi aylanna toklarining erkin o'zgarishi bosqichidagi differensial tenglamalar sistemasi quyidagicha yozilishi mumkin:

$$i_{fk3} r_{fk3} + L_{fk3} \frac{di_{fk3}}{dt} + M_{fk3d} \frac{di_d}{dt} + M_{fk3q} \frac{di_q}{dt} = 0 \quad (1.5)$$

$$i_d r_d + L_d \frac{di_d}{dt} + M_{fk3d} \frac{di_d}{dt} + M_{fk3q} \frac{di_q}{dt} = 0$$

$$i_q r_q + L_q \frac{di_q}{dt} + M_{fk3q} \frac{di_{fk3}}{dt} + M_{dq} \frac{di_d}{dt} = 0$$

$$M_{fk3} \frac{di_{fk3}}{dt} + M_{fd} \frac{di_d}{dt} + M_{fq} \frac{di_q}{dt} = U_f$$

Differensial tenglamalar sistemalarini yechish uchun ularni toklarning hosilalari tenglamalarning chap tomonida joylashgan shaklga keltirish kerak. Buning uchun differensial tenglamalar tizimi matritsa shaklida taqdim etiladi.

Kondensator zaryadi tizimga qo'shimcha o'zgaruvchi sifatida kiritiladi. Bunday holda, tenglamalar sistemasi quyidagi shaklga ega:

$$L \frac{di}{dt} + Ri + Sq = E \quad (1.6)$$

Yoki

$$\frac{di}{dt} = \frac{Ri}{L} + \frac{Sq}{L} - \frac{E}{L} \quad (1.7)$$

$$\frac{dq}{dt} = i \quad (1.8)$$

(1.3.1) tizimni yechish uchun L,R,S,E koeffitsiyentlar matritsalarini tuziladi:

$$L = \begin{bmatrix} L_f & M_{fd} & M_{fq} \\ M_{fd} & L_d & M_{dq} \\ M_{fq} & M_{dq} & L_q \end{bmatrix} \quad R = \begin{bmatrix} r_f & 0 & 0 \\ 0 & r_d & 0 \\ 0 & 0 & r_q \end{bmatrix} \quad S = \begin{bmatrix} 1 \\ C \\ 0 \\ 0 \end{bmatrix} \quad E = \begin{bmatrix} e \\ 0 \\ 0 \\ 0 \end{bmatrix} \quad (1.9)$$

Tizim uchun (1.2):

$$L = \begin{bmatrix} L_d & M_{dq} \\ M_{dq} & L_q \end{bmatrix} \quad R = \begin{bmatrix} r_d & 0 \\ 0 & r_q \end{bmatrix} \quad (1.10)$$

Tizim uchun (1.3):

$$L = \begin{bmatrix} L_{fk3} & M_{fk3d} & M_{fd} & M_{fq} \\ M_{fk3} & L_{fk3} & M_{fk3d} & M_{fk3q} \\ M_{fd} & M_{fk3d} & L_d & M_{dq} \\ M_{fq} & M_{fk3q} & M_{dq} & L_q \end{bmatrix} \quad R = \begin{bmatrix} r_f & 0 & 0 & 0 \\ 0 & r_{fk3} & 0 & 0 \\ 0 & 0 & r_d & 0 \\ 0 & 0 & 0 & r_q \end{bmatrix} \quad S = \begin{bmatrix} 1 \\ C \\ 0 \\ 0 \\ 0 \end{bmatrix} \quad E = \begin{bmatrix} e \\ 0 \\ 0 \\ 0 \\ 0 \end{bmatrix} \quad (1.11)$$

Tizim uchun (1.4):

$$L = \begin{bmatrix} L_{fk3} & M_{fk3d} & M_{fk3q} \\ M_{fk3d} & L_d & M_{dq} \\ M_{fk3q} & M_{dq} & L_q \end{bmatrix} \quad R = \begin{bmatrix} r_{fk3} & 0 & 0 \\ 0 & r_d & 0 \\ 0 & 0 & r_q \end{bmatrix} \quad (1.12)$$

Yuqoridagi tenglamalarga muvofiq o'tkinchi jarayonlarni modellashtirishda U_f rotorining halqalarida (nisbiy birliklarda) tahliliy kuchlanish parametrining o'zgarishi qiymatlari olindi, ular 1.1 – jadvalda shikastlanmagan chulg'am uchun 1.2-chulg'amning qisqa tutashuvlarida keltirilgan.

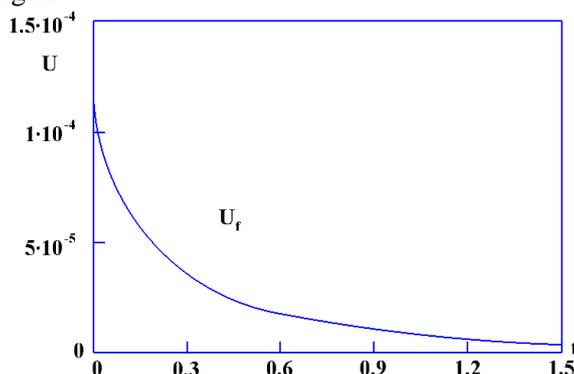
1-jadval

t, cek.	0	0,3	0,6	0,9	0,2	1,5
U_f , o.e.	$2 \cdot 10^{-4}$	$4 \cdot 10^{-5}$	$2,5 \cdot 10^{-5}$	$1 \cdot 10^{-5}$	$0,25 \cdot 10^{-5}$	$0,1 \cdot 10^{-5}$

2-jadval

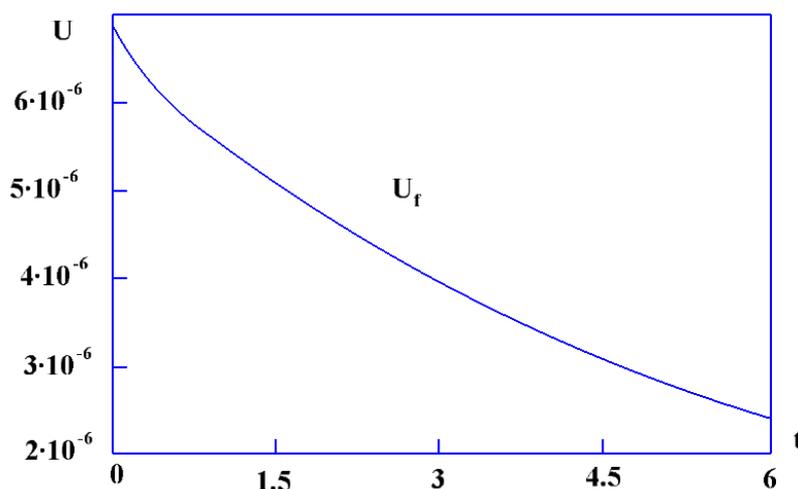
t, cek.	0	1,5	3	4,5	6
U_f , o.e.	$7 \cdot 10^{-6}$	$5 \cdot 10^{-6}$	$4 \cdot 10^{-6}$	$3 \cdot 10^{-6}$	$2 \cdot 10^{-6}$

4-rasmda va 5-rasmda shikastlanmagan chulg'am va qisqa tutashgan chulg'amlarning o'z ichiga olgan o'rash uchun bog'liqliklar ko'rsatilgan.

4-rasm. Rotor halqalarida buzilmagan holda kuchlanish qo'zg'atuvchi o'rash

Rotor halqalaridagi kuchlanishning o'zgarishini o'rganish natijasida U_f , ko'rish mumkinki, qo'zg'alish o'rashida burilish qisqa tutashuvlari bo'lsa, rotorning strukturaviy elementlarida erkin girdab oqimlarining vaqtinchalik susayishi jarayoni juda ko'p. sekinroq va diagnostik parametrning raqamli qiymati shikastlanmagan o'rash bilan tajribaga qaraganda pastroq bo'lgan tartibdir. Bu fakt o'rashning lasan izolyatsiyasining holati to'g'risida xulosa bo'lib xizmat qiladi

5-rasm. Maydon o'rashida burilish qisqa tutashuvlari paytida rotor halqalaridagi kuchlanish

Xulosa. Turbogeneratorning texnik holatini baholash metodologiyasi mavzusidagi maqolada quyidagi xulosalarga kelindi:

- 1). Ishda turbogeneratorning texnik holatini baholash metodologiyasi keltirilgan.
- 2). Ish paytida yuzaga keladigan turbogeneratorlarning tipik nuqsonlari tahlil qilinadi.
- 3). Turbogeneratorni dala o'rashining burilish qisqa tutashuvidan ekspert diagnostikasining matematik modeli ishlab chiqilgan.
- 4). Turbogeneratorlarning odatdagi nuqsonlari tufayli yuzaga keladigan nosozliklarning oldini olish yo'llari taklif etiladi.
- 5). Yangi avlod havo sovutadigan turbogeneratorlarning rivojlanish istiqbollari ko'rib chiqildi.

ADABIYOTLAR:

1. *Абрамов А.И. и др. Проектирование турбогенераторов: Учебное пособие для электромеханических и электротехнических спец. вузов – М.: Высш. шк., 1990. – 336 с.*
2. *Макаричев Ю.А., Овсянников В.Н. Синхронные машины – утверждено редакционно – издательским советом Самарского государственного технического университета в качестве учебного пособия, 2010. – 164 с.*
3. *Дамм Э.К., Скороспешкин А.И. Проектирование турбогенераторов: Учебное пособие. – Куйбышев: КПИИ, 1986. – 88с.*
4. *Кацман М.М. Справочник по электрическим машинам, М.: Академия, 2005. – 327 с.*
5. *Шабад В.К., Саленик Д.В. Использование турбогенераторов в режиме потребления реактивной мощности Энергосбережение и водоподготовка, 2004. №4,*
6. *Особенности параллельной работы асинхронизированных и синхронных турбогенераторов на тепловой электростанции А. Ариунин, И.Я. Довганюк, В.Е. Зинаков, И.А. Лабунец, Т.В. Плотникова, П.В. Сокур Вестник ВНИИЭ. 2004.*

ТЕМИР БОРАТНИНГ ОПТИК, МАГНИТООПТИК ВА ФОТОМАГНИТ ХОССАЛАРИ

Юлдашева Нилуфар Бахтиёрвна,

Бухоро давлат университети таянч докторанти

n.b.yuldasheva@buxdu.uz

Аннотация. Бир жинсли магнит ҳолатидан модуляцияланганига фазавий ўтишлар орасида муҳитнинг магнит ҳолати учун масъул, асосий ўзаро таъсирларнинг фазовий бир жинсли эмаслиги билан боғлиқ бўлган муҳитда тасодифий майдоннинг бўлиши натижасида ҳосил бўлган ўтишларни ажратиб олиш қабул қилинган. Енгил текисликли кучсиз ферромагнетик $\text{FeVO}_3:\text{Mg}$ ва $\alpha - \text{Fe}_2\text{O}_3:\text{Ga}$ ларда қайд этилган типдаги модуляцияланган магнит структура тўлқин векторининг ўзини туттишини, мавжуд фазавий ўтишларнинг термодинамик назарияси доирасида тавсифлаб бўлмас экан ва ушбу кристалларнинг магнитли тартиби модуляцияси учун масъул физикавий механизмларни аниқлаш учун қўшимча тадқиқотлар ўтказиши талаб этилиши аниқланади.

Калим сўзлар: темир борат, анизотроп кристалл, феррит, магнитооптик, модуляцияланган, поликристаллик, ромбоэдрик, антисимметрик, коллинеар

Аннотация. Среди фазовых переходов из однородного магнитного состояния в модулированное принято различать переходы, обусловленные наличием в среде случайного поля, отвечающего за магнитное состояние среды, и связанного с пространственной неоднородностью основных взаимодействий. Поскольку поведение волнового вектора модулированной магнитной структуры типа описанного в легких планарных слабоферромагнитных $\text{FeVO}_3:\text{Mg}$ и $\alpha - \text{Fe}_2\text{O}_3:\text{Ga}$ не может быть описано в рамках существующей термодинамической теории фазовых переходов, необходимы дальнейшие исследования для определения физических механизмов, ответственные за модуляцию магнитного порядка этих кристаллов, определены как необходимые.

Ключевые слова: борат железа, анизотропный кристалл, феррит, магнитооптический, модулированный, поликристаллический, ромбоэдрический, антисимметричный, коллинеарный.

Annotation. Among the phase transitions from a homogeneous magnetic state to a modulated one, it is customary to distinguish between transitions due to the presence of a random field in the medium, which is responsible for the magnetic state of the medium, and associated with the spatial inhomogeneity of the main interactions. Since the behavior of the wave vector of a modulated magnetic structure of the type described in light planar weakly ferromagnetic $\text{FeVO}_3:\text{Mg}$ and $\alpha - \text{Fe}_2\text{O}_3:\text{Ga}$ cannot be described within the framework of the existing thermodynamic theory of phase transitions, further studies are needed to determine the physical mechanisms responsible for the modulation of the magnetic order of these crystals. identified as necessary.

Keywords: iron borate, anisotropic crystal, ferrite, magneto-optical, modulated, polycrystalline, rhombohedral, antisymmetric, collinear.

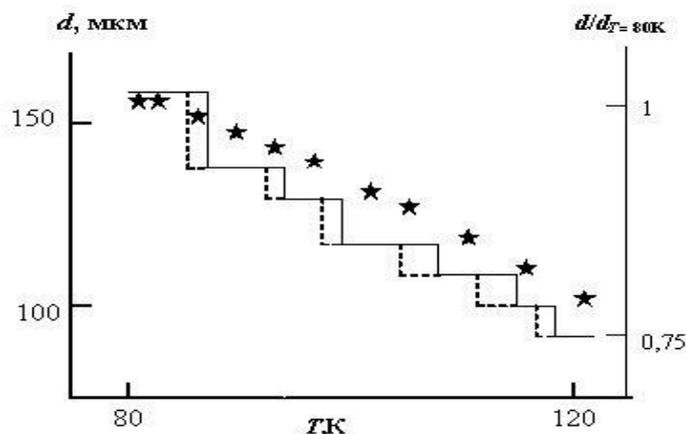
Қириш. Темир борат – яшил рангли, кўриш спектрал соҳадаги шаффоф оптик анизотроп кристалл. Неел ҳароратидан пастда FeVO_3 оптик икки ўқли бўлиб қолади, оптик ўқлардан бири симметрия бош ўқи (C_3 ўқ) билан мос келади [2;16-206]. Хона ҳароратида темир боратнинг ютилиш спектри максимумлари 0,62 ва 0,88 бўлган иккита чўққига эга бўлиб, ютилиш коэффициенти $\alpha \sim 50 \text{ см}^{-1}$ [3;810-821б. 3;299 б] (1-расм) қийматга эришади. Ютилишнинг бу икки чўққиси Fe^{3+} ионларнинг кристалл майдонидаги бўлинган ҳолатлари: мос равишдаги асосий ҳолатдан ${}^6A_1({}^6S)$ кўзгалган ${}^4T_2({}^4G)$ ва ${}^4T_1({}^4G)$ ҳолатлар орасидаги ўтишлар билан боғлиқ [3;299 б. 3;150 - 159 б]. Ушбу кристаллнинг магнитооптик хоссалари шаффофлик соҳасида асосан Фарадей эффекти ва магнитли чизикли дихроизм билан аниқланади [4;220-226 б. 5;969-971 б]. Ёруғликнинг кристалл оптик ўқи яқинида тарқалишида ушбу эффектрларнинг қиймати бир хил тартибда бўлади ($T=300 \text{ К}$ бўлганда $\sim 10^{-3}$, 77 К гача созутилганда 1,7 мартага ошиб боради). FeVO_3 да магнитли икки нур синиш (МЛД) [6;127-130 б] ишда тадқиқ этилган: кристаллнинг шаффофлик соҳасида (тўлқин узунлиги $\lambda \sim 0,5 \text{ мкм}$ бўлган

сохада) МЛД қиймати – кристаллнинг хусусий модларнинг синдириш кўрсаткичлари фарқи – $T=77\text{ K}$ бўлганда $\approx 2 \times 10^{-5}$ ни ташкил этади.

Магнитооптика — магнит майдони таъсирида муҳитнинг оптик хоссалари ўзгаришини ўрганадиган физика бўлими. Магнит майдонидан ёруғлик ўтказилганида қутбланиш текислигининг айланиши (Фарадей эффекти), спектр чизиқларнинг қўшимча чизиқларга ажралиши (Зееман эффекти) каби ҳодисалар рўй беради. Магнитооптикада магнит майдонига тик ва шу майдон йўналишидаги ёруғлик жисмга тушганида ҳар хил ютилиши, магнит майдони таъсирида муҳитнинг оптик анизотропияен кузатилади. Муҳит сиртидан ёруғлик қайтганида оптик анизотропия ҳам рўй беради.

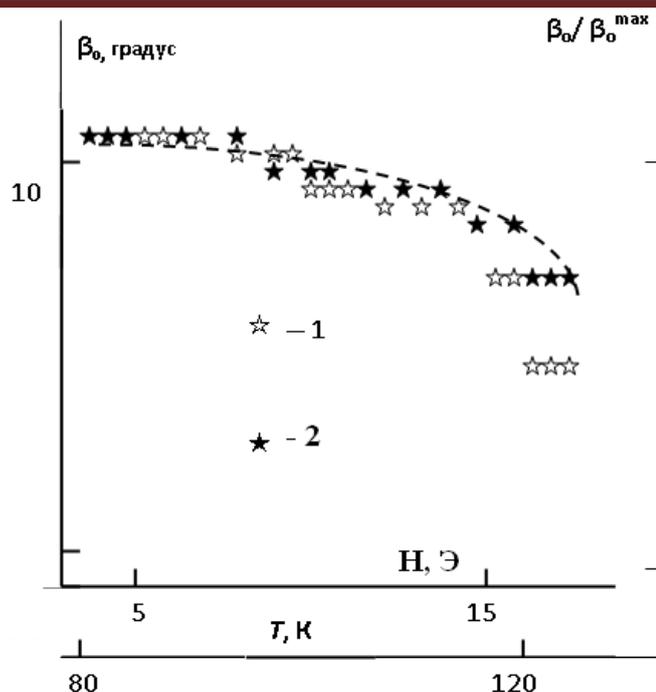
Магнитооптика 20-а. 60 — 70-й. ларида жадал ривожланди: яримўтказгичлар, феррит ва антиферромагнетик сингари кристаллларнинг хоссалари яхши ўрганилди. Бундай материаллардан ёруғлик қайтганида ёки ютилганида (кучли магнит майдонида) янги спектрал сериялар — Ландау спектрлари пайдо бўлар экан. Бу спектрларнинг ажралиши электроннинг хусусий спини билан боғлиқ. Магнитооптикада Зееман эффекти ҳам ўрганилади. Шаффоф феррит ва антиферромагнетиклар, диамагнетик ва парамагнетикларга Караганда асосий ролни бу муҳитларнинг ички магнит майдонлари ўйнайди (бундай майдонларнинг кучланганлиги 105 — 106 Э гача етади), бундай материаллар жуда тез (кучли) магнитланиш хусусиятига эга бўлади (Керр эффекти). Шу сабабли, шаффоф феррит ва антиферромагнетиклар лазер нурларини бошқаришда, электрон-ҳисоблаш машиналарида ва бошқада ишлатилади. Магнитооптика усуллари жисмларнинг квант ҳолатларини, физикимёвий тузилишини текшириш, таҳлил қилиш ва бошқа соҳаларда жуда кўп ишлатилади.

Магнитооптик тасвирининг контрасти билан фарқ қилувчи квазидаврий полосаларнинг пайдо бўлиши $\text{FeVO}_3:\text{Mg}$ ни бир жинсли магнит ҳолатдан фазовий модуляцияланганга (\mathbf{m} коллениар локал векторли ҳолатга) ўтиши билан шартланган, бунда \mathbf{m} вектор азимутал бурчаги β нинг магнитланиш йўналиши бўйлаб фазовий координатага боғлиқлиги (3.2) гармоник функция орқали ифодаланади. Бундан шу келиб чиқадики, юқорида қайд этилган структура тасвири контрастининг аста-секин камайиши натижасида полосаларнинг йўқолиши (H ва ёки T ошганда) мос равишдаги $\beta_0(H)$ ва $\beta_0(T)$ боғлиқликлар билан аниқланади.

$H = 6\text{ Э}$, $H \perp C_2$. Нуқталар – $H=6\text{ Э}$ бўлганда (3.5) формула билан ҳисобланган $d/d_{T=80\text{K}}$ нисбатнинг ҳароратга боғлиқлиги [12;3-6 б].

1-расм. Кристаллни иситишда (узлуксиз чизик) ва совутишда (узлукли чизик) олинган полосалар системасининг ўртача фазовий даврининг ҳароратга боғлиқлиги

(1 – $T = 80$ K, 2 – $H = 6$ Э, $\mathbf{H} \perp C_2$). Узлукли эгри чизиқ – (3.6) формула билан ҳисобланган, ўзининг максимал қиймати β_0^{\max} га нормаллаштирилган β_0 нинг ҳароратга боғлиқлиги [13;3-5 б].

2-расм. $\text{FeVO}_3:\text{Mg}$ кристали ММСида ферромагнетизм локал вектори бурилиш амплитудасининг ташқи магнит майдони йўналишига майдонли (1) ва ҳароратли (2) боғлиқлиги

I га φ дан турлича боғлиқликларга эга бўлган бир нечта магнитооптик эффектларнинг улуши бўлганлиги сабабли намунадан ёруғлик дастаги чиқишида тўғридан тўғри локал характеристикаларнинг анализидан β_0 катталикни экспериментал аниқлаш ва $\beta_0(H, T)$ боғлиқлигини тадқиқ этиш қийин. Амалда β_0 ни поляризатор-намуна-анализатордан ўтган ёруғликнинг интеграл интенсивлиги $I(H, T)$ ни ўлчашдан, (2.7) формуладан фойдаланиб аниқлаш осон.

(2.7) га (3.2) ифодани қўйиб ва \mathbf{k} вектор йўналиши бўйлаб намунанинг бутун узунлигида x бўйича интеграллаб, ўлчанадиган катталик $I(H, T)$ ни структуранинг қўшни полосалар марказидаги \mathbf{m} векторнинг магнитланиш йўналишидан бурилиш ўртача амплитудаси билан боғловчи интеграл тенгламани олиш мумкин. Ушбу тенгламалардаги нормаллаштирувчи коэффициент берилган ҳароратда, тўғриланган магнит майдонида $H = 50$ Э ($\mathbf{H} \parallel \mathbf{k}$), яъни, қачонки $\beta_0 = 0$ бўлиши аниқ бўлганда I ўлчашдан аниқланди. Тенгамаларнинг етишмайдиган параметрлари $I(\varphi)$ (2.2-расм) нинг ориентацияли боғланишидан топилган Q , R , S – коэффициентлар орасидаги боғлиқликлардан фойдаланиб аниқланди, k нинг қиймати эса 3.9- ва 1-расмлардаги графиклардан топилди. Ҳисоб-китобларда Q , R , S – коэффициентларнинг ҳароратга боғлиқлиги $I(H = 50 \text{ Э}, T)$ боғлиқлигига ўхшаш деб фараз этилди (бизни қизиқтирадиган ҳароратлар соҳасида $I(H = 50 \text{ Э})$ катталик ҳарорат ошиши билан тақрибан 10% га камайди). Келтирилган йўл билан олинган $\beta_0(H)$ ва $\beta_0(T)$ боғлиқлик 3.11-расмда келтирилган.

2-расмда $\text{FeVO}_3:\text{Mg}$ даги бир жинсли ва бир жинсли бўлмаган магнит ҳолатининг мавжуд бўлиш чегарасини кўрсатувчи H - T экспериментал фазали диаграмма келтирилган. ММС нинг мавжуд бўлиш соҳасини берувчи ҳароратнинг қиймати ва майдонинг интервали ΔH полосалар системасининг тўғридан тўғри пайдо бўлиши ва йўқолишини визуал кузатиш орқали аниқланди. 2-расмдан кўринадики, модуляцияланган магнитли ҳолат бир жинсли магнитланган кристаллнинг мос равишда иккита фазалари $\mathbf{m} \parallel C_2$ (I) ва $\mathbf{m} \parallel \mathbf{H} \perp C_2$ (II) орасидаги оралик ҳолатдир. Бунда $d(H, T)$ ва $\beta_0(H, T)$ боғлиқликлар характеридан (ҳароратнинг ва магнит майдони кучланганлигининг ўзини критик қийматларига эришганида d ва β_0 бурчакнинг қийматлари сакраб ўзгаради) шундай хулосага келиш мумкинки, ҳар икала ўтиш $I \leftrightarrow \text{ММС}$ ва $\text{II} \leftrightarrow \text{ММС}$ биринчи тур фазавий ўтишидир.

Экспериментал натижаларнинг муҳокамаси. $\text{FeVO}_3:\text{Mg}$ даги ММС ташқи белгиларидан, поликристаллик пермаллойда кузатиладиган яхши маълум бўлган магнитли мавжни (“magnetization ripple”) ни эслатади.

Магнитли мавж ҳолати поликристаллик пленканинг текислигида магнитланганида ҳосил бўлади ва пермаллоини локал магнитланганлик вектори азимути \mathbf{H} майдон йўналиши яқинида осцилляцияланувчи магнитли фазага ўтиши билан боғлиқ, бунда модуляциянинг фазовий даври, худди $\text{FeVO}_3:\text{Mg}$ даги ММС нинг давридек H нинг ўсиши билан камаяди.

Методлар. Кучсиз ферромагнетизмни ромбоэдрик антиферромагнетиклардаги магнитооптик эффектларнинг назарий тадқиқоти ҳаммадан кўра тўлароқ [4;220-226 б] ишда бажарилган. Ушбу ишдан, кучсиз ферромагнетининг диэлектрик сингдирувчанлик тензори ε_{ij} ни мос равишдаги ферро-ва антиферромагнетизм векторлари \mathbf{m} ва \mathbf{l} компоненталар бўйича ёйилган кўринишда ёзамиз:

$$\begin{aligned} \varepsilon_{ij}^s &= \varepsilon_{ij}^o + v_{ijkn} l_k l_n + \mu_{ijkn} m_k l_n; \\ \varepsilon_{ij}^a &= \gamma_{ijn} m_n, \end{aligned} \quad (1.1)$$

бу ерда ε_{ij}^s ва ε_{ij}^a – мос равишда ε_{ij} тензорнинг симметрик ва антисимметрик қисмлари; ε_{ij}^o – магнит тартибланиш ҳароратидан юқори ҳароратлар учун кристаллнинг диэлектрик сингдирувчанлик тензори; v, μ, γ – парамагнит фазада кристаллнинг симметриясини акс эттирувчи тензорлари.

Қуйида бизни ромбоэдрик кристаллда оптик ўқ (C_3 ўқи) йўналиши бўйлаб (ёки яқинида) чизиқли кутбланган ёруғликнинг тарқалишга эътиборни қаратамиз. Ушбу ҳолатни кенгроқ кўриб чиқамиз. Кристаллнинг оптик ўқи (Z ўқи деб қабул қиламиз) билан мос келувчи йўналишга яқин йўналишда ёруғликнинг тарқалишида, ёруғлик тўлқинининг электр майдони бўйлама компонентаси кўндаланг компоненталарга (X, Y ўқлар базисли текисликда ётади) эътиборга олмайдиган даражада кичик, шунинг учун бундай шароитдаги оптик ҳодисаларни тензорнинг ясси кўринишидан фойдаланган ҳолда ифодалаш мумкин (1.1):

$$\varepsilon_{ij} = \begin{pmatrix} \varepsilon_{xx} & i\varepsilon_{xy} \\ i\varepsilon_{yx} & \varepsilon_{yy} \end{pmatrix}; \quad (1.2)$$

$$\varepsilon_{xx} = \varepsilon'_x - i\varepsilon''_x; \quad \varepsilon_{xy} = (g' + i g'' - i \xi' - \xi'');$$

$$\varepsilon_{yx} = (-g' - i g'' - i \xi' - \xi''); \quad \varepsilon_{yy} = \varepsilon'_y - i \varepsilon''_y;$$

бу ерда ε'_i, ξ' ва ε''_i, ξ'' – симметрик қисмнинг мос равишда ҳақиқий ва мавҳум компоненталари, g' ва g'' - тензорнинг антисимметрик қисмлари. ε_{ij} (g' и g'' – гирация номдаги вектор компоненталари). Одатда, ҳақиқий қисм тўлқиннинг тарқалиш тезлигини, мавҳуми – эса уни энергиясининг диссипатциясини характерлайди,

Магнит тартибланган кристаллдан C_3 ўқ билан мос келувчи йўналиш бўйлаб ўтаётган ёруғлик кутбланишининг параметрларини ҳисоблаш учун [4;220 – 226 б] ишда нормал модлар методи (яъни кристаллда тарқалаётган электромагнит тўлқинида ўз кутбланишини ўзгартирмаган ҳолда) фойдаланилади. Етарлича катта ҳисоб-китоблардан сўнг, ютилиш унча катта бўлмаган тўлқин узунлиги соҳаларида, кутбланиш эллипси катта ўқининг бурилиши ва нормал модлар (иккита ортогонал эллиптик кутбланган тўлқинлар) компоненталар орасидаги тушаётган ёруғлик учун, X ўққа нисбатан 45° бурчак остида чизиқли кутбланган комплекс бурчак кўринишида тасаввур қилиш мумкин:

$$\vartheta = [\eta'' + g' + \xi'' + i(\eta' + g'' + \xi')] \omega z / cn.$$

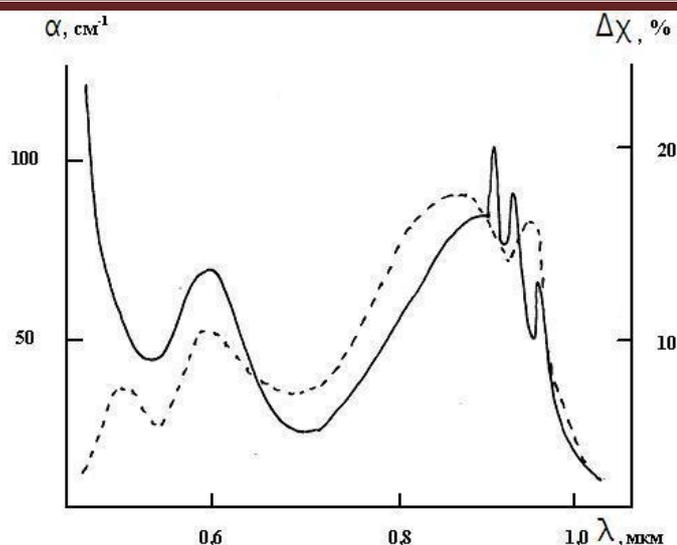
Ушбу ифоданинг ҳақиқий қисми кутбланиш эллипси катта ўқининг бурилишига мос келади,

$$\text{Re } \vartheta = [\eta'' + g' + \xi''] \omega z / cn., \quad (1.3)$$

ϑ бурчакнинг мавҳум қисми эса кристаллдан чиқаётган ёруғлик тўлқинининг эллиптиклигини аниқловчи фазавий силжиш қийматига мос келади,

$$\text{Im } \vartheta = [\eta' + g'' + \xi'] \omega z / cn, \quad (1.4)$$

бу ерда ω - кристаллда тарқалаётган ёруғликнинг частотаси, z – кристаллнинг Z ўқи бўйлаб қалинлиги, c – ёруғлик тезлиги, n – синдириш кўрсаткичи.

3-расм. Темир борат монокристаллининг ютилиш спектри (узлуксиз чизиқ) ва фотостимуляцияланган магнитсингдирувчанлик $\Delta\chi$ нинг спектрал боғланиши (пунктир чизиқ, $T=77\text{ K}$)

(1.3), (1.4) ифодалардан кўринадики, магнитооптик айланиш қиймати ϵ_{ij} тензорнинг симметрик қисми мавҳум компоненталари ва антисимметрик қисми ҳақиқий компоненталари билан аниқланади, фазалар силжиши эса ϵ_{ij} тензорнинг симметрик қисмининг ҳақиқий компоненталари ва антисимметрик қисмининг мавҳум компоненталари ҳисобидан пайдо бўлади.

Шундай қилиб, қутбланиш эллипси катта ўқининг бурилиши, ҳамда ромбоздрик кристаллнинг бош симметрия ўқи билан мос келувчи йўналиш бўйлаб, бошланишидан чизиқли қутбланган ёруғликнинг тарқалишидан пайдо бўлиши, \mathbf{m} ва \mathbf{l} векторлар йўналишига нисбатан жуфт ва тоқ бўлган диэлектрик сингдирувчанлик тензори компоненталари билан аниқланади. ϵ_{ij} тензорнинг антисимметрик қисми компоненталари билан аниқланадиган тоқ эффект бу Фарадей эффектидир (магнитли айланма иккиламчи нур синиши), жуфт эффект эса, ϵ_{ij} тензори симметрик қисмига боғлиқ бўлган Коттон-Муттон эффекти (магнитли чизиқли нур нур синиши) дир.

Мухими шуки, [9;810-821 б. 7; 2099 -2112 б. 8;1876 – 1883 б] ишларда қайд этилган фотоманит эффектлар, кристаллга тушаётган ёруғликнинг спектрал таркибга боғлиқ боғлиқ. Мисол тариқасида 1-расмда FeVO_3 кристалли учун фотостимуляцияланган паст частотали магнит сингдирувчанлик қийматининг спектрал боғлиқлиги келтирилган [9;810-821 б]. 1-расмда келтирилган графикларни солиштиришдан кўриниб турибдики, темир борати фотосезгирлик спектри унинг оптик ютилиш спектридаги максимумларнинг ўрни билан корреляцияланади, бунда, [9;810-821 б] ишда қайд этилганидек, магнит сингдирувчанликнинг фотостимуляцияланган ўзгаришлар максимумлари амалда кристалл таркибида мавжуд бўлган аралашмаларга боғлиқ эмас экан. [7;2099-2112 б. 8;1876 -1883 б] ишларда кузатилган, $\text{FeVO}_3:\text{Ni}$ кристаллидаги сифатий ўхшаш спектрал боғланишлар фотоманитли эффектларга эгадир. Бу эса темир боратдаги асосий матрицали ион Fe^{3+} электрон ҳолатлари орасидаги оптик ўтишлар, фотоманит ҳодисаларнинг содир бўлиши учун масъулдир.

[8;1876-1883 б] ишда таклиф этилган $\text{FeVO}_3:\text{Ni}$ ни ММСнинг фотоиндукцияланган назариясидан шу келиб чиқадики, унинг кўзғалишига ёритиш бўлмаганда унча катта бўлмаган, аммо кристаллда ёрғликнинг ютилиши туфайли кучаядиган, Fe ва Ni ионлари ҳамда кристаллик матрица ҳосил қилган комплекслар орасидаги магнитоакустик ўзаро таъсир олиб келади. Ушбу назария умуман олганда, аралашма киритилган FeVO_3 кристаллида ёруғлик иштирокисиз ҳам ММС ни ҳосил бўлишини изоҳлайди. Чамаси, айнан шундай типдаги ММС $\text{FeVO}_3:\text{Mg}$ да кузатилган [10;2036 -2041 б]. Агар бу шундай бўлса, унда $\text{FeVO}_3:\text{Mg}$ кристаллига ёруғликнинг таъсири, унда ҳосил бўлган ММС нинг параметрларига ва мавжудлик шартига ҳам таъсирини кутиш мумкин. Ушбу эффектнинг қайд этилиши, [8;1876-1883 б] ишда ривожлантирилган назария нуктаи назаридан $\text{FeVO}_3:\text{Mg}$ да модуляцияланган магнит ҳолатига ўтишни анализ қилиш, ҳамда ушбу фазавий ўзгариш учун масъул бўлган микроскопик механизмларни рўёбга чиқариш имкониятини беради. Шунинг учун $\text{FeVO}_3:\text{Mg}$

ни магнит ҳолатига ёруғликни таъсирини тадқиқ этиш мазкур диссертациянинг масалаларидан бири бўлди.

Масаланинг қўйилиши. 1. Бир жинсли магнит ҳолатидан модуляцияланганига фазавий ўтишлар орасида муҳитнинг магнит ҳолати учун масъул, асосий ўзаро таъсирларнинг (алмашинув, диполь-диполли, магнитоанизотроп ва ҳ.к.) фазовий бир жинсли эмаслиги билан боғлиқ бўлган муҳитда тасодифий майдоннинг бўлиши натижасида ҳосил бўлган ўтишларни ажратиб олиш қабул қилинган. Енгил текисликли кучсиз ферромагнетик $\text{FeVO}_3:\text{Mg}$ и $\alpha - \text{Fe}_2\text{O}_3:\text{Ga}$ ларда [10;2036 -2041 б. 11;117 б] қайд этилган типдаги модуляцияланган магнит структура тўлқин векторининг ўзини тутишини, мавжуд фазавий ўтишларнинг термодинамик назарияси доирасида тавсифлаб бўлмас экан, ва ушбу кристалларнинг магнитли тартиби модуляцияси учун масъул физикавий механизмларни аниқлаш учун қўшимча тадқиқотлар ўтказиш талаб этилиши аниқланди (ўрнатилди).

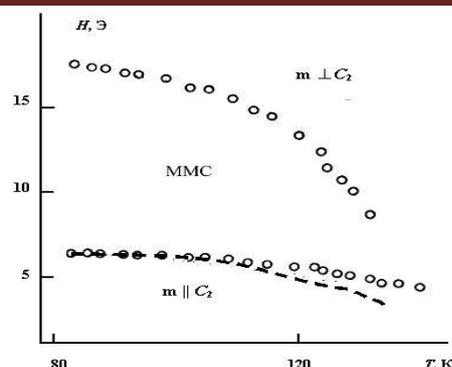
2. $T < T_N \approx 350$ К ҳароратлар соҳасида темир борат – ферро- ва антиферромагнетизм векторларининг ориентацияси (111) кристаллографик текислигида бўлган, «енгил текислик» магнитли анизотропия билан характерланган кучсиз ферромагнетик.

3. Кўп сонли экспериментал тадқиқотлар натижасига асосан, ҳарорат $T < T_N$ бўлганда темир боратда турғун доменли структура пайдо бўлар экан. Ушбу кристаллда ромбоэдрик симметрия бўлганлиги сабабли унда 60 -120 - 180 градусли уч хил доменли чегаралар бўлиши мумкин: (111) базисли текисликка (енгил магнитланиш текислигига) перпендикуляр бўлган, C_2 ўқларга параллел ориентирланган неел доменли чегаралар (S_{\perp} – тип); (111) базисли текисликка параллел блох доменли чегаралар (S_{\parallel} – тип); текислиги C_2 нинг ўқларидан бирига кўпроқ перпендикуляр ориентирланган ва (111) текислиги билан маълум бир бурчак ҳосил қилувчи қия доменли чегаралар (S_c – тип).

4. FeVO_3 нинг магнитооптик хоссалари ферро- ва антиферромагнетизм векторларига боғлиқ бўлган диэлектрик сингдирувчанлик тензоридеги ҳадлар билан аниқланади, бунда ёруғликни бош симметрия ўқи C_3 (оптик ўқи бўйлаб) бўйлаб тарқалаётганда ушбу кристаллнинг магнитооптик хоссаларини анализ қилиш учун C_3 ўқига перпендикуляр текислик оптик индекатрисасининг кесимини ифодаловчи диэлектрик сингдирувчанлик тензори компонентасинигина эътиборга олса етарлидир.

5. Темир борати ёруғлик таъсирида янги, қўшимча ёритиш бўлмаганда мавжуд бўлмайдиган хоссаларга эга ҳозирги кунда маълум бўлган чекланган сонли магнит тартибланган кристаллар таркибига киради. Жумладан [8;1876-1883 б] ишда $\text{FeVO}_3:\text{Ni}$ кристаллини қутбланмаган оқ ёруғлик билан нурлантирганда унда бир жинсли ҳолатдан модуляцияланган магнит ҳолатига ўтиш қайд этилди. [8;1876-1883 б] ишда таклиф этилган фотоиндукцияланган ММС назарияси, умуман, ёруғлик таъсирисиз ҳам аралашма киритилган кристаллда турғун магнит тартибли модуляцияланган ҳолатнинг мавжуд бўлиш имкониятини беради, бироқ кристаллни ёритиш пайдо бўлган ММС параметрларига таъсир этиши керак. Мазкур эффектнинг $\text{FeVO}_3:\text{Mg}$ кристаллда пайдо бўлишини қайд этиш ушбу диссертациянинг масалаларидан биридир.

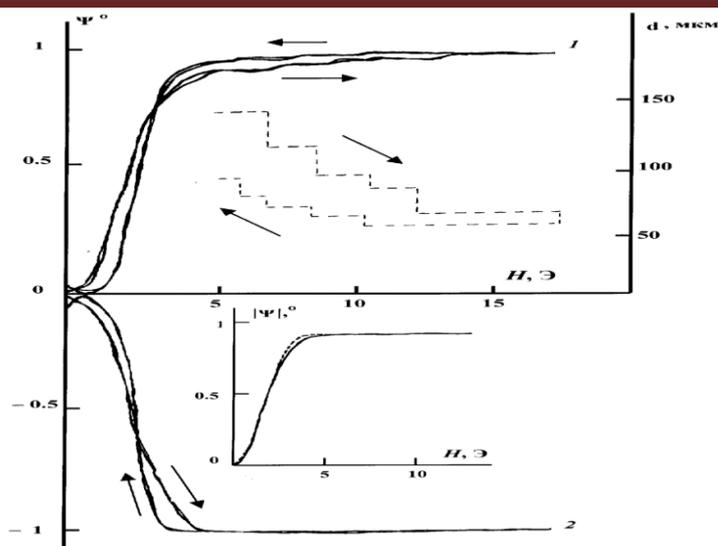
Натижалар. Магнитли мавж турдаги мувозанатли магнит структура тасодифий анизотропиялар орасидаги рақобат ҳисобидан ҳосил бўлади, бунда кристалитлардаги кристаллографик анизотропия ролини, пленка текстураси ва ташқи магнит майдони билан ўрнатилган, бир-бирига нисбатан тасодифий ҳолда ориентирланган бир ўқли анизотропия ўйнайди. Агар $\text{FeVO}_3:\text{Mg}$ да ММСнинг кўзғалишига аналогик ҳолат олиб келса, унда кристаллда енгил магнитланиш ўқларига эга бўлган тасодифий йўналишли бир ўқли магнит марказлари мавжуд деб тасаввур этиш керак. Узлукли эгри чизик – (3.7) формула билан ҳисобланган $H_0(T)$ боғлиқлик [5;376-383 б].

4-расм. $\text{FeBO}_3:\text{Mg}$ кристаллининг магнитли ҳолати $H - T$ фазали диаграммаси

Мунозара. Mg^{2+} ва Fe^{4+} зарядли ҳолатларнинг ва ионли радиусларнинг фарқи туфайли юзага келувчи кристалл панжаранинг локал силжиши бундай марказ магнит моменти \mathbf{M} ни йўналишини белгилайди. Темир борат кристалл панжарасининг симметриясидан базисли текисликда, Mg^{2+} ионининг энг яқин атрофида олтига Fe ионлари тўғри келади, уларнинг ҳар бири бир хил эҳтимоллик билан тўрт валентли ҳолатда бўлиши мумкин. Ўз навбатида, $\text{Mg}^{2+} - \text{Fe}^{4+}$ - марказларининг ҳаммаси бўлиб олтига магнит моментлари ориентацияси бўлиши мумкин. Шунинг учун, агар кристаллда қўшилмалар тақсимоти етарлича бир жинсли бўлса, ифодаланган турдаги магнит марказларининг пайдо бўлиши киритмали кристалл текислиги ичидаги анизотропия симметриясини гексагоналга караганда фарқи билан ифодаланган магнитли марказларнинг пайдо бўлишига олиб келмайди. Шундай қилиб, ММС пайдо бўладиган йўналишлар симметрияси базисли текисликда кристаллнинг гексагонал симметриясини ифодалаш керак, бу эса экспериментал натижаларга мос келади. Паст ҳароратлар соҳасида ($T < T_c \approx 130 \text{ K}$), ташқи магнит майдони $\text{FeBO}_3:\text{Mg}$ нинг энгил текислигига бўйлаб таъсир этилганда, H ўсиши билан ушбу кучсиз ферромагнетикнинг магнит структурасининг қайта тузилиши содир бўлади – бир жинслиликдан у фазовий модуляцияланган ҳолатга ўтади. Бунда ММС нинг ҳосил бўлиши энгил текисликда чизиқли кутбланган статик спинли тўлқин кўринишига эга бўлиб, \mathbf{H} вектор бўйлаб силжиганда антиферромагнетизм локал вектори $\mathbf{C}_2 \perp \mathbf{H}$ ўқи йўналиши яқинида осцилляцияланади. Аввал қайд этилганидек, энгил текисликли кучсиз ферромагнетиклардаги магнитооптик эффектларнинг катталиги кристаллдаги \mathbf{m} ферромагнетизм ва \mathbf{l} антиферромагнетизм векторлари ориентациясига салмоқли боғлиқ

Хулоса. $\text{FeBO}_3:\text{Mg}$ нинг магнитооптик хоссалари бир жинсли ва модуляцияланган магнитли фазалар ҳолатларида сезиларли фарқ қилиши керак. Мазкур параграфда $\text{FeBO}_3:\text{Mg}$ магнитли структураси қайта тузилишининг магнитооптик анизотропиясига таъсири экспериментал тадқиқ натижалари келтирилган. Магнитли чизиқли иккиланган нур синишнинг майдонга ва ҳароратга боғлиқлиги ўрганилди. ММС нинг кристаллни \mathbf{C}_2 нинг учта ўқларига перпендикуляр йўналишлари яқинида магнитланишида пайдо бўлганлиги сабабли, МЛД нинг H ва T га боғлиқлик тадқиқи \mathbf{H} нинг ориентацияси \mathbf{C}_2 ўқларнинг бири йўналишларига перпендикуляр йўналиш бўйлаб ва натижаларни солиштириш учун – $\mathbf{H} \parallel \mathbf{C}_2$ бўлганда бажарилди. МЛД нинг ўлчови 80-295 K ҳарорат интервалида, кучланганлиги $H \leq 50 \text{ Oe}$ бўлган магнит майдонида (барча экспериментларда \mathbf{H} вектор кристаллнинг энгил ўқи бўйлаб йўналтирилган), намуна текислигига нормал бўлган ёруғлик тушганда (ёруғлик \mathbf{C}_3 ўқи бўйлаб тарқалган) бажарилди, бунда намунага тушаётган ёруғлик кутбланиш текислиги \mathbf{H} нинг йўналиши билан $\pi/4$ бурчакни ташкил қилди. МЛД нинг катталиги нормал моддалар орасидаги фазалар силжиши $\Psi = 2\pi z (n_{\parallel} - n_{\perp})/\lambda$ (бу ерда z – намунанинг қалинлиги, n_{\parallel} ва n_{\perp} – мос равишда мос равишда \mathbf{H} йўналиши бўйлаб ва унга кўндаланг чизиқли кутбланган ёруғликнинг фазали компенсатор ($\lambda/4$ пластинка) усулида ўлчанадиган. Фотоприёмник ёрдамида ишлов бериладиган сигнал синхрон қайд этилди ва икки координатли самописецнинг «Y» киришига берилди, «X» киришга H катталikka пропорционал сигнал берилди.

5-расм. $T=80$ К да $\text{FeVO}_3:\text{Mg}$ даги $\mathbf{H}\perp C_2$ (1) ва $\mathbf{H}\parallel C_2$ (2) да олинган магнитли чизиқли иккиланган нур синишининг майдонга боғлиқлиги, (магнит майдонининг ёйилиш вақти ~ 1 мин)

Узлукли синиқ чизиқ – ҳарорат $T=80$ К бўлганда намунада кузатиладиган тасвирдаги ёруғ ва қорамтир полосалар системаси фазовий даврининг майдонга боғлиқлиги. Стрелкалар магнит майдонининг ёйилиш йўналишини кўрсатади. Иловада: $\text{FeVO}_3:\text{Mg}$ да $T=150$ К да $\mathbf{H}\perp C_2$ (узлуксиз эгри чизиқ) ва $\mathbf{H}\parallel C_2$ (узлукли эгри чизиқ) да олинган магнитли чизиқли иккиланган нур синишининг майдонга боғлиқлиги [12;3-5 б].

Бажарилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, кристаллни модуляцияланган магнитли ҳолатга ўтиш ҳароратидан юқори ҳароратлар соҳасида ($T > T_c$ бўлганда) $\Psi(H)$ боғлиқликнинг кўриниши \mathbf{H} векторнинг (111) текисликда ўзгарганида амалда ҳеч қандай ўзгармади. Шу вақтнинг ўзида $T < T_c$ бўлганда кузатиладиган $\Psi(H)$ боғлиқлик магнитланиш майдонинг турли ориентацияларида сезиларли фарқ килди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Изюмов Ю.А. Модулированные, или длиннопериодические, магнитные структуры кристаллов. // УФН. – 1984. – Т. 144. – В.3. – С. 439 – 474.
2. Троян И.А., Еремеев М.И., Гаврилюк А.Г., Любутин И.С., Саркисян В.А. Транспортные и оптические свойства бората железа FeVO_3 при высоких давлениях. // Письма в ЖЭТФ. – 2003. – Т.78.- В.1. – С. 16–20.
3. Hirano M., Yoshino I., Okuda T., Tsushima T. Observation of a fine structure in absorption spectra of weak ferromagnetic FeVO_3 . // J. Phys. Soc. Japan. – 1973. – V.35. – #1. – P. 299.
4. Федоров Ю.М., Лексиков А.А., Аксенов А.Е. Магнитооптические явления в ромбоэдрических антиферромагнетиках со слабым ферромагнетизмом. // ФТТ. – 1984. – Т.26. – В.1. – С.220 – 226.
5. 61. Эдельман И.С., Малаховский А.В. Оптические и магнитооптические свойства бората железа в видимой и близкой ультрафиолетовой области спектра. // Опт. и спектр. – 1973. – Т.35. – № 5. – С. 969 – 971.
6. Fedorov Yu.M., Leksikov A.A., Aksyonov A.E., Edelman I.S. Magnetic linear dichroism and birefringence of FeVO_3 in the ${}^6A_{1g} \rightarrow {}^4T_{1g}$ transition region. // Phys. St. sol. – 1981. – V.106. – # 2. – P. K127 – K130.
7. Федоров Ю.М., Лексиков А.А., Аксенов А.Е. Фотоиндуцированная оптическая анизотропия в борате железа. // ЖЭТФ. – 1985. – Т.89. – В.6(12). – С.2099 – 2112.
8. 67. Федоров Ю.М., Садреев А.Ф., Лексиков А.А. Модуляция магнитного порядка кристалла $\text{FeVO}_3:\text{Ni}$ под действием света. // ЖЭТФ. – 1988. – Т.95. – В.5(11). – С.1876 – 1883.
9. Lacklison D.E., Chadwick J., Page J.L. Photomagnetic effect in ferric borate // J. Phys. D: Appl. Phys. – 1972. – V. 5. – P. 810 – 821.

10. Караев А.Т., Соколов Б.Ю., Федоров Ю.М. Индуцированная магнитная сверхструктура в слабых ферромагнетиках $FeVO_3:Mg$. // ФТТ. – 2000. – Т.42. – В.11. – С.2036 – 2041.
11. Караев А.Т. Влияние примесей на магнитную структуру легкоплоскостных слабых ферромагнетиков. Диссер....канд. физ. – мат. наук. – Самарканд, 2008. – 117 с.
12. Shavkatovich, Shaxobiddin Fayziyev, and Nilufar Yo'ldosheva Baxtiyrovna. "Changes occurring in ferromagnets by adding some mixture." *Scientific reports of Bukhara State University* 4.1 (2020): 8-13.
13. Bakhtiyorovna Y. N., Shavkatovich F. S. *Modulated magnetic structures and models of their theoretical expression //Academicia: an international multidisciplinary research journal.* – 2021. – Т. 11. – №. 1. – С. 1172-1175.

SINGULARYAR KOEFFITSIYENTGA EGA BO'LGAN GIPERBOLIK TIPDAGI TENGLAMA UCHUN KOSHI MASALASI

Shoimov Baxodir Sayfullo o'g'li,

Xalqaro Innovatsion universiteti o'qituvchisi

boxodir1@bk.ru

Jamolov Shahboz Jamil o'g'li,

Toshkent kimyo texnologiya instituti

Shahrisabz filiali o'qituvchisi

shahboz@bk.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada singulary ko'effitsiyentga ega bo'lgan giperbolik tipdagi tenglama uchun ko'rinishi o'zgartirilgan Koshi masalasi yechimining mavjudligi va yagonaligi isbotlangan bo'lib, unda Eyler-Darbu tenglamasining umumiy yechimidan foydalanib yechimning aniq ko'rinishi ifodalangan. Bu masala yordamida giperbolik tipdagi tenglama uchun singulary ko'effitsiyent vazn funksiyasi yordamida berilgan va Eyler –Darbu tenglamasidan unumli foydalanilgan.

Kalit so'zlar: ko'rinishi o'zgartirilgan Koshi masalasi, singularlik chizig'i, vazn funksiyasi, Eyler-Darbu tenglamasi, yechimning mavjudligi, yechimning yagonaligi.

Аннотация: В статье доказывается существование и единственность решения модифицированной задачи Коши для уравнения гиперболического типа с сингулярными коэффициентами, а точный вид решения выражается через общее решение уравнения Эйлера-Дарбу. С помощью этой задачи сингулярный коэффициент для уравнения гиперболического типа задаётся весовой функцией и эффективно используется уравнение Эйлера-Дарбу.

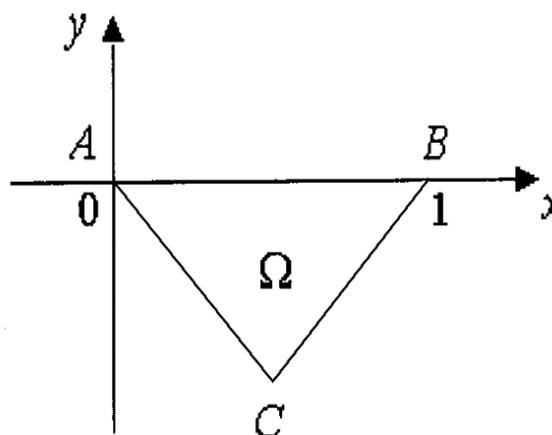
Ключевые слова: модифицированная задача Коши, линия особенностей, весовая функция, уравнение Эйлера-Дарбу, существование решения, единственность решения.

Abstract: In this article, the existence and uniqueness of the solution of the modified Cauchy problem for the hyperbolic type equation with singular coefficients is proved, and the exact form of the solution is expressed using the general solution of the Euler-Darbou equation. With the help of this problem, the singular coefficient for the hyperbolic type equation is given by the weight function and the Euler-Darbou equation is effectively used.

Keywords: modified Cauchy problem, singularity line, weight function, Euler-Darbou equation, existence of solution, uniqueness of solution.

Ko'rinishi o'zgartirilgan Koshi masalasining qo'yilishi.

Ushbu

$$AB = \{(x, y): 0 < x < 1, y = 0\},$$

$$AC = \{(x, y): 0 < x < 1/2, x + y = 0\},$$

$$BC = \{(x, y): 1/2 < x < 1, x - y = 1\}$$

to'g'ri chiziqlar bilan chegaralangan

Ω sohada

$$u_{xx} - u_{yy} - \frac{2\beta}{y}u_y = 0, \quad 0 < \beta < 1/2, \quad (1)$$

tenglamaning

$$\left. \begin{aligned} u(x, 0) &= \tau(x) \\ \lim_{y \rightarrow -0} (-y)^{2\beta} u_y(x, y) &= \nu(x) \end{aligned} \right\} \quad (2)$$

boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi $u(x, y)$ yechimini topish talab etilgan bo'lsin.

Ω sohada (1) tenglamaning koeffitsientlari orasida $a_{12}^2 - a_{11}a_{22} > 0$ ($a_{11} = 1, a_{12} = 0, a_{22} = -1$) munosabat o'rinli bo'lganligi uchun, bu tenglamani shu sohada giperbolik tipga tegishli deyiladi.

AC va BC chiziqlar (1) tenglamaning xarakteristikallari deyiladi. AB to'g'ri chiziq esa (1) tenglama uchun singulyarlik chizig'i hisoblanadi.

Odatda Koshi masalasining qo'yilishida qaralayotgan sohaning bir qismida qidirilayotgan funksiyaning qiymati va shu qismda qidirilayotgan funksiyaning hosilasi berilib, tenglamaning shu sohada qanoatlantiruvchi funksiyani topishdan iborat bo'lar edi.

Biz qaralayotgan masalada esa (2) shartlardan ikkinchisida funksiya hosilasi oldida vazn funksiyasi qatnashganligi hisobiga, bunday masala ko'rinishi o'zgartirilgan Koshi masalasi deb nom oldi.

Masalani yechilishi.

Avvalo (1)-(2) masalani analitik usulda yechamiz. Buning uchun (1) tenglamaning xarakteristikalarini topishimizga to'g'ri keladi, ya'ni:

$$a_{11}dy^2 - 2a_{12}dxdy + a_{22}dx^2 = 0.$$

Bu yerda $a_{11} = 1, a_{12} = 0, a_{22} = -1$ bo'lganligi uchun, tenglama quyidagi ko'rinishni oladi:

$$(dy - dx)(dy + dx) = 0 \text{ yoki } (dx - dy)(dx + dy) = 0.$$

Bundan ko'rinadiki, $x + y = C_1, x - y = C_2$ xarakteristikalar oilasi paydo bo'ladi. Mos holda bularni ξ va η orqali belgilaymiz, yahni $\xi = x + y$ va $\eta = x - y$. Aynan shular (1) tenglamaning xarakteristikallari deyiladi.

Kanonik ko'rinishga o'tish formulalaridan foydalangan holda, quyidagilarni hisoblab

$$\xi_x = 1, \quad \eta_x = 1, \quad \xi_{xx} = 0, \quad \eta_{xx} = 0,$$

$$\xi_y = 1, \quad \eta_y = 1, \quad \xi_{yy} = 0, \quad \eta_{yy} = 0$$

x, y bo'yicha olingan xususiy hosilalarni ξ, η bo'yicha olingan hosilalarga almashtiramiz

$$u_y = u_\xi - u_\eta; \quad u_{xx} = u_{\xi\xi} + 2u_{\xi\eta} + u_{\eta\eta};$$

$$u_{yy} = u_{\xi\xi} - 2u_{\xi\eta} + u_{\eta\eta}.$$

Bu hisob-kitoblarni olib borib, (1) tenglamaga qo'yamiz. U holda (1) tenglama quyidagi ko'rinishdagi Eyler-Darbu tenglamasiga keladi [3]:

$$u_{\xi\eta} - \frac{\beta}{\eta - \xi}(u_\eta - u_\xi) = 0. \quad (3)$$

(3) tenglamaning umumiy yechimi mavjud [3] va u quyidagi ko'rinishda:

$$u(\xi, \eta) = (\eta - \xi)^{1-2\beta} \int_0^1 Z(z) [t(1-t)]^{-\beta} dt + \int_0^1 F(z) [t(1-t)]^{\beta-1} dt, \quad (*)$$

bu yerda $z = \xi + (\eta - \xi)t$, $Z, F \in C^2$ – uzluksiz funksiyalar. Eski x va y koordinatalar sistemasiga qaytib, (1) tenglamaning umumiy yechimini hosil qilamiz:

$$u(x, y) = (-2y)^{1-2\beta} \int_0^1 Z(z)[t(1-t)]^{-\beta} dt + \int_0^1 F(z)[t(1-t)]^{\beta-1} dt, \quad (4)$$

bu yerda $z = x + y - 2yt$.

Ko'rish qiyin emaski, $F(x)$ funksiyani (4) dan (2) ning birinchi shartidan foydalangan holda topsa bo'ladi, ya'ni

$$u(x, 0) = F(x) \int_0^1 [t(1-t)]^{\beta-1} dt = \tau(x). \quad (5)$$

Oxirgi ifodadagi integral, Beta funksiyaning [2] integral ko'rinishi deb ataladi. Uning Gamma funksiyalar orqali ifodisi quyidagicha:

$$\int_0^1 [t(1-t)]^{\beta-1} dt = B(\beta, \beta) = \frac{\Gamma(\beta)\Gamma(\beta)}{\Gamma(\beta + \beta)} = \frac{\Gamma^2(\beta)}{\Gamma(2\beta)}.$$

Oxirgi tenglikdan foydalanib, (5) dan $F(x)$ funksiyaning ko'rinishini yozamiz:

$$F(x) = \frac{\Gamma(2\beta)}{\Gamma^2(\beta)} \tau(x). \quad (6)$$

Endi (4) dan y bo'yicha hosila olamiz

$$u_y = -(1-2\beta)2^{1-2\beta} (-y)^{-2\beta} \int_0^1 Z(z)[t(1-t)]^{-\beta} dt + (-2y)^{1-2\beta} \int_0^1 Z'(z)[x-2t][t(1-t)]^{\beta-1} dt + \int_0^1 F'(z)[x-2t][t(1-t)]^{\beta-1} dt.$$

va (2) shartlarning ikkinchisidan foydalanamiz

$$\begin{aligned} \lim_{y \rightarrow 0} (-y)^{2\beta} u_y(x, y) &= -(1-2\beta)2^{1-2\beta} Z(x) \int_0^1 [t(1-t)]^{-\beta} dt = \\ &= -(1-2\beta)2^{1-2\beta} Z(x) \frac{\Gamma^2(1-\beta)}{\Gamma(2-2\beta)} = \nu(x). \end{aligned}$$

Bu yerdan

$$Z(x) = -2^{2\beta-1} \frac{\Gamma(1-2\beta)}{\Gamma^2(1-\beta)} \nu(x) \quad (7)$$

ekanligini topamiz.

Topilgan (6) va (7) larni (4) ga olib borib qo'yib, ko'rinishi o'zgartirilgan Koshi masalasining yechimini hosil qilamiz:

$$u(x, y) = \gamma_1 \int_0^1 \tau(x + y - 2yt)[t(1-t)]^{\beta-1} dt - \gamma_2 (-y)^{1-2\beta} \int_0^1 \nu(x + y - 2yt)[t(1-t)]^{-\beta} dt, \quad (8)$$

bu yerda $\gamma_1 = \frac{\Gamma(2\beta)}{\Gamma^2(\beta)}$, $\gamma_2 = \frac{\Gamma(1-2\beta)}{\Gamma^2(1-\beta)}$.

Bevosita tekshirish yo'li bilan ishonch hosil qilish mumkinki, $\tau(t) \in C[0,1] \cap C^2(0,1)$ va $\nu(t) \in C^2(0,1)$ sinflardan va $\nu(t)$ funksiyada $t \rightarrow 0$ va $t \rightarrow 1$ da $1 - 2\beta$ dan oshmaydigan tartibda maxsuslikka intilishi mumkin bo'lsa, u holda $u(x, y)$ funksiya (8) formula bilan aniqlanadi va haqiqatan ham Ω sohada (1) tenglama uchun qo'yilgan ko'rinishi o'zgartirilgan Koshi masalasi yechimi bo'ladi.

Endi esa yuqoridagi nazariyamizni amaliyotda qo'llash jarayonini ko'rib chiqamiz.

(1) tenglamaning

$$\left. \begin{aligned} u(x, 0) &= x, \\ \lim_{y \rightarrow -0} (-y)^{2\beta} u_y(x, y) &= 3x - 1 \end{aligned} \right\} \quad (9)$$

boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi $u(x, y)$ yechimini toping.

Ma'lumki (1) tenglama uchun qo'yilgan ko'rinishi o'zgartirilgan Koshi masalasining yechimi (8) formula bilan berilgan edi. Shu formulaning $\tau(x)$ va $\nu(x)$ funksiyalari o'rniga mos ravishda x va $3x - 1$ larni qo'yib, kerakli integrallarni hisoblab, (1), (9) masala yechimining ko'rinishini topamiz.

$$\begin{aligned} u(x, y) &= \gamma_1 \int_0^1 (x + y - 2yt)[t(1-t)]^{\beta-1} dt - \\ &- \gamma_2 (-y)^{1-2\beta} \int_0^1 (3x + 3y - 6yt - 1)[t(1-t)]^{-\beta} dt. \end{aligned} \quad (10)$$

(10) tenglikdagi integrallarni hisoblaymiz va natijani chiqaramiz.

$$\begin{aligned} u(x, y) &= \gamma_1 (x + y) \int_0^1 [t(1-t)]^{\beta-1} dt - 2\gamma_1 y \int_0^1 t^\beta (1-t)^{\beta-1} dt - \\ &- 3\gamma_2 (x + y - 1/3) (-y)^{1-2\beta} \int_0^1 [t(1-t)]^{-\beta} dt - 6\gamma_2 (-y)^{2-2\beta} \int_0^1 t^{1-\beta} (1-t)^{-\beta} dt = \\ &= \frac{\Gamma(2\beta) \Gamma^2(\beta)}{\Gamma^2(\beta) \Gamma(2\beta)} (x + y) - 2 \frac{\Gamma(2\beta) \Gamma(1+\beta) \Gamma(\beta)}{\Gamma^2(\beta) \Gamma(1+2\beta)} y - \\ &- 3 \frac{\Gamma^2(1-\beta) \Gamma(1-2\beta)}{\Gamma(2-2\beta) \Gamma^2(1-\beta)} (x + y - 1/3) (-y)^{1-2\beta} - \\ &- 6 \frac{\Gamma(1-2\beta) \Gamma(2-\beta) \Gamma(1-\beta)}{\Gamma^2(1-\beta) \Gamma(3-2\beta)} (-y)^{2-2\beta} = x - \frac{3x-1}{1-2\beta} (-y)^{1-2\beta} \end{aligned}$$

Oxirgi ifoda esa (1), (9) masalaning yechimini beradi.

$$u(x, y) = x - \frac{3x-1}{1-2\beta} (-y)^{1-2\beta}$$

yechimni tekshirib ko'raylik:

1) x bo'yicha olingan ikkinchi tartibli xususiy hosila nolga teng, ya'ni $u_{xx} = 0$. Endi y bo'yicha birinchi va ikkinchi tartibli hosilalarni hisoblaymiz:

$$\begin{aligned} u_y &= (3x-1)(-y)^{-2\beta}; \\ u_{yy} &= 2\beta(3x-1)(-y)^{-1-2\beta}. \end{aligned}$$

Bularni (1) tenglamaga qo'yamiz,

$$u_{xx} - u_{yy} - \frac{2\beta}{y}u_y = 0 - 2\beta(3x-1)(-y)^{-1-2\beta} - \frac{2\beta}{y}(3x-1)(-y)^{-2\beta} = 0.$$

Bulardan xulosa shuki, topilgan yechim berilgan tenglamani qanoatlantiradi.

2) $y = 0$ da $u(x, 0) = x$; $\lim_{y \rightarrow -0} (-y)^{2\beta} u_y = 3x - 1$ bo'lib, bu esa berilgan boshlang'ich shartlarni qanoatlantiradi.

Demak, ushbu fikrlardan xulosa chiqarish mumkinki, $u(x, y) = x - \frac{3x-1}{1-2\beta}(-y)^{1-2\beta}$ funksiya

(1), (9) masalaning yechimi ekan.

ADABIYOTLAR:

1. Тихонов А.Н., Самарский А.А. Уравнения математической физики. –М.:Наука. 1974. -724 с.
2. Смирнов М.М. Вырождающиеся гиперболические уравнения. –Минск: Наука. 1977. –227 с.
3. M.Salohiddinov, A. O'rinov. Aralash tipdagi differensial tenglamalar. Toshkent -2007.
4. M.Salohiddinov, A. O'rinov. Giperbolik va elliptik tipdagi buziladigan differensial tenglamalar. Toshkent – 2006.
5. M.Salohiddinov, Matematika fizika tenglamalari. O'zbekiston – 2002 y.
6. B.Shaimov. Единственность решения нелокальной задачи для уравнения параболо – гиперболического типа в области с отходом от характеристики. Qarshi -2016
7. B.Shaimov. Parabolik-giperbolik tipdagi tenglamalar uchun xarakteristikadan siljigan chiziqlarni o'z ichiga olgan sohalarda chegaraviy masala. Namangan Davlat Universitetining ilmiy axborotnomasi 2022-yil 6-son.

**OCHIQ OQIM KENGAYISHI KATTALIGIDAN TURBULENT QOVUSHOQLIK
TENGLAMASI MODELIDA FOYDALANISH**

Jumayev Jo‘ra,

Buxoro davlat universiteti dotsenti

j.jumayev@buxdu.uz

Muhammadova Marjona,

Buxoro davlat universiteti magistranti

mmmarjona1994@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada bir parametrlilik turbulentlik modelidagi noma‘lum turbulentlik masshtabini ochiq oqim kengayish tajriba natijalari asosida aniqlangan analitik tenglamalarga asoslanib modellashtirish metodikasi taklif etilgan. Oqim jarayonini matematik modellashtirish uchun barqaror holda fizik o‘zgaruvchilarda yozilgan chegaraviy qatlam tenglamalaridan foydalanilgan. Ushbu tenglamalarni yechish uchun adabiyotlarda ma‘lum bo‘lgan sonli usullardan foydalanilgan. Oqim ko‘ndalang kesimi uzunligining turbulentlik kattaligiga, shuningdek oqim parametrlariga ta‘siri o‘rganilgan. Ushbu masshtabning ochiq sohadagi jarayonlarni modellashtirishda ta‘siri kamligi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: turbulent oqim, izotermik oqim, turbulentlik masshtabi, turbulentlik qovushoqligi differensial tenglamasi, chegaraviy qatlam, oqim kengayish burchagi, sonli usul.

Аннотация: В статье предложена методика определения масштаба турбулентности при уравнении для турбулентной вязкости, основанная на аналитическом соотношении из известных источников. Для математического моделирования использовано уравнение для пограничного слоя, записанное в стационарном виде в физических координатах. Для решения этих уравнений использованы численные методы, которые известны из источников. Изучено влияние поперечного расстояния струи на турбулентность, а также параметры струи. Выявлено, что влияние этого параметра на общую картину течения невысокое.

Ключевые слова: Турбулентная струя, изотермическое течение, масштаб турбулентности, дифференциальное уравнение для турбулентной вязкости, пограничный слой, угол расширения струи, численное решение.

Abstract. The article proposes a method for determining the scale of turbulence with an equation for turbulent viscosity based on analytical relationships from known sources. For mathematical modeling, the equation for the boundary layer, written in a stationary form in physical coordinates, was used. To solve these equations, numerical methods are used, which are known from sources. The influence of the transverse distance of the jet on turbulence, as well as on the parameters of the jet, was studied. It was found that the influence of this parameter on the overall flow pattern is not high.

Keywords: Turbulent jet, isothermal flow, turbulence scale, differential equation for turbulent viscosity, boundary layer, jet expansion angle, numerical solution.

Kirish. Ochiq sohada tarqaluvchi turbulent oqimlar ximik-texnologik, oziq-ovqat sanoati, boshqa texnik sohalarda keng tarqalgan. Bunda bu sohalarda issiqlik va massa almashinuvi, soha kengayish chegaralarini aniqlash katta ahamiyatga ega, chunki ushbu jarayonlar asosan turbulent holdagi ochiq oqimlar ko‘rinishida bo‘ladi. Bunday turbulentlik oqimlari ko‘pgina adabiyotlarda o‘rganilgan [1-2]. Bunday turbulent oqimlarni o‘rganishdagi asosiy vazifalardan biri sohadagi turbulent qovushoqlik koeffitsiyentini o‘rganish bo‘lib qolmoqda.

Hozirga paytda turbulentlik koeffitsiyentini aniqlashda algebraik usullardan[2], differensial tenglamalar ko‘rinishidagi modellardan foydalanish imkoniyati mavjud. Ochiq oqimlar uchun qulay va sodda ko‘rinishda yozilgan bir parametrlilik differensial tenglamadan foydalanish kam empirik o‘zgaruvchilardan foydalanganligi, algoritmi soddaligi bilan izlanuvchilarda qiziqish uyg‘otmoqda[3].

Ushbu modellarni o‘rganish Ni va Kovajniy ishlaridan so‘ng boshlangan[3].

[4] da turbulentslik koeffitsiyenti uchun differensial tenglama taklif etilgan bo'lib, tahlil etish uchun ancha sodda va tushunarli tarzda bayon etilgan, keng turdagi avtomodel bo'lgan turbulent oqimlarni modellashtirish imkoniga ega va uning ko'rinishi quyidagicha:

$$u \frac{\partial \varepsilon}{\partial x} + v \frac{\partial \varepsilon}{\partial y} = \frac{\partial}{\partial y} \left((\chi \varepsilon + \nu) \frac{\partial \varepsilon}{\partial y} \right) + \varepsilon k_0 \left| \frac{\partial u}{\partial y} \right| - \frac{k_1 \varepsilon}{L^2} (\beta \varepsilon + \nu) \quad (1)$$

(1) tenglamadan ko'rinadiki, unda L koeffitsiyenti mavjud bo'lib, turbulentslik masshtabini ifodalaydi. [4] da aytilishicha, agar ochiq oqimlar ko'rilyotgan bo'lsa, u holda oxirgi hadni hisobga olmasa ham bo'ladi, chunki ochiq oqimlarda turbulentslik masshtabi L katta deb hisoblanadi. Shuning bilan birgalikda ushbu kattalik oqim boshidan boshlab o'sib borsa, uni hisoblashlarda inobatga olgan ma'qul, bu kattalik oqimning soplodan uzoq sohalari dagina katta qiymatlarga erishadi.

[5] da asosiy o'q bo'yicha simmetrik deb hisoblangan ochiq oqimlarni turbulentslik qovushoqlik koeffitsiyenti uchun yozilgan differensial tenglamani hisobga olgan holda sonli yechimlar olingan. Matematik model sifatida chegaraviy qatlam tenglamalariga asoslangan differensial tenglamalardan foydalanilgan. Yechimlar tajriba natijalari bilan solishtirganda yaxshi natijalar bergan. Ishda tovushdan katta tezliklar uchun ham yechimlar olingan. Tovush tezligidan past bo'lgan oqimlarni chegaraviy qatlam sifatida qarab avtomodel yechimlar ham olingan. Turbulentslik masshtabi uchun tezliklar gradiyentlari kombinatsiyasidan foydalanilgan.

[6] da Sekundovning vt-92 ko'rinishidagi turbulentslik modeli turli xil oqimlar uchun qollanilib natijalar olingan. Bu modelni qo'llagan holda asosiy o'qni simmetrik deb qaragan holda tovushdan past sovuq, issiq va tovush tezligiga yaqin holdagi oqimlar uchun sonli yechimlar olingan. Bunda gidrodinamika tenglamalari Mizes o'zgaruvchilarida yozilib, oshkormas absolyut, ikkinchi tartibdagi aniqlikda bo'lgan sxemalardan foydalanilgan. Ushbu modelning siqilmaydigan suyuqliklar uchun yaxshi natijalar berishi ko'rsatilgan.

Bir parametrli turbulentslik modelini qo'llab shunga o'xshagan turli masalalar [7,8] da ko'rilgan, hatto bu model yonish jarayonlarini modellashtirishda ham qo'llanilgan [9].

Uyqorida ko'rib o'tilgan tahlillardan ko'rinib turibdiki, turbulentslik masshtabini aniqlash uchun turli usullardan foydalanilgan. Bunday izlanishlar davom etmoqda. Agar tenglamalar fizik koordinatalarda yozilgan holda yechilsa, asosiy o'q bo'yicha har bir to'r qadamida radial koordinata bo'yicha oqim kengayishini aniqlab borish kerak. Agar u aniq bo'lsa, bu kattalikni turbulentslik masshtabi sifatida qabul qilish mumkin. Ushbu maqolada ana shu kattalikni aniqlashning bir usuli taklif etilgan.

Metodika. Bizga r_0 radiusli doiraviy quvurdan chiqib ochiq oqimda tarqalayotgan turbulent izotermik oqim berilgan bo'lsin. Oqim fizik kattaliklari u tarqalayotgan soha kattaliklari bilan bir xil. Bunda ushbu jarayonni matematik modeli sifatida turbulent chegaraviy qatlam tenglamalaridan iborat differensial tenglamalaridan foydalangan holda, ularni o'lchovsiz holda quyidagicha yozish mumkin:

$$\left. \begin{aligned} \frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial v}{\partial y} &= 0 \\ u \frac{\partial u}{\partial x} + v \frac{\partial u}{\partial y} &= \frac{1}{Re} \frac{\partial}{\partial y} \left(\nu_{ef} \frac{\partial u}{\partial y} \right) \end{aligned} \right\} \quad (2)$$

Bu yerda u, v – tezlik vektorining koordinatalar bo'ylab tashkil etuvchilari (x koordinatasi asosiy o'q bo'ylab, y koordinatasi radial koordinata bo'ylab joylashtirilgan); $\nu_{ef} = \nu + \nu_t$; ν, ν_t – mos holda molekulyar va turbulent qovushoqlik koeffitsiyenti; Re – xarakterli Reynol'ds soni, u oqim boshlang'ich parametrlari asosida aniqlanadi.

Turbulentslik xarakteristikalarini aniqlash uchun yuqorida keltirilgan chegaraviy qatlam xossalari asosida yozilgan (1) asosidagi bir parametrli differensial tenglamadan foydalanamiz.

(1) tenglamada k_0, k_1, β - o'zgarimas empirik qiymatlar bo'lib, tajribada olingan qiymatlar bilan yechimlarni taqqoslash asosida aniqlanadi, yoki adabiyotlardagi qiymatlardan ham foydalanish mumkin.

(1) tenglamadagi L turbulentslik masshtabi uchun yuqorida aytilganidek, oqim kengayish kattaligini olish mumkin [1] va uni $L = c \cdot x$, ko'rinishida qabul qilish mumkin, [10] da aytilishicha, oqim kengayish burchagi $tg\alpha$ kabi aniqlanib, tekislikda ko'rilyotgan oqimlar uchun quyidagicha hisoblanishi mumkin:

$$tg\alpha = 2,4a,$$

Bu yerda a – turbulentslikni hisobga olib oqim kengayishini xarakterlovchi kattalik.

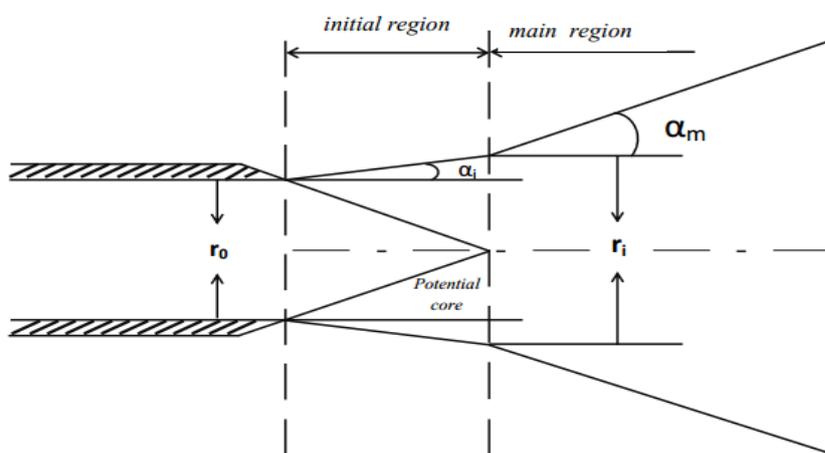
Agar turbulentlik intensivligi kichik bo'lsa, uni $a = 0,066 \div 0,08$ kabi, agar kattaroq bo'lsa, uni $a = 0,09 \div 0,12$ kabi qabul qilish mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqib agar $a = 0,09$ kabi qabul qilsak, $tg\alpha = 2,4a$ dan $tg\alpha = 0,216$ ni olamiz, u holda oqim kengayish burchagi $\alpha \approx 12^\circ$ ni tashkil etadi.

Oqim kengayish sohasini tavsiflovchi tenglama $y = kx$ ko'rinishiga ega bo'lib, bu yerda $k = tg\alpha$, b – oqim chiquvchi quvur radiusi, $tg\alpha = 0,216$ holi uchun ushbu tenglama $y = 0.216x + b$ ko'rinishida bo'ladi.

[11] da aytilishicha, ochiq oqim kengayishi boshlang'ich va asosiy sohalar uchun turlicha. Izotermik oqimlar uchun ular $tg\alpha_i = 0,14$ va $tg\alpha_m = 0,22$ kabi qiymatlarga ega. Bu aniqlanish haqiqatga to'g'ri keladi, chunki ko'pgina manbalarda aytilishicha, bo'shlang'ich va asosiy sohalar kengayish koeffisienti turlicha (1-chizma).

Ushbu mulohazalarni hisobga olgan holda biz boshlang'ich soha uchun kengayish sifatida $y = 0.14x + 1$ kabi tenglamadan, bu yerda o'lchovsiz holda bo'lgani uchun b qiymat 1 ga teng, asosiy sohada esa kengayish sifatida $y = 0.22x + r$ kabi qabul qilish mumkin, bu yerda r_i - boshlang'ich soha oxiridagi oqim kengayishi.

1-chizma. Ochiq oqim kengayishi

Shunday qilib, agar oqim kengayish kattaligini ushbu tenglamalardagi qiymatlar ko'rinishida olib bilinsa, ularni (1) tenglamada turbulentlik masshtabi sifatida qabul qilish mumkin.

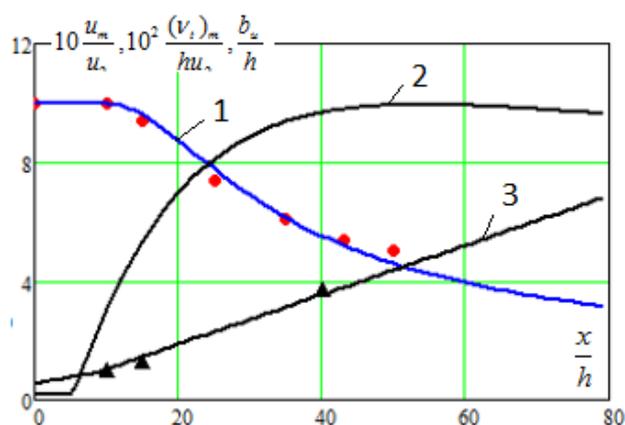
Natijalar.

(2) Tenglamalar sistemasi uchun chegaraviy shartlarni (1)ni hisobga olgan holda quyidagi ko'rinishda yozish mumkin:

$$\left. \begin{aligned}
 x = 0: & \left\{ \begin{aligned}
 u = u_2, \quad v_t = (v_t)_2, \quad \mathcal{G} = 0 & \text{ при } 0 \leq y \leq r_0 \\
 u = u_1, \quad v_t = (v_t)_1, \quad \mathcal{G} = 0 & \text{ при } r_0 < y \leq \infty
 \end{aligned} \right. \\
 x > 0: & \left\{ \begin{aligned}
 \frac{du}{dy} = \mathcal{G} = \frac{dv_t}{dy} = 0, & \text{ при } y = 0 \\
 u \rightarrow u_1, \quad \mathcal{G} \rightarrow 0, \quad v_t \rightarrow (v_t)_1 & \text{ при } y \rightarrow y_\infty
 \end{aligned} \right.
 \end{aligned} \right\} \quad (3)$$

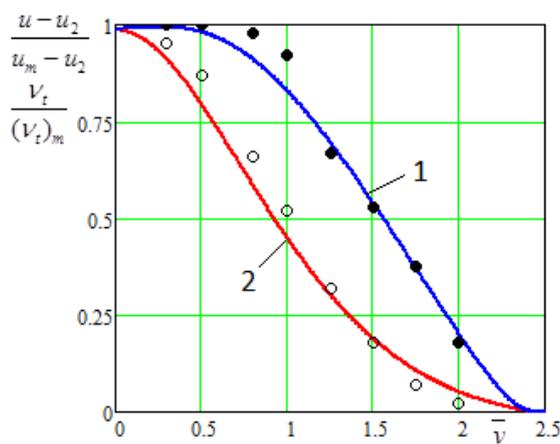
Bu yerda «2» indeksi bilan oqim parametrlari, «1» indeksi bilan yo'ldosh oqim parametrlari belgilangan. (2) differensial tenglamalar sistemasi (1, 3) larni hisobga olgan holda ikki qatlamli, oshkormas to'rt nuqtali chekli-ayirmali sxema asosida progonka usulini qo'llagan holda yechildi [12,13].

2-chizmada bo'ylama tezlik (1 bilan belgilangan chiziq), bo'ylama turbulentlik qovushoqlik koeffisienti (2 bilan belgilangan chiziq), va hisoblangan oqim kengayish kattaligi (3 bilan belgilangan chiziq) ko'rinishlari keltirilgan bo'lib, bo'ylama tezlik va kengayish kattaligi [4] dagi natijalar bilan taqqoslangan. Ko'rinib turibdiki, turbulentlik masshtabini oqim kengayishi kabi olinganda natijalar sifati yaxshi.

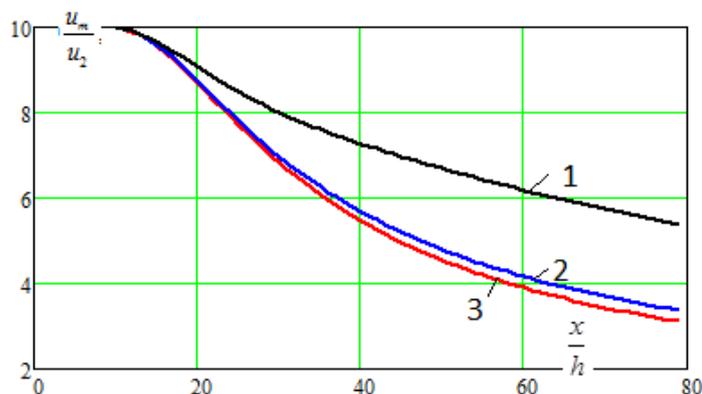
2-chizma. Bo'ylama tezlikning o'qdagi qiymatlari (1), turbulent qovushoqlik koeffisientining o'qdagi qiymatlari (2), oqimning xarakterli kengayishi (3)

Asosiy o'qning $\bar{x} = 60$ qiymatidagi bo'ylama tezlik va turbulentlik qovushoqlik koeffisientining qiymatlari [7] da keltirilgan tajriba qiymatlari bilan solishtirgan holda 3-chizmada keltirilgan. Cizmadan ko'rinadiki, asosiy o'q yaqinida natijalar sifati o'qdan uzoqlashgan sari yaxshilanib boryapti, demak hali bu sohalarida izlanishlar olib borish kerak bo'ladi.

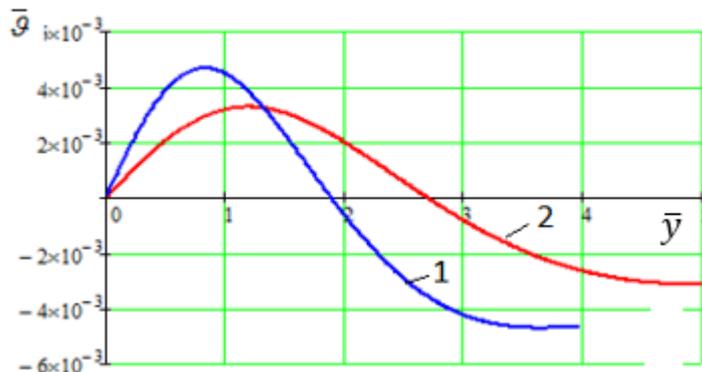
3-chizma. Asosiy o'qning $\bar{x} = 60$ qiymatida bo'ylama tezlik va turbulentlik koeffisientining hisoblangan qiymatlari.

4-chizmada turbulentlik modelidagi k_1 koeffisientning turli xil qiymatlarida hisoblangan asosiy o'qdagi bo'ylama tezlik qiymatlari keltirilgan. Ushbu ko'effisientning kichik qiymatlarida oqimlar orasidagi farq kamayib 2-chizmadagi natijaga yaqunlashayotganligi ko'rinadi. Demak, bu koeffisientning kichik qiymatlarida natijaning yaxshilanishi bu hadni ochiq oqimlarni hisoblashlarda hisobga olmaslik katta xatolikka olib kelmasligidan darak beradi.

4-chizma. Turbulentlik masshtabi qatnashgan haddagi koeffisient turli qiymatlarida oqim tezligi o'zgarishi 1- $k_2 = 0,5$, 2- $k_2 = 0,05$, 3- $k_2 = 0,005$.

5-chizmada oqim yo'nalishi bo'yicha $\bar{x} = 40$ va $\bar{x} = 60$ bo'lganda ko'ndalang tezlikning ko'ndalang kesimdagi qiymatlari keltirilgan. Chizmadan ko'rinadiki, tashqi sohaga yaqinlashgan sari oqim o'ziga yo'ldosh oqimni ham qo'shib ola boshlaydi. Bunda oqim tezligi susaygan sari yo'ldosh oqimni qamrab olish darajasi ham kamayib boradi.

5-chizma. Ko'ndalang tezlik tashkil etuvchisining $\bar{x} = 40$ va $\bar{x} = 60$ bo'lgandagi o'zgarishi

Xulosa. Ushbu ishda manbalardagi tajriba natijalariga asoslangan holda turbulentlik qovushoqligi uchun yozilgan bir parametrlil differensial tenglamadagi turbulentlik masshtabini aniqlashning usuli taklif etildi. Ushbu metodikaga asoslangan holda olingan natijalar tajriba qiymatlari bilan solishtirganda yaxshi natija ko'rsatmoqda. Faqat oqimning ayrim sohalarida hali izlanishlarni davom ettirish kerak. Umuman olganda ochiq oqim kengayishi boshlang'ich va asosiy sohalarida alohida chiziqlar asosida aniqlanishi ahamiyatli ekanligi, lekin bu to'g'ri chiziq ko'rinishi oqim oxirlarida buzilishi aniqlandi.

ADABIYOTLAR:

1. *Абрамович Г.Н. Теория турбулентных струй.* –М.: Наука, 1984. 718 с.
2. *Белов И.А. Модели турбулентности: Учебное пособие.* Л.: ЛМИ, 1986. 100с.
3. *Victor W. Nee, and Leslie S. G. Kovasznyay The Physics of Fluids* 12, 473 (1969)
4. *Секундов А. Н. Применение дифференциального уравнения для турбулентной вязкости к анализу плоских неавтономных течений. Изв. АН СССР. Сер. МЖГ.* 1971. № 5. С. 114–127.
5. *Ларина Е. В., Крюков И. А., Иванов И. Э. Моделирование осесимметричных струйных течений с использованием дифференциальных моделей турбулентной вязкости. Труды МАИ.* 2015. Выпуск № 91. 24 с. URL: <http://www.mai.ru/science/trudy>
6. *Дешко А.Е. Численное моделирование дозвукового горения струи пропана в спутном потоке воздуха. Прикладна гидромеханика.* 2015. Том 17, N 2. С. 20 – 25.
7. *Мадалиев М.Э. Численное исследование осесимметричных струйных течений на основе турбулентной модели vt-92 // Вестник ЮУрГУ. Серия: Вычислительная математика и информатика.* 2020. Т. 9, № 4. С. 67–78. DOI: 10.14529/cmse200405
8. *Jumayev J., Mustafakulov Ya., Kuldashev H. Numerical algorithm for modeling turbulence in a jet with diffusion combustion//2020 IEEE 14th international Conference on Application of information and Communication technologies(AICT).* 7-9 okt. 2020. DOI 10.1109/AICT50176.2020.9368857
9. *Jumayev J., Shirinov Z., Kuldashev H. Computer simulation of the convection process near a vertically located source//International conference on information Science and Communications Technologies (ICISCT) 4-6 november. 2019. Tashkent. Conference Proceedings. pp.635-638. DOI: 10.1109/ICISCT47635.2019.9012046*
10. *Штеренлихт Д.В. Гидравлика: Учебник для вузов.* М.: Энерго-атомиздат, 1984. -640с.
11. *Талиев В.Н. Аэродинамика вентиляции. Учебное пособие для вузов.* –М.: Стройиздат, 1979. -295 с. http://kitab.ttnda.az/upload-files/books/09/1145/aerodinamika_ventilyacii.pdf
12. *Жумаев Ж., Тошева М.М. Моделирование стационарной теплопроводности при свободной конвекции в ограниченном объеме // Universum. Технические науки :электрон. научн. журн.* 2022. 4(97). URL: <https://7universum.com/ru/tech/archive/item/13394m>
13. *Жумаев Ж., Опокина Н.А. Решение математических задач в пакетах математических программ Maxima и Mathcad. Электронное учебное пособие. Казан-2021.* https://shelly.kpfu.ru/e-ksu/docs/F_852039566/UCHEBNOE_POSOBIE_JUMAYEV_OPOKINA.pdf

УСЛОВНАЯ КОРРЕКТНОСТЬ НАЧАЛЬНО-КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ СИСТЕМЫ НЕОДНОРОДНЫХ УРАВНЕНИЙ ПАРАБОЛИЧЕСКОГО ТИПА С ДВУМЯ ЛИНИЯМИ ВЫРОЖДЕНИЯ

Фаязов Кудратилло Садридинович,

Тушинский политехнический университет в городе Ташкенте

kudratillo52@mail.ru

Худайберганаев Яшин Камилевич,

Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

komilyashin@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada fazoda ikkita buzilish chizig'iga ega bo'lgan aralash turdagi bir-jinsli bo'lmagan tenglamalar sistemasi uchun nokorrekt boshlang'ich-chegaraviy masala shartli turg'unlikka tekshirilgan. Spektral yoyilma yordamida qaralayotgan masala yechimi uchun aprior baho olingan. Yagonalik va shartli turg'unlik haqidagi teoremlar korrektilik to'plamida isbotlangan.

Kalit so'zlar: aralash turdagi tenglamalar sistemasi, nokorrekt masala, aprior baho, korrektilik to'plami, yagonalik, shartli turg'unlik.

Аннотация. В данной статье исследуется условная устойчивость некорректной начально-краевой задачи для системы неоднородных уравнений смешанного типа с двумя линиями вырождения. С помощью спектрального разложения для решения исследуемой задачи получена априорная оценка. Доказаны теоремы о единственности и условной устойчивости на множестве корректности.

Ключевые слова: Система уравнений смешанного типа, некорректная задача, априорная оценка, множество корректности, единственность, условная устойчивость.

Abstract. The article investigates the conditional stability of an ill-posed initial-boundary value problem for a system of nonhomogeneous mixed-type equations with two degenerate lines in space. With the help of spectral decomposition, a priori estimate is obtained for the solution of the problem under consideration. Theorems of uniqueness and conditional stability are proved on the set of correctness.

Key words: System of mixed type equations, ill-posed problem, a priori estimate, set of correctness, uniqueness, conditional stability.

Введение. Работа посвящена исследованию некорректно поставленной задачи для системы уравнений в частных производных с меняющимся направлением времени в пространстве.

Корректные краевые задачи для таких типов уравнений рассматривались в работах M.S. Baouendi и P. Grisvard [1], C.D. Paganì и G. Talenti [2], С. А. Терсенова [3], Н.Н. Кислова [4], А.А. Кереева [5], И.Е. Егорова [6], С.Г. Пяткова [7]. В данных работах исследованы на корректность задачи для уравнений смещенного и смешанно-составного типа.

Некорректные в смысле Ж. Адамара задачи исследованы в работах Е.М. Ландиса, С.Г. Крейна, М.М. Лаврентьева [8], Н.А. Levine, И.Е. Егорова и В.Е. Федорова, А.И. Кожанова, С.Г. Пяткова, А.Л. Бухгейма, К.С. Фаязова [9], М.Х. Аламинава, И.О. Хажиева [10], Я.К. Худайберганаева [11], в которых для уравнений смещенного и смешанно-составного типа доказаны, исходя из идеи А.Н. Тихонова, теоремы о единственности и условной устойчивости на соответствующих множествах корректности.

В области $\Omega = \Omega_0 \times Q$ рассмотрим систему уравнений:

$$\begin{cases} u_{1t} + \operatorname{sgn}(x)u_{1xx} + \operatorname{sgn}(y)u_{1yy} + u_{1zz} + a_1u_1 + b_1u_2 = f_1, \\ u_{2t} + \operatorname{sgn}(x)u_{2xx} + \operatorname{sgn}(y)u_{2yy} + u_{2zz} + a_2u_2 + b_2u_1 = f_2, \end{cases} \quad (1)$$

где $\Omega_0 = \{x, y \mid (-1;1)^2, x \neq 0, y \neq 0\}$, $Q = (0;T), T < \infty$, a_j, b_j – некоторые константы, $b_2 \neq 0, (a_1 - a_2)^2 + 4b_1b_2 > 0$ и $f_j(x, y, z, t)$ – заданные достаточно гладкие функции.

Данная система уравнений в частных производных относится к классу уравнений смещённого типа, так как уравнения меняют тип при переходе из одной области к другой.

Задача. Находятся решения уравнения (1), удовлетворяющие следующим условиям: начальным:

$$u_j(x, y, z, t) \Big|_{t=0} = \varphi_j(x, y, z), (x, y, z) \in [-1;1]^2 \times [0; \pi], j = 1, 2, \quad (2)$$

граничным:

$$\begin{aligned} u_j(x, y, z, t) \Big|_{\substack{x=-1 \\ x=+1}} &= 0, (y, z, t) \in [-1;1] \times [0; \pi] \times \bar{Q}, \\ u_j(x, y, z, t) \Big|_{\substack{y=-1 \\ y=+1}} &= 0, (x, z, t) \in [-1;1] \times [0; \pi] \times \bar{Q}, \\ u_j(x, y, z, t) \Big|_{\substack{z=0 \\ z=\pi}} &= 0, (x, y, t) \in [-1;1]^2 \times [0; \pi] \times \bar{Q}, j = 1, 2, \end{aligned} \quad (3)$$

а также условиям склеивания:

$$\begin{aligned} \frac{\partial^i u_j(x, y, z, t)}{\partial x^i} \Big|_{x=-0} &= \frac{\partial^i u_j(x, y, z, t)}{\partial x^i} \Big|_{x=+0}, (y, z, t) \in [-1;1] \times [0; \pi] \times \bar{Q}, \\ \frac{\partial^i u_j(x, y, z, t)}{\partial y^i} \Big|_{y=-0} &= \frac{\partial^i u_j(x, y, z, t)}{\partial y^i} \Big|_{y=+0}, (x, z, t) \in [-1;1] \times [0; \pi] \times \bar{Q}, i = 0, 1. \end{aligned} \quad (4)$$

где $\varphi_j(x, y, z)$ – заданные достаточно гладкие функции, причём $\varphi_j(x, y, z) \Big|_{\partial\Omega_0} = 0$.

В данной работе доказана некорректность искомой задачи, получено представление решения, выведена априорная оценка решения, получены теоремы, доказывающие единственность и устойчивость на множестве корректности.

Вспомогательные утверждения. Введём обозначения:

$$\begin{aligned} u_1(x, y, z, t) &= \frac{a_1 + \kappa_2}{b_2(\kappa_1 - \kappa_2)} e^{\kappa_1 t} v_1(x, y, z, t) + \frac{a_1 + \kappa_1}{b_2(\kappa_1 - \kappa_2)} e^{\kappa_2 t} v_2(x, y, z, t), \\ u_2(x, y, z, t) &= \frac{1}{(\kappa_1 - \kappa_2)} e^{\kappa_1 t} v_1(x, y, z, t) + \frac{1}{(\kappa_1 - \kappa_2)} e^{\kappa_2 t} v_2(x, y, z, t), \end{aligned} \quad (5)$$

где κ_1, κ_2 – корни квадратного уравнения

$$\kappa^2 + (a_1 + a_2)\kappa + a_1a_2 - b_1b_2 = 0,$$

и функции $v_1(x, y, z, t)$ и $v_2(x, y, z, t)$ являются решениями следующих задач соответственно.

Задача 1. Найти функцию $v_j(x, y, z, t)$, удовлетворяющую уравнению

$$v_{jt} + \text{sgn}(x)v_{jxx} + \text{sgn}y v_{jyy} + v_{jzz} = \bar{f}_j, j = 1, 2, \quad (6)$$

в области Ω и следующим условиям

$$v_j(x, y, z, t) \Big|_{t=0} = \bar{\varphi}_j(x, y, z), (x, y, z) \in [-1;1]^2 \times [0; \pi], j = 1, 2, \quad (7)$$

$$v_j(x, y, z, t) \Big|_{x=-1}^{x=+1} = 0, (y, z, t) \in [-1; 1] \times [0; \pi] \times \bar{Q},$$

$$v_j(x, y, z, t) \Big|_{y=-1}^{y=+1} = 0, (x, z, t) \in [-1; 1] \times [0; \pi] \times \bar{Q}, \quad (8)$$

$$v_j(x, y, z, t) \Big|_{z=0}^{z=\pi} = 0, (x, y, t) \in [-1; 1]^2 \times \bar{Q}, j = 1, 2,$$

$$\frac{\partial^i v_j(x, y, z, t)}{\partial x^i} \Big|_{x=-0} = \frac{\partial^i v_j(x, y, z, t)}{\partial x^i} \Big|_{x=+0}, (y, z, t) \in [-1; 1] \times [0; \pi] \times \bar{Q},$$

$$\frac{\partial^i v_j(x, y, z, t)}{\partial y^i} \Big|_{y=-0} = \frac{\partial^i v_j(x, y, z, t)}{\partial y^i} \Big|_{y=+0}, (x, z, t) \in [-1; 1] \times [0; \pi] \times \bar{Q}, i = 0, 1, j = 1, 2, \quad (9)$$

где

$$\bar{\varphi}_1 = ((a_1 + \kappa_1)\varphi_2 - b_2\varphi_1), \bar{f}_1 = (b_2f_1 - (a_1 + \kappa_1)f_2)e^{-\kappa_1 t},$$

$$\bar{\varphi}_2 = (b_2\varphi_1 - (a_1 + \kappa_2)\varphi_2), \bar{f}_2 = (b_2f_1 - (a_1 + \kappa_2)f_2)e^{-\kappa_2 t}.$$

Спектральная задача. Найти такие значения λ , при которых следующая задача

$$\text{sgn}(x)\mathcal{G}_{xx}(x, y, z) + \text{sgn}(y)\mathcal{G}_{yy}(x, y, z) + \mathcal{G}_{zz}(x, y, z) + \lambda\mathcal{G}(x, y, z) = 0, (x, y, z) \in \Omega_0 \quad (11)$$

$$\mathcal{G}(x, y, z) \Big|_{x=\pm 1} = 0, (y, z) \in [-1; 1] \times [0; \pi],$$

$$\mathcal{G}(x, y, z) \Big|_{y=\pm 1} = 0, (x, z) \in [-1; 1] \times [0; \pi]$$

$$\mathcal{G}(x, y, z) \Big|_{z=0} = 0, \mathcal{G}(x, y, z) \Big|_{z=\pi} = 0, (x, y) \in [-1; 1]^2, \quad (12)$$

$$\frac{\partial^i \mathcal{G}(x, y, z)}{\partial x^i} \Big|_{x=-0} = \frac{\partial^i \mathcal{G}(x, y, z)}{\partial x^i} \Big|_{x=+0}, (y, z) \in [-1; 1] \times [0; \pi],$$

$$\frac{\partial^i \mathcal{G}(x, y, z)}{\partial y^i} \Big|_{y=-0} = \frac{\partial^i \mathcal{G}(x, y, z)}{\partial y^i} \Big|_{y=+0}, (x, z) \in [-1; 1] \times [0; \pi], (i = \overline{0, 1}),$$

имеет нетривиальные решения.

Пусть решение задачи (11), (12) существует, находим представления решения. Применим метод разделения переменных, имеем:

$$\mathcal{G}(x, y, z) = X(x) \cdot Y(y) \cdot Z(z). \quad (13)$$

Из условия (13) следует:

$$X(-1) = X(+1) = 0,$$

$$X(-0) = X(+0), \quad (14)$$

$$X'(-0) = X'(0),$$

$$Y(-1) = Y(+1) = 0,$$

$$Y(-0) = Y(+0), \quad (15)$$

$$Y'(-0) = Y'(0).$$

$$Z(0) = Z(\pi) = 0. \quad (16)$$

Вычисляя частные производные от функции (13), получим:

$$\mathcal{G}_{xx}(x, y, z) = X''(x) \cdot Y(y) \cdot Z(z),$$

$$\mathcal{G}_{yy}(x, y, z) = X(x) \cdot Y''(y) \cdot Z(z), \quad \mathcal{G}_{zz}(x, y, z) = X(x) \cdot Y(y) \cdot Z''(z).$$

Подставляя в данные выражения (11) и разделяя переменные, получим:

$$\frac{\text{sgn}(x)X''(x)}{X(x)} + \frac{\text{sgn}(y)Y''(y)}{Y(y)} + \frac{Z''(z)}{Z(z)} = -\lambda.$$

Далее, так как $\frac{\text{sgn}(x)X''(x)}{X(x)}$ не зависит от y, z , $\frac{\text{sgn}(y)Y''(y)}{Y(y)}$ от x, z , а $\frac{Z''(z)}{Z(z)}$ от x, y , имеем:

$$\frac{\text{sgn}(x)X''(x)}{X(x)} = -\lambda_1, \quad \frac{\text{sgn}(y)Y''(y)}{Y(y)} = -\lambda_2, \quad \frac{Z''(z)}{Z(z)} = -\lambda_3$$

Для функций $X(x), Y(y), Z(z)$ получим задачи:

$$\left. \begin{aligned} \text{sgn}(x)X''(x) &= -\lambda_1 X(x), \\ X(-1) &= X(+1) = 0, \\ X(-0) &= X(+0), \\ X'(-0) &= X'(0), \end{aligned} \right\} \quad (17)$$

$$\left. \begin{aligned} \text{sgn}(y)Y''(y) &= -\lambda_2 Y(y), \\ Y(-1) &= Y(+1) = 0, \\ Y(-0) &= Y(+0), \\ Y'(-0) &= Y'(0). \end{aligned} \right\} \quad (18)$$

$$\left. \begin{aligned} Z''(z) &= -\lambda_3 Z(z), \\ Z(0) &= Z(\pi) = 0. \end{aligned} \right\} \quad (19)$$

Таким образом, решения задач (17), (18) и (19) имеют вид:

при $\lambda_1 > 0, \lambda_2 > 0, \lambda_3 > 0$,

$$X_k^{(1)}(x) = \begin{cases} \sin \mu_k(x-1) / \cos \mu_k, & 0 \leq x \leq 1, \\ sh \mu_k(x+1) / ch \mu_k, & -1 \leq x \leq 0, \end{cases} \quad k \in N,$$

$$Y_l^{(1)}(y) = \begin{cases} \sin \sigma_l(y-1) / \cos \sigma_l, & 0 \leq y \leq 1, \\ sh \sigma_l(y+1) / ch \sigma_l, & -1 \leq y \leq 0, \end{cases} \quad l \in N,$$

$$Z_n(z) = \sqrt{\frac{2}{\pi}} \sin nz, \quad n \in N,$$

а при $\lambda_1 < 0, \lambda_2 < 0$,

$$X_k^{(2)}(x) = \begin{cases} sh \mu_k(x-1) / ch \mu_k, & 0 \leq x \leq 1, \\ \sin \mu_k(x+1) / \cos \mu_k, & -1 \leq x \leq 0, \end{cases} \quad k \in N,$$

$$Y_l^{(2)}(y) = \begin{cases} sh \sigma_l(y-1) / ch \sigma_l, & 0 \leq y \leq 1, \\ \sin \sigma_l(y+1) / \cos \sigma_l, & -1 \leq y \leq 0, \end{cases} \quad l \in N,$$

где $\lambda_{1k} = \mu_k^2 > 0, \lambda_{1k} = -\mu_k^2 < 0, \lambda_{2l} = \sigma_l^2 > 0, \lambda_{2l} = -\sigma_l^2 < 0, \lambda_{3n} = \gamma_n^2 > 0$

В обоих случаях μ_k, σ_l — являются положительными корнями трансцендентного уравнения $tg\alpha = -th\alpha$.

Таким образом, собственные значения спектральной задачи (11), (12) имеют вид:

$$\begin{aligned} \gamma_n^2 + \mu_k^2 + \sigma_l^2 &= \lambda_{k,l,n}^{(1)}, \quad \gamma_n^2 + \mu_k^2 - \sigma_l^2 = \lambda_{k,l,n}^{(2)}, \\ \gamma_n^2 - \mu_k^2 + \sigma_l^2 &= \lambda_{k,l,n}^{(3)}, \quad \gamma_n^2 - \mu_k^2 - \sigma_l^2 = \lambda_{k,l,n}^{(4)}, \end{aligned}$$

а соответствующие им собственные функции:

$$\begin{aligned} \mathcal{G}_{k,l,n}^{(1)}(x, y, z) &= X_k^{(1)}(x) \cdot Y_l^{(1)}(y) \cdot Z_n(z), \\ \mathcal{G}_{k,l,n}^{(2)}(x, y, z) &= X_k^{(1)}(x) \cdot Y_l^{(2)}(y) \cdot Z_n(z), \\ \mathcal{G}_{k,l,n}^{(3)}(x, y, z) &= X_k^{(2)}(x) \cdot Y_l^{(1)}(y) \cdot Z_n(z), \\ \mathcal{G}_{k,l,n}^{(4)}(x, y, z) &= X_k^{(2)}(x) \cdot Y_l^{(2)}(y) \cdot Z_n(z), \quad k, l, n \in N, \end{aligned}$$

Используя методы [12], можно доказать, что задача (11), (12) имеет неубывающую последовательность $\left\{ \lambda_{k,l,n}^{(1)} \right\}_{k,l,n=1}^{\infty}, \left\{ -\lambda_{k,l,n}^{(2)} \right\}_{k,l,n=1}^{\infty}, \left\{ \lambda_{k,l,n}^{(3)} \right\}_{k,l,n=1}^{\infty}, \left\{ -\lambda_{k,l,n}^{(4)} \right\}_{k,l,n=1}^{\infty}$ собственных значений и соответствующих им собственных функций $\left\{ \mathcal{G}_{k,l,n}^{(j)}(x, y, z) \right\}_{k,l,n=1}^{\infty}, (j = \overline{1,4})$.

Пусть $\|u\|^2 = (u, u)$, где скалярное произведение $(u, v) = \int_{-1}^1 \int_{-1}^1 \int_0^\pi uv dx dy dz$. Кроме того,

$$\begin{aligned} \left(sgn(x)sgn(y)\mathcal{G}_{k,l,n}^{(p)}(x, y, z), \mathcal{G}_{i,j,s}^{(q)}(x, y, z) \right) &= 0, \quad p \neq q, \quad (p, q = \overline{1,4}), \quad \forall k, l, n, i, j, s \\ \left(sgn(x)sgn(y)\mathcal{G}_{k,l,n}^{(m)}(x, y, z), \mathcal{G}_{i,j,s}^{(m)}(x, y, z) \right) &= \begin{cases} 1, & k = i \wedge l = j \wedge n = s \\ 0, & k \neq i \wedge l \neq j \wedge n \neq s \end{cases}, \quad (m = 1, 4), \\ \left(sgn(x)sgn(y)\mathcal{G}_{k,l,n}^{(m)}(x, y, z), \mathcal{G}_{i,j,s}^{(m)}(x, y, z) \right) &= \begin{cases} -1, & k = i \wedge l = j \wedge n = s \\ 0, & k \neq i \wedge l \neq j \wedge n \neq s \end{cases}, \quad (m = 2, 3), \end{aligned}$$

где $k, l, n, i, j, s \in N$.

Определённая по следующей формуле норма

$$\begin{aligned} \|u(x, y, z, t)\|_0^2 &= \sum_{k=1}^{\infty} \sum_{l=1}^{\infty} \sum_{n=1}^{\infty} \left\{ \left| \left(sgn(x)sgn(y)u(x, y, z, t), \mathcal{G}_{k,l,n}^{(1)}(x, y, z) \right) \right|^2 + \right. \\ &+ \left| \left(sgn(x)sgn(y)u(x, y, z, t), \mathcal{G}_{k,l,n}^{(2)}(x, y, z) \right) \right|^2 + \\ &+ \left| \left(sgn(x)sgn(y)u(x, y, z, t), \mathcal{G}_{k,l,n}^{(3)}(x, y, z) \right) \right|^2 + \\ &\left. + \left| \left(sgn(x)sgn(y)u(x, y, z, t), \mathcal{G}_{k,l,n}^{(4)}(x, y, z) \right) \right|^2 \right\}, \end{aligned} \tag{20}$$

эквивалентна исходной норме в пространстве H_0 .

Согласно теореме 2.1 в [14] и теореме 4.1. в [13] собственные функции $\left\{ \mathcal{G}_{k,l,n}^{(j)}(x, y, z) \right\}, (j = \overline{1,4})$ задачи (11)-(12) нормированные в $L_2\left((-1;1)^2 \times (0;\pi)\right)$, образуют базис Рисса в $L_2\left((-1;1)^2 \times (0;\pi)\right)$

Определение. Под решением задачи (1)-(4) понимаем пару непрерывных в $\overline{\Omega}$ функций $(u_1(x, y, z, t), u_2(x, y, z, t))$, имеющих непрерывные входящие в уравнение производные и удовлетворяющих системе уравнений (1) и условиям (2)-(4).

Априорная оценка.

Лемма 1. Пусть $v_1(x, y, z, t)$ является решением уравнения

$$v_{1t} + \operatorname{sgn}xv_{1xx} + \operatorname{sgn}zv_{1yy} + v_{1zz} = \overline{f}_1,$$

в области Ω и удовлетворяет соответствующим условиям (7)-(9). Тогда для $v_1(x, y, z, t)$ при $t \in (0; T)$ верно следующее неравенство

$$\|v_1(x, y, z, t)\|_0 \leq 2\left(\|v_1(x, y, z, 0)\|_0 + \alpha_1\right)^{1-\frac{t}{T}} \cdot \left(\|v_1(x, y, z, T)\|_0 + \alpha_1\right)^{\frac{t}{T}} + \alpha_1, \quad (21)$$

где $\alpha_1 = \left(\int_0^T \|\overline{f}_1(x, y, z, t)\|_0^2 dt\right)^{\frac{1}{2}}$.

Доказательство данной Леммы можно найти в (см.[11]).

Лемма 2. Пусть пара функций $(u_1(x, y, z, t), u_2(x, y, z, t))$ является решением задачи (1)-(4).

Тогда для функций $u_1(x, y, z, t), u_2(x, y, z, t)$ при $t \in (0; T)$ верны неравенства

$$\|u_1(x, y, z, t)\|_0 \leq \left|\frac{a_1 + \kappa_2}{b_2(\kappa_1 - \kappa_2)}\right| e^{\kappa_1 t} \omega(t, \kappa_1, \alpha_1) + \left|\frac{a_1 + \kappa_1}{b_2(\kappa_1 - \kappa_2)}\right| e^{\kappa_2 t} \omega(t, \kappa_2, \alpha_2),$$

$$\|u_2(x, y, z, t)\|_0 \leq \frac{1}{|\kappa_1 - \kappa_2|} e^{\kappa_1 t} \omega(t, \kappa_1, \alpha_1) + \frac{1}{|\kappa_1 - \kappa_2|} e^{\kappa_2 t} \omega(t, \kappa_2, \alpha_2),$$

где

$$\begin{aligned} \omega(t, \kappa, \alpha) &= 2\left(|b_2| \|\varphi_1\|_0 + |a_1 + \kappa| \|\varphi_2\|_0 + \alpha\right)^{1-\frac{t}{T}} \times \\ &\times \left(\left(|b_2| \|u_1(x, y, z, T)\|_0 + |a_1 + \kappa| \|u_2(x, y, z, T)\|_0\right) e^{-\kappa T} + \alpha\right)^{\frac{t}{T}} + \alpha, \\ \alpha_i &= \left(\int_0^T \|\overline{f}_i(x, y, z, t)\|_0^2 dt\right)^{\frac{1}{2}}, i = 1, 2. \end{aligned}$$

Доказательство. Согласно лемме 1 для $v_2(x, y, z, t)$ имеем

$$\begin{aligned} \|v_2(x, y, z, t)\|_0 &\leq 2\left(\|v_2(x, y, z, 0)\|_0 + \alpha_2\right)^{1-\frac{t}{T}} \times \\ &\times \left(\|v_2(x, y, z, T)\|_0 + \alpha_2\right)^{\frac{t}{T}} + \alpha_2, \end{aligned} \quad (22)$$

где $\alpha_2 = \left(\int_0^T \|\overline{f}_2(x, y, z, t)\|_0^2 dt\right)^{\frac{1}{2}}$.

Из (5) имеем:

$$\begin{aligned} v_1(x, y, z, t) &= ((a_1 + \kappa_1)u_2 - b_2u_1)e^{-\kappa_1 t}, \\ v_2(x, y, z, t) &= (b_2u_1 - (a_1 + \kappa_2)u_2)e^{-\kappa_2 t}. \end{aligned} \tag{23}$$

Из неравенств (21), (22) и с учётом (23) имеем:

$$\begin{aligned} \|v_1(x, y, z, t)\|_0 &\leq 2\left(\|b_2\| \|u_1(x, y, z, 0)\|_0 + |a_1 + \kappa_1| \|u_2(x, y, z, 0)\|_0 + \alpha_1\right)^{1-\frac{t}{T}} \times \\ &\times \left(\left(\|b_2\| \|u_1(x, y, z, T)\|_0 + |a_1 + \kappa_1| \|u_2(x, y, z, T)\|_0\right)e^{-\kappa_1 T} + \alpha_1\right)^{\frac{t}{T}} + \alpha_1, \end{aligned} \tag{24}$$

$$\begin{aligned} \|v_2(x, y, z, t)\|_0 &\leq 2\left(\|b_2\| \|u_1(x, y, z, 0)\|_0 + |a_1 + \kappa_2| \|u_2(x, y, z, 0)\|_0 + \alpha_2\right)^{1-\frac{t}{T}} \times \\ &\times \left(\left(\|b_2\| \|u_1(x, y, z, T)\|_0 + |a_1 + \kappa_2| \|u_2(x, y, z, T)\|_0\right)e^{-\kappa_2 T} + \alpha_2\right)^{\frac{t}{T}} + \alpha_2. \end{aligned} \tag{25}$$

Принимая норму из обеих частей равенств (5), получим следующие оценки:

$$\begin{aligned} \|u_1(x, y, z, t)\|_0 &\leq \left|\frac{a_1 + \kappa_2}{b_2(\kappa_1 - \kappa_2)}\right| e^{\kappa_1 t} \|v_1(x, y, z, t)\|_0 + \\ &+ \left|\frac{a_1 + \kappa_1}{b_2(\kappa_1 - \kappa_2)}\right| e^{\kappa_2 t} \|v_2(x, y, z, t)\|_0, \end{aligned} \tag{26}$$

$$\begin{aligned} \|u_2(x, y, z, t)\|_0 &\leq \frac{1}{|\kappa_1 - \kappa_2|} e^{\kappa_1 t} \|v_1(x, y, z, t)\|_0 + \\ &+ \frac{1}{|\kappa_1 - \kappa_2|} e^{\kappa_2 t} \|v_2(x, y, z, t)\|_0. \end{aligned}$$

Окончательно, из этих оценок и с учетом (24), (25), (26) выводятся требуемые неравенства:

$$\begin{aligned} \|u_1(x, y, z, t)\|_0 &\leq \left|\frac{a_1 + \kappa_2}{b_2(\kappa_1 - \kappa_2)}\right| e^{\kappa_1 t} \omega(t, \kappa_1, \alpha_1) + \left|\frac{a_1 + \kappa_1}{b_2(\kappa_1 - \kappa_2)}\right| e^{\kappa_2 t} \omega(t, \kappa_2, \alpha_2), \\ \|u_2(x, y, z, t)\|_0 &\leq \frac{1}{|\kappa_1 - \kappa_2|} e^{\kappa_1 t} \omega(t, \kappa_1, \alpha_1) + \frac{1}{|\kappa_1 - \kappa_2|} e^{\kappa_2 t} \omega(t, \kappa_2, \alpha_2), \end{aligned}$$

где

$$\begin{aligned} \omega(t, \kappa, \alpha) &= 2\left(\|b_2\| \|\varphi_1\|_0 + |a_1 + \kappa| \|\varphi_2\|_0 + \alpha\right)^{1-\frac{t}{T}} \times \\ &\times \left(\left(\|b_2\| \|u_1(x, y, z, T)\|_0 + |a_1 + \kappa| \|u_2(x, y, z, T)\|_0\right)e^{-\kappa T} + \alpha\right)^{\frac{t}{T}} + \alpha, \\ \alpha_i &= \left(\int_0^T \|\bar{f}_i(x, y, z, t)\|_0^2 dt\right)^{\frac{1}{2}}, i = 1, 2. \end{aligned}$$

Через M обозначим множества корректности определенную следующим образом:

$$M = \left\{u_j(x, y, z, t) : \|u_1(x, y, z, T)\|_0 + \|u_2(x, y, z, T)\|_0 < m, m < \infty\right\}, j = 1, 2.$$

Единственность и условная устойчивость.

Теорема 1. Если решение задачи (1)-(4) существует и $(u_1(x, y, z, t), u_2(x, y, z, t)) \in M$, тогда решение задачи (1)-(4) единственно.

Доказательство. Пусть пары функций $(u_{1,1}(x, y, z, t), u_{1,2}(x, y, z, t))$, $(u_{2,1}(x, y, z, t), u_{2,2}(x, y, z, t))$, являются решениями задачи (1)-(4). Введём обозначение $U_1(x, y, z, t) = u_{1,1}(x, y, z, t) - u_{1,2}(x, y, z, t)$ и $U_2(x, y, z, t) = u_{2,1}(x, y, z, t) - u_{2,2}(x, y, z, t)$, тогда пара функций $(U_1(x, y, z, t), U_2(x, y, z, t))$ удовлетворяет условиям задачи (1)-(4) с $U_1(x, y, z, 0) = 0$, $U_2(x, y, z, 0) = 0$. Согласно лемме 2 имеем $\square U_1(x, y, z, t) \square_0 = 0$ и $\square U_2(x, y, z, t) \square_0 = 0$. Отсюда при любых $(x, y, z, t) \in \Omega$ выполняются $u_{1,1}(x, y, z, t) \equiv u_{1,2}(x, y, z, t)$, $u_{2,1}(x, y, z, t) \equiv u_{2,2}(x, y, z, t)$. Теорема 1 доказана.

Пусть $U_{1\varepsilon}(x, y, z, t) = u_1(x, y, z, t) - u_{1\varepsilon}(x, y, z, t)$, $U_{2\varepsilon}(x, y, z, t) = u_2(x, y, z, t) - u_{2\varepsilon}(x, y, z, t)$, где пара функций $(u_1(x, y, z, t), u_2(x, y, z, t))$ является решением задачи (1)-(4) с точными данными, а пара функций $(u_{1\varepsilon}(x, y, z, t), u_{2\varepsilon}(x, y, z, t))$ решением задачи (1)-(4) с приближёнными данными.

Теорема 2. Пусть $(u_1(x, y, z, t), u_2(x, y, z, t)) \in M$, $(u_{1\varepsilon}(x, y, z, t), u_{2\varepsilon}(x, y, z, t)) \in M$ и $\|\varphi_i(x, y, z) - \varphi_{i\varepsilon}(x, y, z)\|_0 \leq \varepsilon$, $\|f_i(x, y, z, t) - f_{i\varepsilon}(x, y, z, t)\|_0 \leq \varepsilon, i = 1, 2$. Тогда для функций $U_{1\varepsilon}(x, y, z, t), U_{2\varepsilon}(x, y, z, t)$ при любых $t \in (0; T)$ верны оценки:

$$\|U_{1\varepsilon}(x, y, z, t)\|_0 \leq \left| \frac{a_1 + \kappa_2}{b_2(\kappa_1 - \kappa_2)} \right| e^{\kappa_1 t} \omega_\varepsilon(t, \kappa_1, \alpha_1) + \left| \frac{a_1 + \kappa_1}{b_2(\kappa_1 - \kappa_2)} \right| e^{\kappa_2 t} \omega_\varepsilon(t, \kappa_2, \alpha_2),$$

$$\|U_{2\varepsilon}(x, y, z, t)\|_0 \leq \frac{1}{|\kappa_1 - \kappa_2|} e^{\kappa_1 t} \omega_\varepsilon(t, \kappa_1, \alpha_1) + \frac{1}{|\kappa_1 - \kappa_2|} e^{\kappa_2 t} \omega_\varepsilon(t, \kappa_2, \alpha_2),$$

где

$$\omega_\varepsilon(t, \kappa, \alpha) = 2 \left(\varepsilon \left(|a_1 + \kappa| + |b_2| + \sqrt{T} \right) \right)^{\frac{T-t}{T}} \times$$

$$\times \left(\left(2m(|b_2| + |a_1 + \kappa|) \right) e^{-\kappa T} + \varepsilon \sqrt{T} \right)^{\frac{t}{T}} + \varepsilon \sqrt{T}.$$

Доказательство. Пара функций $(U_{1\varepsilon}(x, y, z, t), U_{2\varepsilon}(x, y, z, t))$ удовлетворяет системе

$$\begin{cases} U_{1\varepsilon t} + \operatorname{sgn}(x)U_{1\varepsilon xx} + \operatorname{sgn}(y)U_{1\varepsilon yy} + U_{1\varepsilon zz} + a_1 U_{1\varepsilon} + b_1 U_{2\varepsilon} = f_1 - f_{1\varepsilon}, \\ U_{2\varepsilon t} + \operatorname{sgn}(x)U_{2\varepsilon xx} + \operatorname{sgn}(y)U_{2\varepsilon yy} + U_{2\varepsilon zz} + a_2 U_{2\varepsilon} + b_2 U_{1\varepsilon} = f_2 - f_{2\varepsilon}, \end{cases}$$

с начальными условиями:

$$U_{1\varepsilon}(x, y, z, 0) = \varphi_1(x, y, z) - \varphi_{1\varepsilon}(x, y, z)$$

$$U_{2\varepsilon}(x, y, z, 0) = \varphi_2(x, y, z) - \varphi_{2\varepsilon}(x, y, z)$$

и однородные граничные условия (3), а также условия склейки (4). Легко видеть, что

$$\|\overline{\varphi_{1\varepsilon}}(x, y, z)\|_0 \leq |a_1 + \kappa_1| \|\varphi_2(x, y, z) - \varphi_{2\varepsilon}(x, y, z)\|_0 + |b_2| \|\varphi_1(x, y, z) - \varphi_{1\varepsilon}(x, y, z)\|_0 \leq$$

$$\leq \varepsilon (|a_1 + \kappa_1| + |b_2|),$$

$$\begin{aligned} \|\overline{\varphi_{2\varepsilon}}(x, y, z)\|_0 &\leq |b_2| \|\varphi_1(x, y, z) - \varphi_{1\varepsilon}(x, y, z)\|_0 + |a_1 + \kappa_2| \|\varphi_2(x, y, z) - \varphi_{2\varepsilon}(x, y, z)\|_0 \leq \\ &\leq \varepsilon (|b_2| + |a_1 + \kappa_2|). \end{aligned}$$

Теперь, используя условие $(u_1(x, y, z, t), u_2(x, y, z, t)) \in M$, $(u_{1\varepsilon}(x, y, z, t), u_{2\varepsilon}(x, y, z, t)) \in M$, имеем

$$\begin{aligned} |b_2| \|U_{1\varepsilon}(x, y, z, T)\|_0 + |a_1 + \kappa_1| \|U_{2\varepsilon}(x, y, z, T)\|_0 &= |b_2| \|u_1(x, y, z, T) - u_{1\varepsilon}(x, y, z, T)\|_0 + \\ + |a_1 + \kappa_1| \|u_2(x, y, z, T) - u_{2\varepsilon}(x, y, z, T)\|_0 &\leq |b_2| (\|u_1(x, y, z, T)\|_0 + \|u_{1\varepsilon}(x, y, z, T)\|_0) + \\ + |a_1 + \kappa_1| (\|u_2(x, y, z, T)\|_0 + \|u_{2\varepsilon}(x, y, z, T)\|_0) &\leq 2m (|b_2| + |a_1 + \kappa_1|), \\ |b_2| \|U_{1\varepsilon}(x, y, z, T)\|_0 + |a_1 + \kappa_2| \|U_{2\varepsilon}(x, y, z, T)\|_0 &= |b_2| \|u_1(x, y, z, T) - u_{1\varepsilon}(x, y, z, T)\|_0 + \\ + |a_1 + \kappa_2| \|u_2(x, y, z, T) - u_{2\varepsilon}(x, y, z, T)\|_0 &\leq |b_2| (\|u_1(x, y, z, T)\|_0 + \|u_{1\varepsilon}(x, y, z, T)\|_0) + \\ + |a_1 + \kappa_2| (\|u_2(x, y, z, T)\|_0 + \|u_{2\varepsilon}(x, y, z, T)\|_0) &\leq 2m (|b_2| + |a_1 + \kappa_2|), \end{aligned}$$

а также

$$\alpha_i = \left(\int_0^T \|\overline{f}_i(x, y, z, t) - \overline{f}_{i\varepsilon}(x, y, z, t)\|_0^2 dt \right)^{\frac{1}{2}} \leq \varepsilon \sqrt{T}, \quad i = 1, 2, \text{ тогда получим}$$

$$\begin{aligned} \|U_{1\varepsilon}(x, y, z, t)\|_0 &\leq \left| \frac{a_1 + \kappa_2}{b_2(\kappa_1 - \kappa_2)} \right| e^{\kappa_1 t} \omega_\varepsilon(t, \kappa_1, \alpha_1) + \left| \frac{a_1 + \kappa_1}{b_2(\kappa_1 - \kappa_2)} \right| e^{\kappa_2 t} \omega_\varepsilon(t, \kappa_2, \alpha_2), \\ \|U_{2\varepsilon}(x, y, z, t)\|_0 &\leq \frac{1}{|\kappa_1 - \kappa_2|} e^{\kappa_1 t} \omega_\varepsilon(t, \kappa_1, \alpha_1) + \frac{1}{|\kappa_1 - \kappa_2|} e^{\kappa_2 t} \omega_\varepsilon(t, \kappa_2, \alpha_2), \end{aligned}$$

где

$$\begin{aligned} \omega_\varepsilon(t, \kappa, \alpha) &= 2 \left(\varepsilon (|a_1 + \kappa| + |b_2| + \sqrt{T}) \right)^{\frac{T-t}{T}} \times \\ &\times \left((2m (|b_2| + |a_1 + \kappa|)) e^{-\kappa T} + \varepsilon \sqrt{T} \right)^{\frac{t}{T}} + \varepsilon \sqrt{T}. \end{aligned}$$

Теорема 2 доказана.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Baouendi M. S., Grisvard P. *Sur une equation devolution changeant de type*, J. Functional Anal., № 2, 352–369 (1968).
2. Pagani C. D., Talenti G. *On a forward-backward parabolic equation*, Ann. Mat. Pura Appl. 90 (4), 1–58 (1971).
3. Терсенов С. А. *Параболические уравнения с меняющимся направлением времени*, Наука, Сиб. отд., Новосибирск, 1985.
4. Кислов Н. В. *Неоднородные краевые задачи для дифференциально-операторных уравнений смешанного типа и их приложение*, Матем. сб., 125(167):1(9) (1984), 19–37.
5. Керэфов А. А. *Задача Жевре для одного смешанно-параболического уравнения*, Дифференц. Уравнения 13 (1), 76–83 (1977).
6. Егоров И.Е. *О первой краевой задаче для одного параболического уравнения*, Сиб. матем. журн., 17:1 (1976), 220–224.

7. Пятков С.Г. Краевые задачи для некоторых классов сингулярных параболических уравнений, *Матем. тр.*, 6:2 (2003), 144–208.
8. Лаврентьев М. М., Савельев Л. Я. *Теория операторов и некорректные задачи*. 2-е изд. Новосибирск: Изд-во Ин-та математики, 2010, 941 с.
9. Фаязов К.С., Хажиев И.О. Некорректная начально-краевая задача для системы уравнений параболического типа с меняющимся направлением времени. *Вычислительные технологии*, Том 22, № 3, 2017. С. 103-115.
10. Хажиев И.О. Условная устойчивость краевой задачи для системы уравнений смешанного типа высокого порядка. *Научный вестник СамГУ*, №1, 2022. С. 60-67.
11. Фаязов К. С., Худайбергатов Я. К., Некорректная краевая задача для системы уравнений смешанного типа с двумя линиями вырождения // *Сибирские электронные математические известия*. 2020. Том 17. стр. 647–660.
12. Пятков С. Г. Разрешимость краевых задач для одного уравнения смешанного типа второго порядка. *Неклассические дифференциальные уравнения в частных производных: сб. науч. тр., АН СССР, Сиб. отд-ние, Ин-т математики*. - Новосибирск. 1988, с. 77-90.
13. Пятков С. Г. О разрешимости одной краевой задачи для параболического уравнения с меняющимся направлением времени. *Докл. АН СССР*. 285(6), 1985, с. 1322-1327.
14. Крейн М.Г., Гохберг И. Ц. *Введение в теорию линейных несамосопряженных операторов в гильбертовом пространстве* // М.: Наука (1965). 448 с.
15. Пятков С.Г., *Некоторые свойства собственных и присоединённых функций нелинейных задач Штурма-Лиувилля* // *Неклассические уравнения математической физики*. Сб. науч. работ. Новосибирск: Изд-во Ин-та математики. (2005), с. 240-251.

NOSTATSIONAR KONVEKSIYA MASALASINI OSHKOR USULDA YECHISH

Jumayev Jo'ra,

Buxoro davlat universiteti dotsenti

j.jumayev@buxdu.uz

Baqoyeva Sitora To'lqin qizi,

Buxoro davlat universiteti magistranti

sitora@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada bir va ikki manbali sohalarida nostasionar tabiiy konveksiya hosil bo'lishi va rivojlanishi masalasi qaralgan. Masalani yechish uchun nostasionar holda yozilgan Nav'e-Stoks tenglamalaridan foydalanilgan. Ushbu tenglamalar o'lchovsiz holga keltirilgandan so'ng oshkor holdagi chekli ayirmalarda yozilib, algebraik tenglamalarga keltirilgan. Qatlamlar yaqinlashishi sharti uchun iteratsiya usulidan foydalanilgan. Berilgan boshlang'ich va chegaraviy shartlar asosida oshkor usulning yaqinlashish shartiga mos qadamlari aniqlangan. Olingan matematik model asosida bir va ikki vertikal joylashgan manbalar yaqinida dinamik va issiqlik chegaraviy qatlamlari hosil bo'lishi tadqiq etilgan. Tuzilgan algoritm DELPHI muhitida dasturlashtirilib, grafiklarni chizish uchun MathCAD tizimidan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: tabiiy konveksiya hodisasi, nostasionar masala, dinamik chegaraviy qatlam, issiqlik manbasi, komp'yuter modeli, matematik model, xususiy hosilali differensial tenglama, issiqlik almashish, laminar oqim, sonli usul.

Аннотация. В статье рассмотрена задача возникновения и развития естественной нестационарной конвекции с одними и двумя источниками. Для решения задачи использовано уравнение Навье-Стокса в нестационарной форме. После приведения в безразмерную форму, полученные дифференциальные уравнения записаны в конечно-разностных аналогах в явной форме, таким образом приведены к алгебраическим уравнениям. На основе начальных и граничных данных выбраны временные и пространственные шаги, используя условия сходимости. Используя полученную математическую модель, изучены появления динамического и температурного пограничных слоёв. Алгоритм реализован в среде DELPHI, для рисования графиков использованы средства MathCAD.

Ключевые слова: Естественная конвекция, нестационарная задача, динамический пограничный слой, компьютерная модель, дифференциальные уравнения в частных производных, теплопроводность, ламинарный поток, численный метод.

Annotation. The article considers the problem of the emergence and natural non-stationary convection with one and two source areas. To solve the problem, the Navier-Stokes equations in a non-stationary form were used. After reduction to a dimensionless form, the resulting differential equations are written in finite-difference analogs in explicit form, thus reduced to algebraic equations. Based on the initial and boundary data, time and space steps are selected using the convergence conditions. Using the obtained mathematical model, the appearance of dynamic and temperature boundary layers is studied. The algorithm was implemented in the DELPHI environment and MathCAD tools were used to draw graphs.

Keywords: natural convection, nonstationary problem, dynamic boundary layer, computer model, partial differential equations, heat conduction, laminar flow, numerical method.

Kirish. Tabiiy konveksiya masalalarini tadqiq qilish gidromexanika va issiqlik almashish sohalarida aktual masalalardan bo'lib hisoblanadi, chunki bunday jarayonlar tabiiy energiya manbalaridan oqilona foydalanishda, issiqxonalarda, sanoat uskunalari faoliyatida amaliy masalalarda ko'p uchraydi. Ayniqsa quyosh energiyasidan foydalanish bo'yicha respublikamizda chiqarilayotgan qaror va farmonlar bu jarayonlarning qanchalik muhimligini ko'rsatib turibdi [1]. Ana shuni e'tiborga olib bu masalalarga xorij va respublikamiz olimlari ham o'zlarining maqola va kitoblari bilan keng e'tibor qaratib kelishmoqda [2,3,4].

Xususan, [5] da qiyshiq holda joylashgan to'rtburchak sohada uning ikki yon tomonida tekis bo'lmagan temperatura manbasi joylashgan deb hisoblanib konveksiya hodisasi matematik

modellashirilgan. Tenglamalar nostasionar holda yozilib, masalani yechish uchun ularni o'lhovsiz holga keltirilgan holda sonli usullardan foydalanib yechilgan. Olingan natijalar grafiklar ko'rinishida keltirilgan. Sohani qiyshiqlikiga qarab issiqlik almashish chegaralari aniqlangan, har ikki tomondan qo'yiladigan chegaraviy shartlar tadqiq etilgan.

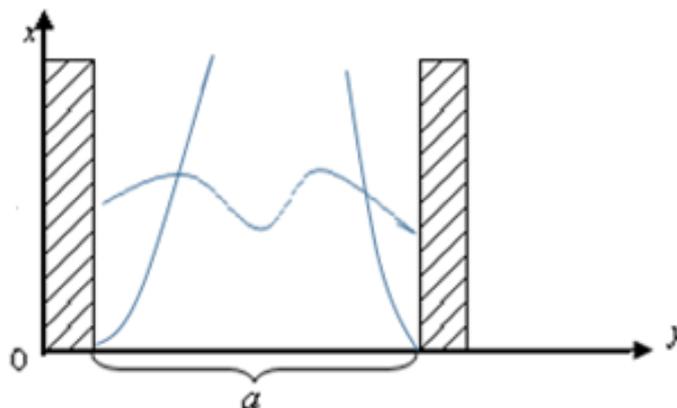
[6] da bir-biriga parallel holda qo'yilgan har xil temperaturaga ega bo'lishi mumkin bo'lgan ikki vertikal manba orasida konveksiya paydo bo'lishi hodisasi sonli usulda tadqiq etilgan. Manbalardagi temperatura tevarak-atrofdagidan katta deb hisoblanadi. Temperatura faktori $R_T = 1 \div 5$ atrofida deb olingan. To'la elliptik holda deb olingan Nav'e-Stoks va energiya tenglamalari sonli usullardan foydalanib yechilgan. Vertikal plastinalar orasidagi tezliklar va temperatura tarqalishlari, issiqlik parametrlari aniqlangan bo'lib, ular ana shu parallel plastinalar orasidagi issiqlik almashinish jarayonlari haqida tasavvurga ega bo'lishga yordam beradi.

[8] da vertikal joylashgan plastina-manba yaqinida joylashgan tinch turgan muhitda konveksiya paydo bo'lish hodisasi stasionar holda yozilgan chegaraviy qatlam tenglamalari yordamida o'rganilgan. Ushbu tenglamalar o'lhovsiz holga keltilgan holda oshkormas chekli ayirmalar yordamida algebraik tenglamalar sistemasiga keltirilib haydash usuli yordamida yechilgan. Olingan natijalar grafiklar asosida taqdim etilgan. Manba temperaturasiga bog'liq holda qatlam chegaralarining kengayish sohalari o'rganilgan.

[10]da qovushoq siqilmaydigan suyuqlikning issiq vertikal konus atrofidagi qovushoqlikni va temperatura o'tkazish koeffisientining o'zgaruvchanligini hisobga olgan holda harakati tadqiq etilgan. Suyuqlik qovushoqligi temperaturaga eksponensial ravishda, issiqlik o'tkazuvchanlik esa chiziqli bog'liq deb qaralgan. Asosiy laminar tabiiy konveksiya tenglamalari o'lhovsiz holdagi xususiy hosilali differensial tenglamalarga keltirilgan va Krank-Nikolson oshkormas sxemalari asosida chekli ayirmalar usulida yechilgan. Asosiy oqimning suyuqlik qovushoqligi va issiqlik o'tkazuvchanlik parametrlariga bog'liq holdagi o'zgarishi tadqiq etilgan.

Ushbu tadqiqot ishida [3, 8] dagi tadqiqotlarni rivojlantirgan holda ikki parallel holda joylashgan vertikal manbalar yaqinida tabiiy konveksiya hodisasi nostasionar holda yozilgan Nav'e-Stoks tenglamalarini oshkor chekli ayirmalar holida yozilgan va iteratsiya usuli asosidagi algoritm yordamida tadqiq etilgan. Asosiy urg'u konveksiyaga temperatura faktorining ta'sirini o'rganishga qaratilgan.

Metodika. Ikki vertikal sterjen orasida tabiiy konveksiya hosil bo'lish va rivojlanish jarayonini quyidagi sxematik ko'rinishda ifodalash mumkin(1-chizma):

1-chizma. Konveksiya jarayonining sxematik ko'rinishi

Ko'pgina issiqlik tarqalish jarayonlarini o'rganishda temperaturaning kattaligi hisobiga muhitdagi zichlikni ham hisobga olinadi. Endi muhitdagi tempeaturalar farqi katta bo'lmagan holda ushbu parametrni hisobga olmasa ham bo'ladi. Bunday jarayonlarga temperaturalar farqi katta bo'lmagan holdagi tabiiy konveksiya jarayonlarini olish mumkin [11].

Ushbu mulohazalarga asoslanib harakat va energiya tenglamalarini shakllantirish uchun sohadagi havo harakati ikki o'lhovli va laminar deb, ushbu jarayon uchun Bussinesk yaqinlashuvi o'rinli deb qaraymiz[2]. Bussinesk yaqinlashuviga ko'ra havo zichligi temperaturaga chiziqli bog'liq deb qaraladi:

$$\rho = \rho_0 \cdot [1 - \beta \cdot (T - T_0)] \quad (1)$$

U holda massa, impuls, energiyaning saqlanish qonunlaridan foydalangan holda tabiiy havo konveksiyasining stasionar bo'lmagan oqimi uchun quyidagicha yozish mumkin:

$$\begin{cases} \frac{\partial(u)}{\partial x} + \frac{\partial(\vartheta)}{\partial x} = 0 \\ \frac{\partial u}{\partial t} + u \frac{\partial u}{\partial x} + \vartheta \frac{\partial u}{\partial y} = \frac{1}{\sqrt{Gr}} \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \theta \cdot \sin \varphi, \\ \frac{\partial \theta}{\partial t} + u \frac{\partial \theta}{\partial x} + \vartheta \frac{\partial \theta}{\partial y} = \frac{1}{Pr \cdot \sqrt{Gr}} \frac{\partial^2 \theta}{\partial y^2} \end{cases} \quad (2)$$

(2) da u -, ϑ – tezlikning bo'ylama va ko'ndalang tashkil etuvchilari; $Pr = \frac{\nu}{\alpha}$ - Prandtl soni, $Gr = \frac{g \cdot \beta \cdot \Delta T \cdot L^3}{\nu_m^2}$ – Grashof soni; $\Delta T = T_h - T_o$ haroratlar farqi, $\theta = \frac{T - T_o}{T_h - T_o}$; T_h – sohadagi maksimal harorat; T_o – sohadagi minimal harorat; ν_m – kinematik qovushqoqlik; x, y – koordinatalar; g – tortishish kuchining tezlanishi; β – issiqlik kengayishining hajmiy koeffisienti (30° haroratdagi havo uchun $3.3 \cdot 10^{-3} (1/K)$) α – muhitning(havoning) issiqlik o'tkazuvchanlik koeffisienti.

Shlixting[7] fikricha, Grashof soni $Gr \cdot Pr > 10^{10}$ kabi bo'lganda gaz oqimida turbulent harakatlar sodir bo'ladi. Bunga asoslanib, bizning holdagi oqimda Grashof soni taxminan $Gr = 28,7 \cdot 10^8$ bo'lganligi sababli havo oqimi laminar bo'lishi kelib chiqadi.

Grashof soni zichliklar farqi tufayli havo konveksiyasi paytida issiqlik uzatish jarayonini ifodalaydi.

Boshlang'ich va chegaraviy shartlar quyidagicha yozilishi mumkin:

Boshlang'ich shart: $u(x, y) = \vartheta(x, y) = 0, T(x, y) = T_o, 0 < x < a, 0 < y < L$.

Chegaraviy shartlar:

$u(0, y) = u(a, y) = \vartheta(0, y) = \vartheta(a, y) = 0, T(0, y) = T_o, T(a, y) = T_a$

$$\frac{\partial u(x, 0)}{\partial y} = \frac{\partial u(x, L)}{\partial y} = \frac{\partial \vartheta(x, 0)}{\partial y} = \frac{\partial \vartheta(x, L)}{\partial y} = \frac{\partial T(x, 0)}{\partial y} = \frac{\partial T(x, L)}{\partial y} = 0$$

Boshlan'ich va chegaraviy shartlarga ega bo'lgan o'lchovsiz holdagi (2) tenglamalar tizimi chekli ayirmalar usuli va oshkor sxema yordamida yechildi.

(2) sistemadagi ikkinchi va uchinchi tenglamalarini umumiy shaklda quyidagicha yozish mumkin:

$$\frac{\partial z}{\partial t} + u \frac{\partial z}{\partial x} + \vartheta \frac{\partial z}{\partial y} = \frac{1}{K} \frac{\partial^2 z}{\partial y^2} + Q \quad (3)$$

Bu yerda $Z = u$, $K = \sqrt{Gr}$, $Q = \theta \cdot \sin \varphi$ harakat nenglamasi uchun; $Z = \theta$, $K = Pr \sqrt{Gr}$ issiqlik o'tkazuvchanlik tenglamasi uchun.

Ko'rilayotgan sohani quyidagicha to'r bilan qoplaymiz:

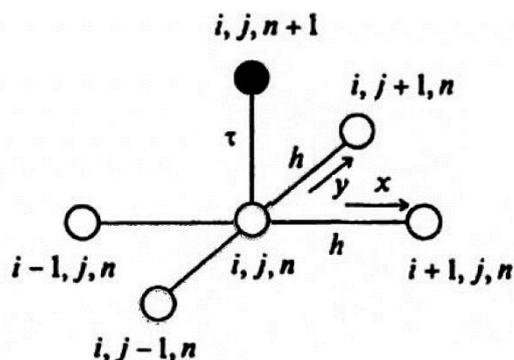
$$D_n = \{x_i, y_j, t^n\},$$

Bu yerda $x_i = i\Delta x, 0 < i < N$; $y_j = j\Delta y, 0 < j < M$; $t^n = n\tau, 0 \leq n \leq T$; $\Delta x, \Delta y, \tau$ – gorizonta, vertikal yo'nalishlar bo'yicha nuqtalar orasidagi masofa. N, M, T – gorizonta va vertikal yo'nalishlar bo'yicha tugun nuqtalar soni.

(3) tenglamani chekli ayirmalarga o'tishda quyidagi formulalardan foydalanamiz:

$$\begin{aligned} \frac{\partial z}{\partial t} &= \frac{(z_{i,j}^{t+1} - z_{i,j}^t)}{\Delta t}, \\ g \frac{\partial z}{\partial x} &= g_{i,j}^n \frac{(z_{i,j}^n - z_{i-1,j}^n)}{\Delta x} + O(\Delta x), \\ g \frac{\partial z}{\partial y} &= g_{i,j}^n \frac{(z_{i,j}^n - z_{i,j-1}^n)}{\Delta y} + O(\Delta y), \\ \frac{1}{K} \frac{\partial^2 z}{\partial y^2} &= \frac{1}{K} \frac{z_{i,j+1}^n - 2z_{i,j}^n + z_{i,j-1}^n}{\Delta y^2} + O(\Delta y)^2, \end{aligned} \quad (4)$$

(4) formulalardan foydalangan holda oshkor sxema shabloni quyidagi ko'rinishga ega:

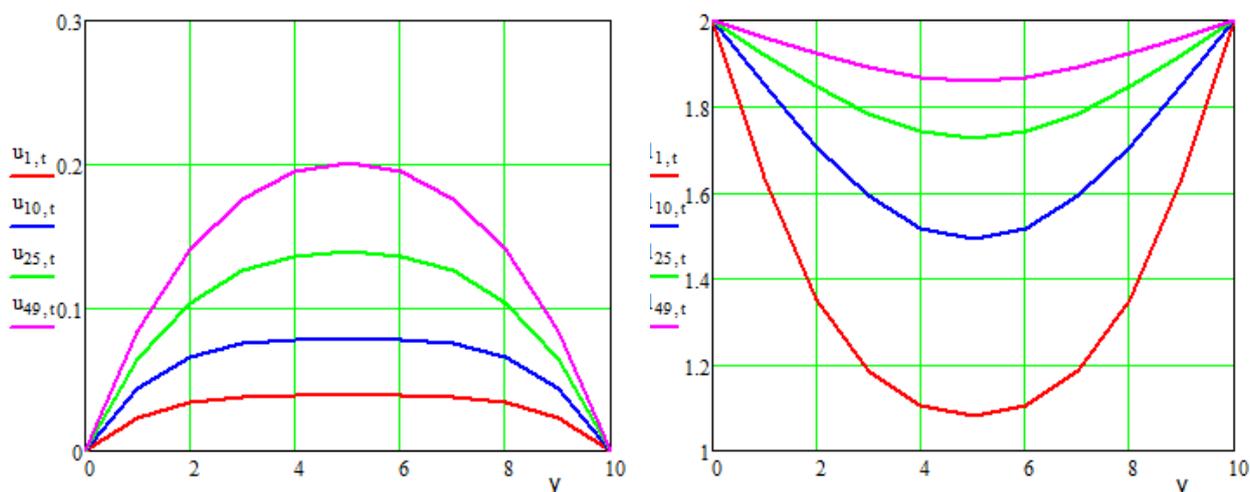
2-chizma. Oshkor sxema shabloni

(4) formulalar yordamida (3) tenglamadan quyidagi iteratsion formulani olamiz:

$$z_{i,j}^{n+1} = z_{i,j}^n - \frac{\Delta t}{\Delta x} z_{i,j}^n (z_{i+1,j}^n - z_{i,j}^n) - \frac{\Delta t}{\Delta y} z_{i,j}^n (z_{i,j+1}^n - z_{i,j}^n) + \frac{1}{K} \frac{\Delta t}{\Delta y^2} [z_{i,j+1}^n - 2z_{i,j}^n + z_{i,j-1}^n] \quad (5)$$

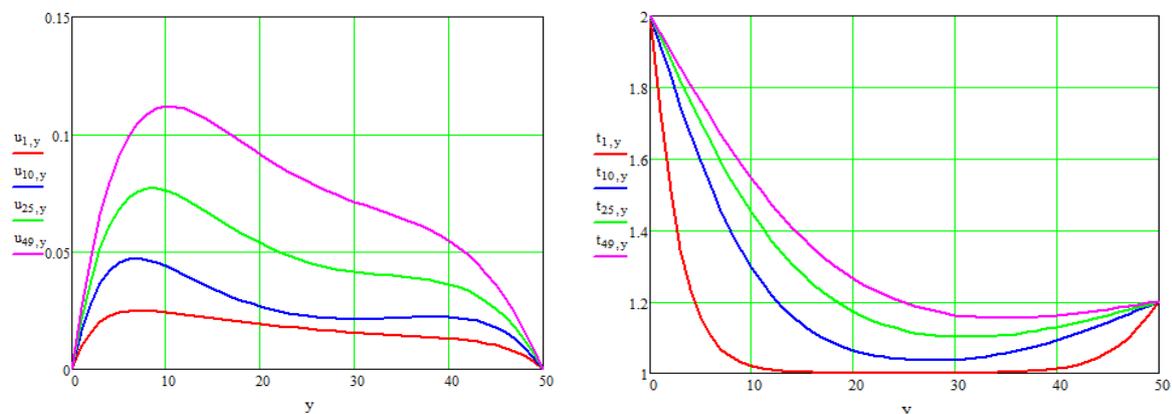
Natijalar. Ushbu algoritim bo'yicha ayrim natijalar grafiklarini keltiramiz [12].

3-chizmada Ikki vertikal manba temperaturalari bir xil bo'lganda turli balandliklarda tezlik va temperatura o'zgarishlari keltirilgan. Bunda simmetriya holati aniq ko'rinadi.

3-chizma. Manbalar temperaturasi teng bo'lganda sohaning turli balandliklarida tezlik va temperatura profillari

4-chizmada endi manbalar temperaturasi turli xil bo'lganda soha turli balandliklarida bo'ylama tezlik va temperatura profillari keltirilgan. Bunda simmetriyaning buzilgani yaqqol ko'rinmoqda.

4-chizma. Manbalar temperaturasi turlicha bo'lganda sohaning turli balandliklarida tezlik va temperatura profillari

Xulosa. Ushbu tadqiqotda ikki vertikal joylashgan issiqlik manbasi orasida tabiiy konveksiya hodisasini tadqiq qilish uchun nostasionar holatdagi chegaraviy qatlam tenglamalaridan foydalanildi.

Olingan natijalar shni ko'rsatdiki, sterjen temperaturasining o'sishi qatlam chegarasini oshishiga emas, balki kichikroq bo'lsa ham, kamayishiga olib kelmoqda. Buning sababi muhit zichligining kamayib ketishi va yuqoriga yo'nalgan harakatning paydo bo'lishidir. Muhitdagi temperaturaning oshishi yuqoriga yo'nalgan tezlik oshishiga olib kelmoqda, buni muhit zichligi kamayishi bilan izoshlash mumkin. muhit temperaturasi oshganda yuqoriga yo'nalgan tezlik qiymatlari ochiq sohadagiga qaraganda kattaroq. Buni temperaturaning ochiq sohaga tarqamasligi va muhiti zichligi kichrayib ketishi bilan izoshlash mumkin.

Muhitda tepaga ko'tarilgan sari parallel nuqtalarda temperatura qiymatlari oshib boradi. Ikki sterjenda temperatura farqi bo'lganda yuqori temperaturali sterjenyaqinida bo'ylama tezlik oshishi kuzatilyapti.

ADABIYOTLAR:

1. *Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори “Иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳанинг энергия самарадорлигини ошириши, энергия тежовчи технологияларни жорий этиши ва қайта тикланувчи энергия манбаларини ривожлантиришининг тезкор чора тадбирлари тўғрисида”.* Тошкент, 22 август 2019 й. № ПП-4422// <http://www.lex.uz/docs/-3512871>.

2. Андерсон Д., Таннехилл Дж., Плетчер Р. *Вычислительная гидромеханика и теплообмен. В 2-х томах.* - М: Мир, 1990. - 384 с.

3. Гебхарт Б., Джалурия Й., Махаджан Р.Л., Саммакия Б. *Свободно-конвективные течения, тепло и массообмен. Кн. 2.* - М.: Мир, 1991. - 678с.

4. Жумаев Ж., Усмонова Г. *Компьютерное моделирование процесса конвекции вблизи вертикально расположенного источника//Universum. Технические науки.* - 2020. Выпуск 5(74). Часть 1. С. 41-45. <https://7universum.com/ru/tech/archive/item/9384>

5. Сивакумар В., Сивасанкаран С. *Смешанная конвекция в наклонной каверне с движущейся крышкой при неравномерном нагреве на боковых стенках//Прикладная механика и техническая физика.* - 2014, Т. 55, № 4. - С. 97-114.

6. Терехов В.И., Экаид А.Л. *Ламинарная свободная конвекция между вертикальными параллельными пластинами с различными температурами//Теплофизика и аэромеханика,* - 2012, том 19, № 4, - С. 415-430.

7. Шлихтинг Г. *Теория пограничного слоя.* - М: Наука, 1974. - 712 с.

8. Andreev V. K. and others. *Mathematical models of convection// Germany: De Gruyter, 2012.* — 437 p.

9. Jumayev J., Shirinov Z., Kuldoshev H. *Computer simulation of the convection process near a vertically located source// International conference on information Science and Communications Technologiyes (ICISCT) Conference Proceedings. (Tashkent, 4-6 november. 2019).* - pp.635-638. DOI:10.1109/ICISCT47635.2019.9012046

10. Jumayev J., Mustapakulov Ya., Kuldoshev H. *Numerical algorithm for modeling turbulence in a jet with diffusion combustion// 14th international Conference on Application of information and Communication technologiyes(AICT). Conference Proceedings.(Tashkent, 7-9 okt. 2020).* pp. 1-4. DOI 10.1109/AICT50176.2020.9368857.

11. Kaushik A. *Numerical Solutions for Free Convection Flow past a Vertical Cone using Alternating Direction Implicit (ADI) Technique. //International Journal of Research and Innovation in Applied Science (IJRIAS) | Volume V, Issue VI, - June 2020 P. 28-34.*

12. Жумаев Ж., Опокина Н.А. *Решение математических задач в пакетах математических программ Maxima и MathCAD. Электронное учебное пособие, Казань: КФУ, 2021г. – 228с. <https://dSPACE.kpfu.ru/xmlui/handle/net/163784>*

Akramov Izzatulla Ikromovich,
Bukhara State University,
Researcher of the English linguistics department
i.i.akramov@buxdu.uz

Abstract:

Background. *In modern linguistics, more and more attention is paid to the study of aphorism as a phrasal text and a stable phrase. In this regard, it is especially relevant to analyze the properties of an aphorism that characterize it in various types of discourse and spheres of speech communication. The article presents an attempt to differentiate and describe various empirical understandings of the aphorism.*

Research methods. *The method employed in this research is a conceptual-representative method, which aimed at identifying concepts in dual function - both as operational units of consciousness and as meanings of linguistic signs.*

Results and discussions. *Pragmatic study of aphorisms of the Uzbek language helps to determine the units, structure, composition and units of analysis; the development of the principles of aphorisms in the Uzbek and English languages in the corpus serves as a source in linguistic modeling.*

Conclusion/Recommendations. *Presentation of aphorisms in Uzbek and English in the corpus plays a theoretical role in the development of the theoretical basis for the creation of a morphological analyzer of the Uzbek language and its linguistic support, the creation of research in the field of computer linguistics.*

Keywords: aphorism, phrasal text, stable phrase, communication, discourse, empirical qualification, differential sign.

Introduction. Aphorism as a verbal means of expressing general judgments and universal generalization of reality in the form of a phrase (phrasal text) has long been productively used in many types of discourse and spheres of speech communication used in various socio-cultural practices and individual fields of knowledge [1.148-152].

Aphorisms are found in the philosophical, didactic, religious discourses of ancient linguistic cultures (Egypt, China, Greece, India, etc.) Since ancient times, aphorisms have been common in the language of folklore and fiction, in religious, philosophical, scientific, legal, political, journalistic and other discourses, in the language of oral public speaking and in everyday speech. Within the framework of each type of discourse and the sphere of speech communication, their own empirical (from the point of view of native speakers) ideas about aphorism were formed at the time, which then formed the basis for its qualification in various branches of knowledge in terms of different scientific disciplines (theory of knowledge, philosophy, ethics, literary studies, rhetoric, linguistics, etc.) [1.117-122].

Research methods. However, the existing industry definitions of the aphorism do not fully and accurately reflect its characteristics (properties, signs) as a product and means of speech-thinking activity in certain types of discourse and spheres of communication (socio-cultural practices, fields of knowledge). The establishment of such characteristics (differential features) and the allocation on their basis of aspects of the empirical qualification of aphorism is an urgent task of both general aphoristic and linguistic theory of aphorism [2], since it will allow not only to explain modern empirical ideas about aphorism and to distinguish scientific directions of its study, but also to verify the differentiation of aphoristic units into common subject classes (scientific, philosophical, literary, journalistic, legal, folklore, etc.).

The purpose of the study is to establish and describe aspects and differential features of the empirical qualification of an aphorism as a verbal means of expressing general judgments and universal generalization of reality in the form of a phrase (phrasal text). Russian aphoristic units contained in written monuments, books of sayings, reflected in compilations of aphorisms from various textual sources and oral speech, recorded in reference publications — collections and dictionaries of sayings of different epochs and peoples in Russian, translated into Russian from different languages of the world, as well as in Latin, Uzbek, English served as the material for the study other languages. The total number of aphorisms studied is over 100,000 units from more than 300 handwritten and printed sources. The research methods are heuristic, descriptive, taxonomic, generalization, analysis and synthesis.

The empirical qualification of an aphorism should be understood as its comprehension within the framework of this kind of discourse or the sphere of speech communication used in a separate social or cultural practice, a field of knowledge (including scientific) as a verbal means of expressing general judgments and universal generalization of reality in the form of a phrase (phrasal text). Each particular empirical understanding of an aphorism can be considered as one of the aspects of its general empirical qualification within the framework of aphoristic as a field of knowledge about the use and study of an aphorism in all its substantive, formal and functional manifestations.

In modern aphoristics a number of aspects of empirical qualification (empirical understandings) of aphorism can be distinguished, which were formed at different times, arose and developed in various national (or international) traditions, under the influence of various cultural trends and social processes, within the paradigms of scientific knowledge and linguistic cultures. The most significant aspects of the empirical qualification of an aphorism are such empirical understandings as scientific-philosophical, literary-philosophical, religious-literary, literary-artistic, literary-journalistic, literary and folk-legal, folk-poetic, poetic-rhetorical, everyday-linguistic. Aspects of the empirical qualification of an aphorism are differentiated both by its use in a particular kind of discourse or the sphere of speech communication, and on the basis of a set of certain properties and functions (differential features) of an aphorism characteristic of its implementation as a verbal means within a given social or cultural practice, field of knowledge, etc.

The analysis of aphorisms contained in written monuments, books of sayings, compilations from various textual sources and oral speech recorded in collections and dictionaries of sayings of different epochs and peoples in Russian, Latin, English, German, French, Spanish and other languages has shown that there are nine most significant empirical understandings of aphorism as a verbal means of expression general judgments and universal generalization of reality in the form of a phrase (phrasal text).

Discussion. The scientific and philosophical understanding of the aphorism originated in ancient proto-scientific rationalism. In the form of aphorisms, the entire European pre—romantic philosophy of the VII-VI centuries BC is presented, to which the so-called "gnomic prose of the pre-philosophical tradition" primarily belongs Ancient Greece.

The first use of the term aphorism (gr. ἀφορισμός), as is known, belongs to Hippocrates, to whom the treatise "Παραγγεῖλαι καὶ ἀφορισμοί" is attributed (after 390 BC), consisting of more than 400 sayings and beginning with one of the most famous winged aphorisms in the world "Ὁ βίος βραχὺς (Latin Vita brevis), which subsequently became the subject of many comments and scientific studies [3]. Perhaps the treatise received its name later, thanks to numerous compilers, however, it reflected the usual practice of using other-Greek. ἀφορισμός in the meaning of 'definition' (from the verb ἀφορίζω to delimit, define) [4.233].

In Modern European thought, F. Bacon in his *Novum Organum* (1620) and other philosophical works first explicated the scientific and philosophical understanding of aphorism. For example, the final section of the 3rd chapter of the 8th book "De Dignitate et Augmentis Scientiarum" (1623) is entitled "A sample of a treatise on universal justice, or on the sources of law, in one chapter, in the form of aphorisms" and consists of 97 aphorisms.

In the next period, the scientific and philosophical understanding of the aphorism found its conceptual and empirical reflection in almost every paradigm of scientific and philosophical knowledge. Thus, such famous philosophical works as "Les Essais" (1580-1588) by M. Montaigne, "Cogitationes privatae" (?-1650) by R. Descartes, "Aphorismen" (1801-1807) were written entirely (or almost entirely) in the form of aphorisms and 1818-1831) by G.V.F. Hegel, "Aphorismen zur Lebensweisheit" (1851) by A. Schopenhauer, "Jenseits von gut und böse" (1886) by F. Nietzsche (section "Aphorismen und Intermedien"), "Apotheosis of Groundlessness" (1905) by L. Shestov, "Tractatus logicophilosophicum" (1921) by L. Wittgenstein and others. Aphorisms were often used as a means of expressing thoughts in the field of natural sciences and humanities, for example, in chemistry "Aphorismen aus der chemischen Physiologie der Pflanzen" (1794) by A. von Humboldt, medicine "Aphorisms, or the Main foundations of physiology, pathology and therapy" (translated into Russian 1824) by F.J.V. Brousset, "Aphorisms about Cholera" (1848) by P.F. Goryaninov, stories "Aphorisms and thoughts about History" ([1891-1911] 1968) by V.O. Klyuchevsky, etc. Linguistic scientific works were also called aphorisms, of which the most famous (in Slavic languages) acquired "Linguistic notes and Aphorisms" (1903) by I.A. Baudouin de Courtenay.

The most essential features of a scientific and philosophical aphorism are its substantial synthesis (generalization) as a means of thinking and speech, accuracy in explanation and verbal expression general concepts and facts of reality, logic in defining and generalizing the connections between them, the obligatory pursuit of truth. According to V.I. Vernadsky's apt remark, "scientific, logically correctly done actions are

valid only because science has its own definite structure and that there exists in it the field of facts and generalizations, scientific, empirically established facts and empirically obtained generalizations, which in their essence cannot be really challenged" [5.93-94]. In this sense, aphorism is one of the most productive verbal means of both the language of science and philosophical discourse.

To date, the use and understanding of the term aphorism in the meaning of "scientific principle" has been preserved (for example, in English), aphorisms are widely used as a verbal means of expressing, transmitting and storing scientific and philosophical thought [6.5]. In its current understanding, the concept of aphorism extends to the expression of a universal generalization of reality in the form of a phrase (phrasal text) in philosophical systems that developed outside the European tradition (Chinese, Indian, Arabic philosophical thought, etc.). One should distinguish from the use of aphoristic units in scientific speech (as the main means of expressing scientific and philosophical knowledge), on the one hand, the compilation of aphorisms from scientific and philosophical works in order to summarize certain theories, positions, views of various authors [2.10], and on the other hand, the appeal to aphorisms as factual material for the presentation of scientific or philosophical thought for popular or educational purposes [2.13].

The literary and philosophical understanding of the aphorism goes back to the ancient philosophical-moralizing and didactic literature of Egypt, China and India, the ancient literary tradition. Its heyday occurred in the XVII—XVIII centuries, which were characterized by the cult of "universal reason and complete form" [10.44], as well as at the end of the XIX — beginning of the XX century — the period of denial of the "steadfastness" of existing principles and laws of being. With this understanding of the aphorism, the main thing in the search for the essential and universal in the innumerable variety of particular phenomena of life is a deep and comprehensive understanding of reality from the point of view of universal or individual (as no less significant) spiritual experience. In this case, the aphorism is considered as a universal means of cognition and formulation of the laws and norms of being of man and nature, including in their ethnic or moralizing interpretation.

In the history of Western European literature, the concept and term aphorism were first explicated by the Spanish writer B. Gracian (1601-1658) in his book of aphorisms "Oraculo Manual, y Arte de Prudencia Sacada de los Aforismos Quese Discurre En las obras de Lorenzo Gracian" (1647). Thanks to this, the term aphorism has become widely used along with the long-known terms maxim and apoph(t)egma, as well as maxim (meaning "generalized statement of ethical content"), paradox (meaning "generalized witty statement, the content of which contradicts the generally accepted opinion"), however, it is often replaced by the terms common to all of them, sayings, thoughts (reflections), judgments, reflections, etc.

During the enlightenment of the literary and philosophical genre of aphorisms, such classic examples as "Reflexions ou sentences et maximes" were created morales" (1665) by F. de La Rochefoucauld, "Pensées" ([?-1662] 1669) by B. Pascal, "Caractères ou les moeurs de ce siècle" (1686) by J. de Labruyer, "Aphorismen" (1764-1799) by G.K. Lichtenberg, "Introduction a la connaissance de l'espit humain" and "Fragments and Reflexions et maximes" ([1746-1747] by L. de Clapier Vauvenargues, "Produits de la Civilisation perfectionnée. Maximes et pensées. Caractères et Anecdotes" (1795) N.S. de Chamfort et al. At the end of the XIX — early XX century, the books of aphorisms "Bose weisheit. Aphorismen und spruche" (1882-1885) by F. Nietzsche, "Reading Circle" ("Круг чтения") (1904-1908) and "For Every Day" ("На каждый день") (1906-1910) by L. Tolstoy, "Sprüche und die Widersprüche" (1909) and "Literatur und die Lüge" (1929) by K. Kraus, "Rhumbs" (1926) and "Les Autres Rhumbs" (1934) P. Valery.

Aphorisms should be distinguished from the literary genre of aphorisms, which were never created by their authors in the form of separate works, but were used in texts of other literary genres, from which they were subsequently isolated, systematized and published in the form of collections (as a rule, without the participation of the authors themselves). An aphorism included in the text of a literary work is directly or it is indirectly related to the context, therefore it is not always adequately understood outside the work (especially in cases when it is put into the mouth of a literary personage [5.11]). An aphorism created as a separate work does not require any other texts for its understanding, although it can appeal to their content (including other aphorisms as a literary genre), contradict them, argue them, supplement them, comment, etc.

The use of aphorism as a stylistic means was known to European literature in antiquity. Thus, the poem "Ἔργα καὶ Ἡμέραι" by Hesiod (VIII—VIII BC) consists mainly of teachings, advice and warnings, mainly in the form of sayings of generalized content ("eternal truths"), which are used as a means of convincing the reader that work and its material benefits are the real meaning of human life. Aphorisms are found in many monuments of medieval European literature, starting with the Old English epic poem "Beowulf" (late VII — early VIII century) [5.15] and ending with "The Canterbury Tales" (late XIV

century) by J. Chaucer. One of the most famous examples of the inclusion of aphorisms in a literary text in the literature of the Middle Ages is the widely known work of the Spanish writer X. Manuel's "El Libro de los Enxiemplos del Conde Lucanor et de Patronio" (1335), consisting of five books, where the 2nd, 3rd and 4th books are collections of sayings on the themes of the 51st novella, placed in the first book. Aphorism as a verbal means of expressing thoughts of generalized philosophical content was addressed in their works by all the classics of world literature, most of whom were not aphorist writers (they never created or published books of aphorisms as a literary genre). Aphorisms included in the literary text become widely known and acquire a "second life" thanks to the long tradition of extracting them from the context and collecting them in the form of separate books. This tradition originated in antiquity. The most famous compilation of that time is "Menandri sententiae", a collection of poetic sayings extracted by Menander (about 343 — about 291 BC) from the works of ancient Greek playwrights. This collection was very popular in the ancient world and medieval Europe (it was also translated into Old Slavonic).

Conclusion. The pragmatic understanding of an aphorism as a verbal means of expressing general judgments and universal generalization of reality in the form of a phrase (phrasal text) implies its comprehension by native speakers within a particular kind of discourse, the sphere of speech communication used in a particular social or cultural practice, a field of knowledge (including scientific). The observational understanding of the aphorism is characterized by a high degree of heterogeneity due to significant differences in the chronology of its formation and development, the influence of various national (or international) traditions, various cultural trends and social processes, paradigms of scientific knowledge and linguistic cultures. The empirical understanding of aphorism in modern European aphoristics is differentiated into nine most significant aspects: scientific and philosophical, Literary-philosophical, religious-literary, literary-artistic, literary-journalistic, literary- and national-legal, folk-poetic, poetic-rhetorical, everyday-linguistic. Each aspect of the pragmatic understanding of an aphorism is based on its specific properties and functions (differential features) characteristic of the implementation of an aphorism as a verbal means within the framework of a given social or cultural practice, field of knowledge, etc.

REFERENCES:

1. Akhmedova, S. K. (2021). *Comparative analysis of epic helpers in english and uzbek folklore*. *Scientific reports of Bukhara State University*, 5(3), 91-99. <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol5/iss3/9/>
2. Akramov, I.I. (2022). *The special the special characteristics of the aphorisms of the aphorisms*. *Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 12(12). http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/6448
3. Akramov.I.I.(2022). *Linguistic Simplicity of Aphorisms in English and Uzbek*. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 3(12) <https://www.cajlpc.centralasianstudies.org/index.php/CAJLPC/article/view/633>
4. Gadoeva M.I. *The Expression of Somatizms in English and Uzbek Proverbs // European Conference on Natural Research.—Sweden, 2021. — P. 36-41.* <http://papers.online-conferences.com/index.php/titfl/issue/view/Stockholm>
5. Ivanov E. *Aphorism as a Unit of Language and Speech // EUROPHRAS 2016: Word Combinations in the Linguistic System and Language Use: Theoretical, Methodological and Integrated Approaches, Trier, August 1—3, 2016: Abstracts. Trier, 2016. P. 42.*
6. Rasulov, Z. (2021). *Reduction as the way of the language economy manifestation*. *Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 1(1) http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/2943
7. Rasulov, Z. (2022). *So'z birikmasining axborot-diskursiv mazmuni shakllanishi*. *Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 25(25). http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8363
8. Sulaymonovna, Q. N. (2022). *Frazeologik birliklarning leksik-semantik xususiyatlari*. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 10(12), 354-361. <http://farspublishers.org/index.php/ijessh/article/view/137>
9. *The wisdom of the Quran*. (2008). Moscow: AST; Astrel. (In Russ.).
10. Вейсмань А.Д. *Греческо-русский словарь*. 5-е изд. СПб., 1899.
11. Вернадский В.И. *Научная мысль как планетное явление*. М.: Наука, 1991.
12. Иванов Е.Е. *Лингвистика афоризма*. Минск: Высшая школа, 2018.
13. Логинова. М.Э. *Афоризмы арабских мудрецов / сост. М.: Эксмо, 2008.*
14. Назаров, Е.Д. *Этика: словарь афоризмов и изречений / сост. В.Н. Мелешко. М.: Аспектпресс, 1995.*
15. Оболенский В.Б. *Афоризм как язык философии*. Орел, 2016.
16. Солопова М.А. *Vita brevis: к толкованию первого афоризма Гиппократ* // *Философский журнал*. 2012. № 1 (8). С. 5—25.

TILGA KOGNITIV YONDASHUVNING SHAKLLANISH TARAQQIYOTI

G'aybullayeva Nafisa Izatullayevna,
Buxoro DPI dotsenti, f.f.f.d (PhD)
nafisa.ped@mail.ru

Annotatsiya. Biz bilamizki, hozirgi kunda tilshunoslikda "Kognitiv lingvistika" fani judayam urfga kirdi. Bu fan zamonaviy tilshunoslikda mustaxkam o'rin egallayotgan tilshunoslikning eng dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Kognitiv tilshunoslik psixolingvistika, antropolingvistika, etnolingvistika, sociolingvistika kabi turli sohalar bilan bog'lanilganligi tadqiqotda sanab o'tilgan. Kognitologiya so'zining turli ma'nolari, yo'nalishlari, olib borilgan tadqiqotlar bo'yicha dunyo tilshunosligida Jorj Lakoff, Jonson, Jonson Leyrd, Faukonniyer, Langaker, V. fon Gumboldt, G. Shteyntal, A.A. Potebnya, F. de Sossyur, E. Benvenist kabi olimlar tadqiqotlariga maqolada birma-bir urg'u berib o'tilgan. O'zbek tilshunosligida bu yo'nalish namoyandalari sifatida Sh.S. Safarov, D.U. Ashurova, A.E. Mamatov, G'M. Hoshimovlarning ham tadqiqotlariga ham tavsif berilgan. Kognitiv tilshunoslikning vazifasi til yordamida bilim olish va saqlash, tilni amalda qo'llash hamda uzatish, umuman, til tizimi va tarkibini inson miyasidagi in'ikosi sifatida tafakkur bilan bog'lab, chuqur ilmiy tadqiqot ekanligi nazariy faktlar asosida maqolada asoslangan.

Kalit so'zlar: kognitologiya, tushuncha, konsept, freym, skript, ssenariy, geshtalt, antropologiya, sun'iy intellekt.

Аннотация. Мы знаем, что наука «Когнитивная лингвистика» сегодня очень популярна в языкознании. Данная тема является одной из наиболее актуальных областей языкознания, занимающей прочное место в современном языкознании. Когнитивная лингвистика связана с различными областями, такими как психолингвистика, антропологическая лингвистика, этнолингвистика и социолингвистика. В статье последовательно выделены исследования таких учёных, как Джордж Лакофф, Джонсон, Джонсон Лэрд, Фоконье, Лангакер, В. фон Гумбольдт, Г. Штейнталь, А.А. Потебня, Ф. де Соссюр, Э. Бенвенист. В узбекском языкознании описаны исследования таких учёных, как Ш.С. Сафаров, Д.У. Ашурова, А.Е. Маматов, Г.М. Хошимова. В основу статьи положены теоретические факты о том, что задачей когнитивной лингвистики является приобретение и хранение знаний с помощью языка, использование и передача языка на практике и в целом связь языковой системы и её структуры с мышлением как отражением в мозгу человека.

Ключевые слова: когнитология, понимание, концепт, фрейм, скрипт, сценарий, гештальт, антропология, искусственный интеллект.

Abstract. We know that the science of "Cognitive Linguistics" is very popular in linguistics today. This topic is one of the most relevant areas of linguistics, which occupies a strong place in modern linguistics. Cognitive linguistics is related to various fields such as psycholinguistics, anthropological linguistics, ethno-linguistics and sociolinguistics. George Lakoff, Johnson, Johnson Laird, Fauconnier, Langaker, W. von Humboldt, G. Steintal, A.A. The article consistently singles out the studies of such scientists as Potebnya, F. de Saussure, E. Benveniste. In Uzbek linguistics Sh.S. Safarov, D.U. Ashurova, A.E. Mamatov, G'M. Khoshimov's studies are also described. The article is based on theoretical facts that the task of cognitive linguistics is the acquisition and storage of knowledge with the help of language, the use and transmission of language in practice and, in general, the connection of the language system and its structure with thinking as a reflection. in the human brain.

Keywords: cognitive science, understanding, concept, frame, script, script, gestalt, anthropology, artificial intelligence.

Kirish. Dunyo tilshunosligida o'zining ilk qadamlarini qo'ygan kognitiv tilshunoslik XXI asr boshidayoq lingvistikaning peshqadam sohalaridan biriga aylanib ulgurd. Til tizimini va nutqiy faoliyat mahsuli bo'lgan matn qurilishini shu paytgacha filologik nuqtayi nazardan tahlil qilib kelayotgan bu fan doirasi endilikda idrok etish, bilish, tushunish, tahlil qilish faoliyatlariga oid tushuncha va kategoriyalar bilan kengaydi. Natijada, tilshunoslikning mantiq, psixologiya, bilish nazariyasi kabi kognitiv fan sohalarini bilan

hamkorlikka ehtiyoji yanada kuchaydi. Bu hamkorlik, bir tomondan, tilshunoslikni inson tafakkur faoliyati muammolari bilan shug'ullanuvchi kognitologiya fani tarmog'iga kiritgan bo'lsa, ikkinchidan, tilshunoslikning o'zini yana bir soha – kognitiv lingvistika sohasi bilan boyitdi.

Kognitiv tilshunoslik (inglizcha cognize – bilmoq, anglamoq, tushunmoq) falsafadagi bilish nazariyasi bilan cheklanmay, balki tilni tafakkur bilan bog'lab, uning hosil bo'lishidagi psixologik, biologik va neyrofiziologik jihatlarining ijtimoiy, madaniy, lisoniy hodisalar bilan uzviy aloqasini chuqur ilmiy tadqiq etadi. Ma'lumki, dunyoni, voqelikni bilish, uni idrok etish oddiy hodisa emas. Aslini olganda, bilim tilga nisbatan ancha mavhum, chunki uni jisman kuzatib bo'lmaydi. Bilimning mavjudligi – tilning mavjudligi. Tilning o'zi esa kognitiv tizim faoliyatining mahsulidir va insoniy tarkiblar tafakkur faoliyati tufayli shakllanadi. Ayrim hollarda bilishni to'g'ridan to'g'ri fahmlash, tushunish harakatlari bilan bog'lab qo'yishadi. Shu sababli bilish faoliyati haqida gap ketganda, faqatgina cogitation (latincha), ya'ni «aql, tafakkur» hodisasini tasavvur qilish bilan cheklanmasdan, balki cogitatorium – tafakkur faoliyati shaxsini hamda bu faoliyat bilan bog'liq bo'lgan barcha turdagi nomenal (ijtimoiy, madaniy, lisoniy) hodisalarni ham inobatga olish kerak bo'ladi. Shuni unutmaslik lozimki, tafakkurning o'zi insonning maqsadli faoliyati natijasida hosil bo'lib, u insonlar o'rtasidagi muloqot jarayonida voqelikka nisbatan bildirilayotgan faol munosabatning ifoda topishidir.

Amerikalik psixolog H. Gardner kognitiv fanlar chorrahasida olti fan sohasi (falsafa, psixologiya, tilshunoslik, antropologiya, sun'iy intellekt, nevrologiya) tutashishini va yagona bir ilmiy maqsad – tabiiy va sun'iy tizimlarda bilimning jamlanishi, qayta ishlanishi va qo'llanishi muammolari yechimini izlash bilan band bo'lishini qayd qilgan [7] edi.

Olimlar miyaning chap yarim sharlari nutqiy axborotni qabul qiluvchi va uzatuvchi hududdir. Hamda ular doimo o'zaro murakkab munosabatda ekanligini uqtirishgan [7]. Bu hududlar neyrofiziologlar Brok va Vernike nomlari bilan ataladi. Bu munosabatlarning qanday yuzaga kelganligi va ularning zaminida nimalar turganligini aniqlash uchun dastlab insoniy faoliyatning kognitiv tizimini batafsil o'rganish lozimdir va bu ehtimolning haqiqatga o'ta yaqinligini kognitiv tilshunoslik taraqqiyoti jarayonida o'z isbotini topmoqda [7]. Bilim olish, uni xotirada saqlash hamda amalda qo'llash, uzatish manbai va uni shakllantiradigan vosita – til tizimi kognitiv tahlil obyektidir.

Zero, kibernetika va kompyuter texnologiyalarining jadal rivojlanishi bilan olimlar fikrlash, bilish va tushunish jarayonlariga, shuningdek, ma'lumotlarni ham inson ongida, ham kompyuter tizimida olish, saqlash, qayta ishlash va ifodalash bilan bog'liq muammolarni yangicha talqin eta boshladilar. Ko'pchilik olimlar tilshunoslikda kognitiv yondashuvning paydo bo'lishini Jorj Miller va Filipp Jonson-Leyrdlarning mashhur “Til va idrok” kitobining nashr etilishi bilan bog'laydilar [5]. Uning mualliflari til tizimini va leksikani psixologik jixatdan o'rganuvchi fan “psixoleksikologiya” fanining asoslarini yaratish vazifasini o'z oldilariga qo'ydilar. Kelajak ko'rsatganidek, psixoleksikologiya fan sifatida shakllana olmadi, lekin kognitiv tilshunoslik Miller va Jonson-Leyrd tomonidan taklif qilingan g'oyalar va yondashuvlar asosida yuzaga keldi. Ularning pozitsiyasi assotsiatsiya g'oyalarini qat'iy rad etish bilan tavsiflanadi, ular so'zlar va nutqiy jarayon o'rtasidagi barcha assosiativ aloqalarni tushuntirish emas, balki ularning orqasida yotgan psixologik jarayonlarni o'rganish va tavsiflashni vazifa sifatida o'z oldiga maqsad qilib qo'yadilar. Ushbu tadqiqot leksik darajaga asoslanadi, chunki mualliflar nuqtayi nazaridan, leksik daraja til va idrok o'rtasidagi munosabatlarni ochib berish uchun eng yaxshi imkoniyatlarni ta'minlaydi. Yuqorida keltirilgan olimlar o'zlari anglamagan holda kognitiv lingvistika ibtidosini boshlab berdilar.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

Kognitiv tilshunoslikning rasmiy “tug'ilishi”ni bir vaqtning o'zida kognitiv tilshunoslik bo'yicha birinchi xalqaro konferensiyaga aylangan, 1989-yilning bahorida Duysburgda (Germaniya) o'tkazilgan Xalqaro lingvistik simpozium bilan bog'lashadi. Mohiyatiga ko'ra, kognitiv lingvistika ushbu konferensiyadan avvalroq, 1980-yillarning oxirlarida shakllanib bo'lgan. Kognitiv tilshunoslik maktabi rasman shakllanishi davrida ushbu yo'nalishning tadqiqotlari sifatida Jorj Lakoff, Jonson 1980; Jonson Leyrd 1983, Faukonniyer 1985, Lakoff 1987, Langaker 1987 kabi olimlarning bir qancha ilmiy maqolalari va risolalari tan olingan. Ba'zi boshqa olimlar esa, kognitologiya fan sifatida lingvistik va psixolingvistik tadqiqotlarning nisbatan yangi sohasi sifatida, 1990-yillar boshidagina, ushbu yondashuvga bag'ishlangan birinchi “Kognitiv lingvistika” jurnali nashr etilganda shakllangan degan fikrni olg'a surishadi.

Keyinchalik esa kognitiv tilshunoslik amerikalik kognitiv tilshunoslar Goldberg, Kazenizer, Taylor, Gudson, Maykl Tomasello, Joan Baybi, Andrea Tayler, Yevropada ispan olimlari Kenni R. Koventri, Pedro Guijarro-Fuyentes, ingliz kognitiv tishunoslari Villiam Ugreyd, Yelena Liyeven tomonidan tadqiqotlar obyektiga aylandi va Osiyo mamlakatlarida ham o'z tarafdorlariga ega bo'ldi.

XX asrning o'rtalarida sodir bo'lgan psixologiya va tilshunoslikdagi kognitiv o'rganish o'sha paytdagi insonning barcha xatti-harakatlarini "rag'batlantirish", "munosabat bildirish" va "ko'nikmaga ega bo'lish" nuqtai nazaridan tavsiflovchi hukmron bixeviorizmga javob bo'ldi. Ilmiy yo'nalishni o'zgartirishda U. Nayzer, J. Piaje, G. Saymon, Ye. Tolman, A. Nyuyell kabi psixologlarning ilmiy tadqiqotlari asosiy manbaa vazifasini o'taydi. V.Z. Demyankov ta'kidlaganidek, garchi kognitivistlargacha olimlar barcha biologik turlar uchun umumiy bo'lgan bilishning mantiqiy qonunlarini kashf etishga intilgan bo'lsa-da, yangi yondashuvning kashshoflari kuzatib bo'lmaydigan, ya'ni harakatlar, strategiyalar, ramzlarning mental ifodalari orqali sohaga kirishga harakat qilishdi. Ongning bevosita kuzatilmaydigan ko'rinishlarini o'rganishga qo'yilgan taqiqni olib tashlaydigan mazkur yangi metodologiya kognitivizmning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'lib xizmat qildi.

Natijalar va muhokama

Boldirev N.N. kognitiv tilshunoslikni kognitiv faoliyat tushunchasi bilan uzviy bog'liq deb ta'kidlaydi [2]. Kognitiv faoliyat insonning biror narsa yoki voqelikni idrok etishini amalga oshiruvchi tafakkur jarayonidir. Kognitiv faoliyat bevosita til bilan bog'liq holda kechadi, zero, til vositasida tajriba va bilim almashiniladi, axborot uzatiladi, bilish jarayoni, uning natijalarining aynan shu jihati bilimning lisoniy tizimini, ya'ni uni tartiblashtirish, xotirada saqlashning lisoniy vositalarini o'rganuvchi tilshunoslik fani bilan aloqadordir. Rus tilshunosligida kognitiv tilshunoslikning atoqli vakili Ye. S. Kubryakova quyidagicha fikr bildiradi: "Kognitologiya ko'pqirrali fan sohalaridandir. Uning doirasida shakllangan kognitiv tilshunoslik, o'z navbatida, murakkab vazifa ijrosini ko'zlaydi, zotan lisoniy va bilim strukturalari o'rtasidagi munosabatlar hamda doimiy muqobilliklar tahlili, izohi rejalashtiriladi"[4].

V. fon Gumboldt, G. Shteyntal, A.A. Potebnya, F. de Sossyur, E. Benvenist kabi ko'plab tilshunoslar uzoq yillik muammo bo'lgan mantiqiy fikrlash va tilning o'zaro bog'liqligiga oid tadqiqotlar olib borishgan Shunday qilib, V. fon Gumboldt inson tafakkuri asosan milliy tilning o'ziga xosligi bilan belgilanadi, bu esa, o'z navbatida, xalq ruhining namoyoni hisoblanadi, deya ta'kidlagandi. A. A. Potebnya so'zni g'oyani yaratish va fikrni parchalash vositasi hamda voqelikni tizimlashtirish usuli, deya hisoblagan bo'lsa, E. Benvenist "tildan tashqarida faqat noaniq undashlar, imo-ishoralar va yuz ifodalariga olib keladigan ixtiyoriy impulsar mavjud", deb o'ylagan, zero til shakli fikrni uzatish sharti emas, balki "uni amalga oshirish sharti" deb hisoblab, "mazmun til orqali o'tib, unda muayyan shakl-shamoyilga ega bo'lishi kerak". Aks holda, fikr yoyilib tushunarsiz va noaniq narsaga aylanadi. Shuning uchun kognitiv fanlarda tilshunoslik yetakchi o'rinlarda turadi.

Kognitiv tilshunoslikning vazifalariga quyidagilar kiradi: 1) dunyoni bilish, tushunish va turkumlash jarayonlarida tilning rolini belgilash; 2) universal va alohida tilga xos tushunchalar tizimini tavsiflash; 3) butun jamiyat yoki aniq shaxsning olam manzarasini modellashtirish; 4) tildagi metaforik va metonimik munosabatlarni tadqiq qilish. Hozirgi paytda kognitiv tilshunoslik bir necha yo'nalishlarda, jumladan, semantika nazariyasi, J. Lakoff va M. Jonsonning konseptual metafora nazariyasi, A. Vejbiskayaning madaniyat kalit so'zlari nazariyasi va boshqa nazariyalar asosida rivojlanmoqda.

O'zbek tilshunosligida bu yo'nalish namoyandalari sifatida Sh.S. Safarov, D. U. Ashurova, A. E. Mamatov, G'. M. Hoshimov kabilarni aytib o'tishimiz mumkin. Kognitiv tilshunoslik tilni umumiy kognitiv mexanizm sifatida o'rganuvchi sohadir. Tilshunos Sh.C. Safarovning fikriga ko'ra, "Kognitiv tilshunoslikning vazifasi til yordamida bilim olish va saqlash, tilni amalda qo'llash hamda uzatish, umuman, til tizimi va tarkibini inson miyasidagi in'ikosi sifatida tafakkur bilan bog'lab, chuqur ilmiy tadqiq etishdir"[7].

Professor A. Mamatov til tizimini kognitiv jihatdan tahlil qilish borasida fikr yuritar ekan, shunday deb yozadi: "Kognitiv fan kognisiya (bilish) bilan shug'ullansa, kognitiv tilshunoslik kognisiyaning, ya'ni bilishning tilda aks etishini, verballashuvini tadqiq qiladi. Tilga bo'lgan kognitiv yondashuv – bu til shaklining oxir-oqibat inson ongi, fikri, bilish strukturalarining aks ettirilishidir. Kognitivlik o'z tuzilishiga ko'ra insonning bilish faoliyatiga tayangan barcha tipdagi bilimlarning tizimlashishini ifodalaydi" [6]

Professor D.Ashurova o'z maqolasida kognitiv tilshunoslikning maqsad va vazifalari, o'z yechimini kutayotgan dolzarb masalalarni ko'rsatib o'tadi. Jumladan, hozirgi davrda shakllanib borayotgan kognitiv tilshunoslikning kognitiv fonologiya, kognitiv grammatika, kognitiv leksikologiya, kognitiv semantika kabi [1]. yangi yo'nalishlari vujudga kelganligi ta'kidlanadi. Kognitiv yondashuv asosida so'z turkumlari, til birliklarining kategoriyalarga bo'linishi va konseptualizasiyalashuvi, til va dunyoni bilish kabi tushunchalar yangicha talqinlarga ega bo'ladi. Kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalari tizimidan freym, ssenariy, skript, kategoriyalashtirish, konsept, konseptualizasiya, kognitiv struktura, kognitiv metafora kabilari o'rin

olmoqda. Mazkur yoʻnalishning asosiy tadqiq metodlariga freymlar asosida tahlil qilish, modellashtirish (kognitiv xaritasini yaratish), konseptual tahlil singarilar kiradi.

A.Abdiazizovning taʼkidlashicha, nutqning hosil boʻlishi, uzatilishi, xotirada ongli saqlanishi kabi murakkab hodisalarning markazi miya neyronlari orqali amalga oshiriladi. Tildagi turli birliklarning shakl va mazmunini farqlab, turlicha tushuncha, konseptlar, freymlar yordamida milliy-madaniy va ijtimoiy xususiyatlarni har bir xalq yoki etnos uchun oʻziga xosligini aniqlashda fonologik vositalar katta xizmat qiladi. Inson tili “tovushli, ovoqli” boʻlib, u mazmuni hosil qilishda buyuk ahamiyatga egaligini kognitiv fonetika va fonologiyada oʻrganilishi sababli uni kognitiv tilshunoslikning asosiy tarkibiy qismi ekanligini eʼtirof etish lozim.

Professor Gʻ. M. Hoshimov “Kognitiv tilshunoslik – inson tomonidan borliq dunyo voqeligini til orqali anglanishi, oʻrganilishi, yaʼni konseptlar vositasida uning inʼikos etilishi, his va idrok qilinishi kabi inson miyasida kechuvchi murakkab konseptual jarayonlar bilan bogʻliq muhim yoʻnalishdir” deb taʼkidlaydi [8]. Kognitivistika fani vakillarining fikriga koʻra, hech qaysi bir alohida fan insonning intellektual faoliyatini adekvat tasvirlay olmaydi. Jumladan, mantiq fikrlashning intuitiv, obrazli, sheʼriy va mifologik nuqtai nazaridan tashqari faqat ayrim shakllarini koʻrib chiqadi. Psixologiya fikrlash jarayonlarining natijalariga emas, balki ularning neyronlar darajasida substratga bogʻliqligiga qarab kechishiga va moddiy jihatlari eʼtibor beradi. Epistemologiya va gnoseologiya (bilishning obʼyektiv realligi) esa, aksincha, oʻta mavhum, aniq fikrlash vositalaridan va uni biror bir belgilar tizimi orqali obʼyektivlashtirish usullaridan uzoqdir. Ularning xulosalari faqat bilishning universal qonunlariga taalluqlidir, kognitivistika fani esa “dunyo va uning mohiyatini turkumlash jarayonlarini, bilim tuzilmalarini, dunyoning aksiologik tizimlarini, manzaralari va modellarini shakllantirish”ni oʻrganish vazifasini koʻndalang qoʻyadi.

Xulosa. Insonning kundalik voqea-hodisalarga munosabati tilning kognitiv nazariyasining amalda qoʻllanishi bilan uzviy bogʻliqdir. Zotan, biz yillar davomida hosil boʻlgan hayot tajribamiz, bilim va koʻnikmalarimiz asosida voqelikdagi u yoki bu tarzda mavjud boʻlgan narsa-predmetlar, voqealar, hodisalar haqida fikrlay olamiz va ana shunga tayangan holda oʻzaro soʻzlashuv jarayonida nutqimiz bekamu koʻstligiga erishamiz. Hozirgi zamon tilshunosligida kognitiv yoʻnalish leksik-semantik sathdagi tahlillar bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, unga koʻra til umumiy kognitiv mexanizm boʻlishi bilan birga, kognitiv qurol tarzida axborotning taqdimotini, kod yordamida uzatish va oʻzgartirish vazifasini bajaruvchi belgilar tizimi hamdir.

Kognitiv tilshunoslikda insonga xos boʻlgan kognitiv tuzilma va usullar yordamida axborotni toʻla egallab olish mexanizmlari oʻrganiladi. Zero, intensivlikni ifodalovchi soʻzlar ham borliq haqidagi bilim va tasavvurlarni ifoda etishga xizmat qiladi.

Soʻz maʼnosini anglashda faqat uning semantik tuzilmasini bilishimiz kamlik qiladi. Biz muayyan tilda soʻzlashuvchi odamlarning tafakkur xususiyatlari, fikrlash tarzlari va dunyoni til unsurlari yordamida bilish xususiyatlaridan ham xabardor boʻlishimiz lozim. Chunki mazkur vazifalarni soʻzlarning sof lingvistik tahliliga yuklash qiyin. Bu esa til hodisasining tabiatini, mohiyatini chuqurroq tushunish uchun unda soʻzlashuvchining borliqni bilishi va uni ongida “pishirib”, oʻz tilida (nutqida) tinglovchiga bekam-koʻst uzatishi bilan bogʻliq masalalarni ham tadqiqotlarimiz kun tartibiga qoʻyishni talab qilmoqda. Yuqoridagilar bilan bir qatorda yana shuni ham taʼkidlash lozimki, bugungi tilshunosligimizda freym, skript, ssenariy, geshtalt kabi oraliq til birliklarini oʻrganishga eʼtibor ortib bormoqda. Buning asosiy sababi kognitiv tilshunoslik muammolarining tadqiqotlarimiz mundarijasidan oʻziga munosib oʻrin olganligidir.

ADABIYOTLAR:

1. Ашурова Д. У. *Связь вузовских курсов с современными направлениями лингвистики // Филологиянинг долзарб муаммолари: Маъруза тезислари. – Тошкент, 2008. – Б.87-99*
2. Болдырев Н.Н. *Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии. – Тамбов: Изд-во ТГУ им.1987. – С.43-47*
3. В. Иванов. *Чётные и нечётные ассцети мозга знаковых систем. М., 1998, – С.180-193*
4. Кубрякова Е. С. *О когнитивной лингвистике и семантике термина “когнитивный” // Вестник Воронежского государственного университета Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – Воронеж, 2001. 90.с*
5. Миллер Ж. *Магическое число семь плюс или минус два. О некоторых пределах нашей способности перерабатывать информацию // Инженерная психология. М.: Прогресс, 1964. С. 192–225.*

6. *Маматов А. Э. Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада? // Тилишуносликнинг долзарб масалалари: Проф. А.Нурмонов таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий -амалий анжуман материаллари. – Андижон, 2012. – Б. 212-219.*
7. *Сафаров Ш. С. Когнитив тилишунослик. – Жиззах: Санзор, 2006. – .91-96.*
8. *Хошимов Г. М. К теории концептов и их таксономики в когнитивной лингвистике // Систем-структур тилишунослик муаммолари. Филология фанлари доктори, профессор Н.К.Турниёзов таваллудининг 70-йиллигига бағишланган Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. – Самарқанд, 2010. – Б-56-59.*

O'ZBEK BADIY ADABIYOTIDA XUNUKLIK TUSHUNCHASINING IFODALANISHI

Raxmatova Mehriniso Musinovna,
Buxoro davlat universiteti
Ingliz tilshunosligi kafedrasida dotsenti
m.m.raxmatova@buxdu.uz

Inoyatova Dilnoza Ilxomovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti
Xorijiy tillar kafedrasida o'qituvchisi
inoyatovadilnoza97@gmail.com

Annotatsiya. Hozirgi kunda til va madaniyatning bog'liqligi, tilning madaniyatda, madaniyatning esa tilda namoyon bo'lishini o'rganuvchi lingvokulturologiya yo'nalishini tadqiq qilish va rivojlantirish zarurati jadallasharkan, ushbu sohada muhim ahamiyat kasb etgan konseptlarning til xususiyatlarini tahlil qilish, o'rganish g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqola o'zbek milliy madaniyatida xunuklik konsepti lisoniy xususiyatlarining qiyosiy tahlilini o'rganishga qaratilgan bo'lib, ular o'zbek badiiy asarlari aniqroq aytganda Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" asari tahlili asosida ko'rib chiqiladi. Asosiy e'tibor xunuklik konseptining antroposentrik va aksiologik yondashuv asosida misollar bilan yoritib berilishiga qaratilgan. Tahlillar nafaqat o'zbek badiiy asari, balki tilning izohli lug'atlari asosida olib borilgan. Maqolada o'zbek milliy madaniyatida xunuklik konseptining til xususiyatlari shaxs, joy, ovoz va harakat tasvirida ifodalanishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: xunuklik, leksik birlik, konsept, freym, tushuncha, lingvokulturologiya, lisoniy xususiyatlar.

Аннотация. В настоящее время ускоряется необходимость исследования и развития направления лингвокультурологии, изучающего взаимосвязь языка и культуры, проявление языка в культуре, культуры в языке, важное значение имеет стих. Данная статья направлена на изучение сопоставительного анализа языковых особенностей концепта безобразия в узбекской национальной культуре, и они рассматриваются на основе анализа узбекских художественных произведений, а именно произведения Абдуллы Кадири «Минувшие дни». Основное внимание уделяется объяснению понятия безобразия на примерах с опорой на антропоцентрический и аксиологический подход. Анализ проводился не только на основе узбекских художественных произведений, но и по толковым языковым словарям. В статье анализируется выражение языковых особенностей концепта уродства в узбекской национальной культуре в образе человек, место, голос и движение.

Ключевые слова: уродство, лексическая единица, концепт, фрейм, понимание, лингвокультурализм, языковые особенности.

Abstract. Currently, the need to research and develop the direction of linguo-cultural studies, which studies the relationship between language and culture, the manifestation of language in culture, and culture in language, is accelerating. the verse is important. [2] This article is aimed at studying the comparative analysis of the linguistic features of the concept of ugliness in Uzbek national culture, and they are considered based on the analysis of Uzbek works, more precisely, Abdulla Qadiri's work "The Past Days". The main focus is on explaining the concept of ugliness with examples based on the anthropocentric and axiological approach. The analyzes were carried out not only on the basis of Uzbek fictions, but also on the explanatory dictionaries of the language. The article analyzes the expression of the language characteristics of the concept of ugliness in the Uzbek national culture in the image of a person, place, voice and movement.

Keywords: ugliness, lexical unit, concept, frame, understanding, linguoculturalism, linguistic features.

Kirish. O'zbek tili izohli lug'atining besh tomidan xunuklik konseptini ifodalovchi leksik birliklar birma-bir tahlil qilinganda, xunuklik nafaqat inson tashqi qiyofasiga nisbatan balki, uning ichki dunyosi, xarakteri, xulq-atvorida mavjud chiroyli hisoblanmaydigan jihatlarga nisbatan ham ishlatiladi. Shunga asoslanib, shaxs tasviridagi xunuklikni bildiruvchi so'zlar ikki guruhga ajratiladi: 1) inson tashqi

ko'rinishining chiroyli emasligini ifodalovchi va 2) inson xarakterining xunukligini bildiruvchi leksik birliklar. Masalan, *badnamo, badbashara, badnusxa, badsurat, badro'y, do'ngpeshona, tasqara, badqovoq* kabi sifat turkumidagi so'zlar, *baqa, chandiq, xunuklik* kabi ot so'z turkumidagi va *burushmoq, tirtaymoq, torsillamoq, to'rsaymoq, xunuklashmoq, qo'pollashmoq* singari fe'l so'z turkumidagi so'zlar inson yuz qismidagi go'zal bo'lmagan jihatlar va shu xunuklashish holatini ifodalaydi. Morfologik tahlillardan shu aniqlandiki, shaxsning tashqi ko'rinishidagi xunuklik o'zbek tilida asosan sifat, ba'zan ot va qisman fe'l turkumidagi so'zlar bilan tasvirlanadi. Ularning aksariyati so'zning birinchi va qisman ikkinchi ma'nolari orqali ifodalanadi.

Insonning haqiqiy go'zalligi uning ichki dunyosi bilan belgilanganidek, uning xulq-atvoridagi kamchiliklar ham qalb dunyosining xunukligini ko'rsatadi. [3] Tadqiqotimiz davomida, 100 ga yaqin o'zbek tilining izohli lug'atidagi so'zlar inson xarakteridagi chiroyli bo'lmagan jihatlarni tasvirlashda foydalaniladi. Masalan, *axloqsiz, badbin, badkor, badxayol, badbin, badxulq, beadab, bezbet, beibo, buzuq, didsiz, yengiltak, iymonsiz, ibosiz, yengiltak* kabi sifat turkumidagi, *badfe'llik, yengiltaklik, lafzsizlik, nobakorlik, nomussizlik, uyatsizlik, takasaltanglik, uyatsizlik, fohishabozlik* kabi ot turkumidagi so'zlar shaxs xakteri va undagi xunuk holatlar uchun ishlatiladi. Yuqoridagi keltirilgan misollarda aksariyat so'zlar tojik tilidan o'zlashgan –bad, -no, -be old so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida yasalgan yasama so'zlar hisoblanadi. Ularning aksariyati so'zning birinchi va qisman ikkinchi ma'nolari bilan xunuklik konseptining freymini hosil qiladi.

Inson ko'zini tasvirlovchi *zag'chako'z (ko'zi ko'k odam)* [4] o'zbek milliy madaniyatida chiroylilik belgisi hisoblanmaydi. Masalan, M.Osimning "O'tror" asaridagi tasvirda: "Eshikdan tishlari tushib, lablari ichiga kirib ketgan kampirdahan zag'chako'z bir chol kirib ta'zim qildi" [4], zag'chako'z xunuklikni ifodalashda ishlatilgan. Ammo, yevropa mamlakatlarida, xususan, Fransiya, Angliya, Germaniyada ko'k rangli ko'zlar chiroylilik belgisi sanaladi. Demak, bir madaniyat doirasida xunuklik hisoblangan jihat, boshqa bir madaniyatda aksincha chiroyli bo'lishi mumkin. Bu til va madaniyat va ular orqali tushuniladigan konseptning turli talqin qilinishining isbotidir. Xulosa qib aytganda, xunuklik konsepti shaxs tasvirida asosan sifat, ot va ba'zan fe'l so'z turkumlari orqali ifodalandi va konsept atrofida birlashadigan leksik birliklarning aksariyati sodda yasama so'zlar sanaladi. Bundan tashqari, bir konsept turli madaniyatlar orasida turlicha talqin qilinishi mumkin va buni xunuklik misolida o'zbek va yevropa madaniyati qiyosida ko'rdik.

O'zbek tilining izohli lug'atida "xunuklik" – ko'rimsizlik; chiroyli emaslik; "xunuk": 1) salqin, sovuq, yoqimsiz; 2) ko'chma ma'noda jirkanch; 3) ko'chma ma'noda qo'rqinchli degan ma'nolarda izohlanadi. [5] Abdulla Qodiriy insonning tashqi ko'rinishi, nutqi, xulqi, harakatidagi xunuklikni turli so'z turkumlari, asosan, sifat (cho'tir, ko'rimsiz, qattiq, dahshatli), ot (to'ng'iz, maxluq, shayton, habis), otlashgan sifat (buzuqi), ravish (vahshiylarcha) va ba'zan esa o'xshatish usulidan (yerdan bichib olg'andek, ko'zi qoqqan qoziqdek, qirq yillik og'riganlardek, ukkinging ko'zidek, albastilardek), so'z birikmalari, metaforalar orqali mohirona tasvirlab, asarda ta'sirchanlikni, bo'layotgan voqealar va asardagi qahramonlar qiyofasini kitobxonlar ongida yaqqol namoyon bo'lish darajasini yanada oshirgan. Quyida xunuklikning eshitish va ko'rish orqali his qilinishi bo'yicha tahlili beriladi.

Tovush bilan his qilinadigan xunuklik konsepti

O'zbek tili shu qadar boyki, bir tushunchani har xil so'z turkumlari, metaforalar orqali judayam ta'sirli ifodalash mumkin. Buning yorqin isbotini asardagi quyidagi parchada ham yaqqol sezish mumkin: "Hoji so'zini tugata olmadi, hojining ters so'zlariga chidolmagan Azizbek *vahshiylarcha* baqirdi" [1]. O'zbek tilining izohli lug'atida vahshiy so'zi yirtqich ma'noda qo'llanilishi aytilgan [5]. Tabiiyki, vahshiy deganda inson ko'z oldiga judayam yovuz va xunuk timsol gavdalanadi. Shuning uchun, vahshiy so'zi inson xarakterini va xulqini yomonligini ifodalash uchun ishlatiladi. Ushbu jumlada esa *vahshiylarcha-ravish so'z turkumi* baqirish harakat bildiruvchi so'zning judayam baland, qo'rqinchli va inson qulog'iga yomon eshitiladigan darajada xunukligini ta'kidlash uchun mohirona qo'llanilgan. Abdulla Qodiriy bundan tashqari, nutqdagi yomon, qo'pol so'zlarga ham xunuklik belgisi sifatida qaraydi: "...bizning Homidboy shunaqa qo'lansa gaplar uchun yaratilg'an odam" [1].

Qo'lansa sifat so'z turkumi o'zbek tilining izohli lug'atida ko'chma ma'noda "yoqimsiz", "xunuk" [5] ma'nolarida inson nutqidagi beodob, xunuk gaplarning aytilishiga nisbatan ishlatilishi yozilgan. Muallif ham aynan o'z qahramonining qo'pol va xunuk so'zlashini aynan shu so'z orqali tasvirlaydi.

Shuningdek, Qodiriy asar qahramonlarining xunuk tovush chiqarishlarini ifodalash uchun taqlid so'zlardan ham foydalangan: "*Xi, xi, xi, ahmoq. Toshkandan bo'lmay Qorategandan bo'lsinmi?*". Ushbu

barchadagi *Xi, xi, xi-* tovushga taqlid soʻzi orqali kitobxon qahramonning quloqqa yoqimsiz eshitaladigan tarzida kulayotganini his qiladi. [1; 156-bet]

Qodiriy yana bir oʻrinda ovqatlanganda etiket qoidalariga toʻgʻri kelmaydigan xunuk tarzda shapillatib yeyayotgan qahramon tasvirini taqlid soʻzi orqali ifodalaydi: “Ichkaridan kimdir *shap-shap* etib chaynar edi”. [1; 237-bet]

Ovozning xunukligi

Ot	Sifat	Feʼl	Taqlid
Dagʻallik(2)	Magʻzava 1	Ayuhannos solmoq (1)	Ar-ar(1)
		Alaybalay demoq (1)	
		Aljimoq(1)	
		Ar-ar qilmoq(1)	
		Valaqlamoq(1)	
		Javramoq(1)	

Koʻz bilan koʻrib his qilinadigan xunuklik konsepti

Qodiriy, qahramonlarning tashqi koʻrinishidagi koʻrimsizlikni tasvirlash uchun sifat soʻz turkumidan unumli foydalangan. Xususan, asarda Homidning tasvirini quyidagicha beriladi: “...ikkinchisi: uzun boʻylik, qora choʻtir yuzlik, chagʻir koʻzlik, chuvoq soqol, oʻttuz besh yoshlarda boʻlgʻan koʻrimsiz bir kishi erdi”. [1; 384-bet] Ushbu tasvirda xunuklik: *choʻtir, koʻrimsiz* sifatleri orqali ifodalangan.

“Oʻtgan kunlar” asarida qahramonlarning tashqi qiyofasini tasvirlanishida xunuklik konseptining oʻxshatishlar orqali ifodalanishiga koʻp duch kelish mumkin. Masalan, Kumushga Homid tomonidan yozilgan maktubni keltirib bergan xotin tasvirida bunga guvoh boʻlamiz: “Ul *yerdan bichib olgʻandek* pak-pakana, burni yuzi bilan barobar deyarlik tep-tekis, *koʻzi qoqqan qoziqdek* chup-chuqur, ogʻzi qulogʻi bilan qoshiq solishar darajada juda katta, yuzi qirq yillik ogʻriganlardek sap-sariq, qirq besh yoshlar chamasi bir xotin edi” [1; 167-bet]. Ushbu parchada *yerdan bichib olgʻandek, koʻzi qoqqan qoziqdek, qirq yillik ogʻriganlardek* kabi oʻxshatishlar orqali kitobxon koʻz oʻngida chiroyli boʻlmagan koʻrimsiz ayol namoyon boʻladi. Buni Kumushning xotinni koʻrgandagi holatidan ham bilish mumkin: “Kumushbibi oʻzi tomonga kelguchi bu *dahshatli* xotinni umrida birinchi koʻrishi edi” [1; 178-bet]. *Dahshatli* xotin birikmasida ham xunuklik tushunchasi *dahshatli-sifat soʻz turkumi* orqali ifodalangan. Yana bir oʻrinda, inson tashqi qiyofasidagi chiroyli boʻlmagan qismlar oʻxshatish usuli orqali yanada taʼsirchan ifodalangan: “Yigirma ikki yoshlar chamasi boʻlgʻan bu yigit sariq tanlik, *ukkining koʻzidek* chaqchayib, oʻynab va yonib turgan qizil koʻzlik, yuziga *parchinlangandek* yuza (*puchuq*) burunlik, manglayi qancha tashqarigʻa oʻsib chiqqan boʻsa, yuzi oʻshancha ichkariga kirib ketgan, qisqasi vaqtsizroq yaratilib qolgʻan bir *maxluq* edi”. Sodiqlik tasvirini oʻqiyotgan kitobxon muallifning soʻz ustaligiga qoyil qolmasdan iloji yoʻq. Oʻxshatishlar, sifat va ot soʻz turkumlari yordamida qahramonning koʻrimsizligi ajoyib tasvirlangan.

Oʻxshatishlar orqali xunuklik konseptining ifodalanishi quyidagi parchada ham davom etadi: “...*pakana* xotin goʻyo onalarning “*ziyondosh albasti*”laridek *xunuk* qiyofada yigitga qarab yugurib kela boshladi”. *Pakana, xunuk* sifatleri, *albastilardek* oʻxshatishi Sodiqlik onasi tasvirida kitobxonda salbiy estetik baho uygʻotadi. Yana bir oʻrinda “*idek sovuq koʻringan*” qipchoq bachcha [1; 278-bet] deb taʼriflanayotgan Normuhammad tasvirida ham oʻxshatish orqali xunuklik mohirona ifodalangan.

Shuningdek, xulqdagil illatlarni ifodalash uchun *buzuqi otlashgan sifatdan* yana bir oʻrinda foydalanilgan: “Albatta, biz oʻsha *buzuqilarning* jazolarini berarmiz” [1; 200-bet]. Kitobxon ushbu jumlaning oʻqiganda, koʻz oldida xunuk xislatli inson gavdalanadi. Har bir holatda badiiylikni, estetik taʼsirchanlikni oshiruvchi bu kabi misollarda soʻzning qanchalik oʻrinli qoʻllash muhimligi va tilning imkoniyatlari naqadar kengligiga guvoh boʻlish mumkin. Quyida, shaxs koʻrinishidagi xunuk va chiroyli boʻlmagan holatlarni bildiruvchi soʻzlar soʻz turkumlari kesimida taqdim etilgan.

Shaxs tashqi koʻrinishini ifodalovchi xunuklik:

LINGUISTICS

Ot	Sifat	Fe'l
Baqa(2) Xunuklik 1 Chandiq 2 Qo'pollik 1	Badbashara(1),Badburush(1),Badnamo(1),Badnusxa (1),Badro'y(1), Badsurat(1) Badqovoq(1), Baqaloq, Do'ngpeshona(1),Yoqimsiz(1), Zag'chako'z (1),Lappos (1),Lo'mbozday 1,Mardak (1), Murdor (1) Puchuq (1), Savatbosh (1),Tanqaburun (1), Tasqara (2) ,Taxtakachday (2),Fayzsiz(1)Xumbosh (1),Xumkalla 1,Xunuk Burushiq(1)Chiroyisiz (1), Shumshuk 1 Yumaloq(4,Yalmog'iz 1Qiltiriq Qo'shburun 1Qo'pol, G'unda (1),Husnsiz	Burushmoq(1) Tirtaymoq 1 Torsillamoq 2 To'rsaymoq 1 Xunuklashmoq 1 Qo'pollashmoq 1

Insonga xos harakatlarning ham chiroyli emasligini tasvirlash uchun *xunuk*so'zining ishlatilganligiga quyidagi parchada guvoh bo'lamiz: "puchuq xotin Homidning yonig'a o'lturib, *xunuk* bir iljayish bilan so'radi".

Harakatning xunukligi

Ravish	Fe'l
Alpang-talpang 1 Lapang-lapang 1 Liking-likang 1	Lapanglamoq 1,Dag'allashmoq(1) Jarillamoq(1),Shallaqilik qilmoq(1) Jilpanglamoq(1),Jirtillamoq(1) Lallaymoq 1,Likillamoq 1 Lo'killamoq 1,Razillashmoq 1 Talpanlamoq 1,Tarvaqaylamoq 1 Qabihlashmoq 1,Qiypanglamoq 1 Qilpanlamoq 1,Qiltanglamoq 1 Qo'nqaymoq 1

Kishi xarakteridagi xunuk illatlar tabiiyki uning ichki dunyosi chiroyli emasligini ko'rsatadi. Homidning ham ana shu illatlari orqali naqadar tuban kishiligini ko'rsatish uchun salbiy bo'yog'i kuchli bo'lgan "vijdonsiz, to'ng'uz", "shayton bolasi", "'habis" (yaramas, nopok) so'zlaridan foydalaniladi. Boshqa o'rinda esa Homidni "tiynati (xulq) *buzuq*" [1; 257-bet]. deya ta'riflaydi. Bu ham uning xulqidagi xunuk illatlarga ishora qiladi. Keyingi o'rinlarda ham yozuvchi insonning xarakteri va xulqining yomonligi, xunukligiga ishora qilib insonga nisabtan tabiatan yovvoyi va xunuk timsolni gavdalanitiruvchi *to'ng'iz* ot so'z turkumini qo'llaydi: "Bular qora choponning dushmanlaridan bo'lgan ikki to'ng'izning gavdalari" [1; 206-bet].

Ko'rimsiz so'zi inson tasviridan tashqari predmetlarda ham xunuklikning ifodalanishi uchun qo'llanilishi mumkinligini quyidagi parchada ko'rish mumkin: "kunbotishg'a qarab qurilg'an ikkita *ko'rimsiz* bir betlik eshiklaryuzlariga yopiq holda edilar".

Xulosa. Yuqoridagi tahlillardan shuni tushunish mumkinki, Qodiriy qalamiga mansub "O'tgan kunlar" asarida xunuklik konsepti turli so'z turkumlari, asosan, sifat, ot, otlashgan sifat, ravish va ba'zan esa o'xshatish usulidan ham foydalangan holda badiiy ta'sirchanlikni oshirish va tasviriylikni kuchaytirish uchun ifodalangan. O'zbek romanchiligining durdona asarlaridan bo'lgan ushbu asarda darhaqiqat, har bir so'z o'rinli qo'llanilgan. Ushbu tadqiqotda, faqat xunuklik tushunchasining ifodalanishiga urg'u berilarkan, birgina shuning o'zi tilning serqirraligi, uning imkoniyatlari cheksizligini ko'rsatadi. Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, til imkoniyatlaridan samarali foydalangan holda bir tushunchani turli so'z turkumlari orqali ifodalab, yozma va og'zaki nutqdagi g'alizlikdan qochish va badiiylikni oshirish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. A. Qodiriy. *O'tkan kunlar.-T.: "Sharq", 2007*
2. Maxmudov N. *Tilning mukammal tadqiqi yullarini izlab...// O'zbek tili va adabiyeti, 2012, 5-son*
3. Safarov Sh. *Semantika. –Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2013.B. 92.*

LINGUISTICS

4. To‘xliyev N. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati*: - T.: O‘ 16 "O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.-680 b.
5. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati (IV jild)*. Toshkent: „O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi“ Davlat ilmiy nashriyoti. 2008.-608 b
6. Raxmatullayev Sh. *Semema – mustaqil til birligi//O‘zbek tili va adabiyoti*. – 1984, № 5. – B. 17-24.
7. Azizov U. *Two perspectives on linguistics in Uzbekistan: Implications for teaching, analysis and research*. – Tashkent: www.journa.fledu.uz

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ҚЎШМА СЎЗЛАРДА УРҒУНИНГ АҲАМИЯТИ

*Қутлиева Мухайё Фуломовна,
Бухоро давлат университети
Факультетлараро хорижий тиллар
кафедраси ўқитувчиси
m.g.qutliyeva@buxdu.uz*

Аннотация. Ушбу мақолада инглиз ва ўзбек тилларидаги қўшма отлар ва уларда урғунинг қўлланилиши ёритилган. Қўшма отларнинг фонетик хусусиятлари уларни сўз бирикмасидан фарқлашда белги бўлиб хизмат қилиши мумкин. Инглиз тилида қўшма отлар асосан битта кучли урғу олади, баъзи ҳолатларда бир урғу сўзнинг ички маъносини ажратиши учун ҳам ишлатилади. Ўзбек тилида эса қўшма отлар бир асосий урғуга бўйсунди, логик урғу ҳам қўшма отларга бутунлигича тушади, компонентларига эмас. Сўз бирикмасида эса таркибидаги ҳар бир сўз урғули бўлади. Шу жиҳати билан ҳам қўшма от сўз бирикмасидан фарқланиб туради. Инглиз ва ўзбек тилларида урғунинг қўлланилишидаги фарқлар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: қўшма сўз, фонетика, график, сўз бирикмаси, синтактик, компонент, урғу.

Аннотация. В этой статье обсуждаются сложные слова в английском и узбекском языках и использование в них ударения. Фонетические особенности сложных существительных могут служить знаком отличия их от словосочетания. В английском языке составные существительные обычно имеют одно сильное ударение, а в некоторых случаях одно ударение используется для выделения внутреннего значения слова. В узбекском языке сложные существительные подвергаются одному основному ударению, а логическое ударение падает на сложные существительные в целом, а не на их составные части. Каждое слово во фразе имеет ударение. В этом отношении сложное существительное отличается от словосочетания. Анализируются различия в употреблении ударения и их особенности в английском и узбекском языках.

Ключевые слова: сложное слово, фонетика, графика, словосочетание, синтаксис, компонент, ударение.

Abstract. This article discusses compound nouns in English and Uzbek and the use of stress in them. The phonetic features of compound nouns can serve as a sign in distinguishing them from a word combination. In English, compound nouns usually have one strong stress, and in some cases, one stress is used to distinguish the inner meaning of the word. In the Uzbek language, compound nouns are subject to one main stress, and the logical stress falls on compound nouns as a whole, not on their components. Each word in a phrase is stressed. In this respect, a compound noun differs from a phrase. Differences in the use of stress in English and Uzbek, their specific features are analyzed.

Keywords: compound word, phonetics, graphics, word combination, syntactic, component, stress.

Кириш. Қўшма сўз билан сўз бирикмасини фарқлаш ғоят қийин ва мураккаб бўлишига қарамадан тилшуносликда бу муаммо юзасидан талай ишлар қилинган. Улардан бири О.С.Ахманованинг «Сўз билан сўз бирикмасини фарқлаш ҳақида»ги докторлик диссертациясидир. Қўшма сўзларни сўз бирикмасидан фарқлашда семантик, грамматик (маъно ва шакл) белги билан бир қаторда фонетик белгига ҳам асосланилади [5]. Қўшма сўзларнинг характерли хусусиятларидан бири шуки, улар бир асосий урғуга бўйсунди ва у охириги элементнинг сўнгги бўғинида бўлади. Сўз бирикмаси таркибидаги ҳар бир сўз урғули бўлади. Инглиз тилида бириктирувчи урғунинг борлигини яхлитликнинг аниқ кўрсатувчи хусусиятларидан деб ҳисоблаш мумкин: ‘bluebell (қиёсланг: ‘blue ‘bell), ‘blackboard (қиёсланг: ‘black ‘board).

Асосий қисм. Агар сўзда фонетик хусусият етарлича мавжуд бўлмаса, ундай ҳолатларда қўшма сўзни сўз бирикмасидан ажратувчи муҳим омил унинг элементларини ташкил этувчи боғланишлик даражаси ҳисобланади. Агар биз қўшма сўзларнинг сўз бирикмаларидан ўсиб чиққанлигини инобатга

олсак, уларнинг ҳосил бўлиш қолипларидаги грамматик тобеликни учратишимиз мумкин. Масалан: кўш тирноқ–кўштирноқ.

Кўшма сўз юзага келиши учун эса биттадан ортиқ лексик бирлик ўз мустақиллигини йўқотиб, семантик, фонетик (ёзувда график), синтактик жиҳатдан яхлитланиб, бир сўзга тенглашуви керак. Аммо шундай яхлитланиш содир бўлганини амалда исботлаш кўпинча қийин бўлади.

Шубҳасиз (алоҳида шаклланган) бирикма тўғрисида асосий урғу ва қисмларнинг эркин бириккан ва уларни чегараланмаган алмаштиришга олиб келувчи бирикишлар мавжудлигидагина гап юритиш мумкин: ‘milk ‘jug, ‘water ‘jug, ‘glass ‘jug, ‘china ‘jug; e’mergency ‘exit, e’mergency ‘ration, e’mergency ‘landing, e’mergency ‘store. ‘Glass ‘bottle, ‘stone ‘bottle, ‘water ‘bottle, ‘milk ‘bottle каби бирикмаларни кўриб чиқар эканмиз, уларнинг қисмларини эркин алмаштириш мумкинлигини кўрамиз, лекин «bluebottle» «гўшт пашшаси» сўзининг таркибидаги қисмларини эркин алмаштириш мумкин эмас. Бу бирикма бир асосий, бириктирувчи урғуга эгадир: ‘blue bottle сўзининг маъноси уни ташкил қилувчи қисмлар маъносидан иборат эмас, у идиоматикдир. Бу белги хусусиятларнинг барчаси ‘blue bottle сўзини кўшма сўзлар сирасига киришига асос бўлади. Элементларнинг эркин алмашинуви бўлмаган ҳолатларда иккита урғунинг борлиги ажратиб ёзишлик хусусияти бўла олмайди (‘fountain ‘pen). Агар биз steelpen, goldpen бирикмаларининг қисмларини эркин алмаштириш мумкин деб ҳисобласак, fountain ‘pen га нисбатан бундай дейиш мумкин эмас. Худди шуни ‘hay ‘fever (қиёсланг: ‘hay-making, ‘haymarket) га нисбатан ҳам айтиш мумкин.

Шунингдек, ‘fountain‘pen туридаги сўзларни кўшма сўзга тааллуқли дейишга асос бор. Бироқ, бу масалада ҳали бартараф қилинмаган бир қанча муаммолар мавжуд. ‘Fountain‘ pen сўзини кўшма сўзлар сирасига киритиш мумкин, чунки унинг биринчи элементи ‘fountain оти қисман ўзгарган. Унда (узлуксизлик) маъно компоненти сақланган. Лекин ambulance car бирикмасини кўшма сўз деб бўлмайди, чунки унинг қисмлари ўз лексик маъносини тўла сақлаб қолган.

Ўзбек тилида кўшма отлардаги фонетик ўзгаришларни куйидаги ҳолатларда кўришимиз мумкин: искаптопар, билагузук, Сотволди, босволди (қовун тури). Кўп кўшма отларнинг яхлитлигини урғунинг битталиги белгилаб беради. Буни куйидаги мисолда кўришимиз мумкин. Масалан: ‘blackboard‘black ‘board ‘blackbird ‘black ‘bird ‘strong-box ‘strong ‘box Кўп кўшма отларнинг фақат биринчи элементи урғу олади. Масалан: ‘copy-book, ‘football, ‘holiday, ‘raincoat, ‘tea-cup, ‘time-table, ‘trolley-bus.

Баъзи тилларда сўзлар бита кучли урғу олиши билан характерланади. Худди шу нарса кўшма отларни сўз бирикмасидан фарқлашда хизмат қилади. Инглиз тилида кучли урғу одатда биринчи компонентга тушади, иккинчи компонент эса кучсизроқ урғу олиши билан характерланади. қиёсланг: ‘door-knob «эшик дастаси», ‘crkeer «ремонт» (таъмир). Баъзи кўшма отлар юқорида кўрсатилган қоидани қабул қилмайди ва уларнинг иккинчи компонентлари урғусиз бўлади. Қиёсланг: gentleman «жентльмен» (назokatли одам), Frenchman «француз», milkman «сут сотувчи» каби кўшма отлардаги иккинчи ўзак «man» бир хил бўлишига қарамадан, gentleman [‘jɛntlmn] , Frenchman[‘frentmn] сўзларида биринчи элемент кучли урғу олади. Milkman [‘milk,mən] сўзида эса биринчи элемент кучли, иккинчиси эса кучсиз урғу олганлиги сабабли аввалги иккита сўздан фарқланади. Кўшма отнинг баъзи типлари, асосан компонентлари равиш ва предлогдан иборат бўлганларида урғу иккинчи компонентга тушади: without, ...сиз, урон,...га, устига. Шу сабабли агар сўз бирикмаси таркибидаги сўзлар ҳар доим кучли урғу олиши билан характерланса, кучсизроқ урғу билан қўлланиладиган сўзларга биз кўшма отнинг компоненти сифатида қараймиз. Масалан: ‘ice-cream [‘ajs-,kɹijm] «музқаймоқ» кўшма от, лекин ‘ice cream [‘ajs ‘kɹijm] – сўз бирикмаси. Бу икки сўз орасидаги денотатив маъноларда фарқ йўқ бўлишига қарамадан булар ана шундай тарзда ифодаланади [4].

Лекин, сўз бирикмаси кўшма сўзнинг биринчи қисми сифатида келса, у ҳамма асосий урғуларни сақлаб қолади: a wild animal house [‘wajld-‘eniml-‘haws] сўзида урғуларнинг тақсимланиши house сўзини кўшма сўз компоненти эканлигини билдиради: бу таркибдаги қолган қисмлар эса бошқа белги, хусусиятлар асосида ҳосил қилинади. Сўз қўшишда ўзакларда ҳеч қандай ўзгариш содир бўлмайди, лекин кўшма сўзлар янги акцентуацион моделга эга бўлади. Масалан: key ва hole, hot ва house, blue ва bottle сўзларини мисол тариқасида олсак, буларнинг ҳар бири ўз урғусига эга, лекин қачонки бу сўзларнинг ўзаклари янги кўшма от ҳосил қилиш учун keyhole, hothouse, bluebottle шаклида бириктирилса, бу сўзлар биринчи компонентларида бошқа бир акцентуацион модел, бириктирувчи урғуга эга бўладилар. Бу сўзларни алоҳида ҳолда қандай талаффуз қилиш жуда муҳим, чунки улар нутқ жараёнида акцентуацион моделнинг турли ўзгаришларига учраши мумкин. Бунинг

энг кенг тарқалган сабабларидан бири эмфаза, яъни сўз элементларидан бирини ажратиш ҳисобланади. Масалан: *under'writer* ва *under'taker*. Баъзи бир ҳолатларда акцентуацион моделнинг ўзгариши сўзнинг гапдаги ўрнига боғлиқ бўлади: *'bow window*, *'dormer window* and *'lattice window*.

Биринчи компонентдаги бириктирувчи урғу (' - -) модели аксарият қўшма отлар учун хосдир. Қўшма сифатлар эса иккита урғуга эга бўладилар (' - '-). Масалан: *'gray-'green*, *'easy-'going*. Бу урғу ҳар доим ҳам қўшма сўзни кўрсатавермайди, чунки у фраза урғуси ёки қўшма сўзнинг синтактик функциясига боғлиқ бўлиши ҳам мумкин. Масалан: *light-headed*, *hard-boiled* каби сифатлар атрибутив ҳолатда қўлланганда ягона урғуга эга бўлади, бошқа ҳолатларда эса иккала элементда ҳам урғулар тенг бўлади яъни сўзнинг дистрибуциясига қараб урғу ҳам ўзгаради.

Қўшма отларда урғуни қўйиш унинг элементларининг бошқа сўзлар билан мос келиши ва уларга қарама-қарши қўйилиши имкониятларига боғлиқ бўлади. Масалан: *'dining- table – 'writing table*, *'inkpot – 'teapot*, *classroom – bathroom* каби ҳолатларда биринчи элементлар қарама-қарши қўйилапти ва шунинг учун урғу айнан шу қисмларга тушяпти. *Mankind* сўзида эса икки хил турдаги урғуни кузатиш мумкин. Агар бириктирувчи урғу биринчи бўғинга тушса, у ҳолда бу сўз эр кишилар, эркаклар маъносини англатади ва *womankind* сўзига антоним ҳисобланади. Агар урғу иккинчи бўғинга *man'kind* тарзида тушса, у ҳолда инсоният, башарият маъносини англатади. *'Dining-table*, *'writing table* каби иккинчи компоненти аналогик йўл билан ҳосил қилинган қўшма отларда урғу биринчи компонентга тушади.

Бундай бирикмалар кетма-кет келганда бошқа шу каби ҳодисалардан бутунлай чегаралаш учун имплицит контраст (ички қарама-қаршилиқ) юзага келади. Масалан: *'passenger train*, *'freight train*, *ex'press train*. Лекин, бундай ҳолатларда урғу битта бўлишига қарамасдан улар сўз эмас, балки сўз бирикмаси ҳисобланади. Сўзнинг алоҳида турларида урғу бир хил формага эга бўлган қўшма отнинг маъносини фарқлашда ёрдам беришига эътибор бериш лозим: *'bookcase – a piece of furniture with shelves for books*; *'book 'case – a paper cover for books*; *man' kind – the human race*; *'mankind – men, as distinguished from women*. Инглиз тилида қўшма отлар учта асосий акцентуацион моделга эга бўладилар: Биринчи компонентдаги кучли ёки бириктирувчи урғу. *'honeymoon*, *'doorway*. Иккита урғу: Биринчи компонентдаги кучли урғу ва ундан кучсизроқ иккинчи компонентдаги иккинчи даражали урғу: *'blood-,vessel*, *'mad-doctor (psychiatrist)*, *'washing-,machine*.

Қўшма отларда бу иккита акцентуацион модел кенгрок қўлланади ва кўп ҳолатларда улар қўшма отларни сўз бирикмасидан кескин фарқловчи кучга эга бўладилар. Айниқса, бу хусусият сўзларнинг жойлашиш тартиби ўхшаш бўлганда ва сўз бирикмаларининг дистрибутив моделида кўзга ташланади. Масалан: *a 'greenhouse – a glass house for cultivating delicate plants*, *a 'green 'house – a house that is painted green*; *a 'dancing girl – a dancer*, *a 'dancing 'girl – a girl who is dancing*; *a 'mad -, doctor – a psychiatrist*, *a 'mad 'doctor- a doctor who is mad*.

Сўзларнинг жойлашиш тартиби қўшма от ва сўз бирикмаларини фарқлаш имконини бермайдиган n+n сўз ясаиш моделида қўшма отларнинг акцентуацион модели орқали сўз маънолари аниқроқ кўринади. Иккала компонентдаги тенг урғу: *'arm-'chair*, *'grass-'green*. Лекин, акцентуацион модель, хусусан, иккита тенг урғули модель ҳар доим ҳам қўшма сўзларни сўз бирикмасидан фарқлашда етарли асос бўла олмайди. Сўз бирикмаларидаги тенг урғулардан фарқли ўларок қўшма сўзларда бириктирувчи урғу мавжуд бўлади. Бириктирувчи урғу ҳар доим ҳам бир хил бўлавермайди. И.П.Иванованинг ёзишича «...Қўшма сўзларда бир урғунинг мавжудлиги билан бир қаторда шундай қурилмалар ҳам кўпки, уларга урғу ёки урғуларнинг қўйилиши бўйича саволлар ва тушунмовчиликлар келиб чиқиши табиий ҳолдир» [2]. Бириктирувчи урғу битта ёки иккинчи даражали урғу билан мос келади. У шунчалик кучли бўлиши мумкинки, ҳатто иккинчи элемент ўз аҳамиятини йўқотади, яъни ундаги товушлар редукцияга учраши *sunday* ['sʌndi] 'ёки кучсизланиши мумкин. Бу ҳолатда эса иккинчи компонент ўз моҳиятини сақлаб қолади: *birthday* ['bɜːθdeɪ].

Қўшма сўзнинг ҳар иккала компоненти ҳам урғуни сақлайдиган ҳолатлар учраши мумкин: *'gas-'stove*, *'half-'pay*, *'loaf-'sugar*, *'new-'comer*. Баъзан урғу сўзнинг ички маъносини ажратиш учун ҳам ишлатилади. Мисол тарикасида юқорида кўриб чиқилган *mankind* сўзини ва қуйидаги мисолларни келтиришимиз мумкин [1]. *'overwork* –ортиқча ёки қўшимча иш *'over 'work – қаттиқ чарчаш 'bookcase – китоб жавони book 'case – муқова жилди*

Шунингдек, фақат урғунинг ўзи яхлит белги вазифасини бажара олмаслиги ҳам мумкин. Фонетик ва орфографик яхлитлик қўшма сўз компонентларининг бирикувини кучайтиради. Бундай яхлитликнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги, яъни иккита урғунинг борлиги ёки сўзларни

алоҳида ёзиш иккита ўзакнинг бирикишини кўшма сўзлар қаторига киритиш имкониятини чегаралашга исбот бўлиб хизмат қилади.

Замонавий тил шундай лексик бирликлар билан узлуксиз тўлдириб бориладики, уларни ҳатто китобхонлар (журналхонлар) ва шунингдек, тадқиқотчилар ҳам биринчи бор учратадилар. Учратганда ҳам фақат босма ҳолда учратадиларки, бу фонетик белгини қўллашни мустасно қилиб қўяди. Афтидан, тил эгаларининг нуткидаги урғунинг ўзи тил эгалари томонидан у ёки бу шаклдаги лексик бирликларнинг улар томонидан қандай тушунилишининг акс этишидир. Бундай лексик бирликлар қатъий мазмуний бирлик бўлиб, улар бир бириктирувчи урғуга эга. Уларни иккита мустақил бирликлар деб тушунилиши мумкин.

Бундай ҳолларда уларнинг ҳар бирига биттадан тенг урғу тушади. Бу ҳақда Г.Марчанднинг куйидаги фикрларига эътибор қаратайлик: «Кўпгина man-made типидagi сўзлар аксарият ҳолларда сўзнинг биринчи қисмида урғули талаффуз қилинади: moth-eaten, spell-bound, frostbitten, homespun, heartfelt, heart-broken каби. Эҳтимол, улар тилни тушуниш учун home-made, home-bred, custom-built, government-owned, factory-packed каби сўзлардан кўра кўшма сўзлар ҳосил бўлишидаги тасодифий характерни кўпроқ ифодалайди ва шу сабабли иккита урғу билан талаффуз этиладиган зичроқ боғланган сўзлар шаклида намоён бўлади (предикатив ҳолатда). Crest-fallen типидagi кўшма сўзларда эса урғу ҳар доим биринчи қисмга тушади» [3]. Шунингдек, ҳамма қолган белгиларга кўра тўла ўхшаш бирликлар «speech feeling»га боғлиқ ҳолда ҳар хил урғу оладилар. Бу эса ўз ўрнида тил эгасининг иккита лексик бирликнинг маъносини қандай қабул қилишига боғлиқ – тўла бириктирилган (syncretized) маъноли бирлик ёки аксинча, маъно жиҳатидан иккита мустақил бирликнинг бирин-кетин келишидир.

Табиики, бу белги назарий ва амалий фонетика учун яхшигина восита сифатида ҳамда кўшма сўзнинг семантик ва бошқа хусусиятларининг кўмаги бўлиб хизмат қилади. Кўпгина ҳолатларда фонетик хусусиятнинг ўзи етарли бўлмайди ва сўзларнинг бўлинмаслигини кўрсатувчи таркибий, график ва бошқа хусусиятларга эҳтиёж сезади.

Юқорида кўриб ўтилган барча фикр мулоҳазаларни умумлаштирган ҳолда фонетик белгини сўз ясаши таснифи жиҳатидан асосланган деб қабул қилиб бўлмайди. Шундай бўлсада, уни бошқа белгилар билан ёрдамчи белги сифатида унумли қўллаш мумкин. Кўшма отларни фарқлашда ишлатиладиган грамматик белгилар турли тилларда турлича ифодаланади, лекин баъзи тилларда бундай белгилар умуман учрамайди. Сўз ва сўз бирикмаси орасида кўплаб оралик ҳодисалар бўлиши мумкин, шунинг учун улар ўртасидаги аниқ чегарани белгилашнинг имкони йўқ. Биз кўшма отлар қаторига киритадиган формалар, аниқ бир тилдаги сўзнинг сўз бирикмасидан фарқини, унинг ўзига хос хусусиятларини намоён қилади.

Хулоса. Маъно жиҳатидан кўшма отлар сўз бирикмасига нисбатан кўпроқ бирон-бир мақсадга йўналтирилган бўлади. Масалан: blackbird «қораялоқ» аниқ бир турдаги қушнинг номини англатадиган кўшма от, black bird «қора қуш» шу рангдаги ҳар қандай қушнинг номини билдирадиган сўз бирикмасидан фарқли ўлароқ чегараланган, тор маънони фодалайди. Кўшма отларни сўз бирикмасидан чегаралашга имкон берадиган фарқлашдан белги сифатида фойдаланишга интилиш энг кенг тарқалган ҳатолардан ҳисобланади. Биз айнан шундай меъёр орқали кўшма от маъноларини аниқ белгилай олмаймиз. Гап шундаки, кўплаб сўз бирикмалари маъносига кўра хоҳлаган кўшма от маъноси каби жуда мослашиб кетган: a queerbird «ғалати одам» (сўзма сўз: ғалати қуш) ва meat and drink «энг асосийси» (сўзма сўз: таом ва ичимлик) сўз бирикмаларида bird ва meat сўзлари jailbird «ашаддий жиноятчи» (қамокхона қуши) ва sweetmeats «обакидандон» (сўзма сўз: ширин таом) кўшма отлари таркибидаги каби алоҳида махсус бир маънога эга.

АДАБИЁТЛАР:

1. Арнольд И. В. *Лексикология современного английского языка: учеб. пособие. Изд-е 2-е, перераб. М.: Флинта; Наука, 2012. – С.173.*
2. Иванова И.П. *О характеристике сложного слова в английском языке // Вопросы структуры английского языка в синхронии и диахронии. Вып.1. –Л., 1967.–С.4.*
3. Marchand H. *The Categories and Types of Present Day English Word-Formation. – Wiesbaden, 1960. –С.53.*
4. Блумфильд Л. *Язык.– М.: Просвещения, 1968. – С. .246.*
5. Фуломов Ф.Ф. *Ўзбек тилида сўз ясаининг йўллари ҳақида. – Т, 1949. –Б. 37*

6. Sharipova D. Sh., Qutliyeva M.G. *Importance of symbols in linguistics//Academy– 2021. – № 3. – (66) . – Pp. 23-23.*
7. Sharipova Dilnoza Shavkatovna, Qutliyeva Muhayyo G'ulomovna. *Linguocultural Features of Symbol and Metaphor //International Journal on Integrated Education. Volume 4 | No 10 (Oct 2021) Pp. 172-176.*
8. Sharipova Dilnoza Shavkatovna, Qutliyeva Muhayyo Gulomovna, *Application of Innovative Teaching Methods in English Lessons/ Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT Volume 2, Issue 12, December 2022, Pages 127-130*

“OSTONA” KONSEPTI LINGVOMADANIY BIRLIKLARINING BADIY MATNDAGI O‘RNI

*Maxmudova Sadoqat Xolmatovna,
BuxDPI O‘zbek va rus tillari
kafedrası dotsenti
s.x.maxmudova@buxdu.uz*

Annotatsiya: *Matn tahlili nazariyasining qarama-qarshiligi shundaki, uning ikki yo‘nalishga bevosita bog‘liqligidir. Birinchisi, adabiyotshunoslik bo‘lsa, ikkinchisi, lingvistikadir. Har ikkalasining ham o‘rganish obyekti matn hisoblanadi. Matn ma‘lumotlarini o‘rganishning quyidagi turlari mavjud: faktual mazmun, konseptual mazmun, matn osti mazmuni. Sanab o‘tilgan matn ma‘lumotlarini o‘rganish turlaridan keyingi ikkitasi lingvomadaniy birliklar tahliliga xos bo‘lib, kutilgan natijalarga erishish omilidir. Matn konseptual tahlilining qamrovi cheksizdir. Til boyligi faqatgina lug‘at birliklari bilan belgilanmaydi, balki matnlarda o‘z aksini topgan inson tili va uning millati ifodalangan konseptual dunyo va konseptual sohalar hissasi lisoniy boyliklar manbaidir. «Ostona» konsepti tashqi va ichki ma‘nolar ko‘lamini tahlil qilishda turli xil usullardan foydalanildi. Jumladan asarda ishlatilgan takroriy so‘zlar, ularning hajm va sonlarining miqdori adib mahoratiga bog‘liqligi keltirilgan misollar orqali tahlil qilindi.*

Kalit so‘zlar: *«Ostona» konsepti, lingvomadaniy birliklar, matn tahlili konseptual mazmun, faktual mazmun, matn osti mazmuni, adabiyotshunoslik, lingvistika.*

Аннотация: *Противоречие теории анализа текста состоит в том, что она напрямую связана с двумя направлениями. Первая – литературоведение, вторая – лингвистика. Объектом изучения обоих направлений является текст. Различают следующие виды изучения текстовой информации: фактическое содержание, концептуальное содержание, подтекстовое содержание. Следующие два из перечисленных видов изучения текстовой информации характерны для анализа лингвокультурных единиц и являются фактором достижения ожидаемых результатов. Возможности текстуального концептуального анализа безграничны. Языковое богатство определяется не только словарными единицами, но и вкладом понятийного мира и понятийных полей, которые отражаются в текстах человеческого языка и его народа и являются источником языкового богатства. Для анализа объема внешнего и внутреннего значений понятия «Порог» использовались различные методы. В частности, количество повторяющихся слов, используемых в произведении, их размер и количество зависит от мастерства пишущего по приведённым примерам.*

Ключевые слова: *концепт «Порог», лингвокультурологические единицы, анализ текста, концептуальное содержание, фактическое содержание, подтекстовое содержание, литературоведение, языкознание.*

Abstract: *The contradiction of the theory of text analysis is that it is directly related to two directions. The first is literary studies, the second is linguistics. The object of study of both is the text. There are the following types of studying textual information: factual content, conceptual content, subtext content. The following two of the listed types of studying textual information are characteristic of the analysis of linguistic and cultural units and are a factor in achieving the expected results. The possibilities of textual conceptual analysis are limitless. Linguistic wealth is determined not only by vocabulary units, but also by the contribution of the conceptual world and conceptual fields, which are reflected in the texts of the human language and its people and are the source of linguistic wealth. Various methods were used to analyze the volume of external and internal meanings of the concept of "Threshold". In particular, the number of repetitive words used in the work, their size and quantity depends on the skill of the writer according to the examples given.*

Keywords: *the concept of "Threshold", linguistic and cultural units, text analysis, conceptual content, factual content, subtext content, literary studies, linguistics.*

Kirish. Bizga ma‘lumki, matn terminining etimologiyasi bo‘yicha turli ilmiy-nazariy qarashlar mavjud. Matn so‘zi lotincha texo (tikaman, quraman, ulayman) va textus (material) so‘zlarining birikuvi

natijasida hosil bo'lgan tushunchani ifodalaydi, degan qarash fanda o'zining ustuvorligi bilan ajralib turadi. Mazkur so'zning asl lug'aviy ma'nosi ma'lum bir matolarni bir-biriga bog'lash, bir-biriga ulashdir. Izoh sifatida aytish mumkinki, matnning qaysi tizim (til yoki nutq)ga tegishliligi masalasi ham haligacha munozarali masalalardan biri bo'lib turibdi.

Matn tahlili nazariyasining qarama-qarshiligi shundaki, uning ikki yo'nalishga bevosita bog'liqligidir. Birinchisi, adabiyotshunoslik bo'lsa, ikkinchisi, lingvistikadir. Har ikkalasining ham o'rganish obyekti matn hisoblanadi. Ayrim tilshunos tadqiqotchilar tahlil so'zining o'rnida izlanish atamasini ham ishlatishadi, chunki ikkala atama ham bir vazifani bajaradi. Shu bois ularni ma'nodosh so'zlar sifatida baholasak xato bo'lmaydi.

Matn lingvistik tahlilida yetakchi yo'nalishlardan biri-semantik sohadir, chunki ular modellashtirish va tasniflash vazifasini bajaradi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda ular matn maydonining konseptual, denotativ, okkazonal, emotiv tarkibi hisoblanadi. I.G.Galperin matn ma'lumotlarini o'rganishning quyidagi turlarini keltiradi: faktual mazmun, konseptual mazmun, matn osti mazmuni. Sanab o'tilgan matn ma'lumotlarini o'rganish turlaridan keyingi ikkitasi lingvomadaniy birliklar tahliliga xos bo'lib, kutilgan natijalarga erishish omilidir. Matn konseptual tahlilining qamrovi cheksizdir. Til boyligi faqatgina lug'at birliklari bilan belgilanmaydi, balki matnlarda o'z aksini topgan inson tili va uning millati (madaniyati) ifodalangan konseptual dunyo va konseptual sohalar hissasi lisoniy boylıklar manbaidir. [1.132].

Badiiy asar matnining konseptual tahlili quyidagi yo'sinda olib boriladi: matndagi tahlil qilinayotgan konseptga doir kalit so'zlarni aniqlash; ularning konsept leksik-semantik maydonidagi o'rnini belgilash; kalit so'zlarning ma'no-mazmun ko'lamini (asosan matniy ma'nolarini) aniqlash; takroriy so'zlar talqini». [2. 57.]

Asosiy qism. «Ostona» konsepti tashqi va ichki ma'nolar ko'lamini tahlil qilishda turli xil usullardan foydalanildi. Jumladan asarda ishlatilgan takroriy so'zlar, ularning hajm va sonlarining miqdori adib mahoratiga bog'liq. Adib Tohir Malikning «Jinoyatning uzun yo'li» qissasida ifodalangan matnlarga nazar solamiz. Qissaning faqatgina birinchi betida farzand so'zi (farzandu, farzandning, farzandlar, farzandining, farzandimiz, farzandingiz) sakkiz marotaba takrorlangan. Shuningdek, keltirilgan takroriy so'z shakllari ham turlicha. Bunday takroriy so'zlarning ishlatilishi inson uchun eng qadri ne'mat hisoblanadigan farzand (kelajak avlodlarimiz) tushunchasining ta'sir darajasini oshirish uchun xizmat qiladi. Asarning keyingi ikkinchi betida uchta takroriy so'zlar ishlatilgan bo'lib, ularning har biri matn mazmuni bilan bevosita bog'liq. Uzun, o'g'ri, jinoyat, e'tibor berib qaralganda, uch so'zdan ikkitasi asar nomidan o'rin egallagan (Jinoyatning uzun yo'li). Qissaning uchinchi to'rtinchi betlarida donishmand so'zi olti marotaba ishlatilgan bo'lsada, u alohida shaxslarni emas umumiy hayot saboqlarini olgan va qator sodir bo'ladigan fojialarning oldini olishda ko'rsatmalar bera oladigan faylasuflar obrazi sifatida shakllangan insonlarni tasvirlaydi.

Matn lingvistik tahlilida konseptlar o'ziga xos o'ringa ega, chunki konseptual tahlilning asl maqsadi: «madaniy ma'no-mazmunga ega konseptlar paradigmatlarini aniqlash hamda ularning konseptosferalarini tasvirlash, ya'ni konsept mental maydoni tarkibini tashkil etadigan birliklarni ochib berishdir». [2. 57.]

Mahoratli o'zbek xalq yozuvchilari Said Ahmad va Tohir Malik o'zlarining jahonshumul asarlari matnida lingvomadaniy birliklardan keng va unumli foydalanganlar. Ular o'z asarlarida milliy madaniyat bilan bevosita bog'lik bo'lgan so'zlarning ichki matniy ma'nolar ifodalaydigan leksemalarni topib o'rinni ishlatishgan. Masalan, Tohir Malikning «Jinoyatning uzun yo'li» qissasida keltirilgan Ostona sarlavhasi ostida berilgan hikoyada madaniyatimiz bilan bog'liq bo'lgan qator takror so'zlar ishtirok etgan. Jinoyat ostonasi: ota, yigit, bozordagi o'g'rilik; tuxum, ona, yigit (farzand); aybdor va javobgar: ota-ona, maktab, televideniya, militsiya, mahalla, qo'ni-qo'shni. Keltirilgan so'zlar majmui keng qirrali sharqona nozik tarbiya, odab va axloq tushunchalarini aks ettiradi. Bu so'zlarning har biri turlicha ma'no yo'nalishiga ega bo'lib milliy mentalitetimizga xos tushunchalar ifodalaydi. «Ostona» konsepti takror so'zlarning markazida turadi. Jinoyat ostonasi konseptosferasini jinoyat, jinoyatchilik, o'g'rilik, qamoq ostonasi, yovuzlik ostonasi kabilar tashkil etadi. Shu o'rinda hazrat Alisher Navoiyning yolg'on haqidagi fikrlariga to'xtalsak, kichik bir matnning o'zida 11 marotaba yolg'on so'zi takror va takror ishlatilgan, ya'ni deyarli har bir jumlada yolg'on so'zi turli xil bir-birini takrorlamas ma'nolar kashf etgan. Bu kabi yolg'onlar ham jinoyat ostonasining boshlanishiga sabab bo'ladi.

Har bir kichik matn mavzuiy, leksik-semantik guruhlar o'ziga xos neytral, yadroviy o'zak leksemalarga ega bo'lib, o'z atrofiga qator o'xshash so'zlarni to'playdi. Har qanday badiiy asar matnlari ham bir necha kichik mavzu va ma'noviy guruhlariga bo'linib lingvistik tahlil qilinadi. Tahlillar esa matn yetakchi, yadroviy so'zlaridan boshlanadi. Shuni ham e'tirof etish kerakki, ijtimoiy-tarixiy tizimlar matnga bo'lgan munosabatni o'zgartirishi mumkin. Shunga ko'ra dunyo xalqlarining badiiy matnga yondashuv sistemasi o'ziga xos bo'lib, bir-biridan keskin farq qiladi. Matn tahlilining tarixiga nazar solsak, barcha

matnlarning kelib chiqishi diniy manbalarga taqaladi. Muqaddas diniy kitoblarning paydo bo'lishi mazkur soha rivojiga turtki bo'lgan.

Matn tahlili nazariyasining rivojlanish jarayoni ikki turga bo'linadi: birinchisi, tushuntirish; ikkinchisi, o'zgacha talqin qilish, ya'ni interpretatsiya qilish. Interpretatsiya shaklan qayta ishlov berib matnga o'zgartirish kiritishdir.

Bunday interpretatsiyalar mantiqiy tushuncha, liro-publitsistik va badiiy deb nomlangan. Badiiy asarni interpretatsiya qilish mashhur faylasuf Suqrotidan boshlangan. U o'zining qarashlarini Simonid qo'shiqlari ma'no va mazmunini mantiqiy tushunchalar orqali tahlil qilish orqali bayon etgan. Boshqacha qilib aytganda, u adabiyotshunos vazifasini bajargan. Umuman olganda, matnlar interpretatsiyasi XIX asrga kelib Olmoniyada keng tadqiq qilingan. Jumladan, «Fridrix SHelling tomonidan badiiy mazmun talqinining cheksizlik kategoriyasi yanada boyitilib to'ldirilgan. Interpretatsiya to'g'risidagi ma'lumotlarni V.Diltey takomilga keltirgan bo'lsa, rus olimlari S.Averinsev, M.Baxtinlar uni amaliyotda qo'llash yo'llari yuzasidan qimmatli fikrlar bayon qilishgan».[3. 213.]

Matn interpretatsiyasi o'ziga xos murakkab jarayon bo'lib, unda matn muallifining yaratgan g'oyasi, maqsadi, dunyoqarashi, yashayotgan hududi va zamoni, ijtimoiy-siyosiy holatni inobatga olishi zaruriy omildir. Shunga qaramasdan, tahlilchi yoxud tanqidchi tahlilga davr nuqtayi nazardan ham yondashishi mumkin. Bu borada Q.Yo'ldoshev quyidagicha fikr yuritadi: «Adabiyotshunoslik tajribasida adabiy asarning tushunilish bosqich va darajalaridan kelib chiqqan holda birlamchi yoki o'qirman interpretatsiyasi, ikkilamchi yoki ilmiy interpretatsiya hamda badiiy (obrazli-ijodiy) yoki uchlamchi interpretatsiya singari interpretatsiya turlari borligi ham ma'lum. Birlamchi interpretatsiya o'qirmanning badiiy asar bilan tanishganda olgan ilk taassurot va tushunchalariga asoslanadi va u kitobxonda ko'pincha taassurot, kechinma, hissiyot, kayfiyat holida bo'lib, hamisha ham mantiqiy sillogizmlar sifatida shakllanavermaydi. Sinchi o'zining o'qirmanlik taassurotlari bo'lmish birlamchi interpretatsiyani aniq mantiqiy-tushunchaviy ifoda shakliga soladi va ularni tahlil yordamida asoslab tekshirib ko'radi, natijada haqiqatlikni da'vo qilish huquqiga ega hamda faktik, mantiqiy va hissiy isbot talab qilinadigan ikkilamchi, ya'ni ilmiy interpretatsiya yuzaga keladi. Uchlamchi yoki badiiy interpretatsiya adabiy asarni boshqa san'atlar tiliga ag'darish demakdir. Boshqacha aytganda, badiiy interpretatsiya adabiy asarning butunlay boshqa san'at turi sifatida qayta yaratilishidan iboratdir».[3. 214.]

Ma'lum bir asar yoki matnni xohlagancha interpretatsiya qilish asar mazmuniga ziyon yetkazadi. Bu juda nozik yondashuv bo'lib, asar asosiy g'oyasining o'zgarishiga olib keladi. Bu borada rus adabiyotshunosi A.Bushmin «Adabiyot haqida fan» kitobida shunday yozadi: «Ilmiy shakl badiiy obrazni to'la qamrab ololmaydi, undagi ma'nolar serqatlamligini to'la ilg'ay bo'lmaydi, obraz uyg'otgan taassurotni ko'zlay olmaydi. Agar shularni qilish mumkin bo'lganda, san'atning keragi bo'lmay qolardi. Boshqa tomondan, agar badiiy obrazni ilmiy shaklda ifoda etish mutlaqo mumkin bo'lmaganda, san'at to'g'risidagi fan dunyoga kelmagan ham bo'lardi. Badiiy obrazni mantiqiy tushunchalarga aylantirish mumkin emas, ammo uni mantiqiy tushunchalar tiliga ag'darish mumkin».[3.216.]

Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, matn tahlili o'ta murakkab, ko'p qirrali bo'lib, odatda, u bilan ijodkorlar, san'atshunoslar, tilshunoslar, adabiyotshunoslar va tarixchilar shug'ullanishadi. Mazkur masala doirasida S.Ahmadning «Qorako'z majnun» kitobida keltirilgan «Borsa kelmas darvozasi» deb nomlangan hikoyasining kichik bir matniga e'tiborimizni qaratamiz. Unda shunday matn keltirilgan: «Bizning barakda o'n yil muddatini o'tab bo'lgan, bugun-erta ozodlikka chiqishni sabrsizlik bilan kutayotgan edi. U bilan ko'p gaplashardik. U meni «pochcha» deb atardi. U ertadan kechgacha g'imirsib, ketishga tayyorlanardi... Pochcha – derdi ajib entikish bilan u. Dadajon o'n yillik azob-uqubatlar yukini yelkasidan tushirib, ozodlik ostonasida entikib-entikib turardi. Nihoyat, uni maxsus bo'lim vakili chaqirdi. O'n besh chog'li mahbus uni kuzatib chiqdik. Dadajon qushdek yengil bo'lib, ichkariga kirib ketdi. Besh minut o'tmay, u yelkasida og'ir tosh ko'tarib kelayotganday bukchayib chiqdi. «Nima bo'ldi?» U zo'rg'a «Yana besh yil», deya oldi, xolos».[4. 35.]

Mazkur matnni ichki bir necha bo'lakka ajratish mumkin:

1) Dadajon (andijonlik mahbus, adibning suhbatdoshi)ning ozodlikka chiqishiga tayyorgarligi, ya'ni yo'lga o'tlanishi uchun tayyorgarlik ko'rishi;

2) Dadajonning insoniylik xususiyatlari;

3) taqdir o'yini (orzular sarobga aylandi).

Albatta, matnni mazmun jihatdan yana bir necha kichik matnlarga bo'lib tahlil qilish mumkin. Bu esa tahlilning qaysi yo'nalishda va maqsadlarga qaratilganiga bog'liq (filologik yoxud lingvistik). Agar badiiy

tahlilni ko'zlasak, unda quyidagilarga e'tibor beramiz: matn kompozitsiyasi, qaysi janrlarga xosligi, obrazlar tahlili va boshqalar.

Lingvistik tahlil qilinganda esa tilshunoslikning barcha yo'nalishlari talablari e'tiborga olinadi: fonetik, semantik, morfologik, sintaktik va stilistik kabi. Bulardan keng foydalaniladigani stilistik tahlildir. Tadqiqot mavzusi «ostona» konsepti lingvomadaniy birliklarining ma'nolar majmui markazidan o'rin egallagan madaniyatimiz qadriyatlarini lingvistik tahlil qilindi. Jumladan, Dadajonning insoniylik xususiyatlari Said Ahmadning Borsa kelmas darvozasi hikoyasi matni misolida madaniyatimizga xos erkinlik, ozodlikka chiqish uchun jonini qurbon qilishga tayyor Dadajonga o'xshagan badiiy obrazlar orqali milliy qadriyatlarimizni baholashga harakat qilamiz.

Millatimizga xos buyuk qadriyatlardan biri hamdardlik mavzusi ham shu kichik matnda o'z aksini topgan. Dadajon ozod bo'lgandan keyin Andijonga bormasdan oldin Toshkentga kirib, adib rafiqalariga salomni yetkazib, so'ng o'z uyiga borishni burch deb bilgan. Aynan shu matnda Dadajonning tushkunlikka tushganida adib unga suyanchiq bo'lgani hamdardlikning yuqori pog'onasi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Aslida hamdardlik so'zining lug'aviy ma'nosi kimsaning g'am-qayg'usini birga kechiruvchi, dardining tarqalishiga ko'maklashuvchi; dardkash va qayg'udoshlikdir.[5. 497.]

Shuni ham e'tirof etish kerakki, badiiy matn tahlili adabiyotshunoslikda alohida maxsus fan sifatida shakllanib, uning debochasi adabiyot nazariyasi tarkibida namoyon bo'lgan. Keyinchalik «estetik tahlil» nomi bilan rivojlana boshlagan. XX asr o'rtalariga kelib matn tahlilining yetakchi asoslari – bilish nazariyasi (bilmoq, haqiqatni bilmoq, madaniy qadriyatlar tarixini bilish, boshdan kechirmoq, tajribada bilmoq, sezmoq, bilib olmoq, fahmlamoq)ning besh tamoyili ishlab chiqilgan.

Bu tamoyillar badiiy asar matnlarini ilmiy tahlil qilishga mo'ljallangan. Ular *qayd qilish* (qalamga olish), *sistemalash*, *o'xshatish*, *tenglashtirish*, *birday narsa deb hisoblash*, *tushuntirish*, *izohlash*, *sharhlash*, *anglatish*, *bilmoq* kabilardan iboratdir.

Aynan shu tartib barcha turdagi matnlar tahliliga xosdir, jumladan, lingvistik tahlilga ham. Yuqorida keltirilgan bilish nazariyasining yuqori cho'qqisi – interpretatsiya hodisasiga F.Shleyermaxer quyidagicha ta'rif beradi: «Matnni tahlil qilayotgan interpretator badiiy asar ma'no mazmunini muallifdan yaxshiroq bilish, tushunishi kerak». Boshqacha qilib aytganda, gumanitar fanlarga doir matnlarni ilmiy tahlil qilish uchun intellektual qobiliyat bo'lishi muhimdir. Bu borada buyuk rus adibi L.N.Tolstoy shunday yozadi: «Men nimaiki yozgan bo'lsam, barchasida meni o'zimni ifodalovchi boshqaruvchi narsa – bu bir-biri bilan chambarchas bog'langan fikrlar to'plamidir. Agarda bu zanjirsimon fikrlardan bir halqasi uzilsa yoki olib tashlansa so'z bilan ifodalangan to'plamdagi fikrlarning barchasi ko'zlangan ma'no mazmunini yo'qotadi». L.N.Tolstoy fikrining asl mazmuni shundayki, «qosh qo'yaman deb, ko'z chiqarma» zaylida matn tahliliga yondashmaslik kerak, tadqiqotchi garchi chuqur, keng qamrovli fikrlay olish qobiliyatiga ega bo'lsa-da, muallif ko'zlangan maqsadni anglashi oson emas. Ko'p qirrali ijodkor L.N.Tolstoy badiiy asarlar tahliliga juda ehtiyotkorlik bilan yondashgan, hattoki ayrim badiiy asar matnlarini tahlil qilish amri mahol ekanligini tan olib, 1873-yil do'sti P.D.Goloxvastovga yo'llagan maktubida shunday deb yozadi: «Belkin povestlari»ni takror va takror o'rganish kerak, ammo ular matnini tahlil qilish mumkin emas». Ya'ni muallifdan ko'proq fikr yuritish Tolstoy uchun ham murakkablik qilgan. (O «Повестях Белкина», что их непременно «надо изучат и изучат», хотя, как ему казалас, «анализироват этого нельзя»).[6. 144.]

Albatta, matn tahlili ijod mahsulidir. Shu bois u tahlilchidan katta mahorat, ko'p yillik tajriba, izlanish va tadqiqotlar olib borishni talab qiladi. Izlanishlarimiz lingvistik matn tahliliga bag'ishlangan bo'lsa-da, o'ta ehtiyotkorlik bilan bir necha matn tahliliga to'xtalishni joiz deb bildik, chunki filologik tahlil adabiyotshunoslik va tilshunoslik birligidir.

Xulosa. Har qanday badiiy asar matnini tahlil qilish uchun, eng avvalo, ko'zlangan maqsad aniq va ravshan bo'lishi lozim. Maqsadga erishish uchun bajariladigan vazifalar, ya'ni tahlil obyekti yoki subyektni tanlash va keyin qay usulda yondashuv ayon bo'lishi izlanuvchidan yuksak mahorat talab qiladi. Yuqorida lingvistik hamda lingvomadaniy birliklar yo'nalishida tahlil qilingan badiiy asar matnlarida voqelanadigan ostona til va madaniyat birliklarining ishlatilish doirasi, ularning milliy qadriyatlarimiz manbai ekanligi asoslandi.

ADABIYOTLAR:

1. Казарин Ю.В. *Лингвистический анализ текста.* – М.: Издательство Уральского университета, 2018. –132 с.

2. Слюсарева Н.А. Лингвистика речи и лингвистика текста // *Аспекты общей и частной лингвистической теории текста*. М., 1982. – 57 б.
3. Қозоқбой Йўлдош, Муҳайё Йўлдош. *Бадий таҳлил асослари*. – Т., 2016. – 213 б.
4. Қоракўз мажнун: ҳикоялар. – Т.: Ўзбекистон, 2013. – 35 б.
5. *Ўзбек тилининг изоҳли лугати*. 5-жилд. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 5-жилд, 2006. – 497 б.
6. Толстой Н. И. *Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*. – М., 1995. – С. 144.

EVFEMIZMLARNING INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA LINGVOMADANIY SHARTLANISHI**Rabiyeva Mohidil G‘ayratovna,***Buxoro davlat universiteti**Qiyosiy tilshunoslik va lingvistik tarjimashunoslik**kafedrası o‘qituvchisi*m.g.rabiyeva@buxdu.uz**Mustoqova Sitora Umurzoqovna,***Buxoro davlat universiteti**Qiyosiy tilshunoslik va lingvistik tarjimashunoslik**mutaxassisligi magistranti*s.u.mustoqova2022@buxdu.uz

Annotatsiya: Evfemizmlarga oid tarjima masalalari har doim juda dolzarb bo‘lib kelgan. Tarjimonlar uchun evfemizmlarni tarjima qilishning o‘ziga xos xususiyatlarini bilish muhim. Bugungi kunda ushbu savol bir qator tadqiqotchilar va tarjimonlar tomonidan o‘rganilmoqda. Bu yillar davomida dolzarb bo‘lib qoladi, chunki tillar doimo rivojlanib bormoqda, ularda yangi so‘zlar paydo bo‘ladi va tarjimonlar ularni boshqa bir tildan tarjima qilish ustida ishlaydi. Tilshunoslikda ushbu mavzu bo‘yicha ko‘plab maqolalar mavjud. Ushbu maqolada evfemizmlarning ingliz va o‘zbek tillaridagi lingvomadaniy shartlanishi va shu tillardagi tarjimasi haqida ma‘lumot berilgan. Ushbu ishning maqsadi og‘zaki va yozma nutqda ko‘p qo‘llaniluvchi evfemizmlarning ingliz tilida kelib chiqishini o‘rganish va lingvokulturologik ahamiyatini misollar yordamida Ingliz va O‘zbek tillariga tarjima qilish orqali o‘rganishdir.

Kalit so‘zlar: evfemizm, lingvomadaniyat, tibbiyot, jinoyat va jazo, og‘zaki va yozma nutq, frazeologik evfemizm.

Аннотация: Вопросы перевода, касающиеся эвфемизмов, всегда были очень актуальны. Переводчикам важно знать особенности перевода эвфемизмов. Сегодня этим вопросом занимается ряд исследователей и переводчиков. Он остаётся актуальным на протяжении многих лет, ведь языки постоянно развиваются, в них появляются новые слова, а переводчики работают над их переводом с одного языка на другой. В данной статье представлена информация о лингвокультурной обусловленности эвфемизмов в английском и узбекском языках и их переводе. Целью данной статьи является изучение происхождения эвфемизмов, часто употребляемых в устной и письменной речи на английском языке, и изучение их лингвокультурного значения путём перевода на примерах.

Ключевые слова: эвфемизм, лингвокультура, медицинский дискурс, преступление и наказание, устная и письменная речь, фразеологический эвфемизм.

Annotation: Translational issues regarding euphemisms have always been relevant. It is important for translators to know the peculiarities of translating euphemisms. Nowadays this question is studied by a number of researchers and translators. It remains relevant over the years because languages are constantly evolving, new words appear in them, and translators work on translating them from one language into another, there are many articles on this topic in linguistics. This article provides information about the linguistic and cultural conditioning of euphemisms in English and Uzbek. The purpose of this work is to study the origin of euphemisms that are often used in oral and written speech in English and to study their linguistic and cultural importance by translating them into English and Uzbek languages using examples.

Keywords: euphemism, linguaculture, medical discourse, crime and punishment, phraseological euphemism.

Kirish. Bugungi zamonaviy, ilm-fan taraqqiy etgan, taxnika-texnologiya shiddat bilan rivojlanayotgan innovatsiya asrida tarjimashunoslik sohasi yuqori ahamiyatga ega sohalardan biriga aylandi. Sababi, tarjimon ijodkorlar yaratgan asarlar, ularning ijod mahsuli bo‘lgan maqola va qo‘llanmalar tufayli boshqa rivojlangan

davlatlarda amalga oshirilayotgan innovatsiya, turli sohalarda yaratilgan ixtiro va so'nggi yangiliklardan xabardor bo'lish imkoniyati yaratildi. Ushbu ishda so'zlashuv diskursida uchraydigan evfemizmlarning ingliz va o'zbek tillaridagi ma'nolari tarjimai berilgan. Evfemizm yunoncha so'zdan olingan bo'lib, "yumshoq ifodalash" degan ma'noni anglatadi. Evfemizm – nutqdagi o'rinsiz, nojo'ya yoki qo'pol so'zlarni yanada mos va maqbul variantga aylantirish demakdir. Odatda ular sog'liqni saqlash sohasidagi turli holatlar, kasalliklar, jinsiy yaqinlikka oid so'zlar, o'lim holatlarini ifodalovchi salbiy yoki aytish noqulay bo'lgan masalalarni to'g'ridan-to'g'ri muhokama qilishdan qochish uchun ishlatiladi. Shuningdek, evfemizmlardan badiiy adabiyotda ham keng foydalaniladi. Bunda muallif noqulay so'z yoki ibora bilan almashtiriladi.

Mavzuga doir adabiyotlarning tahlili. Umumiy tilshunoslikda evfemizmlar ko'plab turkiy xalqlar tomonidan o'rganilgan, jumladan, Qozoq, Turkman, Oltoy, Ozarbayjon, O'zbek va Rus tilshunoslari tomonidan bu borada sezilarli ishlar amalga oshirilgan. Ular orasida quyidagi tilshunoshlar mavjud: S.Alfeev, N. Ismatullayev, N.M. Jabbarov, V.B. Babakova. Turk tilshunoslari K. Demirchi, A. Gungor, V.Soylezmez kabilar turk tilida nisbatan kam o'rganilgan evfemizmlarni o'rganishdi. Ingliz gazeta va jurnallar, R.Xolderning "How not to say what you mean" nomli tematik evfemizmlar lug'ati va Robert Luis Stivenonning "The Strange case of Dr Jykell and Hyde" asari tadqiqot obyekti sifatida tanlangan.

Tadqiqot metodologiyasi. G'arb bilan bir qatorda turkiy tilshunoslar ham ushbu mavzu bo'yicha chuqur tadqiqotlar olib borishmoqda. Evfemizmlar haqidagi tushuntirishlar, atamalar va terminologik lingvistik yechimlardan ko'ra u bilan bog'liq muammolar ko'proq. Faktlar shuni ko'rsatadiki, evfemizmi umuman nutq qatlamida sifatida tizimli o'rganish, uning nutqdagi barcha ichki imkoniyatlarini aniqlash, uning funksional, uslubiy tavsifi va xususiyatlari, ayniqsa uning turlarga oid munosabati funksional uslublari bugungi kunda metodologiyaning dolzarb muammolaridan biridir. G'.Abdurahmonovning "hozirgi paytda adabiyotshunoslar va tilshunoslar oldida turgan eng muhim vazifalardan biri bu badiiy uslub va nutq uslubining o'ziga xos umumiy va xususiy jihatlarini ochib berish", deb ta'kidlashi ham shuningdek, aynan shu mavzuning dolzarbligini bildiradi.

Dissertatsiyada tavsifiy, lingvomadaniy, pragmalingvistik, psixolingvistik, etnolingvistik, sotsiolingvistik, funksional-diskursiv tahlil metodlaridan foydalanilgan. Evfemizmlar nutq qatlamida eng ko'p qo'llaniladigan vositalardan bo'lib, ularni badiiy asarlarda, kinofilmlarda ham juda ko'p uchratish mumkin. Quyida kinofilmda qo'llanilgan evfemizmlardan namuna keltirilgan:

Bir odamga *siz o'lgandan keyin ...* ma'nodagi gapni aytishda ingliz tilida quyidagi gaplardan foydalanilgan: *Once you're no longer in the position of physically controlling the property/ If you take a long vacation / Eventually we're all gonna take the same long vacation.*

Ingliz tilida kishilarni tasvirlovchi sifatlardan ham ehtiyotkorlik bilan foydalanish talab qilinadi, chunki har bir o'ylanmasdan va lingvokulturologik tahlil qilinmasdan ishlatilgan so'z yoki ibora insonlarga haqorat sifatida ta'sir ko'rsatishi mumkin. Misol uchun:

Fat – semiz sifatini insonga nisbatan ishlatish qo'pollik hisoblanadi, buning o'rniga *high bmi (high body mass index)*, ya'ni, *og'ir vazn toifali yoki yengil vazn toifali- lower bmi* so'zlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Yuqorida berilgan misolda salbiy ma'noli so'z nisbatan neytral so'zga almashilgan. *Fat* so'zining salbiy konnotatsiyaga ega bo'lgan boshqa ma'nodosh variantlari ham mavjud. Masalan, *big-boned- suyagi yirik, overweight -oshiqcha og'irlikka ega, plus-sized - katta o'lchamli*. Shuningdek, *fat* so'zining kulgili evfemizmi ham mavjud bo'lib *semiz* so'zining yumshoq formasi sifatida ijobiy shaxs va qahramonlarga nisbatan ishlatiladi. *Salad dodger*, ya'ni *salatdan qochuvchi, salat yoki ozdiruvchi sog'lom ovqatlar yemaydigan do'mboq kishi*.

Stupid so'zini *jinni, devona* deyish o'rniga *having limited insight*, ya'ni, *aqli noqis, aqlan zaif* so'zi ishlatiladi.

Shuningdek, bo'yi past kishilarni tasvirlashda *short*, ya'ni, *kalta* so'zi bilan emas, balki nisbatan muloyimroq eshitaladigan *vertically challenged* vertikal jihatdan bo'yi past, *bo'yi unchalik uzun bo'lmagan* iborasi qo'llaniladi.

Sloppy/smelly so'zlari so'zma-so'z tarjima qilinganda *badbo'y, sassiq* shaklida ishlatiladi, ammo madaniyat va muloyimlik yuzasidan ushbu so'zlarni *not well groomed, ya'ni o'ziga yaxshi qaramagan, oro bermagan* shaklida qo'llagan afzal.

Shuningdek, eng ko'p uchraydigan va qo'llaniladigan evfemizmlar o'lim bilan bog'liq holatlar bo'lib, ular juda ko'p shakllarga egadir. Misol uchun, *died – pushing up the daisies*, ya'ni *vafot etgan va ko'milgan*. Bu yerda ushbu ibora lingvokulturologik ahamiyatga ega, chunki odatda xristian diniga mansub kishilar dafn qilinganidan keyin qabr ustiga gullar ekiladi. Bu ibora ilk marotaba 1918-yilda Uilfred Ouenning I Jahon Urushi haqidagi she'rilarida qo'llangan.

Yoki boshqa bir misol ko'riladigan bo'lsak, *six feet under olti fut (uzunlik o'lchovi) pastda*, bu evfemizmning kelib chiqishi ham tarixga borib taqaladi. Aynan 1665-yilda Londonda aholining ko'p qismining nobud bo'lishiga sabab bo'lgan Vabo kasalligi mana shu evfemizmning kelib chiqishi bilan bog'liq, ya'ni, usha davrdagi hukmdor shu kasallikdan vafot etgan kishilar jasadini hayvonlar qazib chiqarmasligi uchun odamlarni 6 fut chuqurlikda qabr qazib, dafn etishni buyurgan. Shu tariqa yana bir evfemizm til tarkibidan joy olgan.

Bought it ushbu idioma ham *o'ldi* degan so'zni yumshatish maqsadida foydalaniladi. Aslida bu so'z I Jahon Urushi davrida paydo bo'lgan bo'lib, avvaliga faqat harbiylar nutqida qo'llangan, keyinchalik barcha kundalik hayotda ham undan foydalanadigan bo'lgan. Ayrim taxminlarga ko'ra, Amerikada urush davrida har bir halok bo'lgan askar uchun sug'urta puli berilishi aytilgan, shuning uchun ham vafot etgan harbiyga nisbatan *uni sotib oldi*, ya'ni *bought it* idiomasi ishlatilgan.

Give up the oxygen habit, ya'ni, nafas olishdan to'xtamoq iborasi o'pka va nafas yo'llari kasalliklari bilan o'g'rib, vafot etgan bemorlarga nisbatan qo'llaniladi. O'lim holatini aytishning kulgili evfemizm shakli– *plucking turnips*.

Yevropa davlatlarida *ishsiz* so'ziga salbiy ma'noga ega so'z sifatida qaraladi. Shuning uchun ham ishidan bo'shatilgan kishiga nisbatan *unemployed* so'zi o'rniga *between jobs, making a career transition/seeking a career change opportunity, de-hired, ya'ni, yangi, o'ziga mos kasb izlayapti* iborasi ishlatiladi.

Shuningdek, kasb va ish masalalariga jiddiy ahamiyat beriladigan Yevropa davlatlarida ishdan bo'shatish iborasi uchun ham maxsus evfemizmlar mavjud. Bunda *to hire, ya'ni, ishdan haydash* so'zi emas, *to let someone go, ya'ni ishdan ketishga ruxsat berish* ma'nosidagi evfemizm ishlatiladi.

Homiladorlik holati ham evfemizmlardan keng foydalanishga sabab bo'ladigan vaziyatdir. Bunda *pregnant, ya'ni, homilador* so'zi o'rniga *expecting – farzand kutayapti, in a family way – ko'payish arafasida* iboralari qo'llaniladi.

Heart failure o'zbek tiliga *“Yurak xuruji”* deb tarjima qilinadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yurak xurujiga oid evfemizmlar ingliz tilida quyidagicha ishlatiladi: *“You have fluid on your lungs as your heart is not pumping hard enough” – “Sizning o'pkangizda biroz suv yig'ilib qolganligi bois yuragingiz yetarli darajada yaxshi ishlamayapti”*, yoki *“your heart is a bit weaker than it used to be” – “Sizning yuragingiz odatdagidan biroz zaiflashgan”* va *“Your heart is not pumping properly” – “Sizning yuragingiz yetarli darajada urmayapti”*. Juda kam holatlarda *“left ventricular dysfunction” – “chap tomon disfunktsiyasi”* evfemizmi ishlatiladi. Ba'zan shifokorlar nutqida o'tkir kasalliklarni Lotin tilidagi nomi bilan atash holatlari ham kuzatiladi, masalan, *cancer” – “kenser” or “CR” – “Si er”*.

Inson biologik holati bilan bog'liq bo'lgan vaziyatlar mavjud bo'lib, ularni ifodalashda to'g'ridan-to'g'ri so'zlardan foydalanish axloq me'yorlarga zid hisoblanadi. Shuning uchun bu vaziyatlar uchun ham ba'zi evfemizmlardan foydalanish ma'qulroq. Masalan, *to urinate, to pee - peshob qilish* o'rniga, *to go to number one – kichik hojatga chiqish, to defecate* so'zi o'rniga *to go to number two – katta hojatga chiqish yoki to do business – o'z ishini qilish* iboralaridan foydalanish nutqni chiroyliroq qiladi.

To go to toilet/ WC - hojatxonaga bormoq iborasi xunuk eshitiladi, shuning uchun bunday holatda *to powder one's nose – yuziga upa surib kelish* evfemizmi afzalroqdir va shuni qayd etish joizki, ushbu evfemizmni faqat ayollar nutqida qo'llashi mumkin. Shuningdek, *to go to bathroom, to go restroom* birliklari ham bu vaziyatda neytral ibora sanaladi.

Love handles – the excess fat that they have around the waistline, ko'p hollarda semiz kishining beli atrofida yig'ilib qolgan ortiqcha yog'ga nisbatan ishlatiladi.

Intimate relationship, ya'ni, jinsiy aloqa nutqda qo'llash uchun noqulay, uyatli holat bo'lgani uchun *make love, ya'ni, sevgi bilan mashg'ul bo'lmoq* evfemizmi ishlatiladi.

To vomit, to throw up, ya'ni, qusmoq, qaytarmoq so'zlari ko'ngilni behuzur qiladigan so'z bo'lgani uchun ko'pincha *To lose one's lunch yoki egurgitate* birligidan foydalaniladi. Hazil evfemizm sifatida *to pray to the porcelain God* birligidan foydalaniladi.

Idiot, stupid so'zlari haqorat so'z ma'nosida qo'llangani uchun qo'pol so'z hisoblanadi. Uni quyidagi evfemizm yordamida chiroyliroq ifodalash mumkin: *Not the sharpest tool in the shed*, so'zma-so'z tarjima qilganda tokchada turgan asboblardan ichida eng o'tkiri emas, ya'ni *keraksiz, foydasiz, biror yaxshi fikr berishga yaroqsiz, tentak*.

To be sick or ill, kasal bo'lmoq deb tarjima qilinadi, ammo inglizlar ushbu so'zni yumshoqroq aytish maqsadida *be under the weather, ya'ni tobi yo'q* iborasidan foydalanadilar.

Have the sniffles – liquid comes from the nose because of the a cold or allergy, shamollash yoki allergiya kasalliklari tufayli yuzaga keluvchi burun oqishi *have the sniffles*, ya'ni *burnini tortmoq* iborasi orqali ifodalanadi.

Evfemizmlarni jinoyat va jazo sohasida ham uchratish mumkin. Masalan, *prison, jail* so'zlari tarjimai uchun – *qamoqxona yoki hibsxona* so'zlari emas, *correctional facility*, ya'ni *axloq tuzatish koloniyasi* birligi yuritiladi.

Death penalty, o'lim jazosi juda ayanchli va qo'rqinchli holatni gavdalantirgani uchun ko'p hollarda shu soha vakillari tomonidan *Capital punishment*, ya'ni, *bosh jazo, og'ir jazo* iborasi qo'llaniladi.

Xulosa. Evfemizm tilda sinonimlar, frazeologizmlar va boshqa yondosh hodisalar bilan munosabatga kirishadi. Evfemizmlarni biz konseptual sinonimlar turiga kiritdik, sababi ushbu so'zlar faqatgina kontekstda sinonim hisoblanadi. Evfemistik frazeologizmlar esa obrazli ma'noda qo'llanilgani uchun evfemistik ma'no tashishi mumkin. Maqollar ma'lum xalqning tarixi, madaniyati va urf-odatlarini o'zida aks ettirgani uchun ushbu xalqlarda aytilishi taqiqlangan tushunchalarni berkitish maqsadida qo'llaniladi. Ko'rib chiqilgan evfemizmlarning aksariyati umumlashtirish va metaforizatsiya, shuningdek ma'no kengayishi kabi usullar yordamida shakllangan. Zamonaviy tilshunoslikda “evfemizm” atamasining talqini bo'yicha ikkita asosiy fikrni ajratish mumkin. Tor ma'noda evfemizm atamasi “taqiqlangan so'z yoki ibora, keng ma'noda esa nomaqbul hisoblangan tushunchani “g'iloqlash”, “yashirish” va “niqoblash”ni nazarda tutadi.

ADABIYOTLAR:

1. Antrushina G.B. *English Lexicology*. G.B.Atrushina, O.B. Afanasyeva, N.N.Morozova. – M.: Drofa, 2004. – 288p.
2. Бойко Т.В. *Эвфемия и дисфемия в газетном тексте: автореф.дис.Бойко Т.В.* - Санкт - Петербург, 2005.- 19 с.
3. Вильданова Г.А. *Эвфемия и принцип вежливости в современном английском языке: гендерный аспект.*- М.: Директ-медиа, 2015.- 48 с.
4. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo'ng'urov R., Rustamov H., *O'zbek tili stlistikasi*, T., 1983.
5. Rabiyeva M. *Difficulties of Differentiating Euphemisms and Dysphemisms // Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT.* – 2022. – T. 2. – №. 5. – С. 127-132.
6. Haydarova Nodirabegim Axtamjon qizi. (2020). *Linguocultural analysis of english and uzbek medical phraseological units describing physiological processes. European Journal of Research Development and Sustainability*, 1(4), 15-17.
7. Манакова Мария Сергеевна. (2018) *Эвфемизмы в англоязычных и русскоязычных женских и мужских журналах.* Екатеринбург. 2018
8. Omonturdiyev A., *O'zbek nutqining evfemik asoslari*, T., 2000.
9. Rabiyeva M. *Difficulties of Differentiating Euphemisms and Dysphemisms // Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT.* – 2022. – T. 2. – №. 5. – С. 127-132.
10. www.wikipedia.com
11. www.pubmed.ncbi.nlm.nih.gov

CONNOTATION IN VERBS AND ITS EXPRESSIVE FUNCTIONS

Navruzova Nigina Xamidovna,

Teacher, Bukhara State University, Uzbekistan

n.x.navruzova@buxdu.uz

Abstract. *This article underscores the importance of contextualizing the connotation within the linguistic dimension necessitated by the need to generalize the theoretical framework of the concept, to distinguish between broad and narrow meaning of the connotation, to characterize its meaningful content and to define its scope and limits. Based on the abovementioned core issues it is important to consider the verb as one of the most connotatively colored parts of speech, determining the structure of the connotation components in the verbs through the lens of language and speech system.*

Supporting concepts: *connotation, semantic essence, emotional-evaluative, linguopragmatics, syntagmatic connections, connotative verbal lexemes, verbal synonyms with connotations, multi-valued connotative verb.*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tushunchaning nazariy asosini umumlashtirish, konnotatsiyaning keng va tor ma'nosini farqlash, mazmunli mazmunini tavsiflash hamda ko'lami va chegaralarini belgilash zaruratidan kelib chiqqan holda, kontekstual konnotatsiyaning muhimligi ta'kidlanadi. Yuqorida qayd etilgan asosiy masalalardan kelib chiqib, fe'l tarkibidagi konnotativ ma'nolar va komponentlar, fe'lni eng serunum konnotativ ma'noli bo'laklarga boy so'z turkumi sifatida qarash va uning ekspressiv funksiyalarini aniqlash uchun turli yondashuvlar o'rganiladi.*

Kalit so'zlar: *konnotatsiya, semantik mohiyat, emotsional-baholovchi, lingvopragmatika, sintagmatik bog'lanishlar, konnotativ fe'l leksemalar, konnotatsiyali fe'l sinonimlar, ko'p ma'noli konnotativ fe'l.*

Аннотация. *В данной статье подчёркивается важность контекстуализации коннотации в лингвистическом измерении, обусловленная необходимостью обобщить теоретические рамки понятия, разграничить широкое и узкое значение коннотации, охарактеризовать её смысловое содержание и определить её объём и пределы. Исходя из вышеперечисленных основных вопросов, важно рассматривать глагол как одну из наиболее коннотативно окрашенных частей речи, определяющую структуру коннотативных компонентов в глаголах через призму языка и речевого строя.*

Ключевые слова: *коннотация, семантическая сущность, эмоционально-оценочный, лингвопрагматика, синтагматические связи, коннотативные глагольные лексемы, глагольные синонимы с коннотациями, многозначный коннотативный глагол.*

Background. The goal of modern linguistics as a whole is to learn language in close connection with a person, with his consciousness, thinking, and practical activity, rather than "itself and for itself."

Expressive function of the language, which conveys the subjective elements of how people perceive the outside world—emotions, feelings, opinions, and ideas of the subject about objects—is inextricably linked to the study of the human factor in language. A system of tools offered at various linguistic levels performs this role [6]. This system contains a sizeable portion of nominative units with a connotative macrocomponent of meaning that have not yet been given a clear linguistic interpretation.

Connotation creation and operation heavily rely on associative mechanisms. The language contains several non-connotative words but no non-associative ones. Since the association itself is not semantic, it does not yet have a connotation or even a meaning. However, this could serve as a foundation.

Connotations are typically fixed after the denotation, or after the entity class rather than after the referent. A sufficiently high level of linguistic proficiency and linguistic flair are also required for the emergence of connotations because these are elements of both language proficiency and world knowledge. Consequences are always transferred from the word to the referent in this way. Every word has a power associative field surrounding it, and some of its underlying associative characteristics can be changed into connotative ones [11].

Connotation is a concept used to describe how language aspects such as semantics and stylistics are interpreted. In scholastic logic, the idea of "connotation" (lat. Con together with, notatio - "designation", "additional, accompanying meaning") emerged. Through the grammar of Port-Royal (1660), it entered linguistics in the 17th century to designate properties as opposed to substances.

Additionally, this idea is developed in 19th-century logical studies, particularly in the writings of J. St. Mill. He distinguished between proper names, which serve as a person's label, and connotative names, which are defined as a list of relevant judgments that can be placed within the framework of a given name. He interpreted by connotation indications reported by the word [7].

L. Bloomfield deserves praise for highlighting "purely semantic connotations." According to his analysis, the connotation "indicates a certain level of speech, due to social, regional, technical, and cultural factors" [1].

Research methods. Since the term "connotation" first appeared more than a century ago, its meaning has undergone numerous changes. Modern linguistics also lacks a clear explanation of the phenomenon of connotation [12].

It is common to distinguish between a broad and a narrow understanding of connotation (e.g., N.G. Komlev, V.I. Goverdovsky, G.V. Kolshansky, V.N. Telia, etc). (Y.D. Apresyan, I.V. Arnold, I. A. Sternin, O. N. Seliverstova, V. I. Shakhovskiy, N. F. Alefirenko, etc.).

The term "connotation" is used broadly to refer to "any component that completes the subject-conceptual (or denotative), as well as the grammatical content of a language unit and gives it an expressive function on the basis of information correlated with the empirical, cultural-historical, worldview knowledge of speakers of a given language, with the emotional or value attitude of the speaker to the signified, or with stylistic registers, characteristic conditions of speech, social context, and semantic information" [13]. From this vantage point, the connotation is distinct from the word's semantic structure.

The concept of connotation's semantic essence was first brought up by researchers, and V.N. Telia described it as "a semantic essence that is conventionally or occasionally included in the semantics of language units and expresses the emotive-evaluative and stylistically marked attitude of the subject of speech toward reality when it is designated in the statement that it receives expressive effect on the basis of this information." [9]. V.N. Telia asserts that connotations primarily occur in figurative meanings.

Results and discussions. The broad approach takes into account the characteristics of the word that come to light as a result of the addition of new details to the lexical unit's description [14]. The heterogeneity of the word's characteristics and the absence of distinctly discernible boundaries are what set them apart from the connotation's broad understanding.

He is aware of N.G. Komlev's connotation, which, in his opinion, is not a part of the physical structure of word meaning and is instead formed during the perception of word signals. The following categories of implications are distinguished by him: Sensual elements, a cultural component, a field (a signal that the sign belongs to a specific lexical field), a sign's level, a sign's worldview, and a class component are all examples of representation [5].

It is clear that the elements included in N.G. Komlev's connotations are far from homogeneous; in contrast to the author's original thesis, the field element is a structural component of the sign and does not result from speech.

V.I. Goverdovsky's research is based on N.G. Komlev's opinions. The following categories of connotations are separated out by him: euphemism, irony, ameliorativeness, amplification, colloquialism, pejorativity, bookishness, terminology, foreign language, novelty, archaic, dialectal, culturological, and ideological [2].

According to G.V. Kolshansky, connotation is a new component of a unit's content that predominates over the original meanings and manifests itself in a particular context [4].

In Russian linguistics, a limited view of connotation that is sometimes referred to as "traditional" has gained more traction. In a limited sense, the connotation is described as a specific element of a linguistic unit's meaning, serving as a secondary function of naming for it and completing its objective meanings with an associative-figurative representation of the action denoted in reality. This representation takes the form of an object or a state based on the internal form of the naming, or signs that correspond with the literal meaning of the figure of speech [15].

The connotation of a lexeme, according to Y.D. Apresyan, is defined as "insignificant, but stable features of the concept expressed by it, which embody the assessment of the corresponding object or fact of

reality accepted in a given language community." He also holds the opinion that connotations "characterize, on average, the basic or initial meanings of words, and they materialize in figurative meanings." [16].

We believe that I.V. Arnold's theory of connotation is the most useful one. She views the connotation as a component of the sign's overall systemic meaning. Connotation is inextricably linked to the context, unlike other parts of a sign's meaning, which can occasionally be speech [17].

Emotional, expressive, evaluative, and stylistic components are distinguished in systemic oppositions, which are the primary method for identifying sign meaning components, according to I.A. Sternin. [18]

The semantics of the vast majority of words contain these key connotational elements. They are susceptible to "positive" or "negative" representation (in the latter case, the word is neutral, in one or another component).

The very fact that the connotation is heterogeneous and can be broken down into numerous smaller constituent elements can be regarded as established.

O.N. Seliverstova makes a distinction between the denotation and a number of other meaning-related components in words, including expressive features, stylistic features, configurative features, and features; it also includes emotional-evaluative information in the denotative meaning [19].

According to A.V. Filippov, a linguistic unit's "emotional and stylistic semantic content" is the only part of it that makes reference to connotation. According to him, the word's evaluativeness is a wholly denotative component that is inseparable from the concept, and the word only becomes expressive in speech [10].

I.A. Sternin contends that it is illegal to restrict the definition of connotation in this way. Evaluation can be both a connotational and a denotational component. There is expressiveness in the system as well as in speech. Connotation can be systemic and sporadic, just like denotation [20].

The linguistic and verbal nature of connotation, its position in the semantic structure of the word, its volume, and its component composition continue to be debated in spite of numerous scientific works and a thorough investigation of the problem of connotation. It's unclear how to differentiate between the connotative parts of a specific language (speech) unit. Connotation study techniques and techniques for a sufficient lexicographic description of connotation have not yet been produced. The study of connotation in the context of linguopragmatics, a similarly nebulous notion in contemporary theoretical linguistics, has also drawn scholars' interest of scholars recently.

In scientific writing, the words "implication" and "connotation" are occasionally used interchangeably. As a result, J. Genette, one of the most well-known scholars of semantic processes in literary texts, does not discriminate between implicit and connotative meanings in his work despite giving the subject of connotation great attention [21].

These semantic phenomena are most frequently referred to as hyponyms and hypernyms. They are observed in other categories less frequently. We quote K.A. Dolinin as saying that "connotations are by no means restricted to style, they also develop at such levels of speech and conduct in general, which are not anymore bound to linguistic forms. The best course of action would be to view aesthetic details as a form of content transfer from explicit to implicit [3]. However, the semantic processes that underlie them differ. The same linguistic content can give birth to extra meanings of both implicative and connotative qualities. Contrary to implicativeness, connotation contrasts with denotation as additional information ingrained in the word's semantic structure.

The word "imply" should be used to define the term "implicative." While the word "mean" and the concept of "connotation" are more closely related [22].

Native speakers are aware of the implications that are a hidden, implicit part of meaning in all indicators of indirect nomination. Connotations are inserted into the speech sequence concurrently with meaning and do not exist independently of it. Connotations, or connections between information about the outside world and information about the relationship between the subject of speech and the signified, are what give the signified its emotional meaning. Additionally, connotations connect semantically the objective and the subjective. Connotative characteristics are what motivate word rethinking.

As a result, modern semasiology has given the meaning of the word "connotation" a far broader and murkier sense than the original.

The primary characteristics of I.A. Sternin, I.V. Arnold, and V.K. Kharchenko's connotation are described as: a) a sign of complementarity to the denotative aspect of meaning; b) secondary nature of connotation in relation to denotation; and c) expression of emotional, expressive, and evaluative information [23].

These characteristics, however, are insufficient for comprehending the linguistic position of connotation, which mainly entails figuring out how connotation relates to the semantic structure of the word. But precisely this is where contemporary semantic theory is most at risk. Semasiologists' opinions on the linguistic nature of connotation now differ greatly.

In our research, we follow I.A. Sternin and rely on the following definition of connotation: connotation is understood as additional information in relation to the concept, part of the meaning associated with the circumstances of communication, participants in the act of communication, and their particular relationship to the subject of speech. A linguistic sign's connotation is a component of its systemic meaning [8].

Since the interdependence of semantics, syntax, and pragmatics, as well as the paradigmatic, pragmatic, and syntagmatic connections of lexemes, is reflected in context, the contextual approach to the analysis of linguistic material allowed for the identification of connotative verbal lexemes' specific characteristics as well as their existence as components of the system of nominative means of the human lexicon [24].

At the poem's conclusion, "The Sun Rising," readers will find a fantastic illustration of a connotation. The first four lines of the final stanza are as follows:

*She's all states, and all princes, I,
Nothing else is.
Princes do but play us; compared to this,
All honor's mimic, all wealth alchemy.*

The poet's speaker implies that he and the person he loves are wealthy than both when he refers to his beloved as "all states" and himself as "all princes." They are content since they possess everything that a prince who rules over countries would desire. The poet's speaker also implies that the two don't need money or power by expressing this. As they are, they are content.

The notion of being a component of the meaning related with the features of the circumstances of communication, participants, communication, and their relationship to the subject of speech, as well as a linguistic sign, connotation is additional information in relation to the concept.

Connotations are present in every indirect nomination sign; they do not exist independently from the meaning and are incorporated into the speech pattern at the same time. The rethinking of words is driven by connotative characteristics.

Our research supported the view that emotional, expressive, evaluative, and stylistic components can be identified in systemic oppositions, which are the primary method for identifying meaning-related components in signs.

Also, we can see connotation in the poem "I hear America singing" by Walt Whitman:

*I hear America singing, the varied carols I hear;
Those of mechanics - each one singing his, as it should be, blithe and strong;
The carpenter singing his, as he measures his plank or beam,
The mason singing his, as he makes ready for work, or leaves off work;*

The poem's use of the word "singing," which has an implicit meaning, has connotation. Although the poem's subjects may truly be singing, the connotation is that Americans are a happy, vibrant nation.

Splitting the terms "assessment" and "estimation," we can define "appraisal" as the linguistic category that reflects the logical category at various linguistic levels and the mental processes that result in the determination of the value of various objects. A verb's evaluative meaning is an assessment that the word's definition makes that is either positive or negative [25].

Evaluation is recognized as a distinct category since it cannot be recognized as a specific component of many occurrences at once.

We highlight the divergent substance of evaluative and emotive themes in the essay. Emotionality is viewed as a certain feeling brought on by the speaker. The uniqueness of emotions is their volume; they serve as both the subject and the instrument of reflection. Words that identify and describe human emotions refer to the associated ideas; this is what gives them their denotative meaning and gives them an emotional tint. Positive and negative emotions, when actualized in the context, make up the sign's meaning, or at least a significant portion of it. This reduces the emotional component of meaning to just two elements: positive and negative emotions.

The study of language's expressive function, which conveys the subjective elements of a person's experience of the outside world, is intrinsically tied to the study of the human factor in language. Adding special expressiveness, coloring the meaning of the nominative unit, and strengthening its impact on the

listener are all examples of expressiveness, which is further divided into frequent and irregular expressions. Stronger qualities that are part of the denotative component are expressed through expressiveness.

All connotative verbal lexemes in our study are split into connotative verbs of the literary language, as well as connotative verbs that realize meanings within a specific context. This is how the stylistic component is understood to function. Connotative colloquial verbs are employed as a stylistic tool to characterize a connotative verb with irony, roughness, and compatibility.

The connotative element can be conveyed openly or may not be expressed at all, in which case it becomes apparent when the verb is combined with specific words from different parts of speech.

In the poem, "Mending Wall" by Robert Frost, readers will come across a marvelous illustration of a connotation.

*And on a day we meet to walk the line
And set the wall between us once again.
We keep the wall between us as we go.*

This poem serves as an excellent example of connotation because "the wall" implies a separation between the speaker and the other person. Beyond a word's literal meaning, connotation suggests additional meaning.

Although Frost is attempting to imply space between the two neighbors, the wall is the object of attention. The wall is more than just a physical barrier separating the two guys; it also symbolizes their separation or a boundary.

Due to the verb's compatibility with other words and on the basis of the associated perception of reality, the connotation in verbs is frequently updated. The addition of prefixes alters the verb's semantics, resulting in a variety of lexical-semantic variations with varying shades of meaning.

Many verbs share the property of denoting the inanimate condition inherent in inanimate objects in their direct meaning while conveying the acts and states of people in their connotative meanings. Many connotative meanings are formed by metaphorization, where a part of the meaning is typically actualized in figurative language (based on the function).

Based on a shared integral feature, the connotatives examined in the work are integrated into lexico-semantic variations. Due to the same verbal lexeme's compatibility with various context elements, it can explicate many lexical meanings by operating in various lexico-semantic forms, which causes it to become ambiguous.

Shakespeare utilizes a summer day to describe the attractiveness of a woman in "Sonnet 18."

*Shall I compare thee to a summer's day?
Thou art more lovely and more temperate.
Rough winds do shake the darling buds of May,
And summer's lease hath all too short a date.
Sometimes too hot the eye of heaven shines,
And often is his gold complexion declines,
By chance, or nature's changing course, untrimmed;
But thy eternal summer shall not fade*

Shakespeare conveys a sense of coziness, brightness, and humor in this passage. In fact, he makes the observation that although the flowers' buds will fall, this woman's beauty will endure.

One characteristic of a word with polysemantic connotation is that one signifier in paradigmatics corresponds to numerous signifiers, and generally speaking, one signifier in syntagmatics corresponds to one signified. Since each lexical-semantic variant is a part of its own synonymic series and builds up its own antonymic pairs, distinct lexico-semantic variants of a multi-valued connotative verb exhibit various synonymic and antonymic links.

Connotatively colored verbs form distinctive synonymic series that are connected by shared integral components and engage in synonymous relationships with one another in the context. They can also change their meaning while keeping all of the semantic elements and only changing the relation.

Additionally, there are a number of contextual synonyms, and the formal expression of its structural aspects is only known through the context. The composition of the synonymic series is determined by the range of shades of meaning that are inherent in synonyms. The transfer of names from certain objects and their features to others, which results in their combination into one synonymous sequence, causes the verb word to gain many meanings.

Verbal synonyms with connotations share similar meanings, but distinct shades of meaning play a more important part in how they work. Additionally, varied compatibility and syntagmatics of synonyms are determined by shades of meaning [26].

Contextual and appropriate linguistic antonyms are the two categories into which the work's connotative verbal antonyms are classified. Verbal antonyms that are contextually appropriate arise in a particular context by equating to the opposite. Commonly accepted and listed in antonym dictionaries is proper linguistic antonymy.

Animal Farm by George Orwell, a dystopian retelling of the events leading up to the Russian revolution, is sometimes referred to as an allegory or as a highly symbolic story that hints at a deeper significance. By using connotation, Orwell gives his characters the characteristics of people and forces from the real world. Because the word "pig" has a strong association with corruption and greed, he uses pigs to represent the repressive and dogmatic ruling class. Due to the association between "workhorses" and physically demanding labor, figures depicted as horses, like Boxer, make up the farm's working class.

In Animal Farm, Orwell took connotation a step further and took it into account when naming his characters. Mr. Whymper, the dishonest and self-centered human whom the animals chose to serve as their interpreter, is a prime illustration. Even if you haven't read Animal Farm or don't know who Mr. Whymper is, the sound of his name is akin to the word "whimper," which implies cowardice and weakness. By using this word to describe his persona, the author establishes in readers' minds right away that Mr. Whymper should be regarded with mistrust or contempt; in fact, Mr. Whymper ends up being a timid, duplicitous figure.

Conclusion. Connotation is a word's range of feelings and concepts that go beyond its dictionary definition. Most words have connotations that go beyond or in addition to their original meaning. One of the most contentious and debated issues in contemporary linguistics is the phenomena of connotation, which is a phenomenon connected to the reflection of the human aspect in the semantics of verb words. It is regarded as a macrocomponent of lexical meaning in this article, representing the subjective viewpoint of native speakers toward the nominees' objects (phenomena). It is symbolized by a collection of expressive, stylistically characterized, evaluative-emotional, and expressive components that are actualized in speech.

REFERENCES:

1. Блумфильд, Л. Язык. / Под ред. и с предисл. М.М. Гухман. М.: Погресс 1968. -607с
2. Говердовский, В.И. История понятия коннотации // Филологические науки. 1979. - № 2. - С. 17-22.
3. Долинин, К.А. Интерпретация текста: Учеб. пособие. — М.: Просвещение, 1985. -288с.
4. Колианский, Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. -М.: Наука, 1990.-103с.
5. Комлев, Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. М.: URSS (ООО «ЛЕНАНД»), 2006. - 191с
6. Лукьянова, Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. Новосибирск: Наука: Сиб. отд-ние, 1986. - 230с.
7. Милль, Дж. Mill, J.St. Of names Theory of meanings. Prentis-Hall, 1970.1. Словари
8. Стернин, И.А. Проблемы анализа семантической структуры слова. — Воронеж: Изд-во Воронеж, ун-та, 1979. — i56с.
9. Теля, В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. -М.: Наука, 1986.- 143с.
10. Филиппов, А.В. К проблеме лексической коннотации // Вопросы языкознания. — 1978. №1. - С. 53-58.
11. Tursunov, M. (2022). Использование *hyperbole* в разных литературных жанрах. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 22(22). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/7959
12. Toshnazarovna, E. M. (2022). Elements of the Gothic Tradition in the Work of Joyce Carol Oats. Central Asian Journal of Medical and Natural Science, 3(3), 308-311. <https://cajmns.centralasianstudies.org/index.php/CAJMNS/article/view/785>
13. Khamidovna, N. N. (2022). The denotation and connotation of a word. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(4), 382-388. <https://wos.academiascience.org/index.php/wos/article/view/1242>

14. Khaydarov, Anvar Askarovich (2020) "Expression of connotative meaning in onomatopoeia," *Scientific reports of Bukhara State University: Vol. 4 : Iss. 5* , Article 5, 76-80. DOI: 10.52297/2181-1466/2020/4/5/5 <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol4/iss5/5>
15. Nazarova Navbahor Ahrorovna. (2022). *Semantic properties of anthroponyms. Indonesian Journal of Innovation Studies*, 18. <https://doi.org/10.21070/ijins.v18i.626>
<https://ijins.umsida.ac.id/index.php/ijins/article/view/626>
16. Rasulov, Z. (2022). Об объекте исследования когнитивной семантики. *Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 8(8). извлечено из http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/4346
17. Наврузова, Н. Х. (2022). Konnotativ ma'noning badiiy asarlarda ifodalanishi: Navruzova Nigina Xamidovna, *Buxoro davlat universiteti Ingliz tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi. Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал*, (7). <https://www.interscience.uz/index.php/home/article/view/1490>
18. Kilichev, B. E. A Way of Making Words on Proper Nouns. *International Journal on Integrated Education*, 3(2), 96-98. <https://media.neliti.com/media/publications/333098-a-way-of-making-words-on-proper-nouns-08e83e0e.pdf>
19. Akramov, I. (2022). Aforizimlarning lingvistik janr sifatida rivojlanishi. *Ilmiy nashrlar markazi (buxdu.Uz)*, 8(8). Retrieved from http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/5690
20. Yuldasheva Feruza Erkinovna. (2022). The Principle of Politeness in the English and Uzbek Languages. *Eurasian Research Bulletin*, 6, 65–70. Retrieved from <https://www.geniusjournals.org/index.php/erb/article/view/799>
21. Askarovich, H. A. (2021). Expression of connotative meaning in graphic means. *International Engineering Journal For Research & Development*, 6 (TITFL), 91–94. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/3Q7SB>
22. Haydarov, Anvar Askarovich and Navruzova, Nigina Xamidovna (2021) "Stylistic features of intonation," *Scientific reports of Bukhara State University: Vol. 5 : Iss. 1* , Article 2, 18-29. DOI: 10.52297/2181-1466/2021/5/1/2 <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol5/iss1/2>
23. Kodirova Kholida Khayriddin kizi. (2022). The Analysis of Illocutionary Acts in Adventures of Tom Sawyer by Mark Twain. *Miasto Przyszłości*, 28, 324–328. <http://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/648>
24. Nargiza Bobojonova Jumaniyozovna. (2022). The Term Concept in Modern Linguistics. *Miasto Przyszłości*, 28, 297–302. <http://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/643>
25. Djumayeva, N. Comparative analysis of magical jewellery and ornaments in english and uzbek fairy tales. *JournalNX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal ISSN No: 2581 - 4230.VOLUME 7, ISSUE 6, June. -2021,138-142.* <https://media.neliti.com/media/publications/347771-comparative-analysis-of-magical-jeweller-8838f05c.pdf>
26. O'rinbekovna, U. M. (2022). Ingliz tilida frazeologik birliklarning o'ziga xos xususiyatlari. *Journal of new century innovations*, 15(1), 73-80.

BASES OF THE THEORETICAL STUDY OF ANTHROPNYMS AND THEIR CHARACTERISTICS

Nazarova Navbahor Ahrorovna,
the teacher of the Department of English Linguistics
Bukhara State University, Uzbekistan
nazarovanavbahor2021@gmail.com

Introduction. *Linguistics is a science of languages that possesses practical and theoretical types. Theoretical linguistics studies the structure (grammar) and meaning (semantics) of the language. A theory is a rational type of abstract thinking about a phenomenon, or the results of such thinking. The process of contemplative and rational thinking is often associated with such processes as observational study or research. Applied linguistics which includes learning and teaching foreign languages mainly deals with the practical application of theoretical knowledge learned in linguistics.*

Research methods. *Theoretical onomastics studies the origin, development, basis of naming, various changes in the process, use in speech, distribution in specific regions and languages, and structural structure of proper names in language and speech, as well in literary and dialectal fields. The theory of proper names still occupies a marginal role in linguistics and more specifically in onomastics. Besides study of them from a practical point of view includes the application of theoretical principles and rules based on theoretical analysis. Practical research refers to the building of knowledge beneficial to practice that adheres to the basic principles of scientific inquiry—clearly defined research questions, analysis of data, systematic collection, and appropriate conclusions. The method of componential analysis and the descriptive method have been used as the primary research methods applying such techniques as observation, interpretation, and generalization.*

Results and discussion. *In world linguistics, anthroponomics is becoming more and more theoretically developed as an important direction in the field of onomastics of linguistics. Literary onomastics, namely identification of personal names in literary texts, their gender genesis, etymological characteristics, national traditions and values, customs, lifestyle, religious worldview, artistic and cultural wealth of the population using these names, are especially among the onomastic trends. It is important to study anthroponyms on the basis of the works that reflect the information about them, to pay special attention to uncovering the linguistic, cultural, paradigmatic, onomastic-grammatical signs of anthroponyms that embody the linguistic, historical, geographical, ethnographic, religious-mythological views of the people.*

There is a need to develop scientific principles of historical and modern names in two languages, onomastic lexicography (onomastic lexicography), to preserve the nationality and naturalness of proper names in the field, and to determine the compatibility of the name with the rules of the national language.

Conclusion. *In the analysis of the Linguistic research of anthroponyms, definition of the system of onomastic units are based on the history of the development of the field and by determining the scope of scientific-theoretical problems and practical issues studied by the field of anthroponymy, the morphemic composition of the anthroponyms used in literary works and their compositional features and anthropoindicators on this basis, researching the lexical and morphological features of the names used in the writer's literary works can be considered as the application of theory into practice.*

Introduction. Every independent state has the ability to reflect its national mentality at a time when it is considered natural to ensure its national interest, and in this regard, first of all, to give priority to the issue of preserving and developing its culture, ancient values, the language and collecting, studying the names of people related to the linguistic descriptions of cultural phenomena is also relevant. It is also clear that anthroponyms describe the development of cultural and historical life, as well as the national value system of a nation that owns a particular language. It becomes obvious that anthropocentrism is a priority area of scientific research in world linguistics and in the study of the linguistic landscape of the person. In particular, in world linguistics, anthroponomics is increasingly being studied theoretically due to its significance in the field of onomastics. Each linguistic principle can only be brought to a practical and effective surface if it has been thoroughly studied theoretically.

Applied linguistics is a science about language, its social nature, function, internal structure, classification, regulations of specific languages, historical development. According to its purpose and task, there are several directions (fields) of linguistics: general linguistics is a field that studies language as a phenomenon characteristic of a person in general, the main task of which is to identify and illuminate the most general characteristics of the languages of the world; applied linguistics is a direction that develops methods for solving practical problems related to language use (experimental phonetics, lexicography, linguistics, transcription, transliteration, etc.); mathematical linguistics, structural linguistics, comparative-historical linguistics and other fields such as paralinguistics, ethnolinguistics, psycholinguistics, sociolinguistics study language features related to the activity of the person in society. In addition to these areas, there are many branches and departments of linguistics that study specific levels and units in each language. Each branch of linguistics can have smaller special branches. For instance, within lexicology there is a department of onomastics, which in turn is divided into anthroponymy, toponymy, etc. Dialectology studies regional differentiation of a particular language. In each of these sections, the current state of the language and its historical development are studied.

Material and methods. A number of onomists who founded the topic of anthroponym in linguistics and conducted comprehensive scientific research enriched the language treasury with their scientific articles, brochures, and monographic studies. In this direction, very valuable researches on the problem of anthroponyms in Russian linguistics were carried out by T. F. Vedina, I. M. Ganzhina, Yu. Fedosyuk, A. V. Superanskaya, V. Karpenko, A. V. Suslov, T. V. Toporova, N. A. Baskakov, O. I. Fonyakova, L. M. Shchetinin, SH. Zafarov, M. Odilov, YA. Menajiev, Kh. Azamatov, E. Begmatov, E. Kilegev, M. Shamsieva, I. Khudoynazarov, U. Nosirov and other scientists made a number of researches in this regard both in Turkology and Uzbek linguistics.

Anthroponyms cover a significant part of the field of onomastics of linguistics. An anthroponym is the name of a person that serves to distinguish a person. In addition to the names of a person, onomastics consists of such systems as a surname, patronymic, nickname, cryptonyms (hidden names), all of which are meaningful features indicating the possibility of using the ability to call and address a person. This meaning is expressed and determined by several signs:

1. The anthroponym itself means that this is not some other object, but a person
2. It indicates the ethnic group or nationality of a person
3. It means determining the gender (male or female) of a person

Various functions of anthroponyms have also been studied in linguistics. V. D. Bondaletov in his work "Русская ономастика" (Russian onomastics) notes distinctive and nominative means of anthroponyms and the main allocation of additional functions; The researcher fixes cumulative, social, expressive, emotional, indicative, aesthetic-targeted, methodological means as well. In the process of analysis, it is also possible to determine the existence of national, religious, age-related, social, territorial, and gender characteristics of anthroponyms. In addition, there are other means of anthroponyms, which are the accumulative function of the language (Latin means "to gather", they are also called the epistemological one in the linguistic literature), and at the same time the function of storing information about the culture of the people is also available. A.V. Suslova and A.V. Superanskaya in their work "Русские имена" (Russian Names) state: "Personal names represent the history of different nations, traditions, cultural values, historical stages, the way of life of nations, people's creativity, religions and beliefs are reflected in them".

Results. S.I. Garagulya's research on the topic of anthroponyms "Personal name as a cultural and historical category of modern English" creates a culturally based system of searchable names. They are as follows:

1. The names based on nationality and characterized by appearance, behavior, image (Lincoln, Oliver;)
2. On the basis of the Puritan movement, the occurrence of related names (Faith, Hope, Be-thankful, Love,). Also, abstract nouns such as "virtue", "mercy", "grace", "sage", "prudence", "charity" began to be used as nouns. Thus, names signify the priority of culture in a certain process.
3. Names mentioned in the holy book, the Bible (Israel, Abraham);
4. Names of characters, artists, famous writers, singers (Madonna, Elvis)

It should be noted that anthroponyms acquire a national-cultural significance based on the culture of the nation or people based on the cultural task.

Researcher V.A. Nikonov expresses the validity of the socio-historical conditions of proper names as follows: "Personal names exist only in society and for society, therefore, they are always social."

At the present time, the Uzbek language is the perfect support for the social communication of our people and serves as a means for the exchange of ideas of the nation. The decision to grant the status of the state language to the Uzbek language was based on tasks that were considered important in the development of the language from a scientific and theoretical point of view. As a separate field in linguistics, the science of nomenclature has its own stages of development and progress.

At these stages of development, it is shown that anthroponyms, which are one of the most ancient phenomena of the language, have been preserved in the language of examples of folklore and written notes related to the ancient past of mankind, which is clearly noticed in the names of people, legendary and mythological heroes.

When naming a child, the main place is occupied by various traditions of a certain historical period, economic and political life, the spiritual sphere of life, and this indicates that proper names of people have an ancient history. Exactly, religious ideas and views affect the naming of the child.

The names Kultegin, Karakhan, Okbosh, Bilkahokan, Karakur, Burisangmusht, which are considered to be among the oldest anthropological symbols of the Turkic peoples, can be found in the texts of the written notes of Orhun-Enasoy, which represent the history of the Turkic peoples of the 5th-7th centuries. With the passage of time and periods, names become old and fall out of use, and new names begin to take their place. Names related to people's aspirations and ideals, dreams and hopes have a long life. The main part of the names of the people of the present time is made up of the same names.

Ya. Menadzhiev, H. Azamatov, D. Abdurakhmonov, E. Begmatov, Uzbek scientists, contributed to Uzbek linguistics with their book "Ismingizning ma'nosi nima?" (What does your name mean?) which clearly explains the meaning of names that are not so easy to understand in the Uzbek language as a proper and common noun. The customs and methods of naming, the origin of personal names are explained in the **preface** of the work, and the book also aims to explain the initial meanings of most names in the Uzbek language. This is evidenced by the fact that the book is structured in the form of a dictionary in which the names of people that came from other languages (Arabic, Tajik, etc.) and assimilated, mainly names whose meanings are difficult to understand are shown.

E. Begmatov's book "Nomlar va Odamlar" (Names and People) written in a scientific-popular style consists of sections such as "Ismlar va Tilsimlar" (Names and Spells), "Hurmat va Zulmat" (Honor and Darkness), "Qizlar qismati" (The Fate of Girls), "Davrimiz va Ismimiz" (Our Time and Our Name) and contains naming customs, historical-ethnographic meanings of names are highlighted, especially the list of names that are widely used in modern Uzbek language is shown. The names in each section of the book are compared with the names of other Turkic peoples.

The ancient Turkic peoples had different totemic views about some wild and domestic animals, especially the belief in the wolf is related to the idea of a totem (animal, plant, stone, etc. worshipped by clans) is a horse, the main part of which is associated with saving the life of a child and his birth in various groups of the Uzbeks, is described in the article "Uzbek zooanthroponyms" by linguist N. Mirzaev. In later periods, it was noted that the range of use of such proper names was expanded significantly, and it was thought that such names as *Bo'ri*, *Bo'ritosh*, *Boybo'ri*, *Bo'riboy*, *Bo'rikhol*, *B'origul* appeared due to the belief in wild animals.

In the further development of Uzbek linguistics, comprehensive research on onomastics is being carried out. The next task is the issue of onomastic units in literary work. It is also important to reveal the stylistic, linguistic and pragmatic features of this linguistic concept.

Bukharian linguist E. Kilichev, in his research on the stylistic use of anthroponyms, says the following about the anthroponyms used in the works of the writer Sadridin Ayniy: "It can be said that there is no name or nickname in his works that are not mentioned. "Almost every anthroponym is descriptive and reflects something."

E. Kilichev notes that the definition of the role of anthroponyms in literary fiction in the Uzbek language is of great practical and theoretical importance. Therefore, it is impossible to fully determine the artistic value of works without a deep study of the semantic-stylistic features of the names chosen by some linguists or word artists.

In fact, examples of folklore in the Uzbek language, including the names of various characters found in epics, attract one's attention. The reason is that the author focuses more on these aspects of linguistics in order to give special emphasis to the heroes of the people, the military leaders who grew out of them, and to distinguish them from the examples of characters in his other works by his etymological-semantic use.

Discussion. Anthroponyms, which are considered an integral part of the vocabulary of a language, have certain morphological and syntactic linguistic norms and rules. They differ from other related nouns in that they distinguish a particular individual person from most other people. These features are more noticeable in the scientific research work of some linguists such as, T. Nafasov, Z. Dosimov, H. Hasanov, S. Karayev, N. Okhunov, H. Husanov, H. Doniyorov, A. Otajonov, B.O. Rinboyevs. It is known that, a unique onomastic system is used that is rich in content, colorful and organically connected with each other. The onomastic richness of the language is based on the words embodied in its lexicon. The specific names of these units are also called "language", "lexical units" and "speech units" in onomastics units. The onomastic unit is actually a proper noun.

It is acknowledged that an onymic lexeme that informs about a place or a person has a specific meaning. It has a certain and special onomastic function and embodies stylistic and aesthetic significance. So, some onomastic units, not only in one field, but also in several fields, the names that are the same in form, but different in content, contribute to the emergence of homonymy in onomastics. Including, *Navoiy* (city) - *Navoiy* (anthroponym); *Nurafshon* (city) - *Nurafshon* (anthroponym); *Washington* (city) - *Washington* (anthroponym); *Isroil* (city) - *Isroil* (anthroponym); *Madina* (city) - *Madina* (anthroponym); *Osiyo* (continent) - *Osiyo* (anthroponym);

Appellative homonymy is formed by changing similar nouns into onymic lexemes in the Uzbek languages, for instance: *Qo'ysin* (anthroponym) - *qo'ysin* (verb form); *Tursin* (anthroponym) - *tursin* (verb form); *To'xtasin* (anthroponym) - *to'xtasin* (verb form); *Qahramon* (anthroponym) - *qahramon* (noun); *Jasur* (anthroponym) - *jasur* (adjective); *Bahodir* (anthroponym) - *bahodir* (adjective); *Lola* (anthroponym) - *lola* (noun); *Charos* (anthroponym) - *charos* (noun); *Gavhar* (anthroponym) - *gavhar* (noun); *Binafsha* (anthroponym) - *binafsha* (noun); *Jayron* (anthroponym) - *jayron* (noun). The phenomenon of synonymy is not a characteristic of onomastics. They have polyonymy: *Sayhun* - *Syrdaryo*; *Shayx ur-Rais-Ibn Sino*; *Julkunboy-Abdullah Kadiri*; *Temurlang/Tamerlan /Oqsoq Temur* - *Amir Temur*; *Aleksandr Makedonskiy-Iskandar Zulqarnayn*; *Xuroson-Turkmaniston*; *Yettisuv- Qozoqiston*. Based on the above, it is noted that adjectives have an important place in linguistics.

It seems that most of the scientific works studied and analyzed in Uzbek nomenclature have studied in detail only the following sub-systems that are part of the system of proper nouns, that is, names, partial nicknames and nicknames, microtoponyms and macrotoponyms, ethnonyms.

In Uzbek linguistics, some types of common nouns that have not been studied or fully analyzed are among the topical issues that should be studied in a separate place. Among these are literary onomastics, onomastic methodology, nicknames, spelling, practical transcription and transliteration of common nouns, cosmonyms (astronyms), myponyms, agronyms, necronyms, geonyms, documentonyms, oronyms, patronymics, phytonyms, theoretical and practical problems of nomenclature, including issues of onomastic lexicography and others. In particular, in the analysis of some cosmonyms, their meanings and stylistic aspects have been studied in many studies in the process of researching astronomical terms, and considerable work has been done. It is the linguistic aspects of cosmonyms that are studied in literary works, mainly the stylistic functions of the names and their meanings in the context served as the object of research. Some comments on the formation of Uzbek cosmonyms, information on the etymological and genetic description of some cosmonyms are characterized by the presence in the studies of A. Rustamov, S. Korayev, R. Doniyorov.

On the example of the microsystem of the names of heavenly luminaries in the Uzbek language, the justification of the ways of change of the center and surroundings of the lexical microsystem, the general laws of its nature, structure and change are explained in detail in the candidate's thesis of Z. Yunusova. A. Primov analyzed the cosmonymic linguistic features of the Uzbek language, and for the first time in a monographic form, the scope of information about the system of cosmonyms, which is a component of Uzbek onomastics, expanded further, the scope of object types was divided into groups and described linguistically; Linguistic features of neocosmonyms were studied and their distinguishing features from folk cosmonyms were systematized; ways and methods of formation of cosmonyms were analyzed; the types of cosmonyms according to the motives of their names were noted, and some scientific terms related to the field were accepted in speech for the first time

The achievements of linguists, historians and geographers in the study of proper nouns became the basis for the emergence and development of the field of onomastics as a special direction in Uzbek linguistics.

The theoretical and practical study of proper nouns by linguists, historical geographers in the field of onomastics led to the development of Uzbek linguistics as a separate field. As a result, nouns in the Uzbek language are being studied theoretically, descriptively, comparatively, historically and synchronously. There are also scientifically unique research methods and principles of Uzbek onomastics. The emergence of the field of Uzbek nomenclature and the conduct of many scientific studies in this field became the basis for the formation of a rich terminology expressing various scientific concepts and ideas related to the field of onomastics.

In order to determine the special place of the Uzbek nomenclature in Uzbek linguistics and give it greater significance in the process of research, it is necessary to describe the meaning and linguistic aspect of each type of anthroponyms for analysis, clarification of its stylistic function, its meaning in the context, first of all, it is necessary to make the system of scientific terms more rigorous and unified. It was also taken into account that it is essential to systematize the specific terms of each branch of the nomenclature, not limited to such terms as a proper noun, name, first name, toponym, geographical name.

Conclusion. Theoretically, anthroponyms have been studied and the following conclusions are made:

- anthroponyms, which are considered an integral part of the vocabulary of the language, have certain morphological and syntactic language norms and rules
- anthroponyms differ from other related nouns in that they distinguish a particular person-individual person from most other people
- onymic lexemes mean a certain meaning, perform a certain and special onomastic function, embody stylistic and aesthetic significance
- anthroponyms also serve to artistically reflect the story in accordance with the content of the story, especially used to distinguish the protagonist (main character) of one work from the hero of another work in an etymological-semantic way
- anthroponyms also have the function of storing information about the culture of the people
- some onomastic units are identical in form and different in content not only in one field, but also in several fields, contributing to the creation of homonymy in onomastics
- anthroponym indicates which ethnic group or nation a person belongs to and determines which gender (male or female) a person belongs to

REFERENCES:

1. *Rasulov, Z. (2022). Об объекте исследования когнитивной семантики. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 8(8). извлечено из http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/4346*
2. *Ведина Т.Ф. Словарь личных имён. – М., 2000.*
3. *Ганжина И.М. Словарь современных русских фамилий. – М., 2001*
4. *Федосюк Ю. Русские фамилии. – М., 1986. – 240 с.*
5. *Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М., 1973. – 366 с.*
6. *Карпенко М.В. Русская антропонимика. – Одесса, 1970. – 42 с.; Имя собственное в художественной литературе // Филологические науки. 1986. № 4. – С. 34-40.*
7. *Суперанская А.В., Сулова А.В. Современные русские фамилии. – М., 1991. – 176 с.; Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М., 1985. – 185 с.*
8. *Топорова Т.В. Культура в зеркале языка: древнегерманские двучленные имена собственные. – М., 1996. – 253 с.*
9. *Бондалетов В.Д. Русская ономастика: Учебное пособие для студентов педагогических институтов. – М.: Просвещение, 1983. – 224 с. – С. 18.*
10. *Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Т.: Фан, 2013. –264 б. –Б. 16.*
11. *Бегматов Э. Нафасов Т. Караев С. Ономастика Узбекистана. –Т.: Ўқитувчи, 1989. – 108 с.*
12. *Қиличев Э. Айний асарларида антропонимларнинг стилистик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978, 4*
13. *Юнусова З.Қ. Ўзбек тилида лугавий микросистеманинг таркиби ва ривожланиши (самовий ёритгичлар лугавий гуруҳи асосида). Филол. фанлари номзоди дисс. автореф. – Т., 2005. – 22 б.*
14. *Примов А. Ўзбек тили космонимларининг лисоний хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди дисс. – Т., 2009. – 90 б.*
15. *Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. –Б.1525.*

16. Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. –Б.264.
17. Yuldasheva Feruza Erkinovna. (2022). *The Principle of Politeness in the English and Uzbek Languages*. *Eurasian Research Bulletin*, 6, 65–70. Retrieved from <https://www.geniusjournals.org/index.php/erb/article/view/799>
18. Khayriddinkizi, K. K. (2021). *Strategies of Improving Writing Skill for B1 Learners*. *International conference on multidisciplinary research and innovative technologies*, 2, 204–207. <http://mrit.academiascience.org/index.php/mrit/article/view/125>
19. Nazarova, N. (2022). *Лингвистическое исследование антропонимов в лексической системе*. *Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 13(13). извлечено из https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/6674
20. Nazarova, N. (2022). *Лексико-семантические особенности антропонимов*. *Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 25(25). извлечено из https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8279
21. Ahrorovna, N. N. ., & Niginabonu, Y. . (2022). *English Clubs in Non –Traditional Ways for Young Learners*. *Miasto Przyszłości*, 30, 265–266. <https://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/912>
22. Nazarova Navbahor Ahrorovna. (2022). *Semantic Properties of Anthroponyms*. *Indonesian Journal of Innovation Studies*, 18. <https://doi.org/10.21070/ijins.v18i.626>
23. Khamidovna, N. N. (2022). *The denotation and connotation of a word*. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(4), 382-388. <https://wos.academiascience.org/index.php/wos/article/view/1242>
24. Djalilova, Z. (2022). *Описание человеческого образа посредством цветов в английской поэзии*. *Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 26(26). извлечено из http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8567
25. O'rinbekovna, U. M. (2022). *Ingliz tilida frazeologik birliklarning o'ziga xos xususiyatlari*. *Journal of new century innovations*, 15(1), 73-80.
26. Nargiza Bobojonova Jumaniyozovna. (2022). *The Term Concept in Modern Linguistics*. *Miasto Przyszłości*, 28, 297–302. <http://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/643>
27. Akramov, I. (2022). *Aforizimlarning lingvistik janr sifatida rivojlanishi*. *Ilmiy nashrlar markazi (buxdu.Uz)*, 8(8). Retrieved from http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/5690

ECONOMIZING LANGUAGE RESOURCES ON THE EXAMPLE OF THE WORD
FORMATION OF MODERN ENGLISH SLANG

Saidov Khayrulla Shavkatovich,
Bukhara State University,
English linguistics department
k.sh.saidov@buxdu.uz

Abstract:

Background. The main manifestation of language economy in English slang is the reduction. The flourishing of sciences, their great accessibility and a huge number of discoveries that dramatically changed the world in the XX-XXI centuries, gave rise to a sharp increase in the number of four main types of abbreviations that originated initially in the professional slang of participants in various fields of activity.

Research methods. The method employed in this research is a conceptual-representative method, which aimed at identifying concepts in dual function - both as operational units of consciousness and as meanings of linguistic signs.

Results and discussions. Pragmatic study of economizing of the Uzbek language helps to determine the units, structure, composition and units of analysis; the development of the principles of economizing in the Uzbek and English languages in the corpus serves as a source in linguistic modeling.

Conclusion/Recommendations. The tendency to economy is also widely manifested in the formation of complex nouns of an attributive nature in general, but in which the attributive dependence has a completely different character than in the determinative compound words of the neutral layer of vocabulary.

Key words: manifestation, reduction, utterance, formation, language level, deviation, lexical content, abbreviation, truncations, slang, language economy.

Anotatsiya. Ingliz jargonidagi til tejankorligining asosiy ko'rinishi qisqartmalar hisoblanadi. Fanlarning rivojlanishi, ularning keng ko'lamligi va XX-XXI asrlarda dunyoni tubdan o'zgartirgan ko'plab kashfiyotlar dastlab turli soha egalarining professional jargonida paydo bo'lgan qisqartmalar sonining to'rttadan ortiq ko'rinishlariga ega bo'lishiga olib keldi.

Tayanch so'zlar: ko'rinish, reduksiya, talaffuz, ta'lim, til darajasi, og'ish, leksik tarkib, qisqartma, qisqartirish, jargon, til tejankorligi.

Аннотация. Основным проявлением языковой экономии в английском сленге является сокращение. Расцвет наук, их большая доступность и огромное количество открытий, резко изменивших мир в XX-XXI веках, породили резкое увеличение числа четырёх основных видов аббревиатур, возникших изначально в профессиональном жаргоне участников различных сфер деятельности.

Ключевые слова: проявление, редукция, высказывание, образование, языковой уровень, девиация, лексическое содержание, аббревиатура, усечения, сленг, экономия языка.

Introduction. Both language and slang have constantly developed and are developing new, more progressive, often unified language tools for the design of language information. This is equally inherent in both morphology and syntax, and word formation, and word formation at the level of speech has, due to functional features, a number of specific features. Thus, the emotionality of an utterance can be realized in a word-formation way when using colloquially-colored word-formation means with greater expressiveness; ease finds its own the expression, for example, in the use of such word-formation models, which are either completely not represented in other styles of language, or the lexical content of which represents a deviation from the generally accepted norms of word formation at the language level, the desire for humor, ridicule and satire, is expressed in the use of words, both of a low-productive and occasional nature. Conciseness, the desire to save language means lead to the use of various kinds of abbreviations, truncations, contamination, etc., which are implemented on the basis of the definition.

Research methods. The main manifestation of language economy in English slang is the reduction. The flourishing of sciences, their great accessibility and a huge number of discoveries that dramatically changed the world in the XX-XXI centuries, gave rise to a sharp increase in the number of four main types of abbreviations that originated initially in the professional slang of participants in various fields of activity.

Having passed the "run-in" in the professional environment, a significant number of these lexical units made their way into the sphere of wider use and became the property of various speech styles

Discussion. Four main types of formations are presented:

1. truncation (39% of the total number of neologisms).

Among them, the absolute majority are apocopic (by truncating the final part of the lexical unit), for example, gene (adj) = genetic; lib (n) = liberation; promo (n) = promotion

The initial abbreviation is extremely poorly represented, for example : copter (n) = helicopter

Activation of the "paired" truncation of phrases (only of the apocopic type) is also noted, for example: hi-tec (adj, n) = High-Technology;

hi-fi (adj, n) = High Fidelity; haz-chem (n, adj) = Hazardous Chemicals;

lo-cal (adj, n) = Low Calorie

2. acronyms (27% of the total number of neologisms) pronounced as full words, for example: : AIDS – acquired Immune Deficiency Syndrome;

ALGOL = algorithmic language; ECU – European Currency Unit/

Interestingly, there is often a deliberate "fitting" of a neoplasm in the form of an already existing word in order to attract attention or as a result of striving for originality, for example: : start – Strategic Arms Reduction Talks, ASH – Action On Smoking To Health; NOW – National Organization For Women

3. abbreviations (19%) of the total number of neologisms)

The analysis shows that technical terms, names of organizations, enterprises and associations of various kinds are most often abbreviated.

There are two-component ones, for example: EC – European Community;

FM – Frequency Modifier;

Three-component, for example: ABM – Anti-Ballistic Missiles; EFL -English as a Foreign Language

Four- and more component: ALCM – Anti-Launched Cruise Missile;

NEDS – National Economic Development Council.

4. mixed-type formants (15% of the total), somehow:

- with abbreviations – with an abbreviation of the initial component of a complex word or phrase, as, for example, in widely known E-mail, E-number, (E = Electronic);

- with the reduction of the final component, for example: Big C (abbr. For “Cancer”);

- with the connecting element “&”, for example: S&M = Sadism and Masochism

- with a "/" sign, for example: AC/DC;

- combined alphanumeric type, as in : UB40 = Unemployment

Benefit Form 40; MI6 = Military Investigation department 6.

The next in productivity and manifestation to the economy of language resources is conversion. Just as in the word formation of the literary standard, in professional slang the most productive is the model according to which a large number of verbs are formed from "instrument" to "action" (N – V), for example: to telex, to xerox, to source, to softdock, to doorstep.

The formation of nouns from verbs is slightly less productive, which is probably due to the fact that in English nouns are easily (and more "habitually") formed from verbs by affixation, and the increase in valence abilities and the expansion of the field of word-formation meanings of the main suffix in this model - er is more significant than ever.

Being one of the most productive suffixes in all layers of the English language of the national period, at present this suffix carries out word formation according to the models characteristic of the literary standard:

- V + -er = N e.g. work – worker; poke – poker;

- N + -er = N London– Londoner; hat – hatter; Geography –geographer

So, by expanding its valence abilities, it can join any basis, simple or complex, any part of speech, different types of phrases, and, unlike the literary standard, where the suffix –er has a "purely" agentive-instrumental meaning, it becomes more universal in slang, while derivative words have a single semantic basis. "correlations" with the concept that the producing basis denoted.

As studies show, the suffix -er can be joined

- to the basis of the participle II of irregular verbs:

gone – goner = ‘a broken person’ ;

taught – taughter – everlasting student

- not only to the verb proper, but also to the postposition, with the formation of complex words like: cutter-offer; goer-awayer; adder-upper;
- to the suggested phrases: goer-to-bedder; putter-to-ender; reader-in bedder;
- to adjectives: fresh fresher; green- greener; dead – deader; lone – loner;
- to superlatives of adjectives (however, only suppletive type): best – bester; worst – worster;
- to the basics of numerals: one – oner; two – twoer; fi ve – fi ver; ten – tenner; fi rst – fi rster; second – seconder;
- to adverbs and words of the status category: : once – oncer; twice – twicer; alone – aloner;
- to acronyms: SOL – soler; SOP – soper

All of the above justifies the low productivity of the V – N conversion model, but, on the other hand, illustrates the manifestation of the trend towards unification and economy of linguistic means in modern English word formation.

However, let's return to modern conversion models. Among the conformable lexical units, there is a noticeably greater number of verbs with postpositions, for example: turn-off = 'anything seen as unpleasant' ; sell-by = ' a date, stamped on goods time to be sold or consumed'; rep-off = ' a fraud, a swindle'; put-down = ' a verbal attack, a snub'.

The Adj – N model practically does not lag behind in the number of neoplasms , for example: nasties = 'unpleasant circumstances'; wrinkly = 'an agein person'

However, the largest number of nouns are formed from adjectives ending in – ic and – al, for example: acrylic, casual, transuranic and e.t.c

Conclusion. The tendency to economy is also widely manifested in the formation of complex nouns of an attributive nature in general, but in which the attributive dependence has a completely different character than in the determinative compound words of the neutral layer of vocabulary. These include words whose semantic content cannot be identified from the semantics of their direct components, since it can only be obtained by attracting additional lexical means that consisted outside the structure of this type of complex word. New lexical units constructed according to this model are characterized by a more capacious semantic content, otherwise it can to be implemented through a more cumbersome structure in lexical and syntactic terms. The compactness, expression and novelty of the lexical unit form serve in the word formation of modern slang as an effective means of compression with maximum information transfer.

REFERENCES:

1. Akhmedova, S. K. (2021). *Comparative analysis of epic helpers in english and uzbek folklore. Scientific reports of Bukhara State University*, 5(3), 91-99. <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol5/iss3/9/>
2. Akramov, I.I. (2022). *The special the special characteristics of the aphorisms of the aphorisms. Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 12(12). http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/6448
3. Akramov.I.I.(2022). *Linguistic Simplicity of Aphorisms in English and Uzbek. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 3(12) <https://www.cajlpc.centralasianstudies.org/index.php/CAJLPC/article/view/633>
4. Gadoeva M.I. *The Expression of Somatizms in English and Uzbek Proverbs // European Conference on Natural Research.–Sweden, 2021. – P. 36-41. http://papers.online-conferences.com/index.php/titfl/issue/view/Stockholm*
5. Green J. *Dictionary of New Words. M., 1996.*
6. Ivanov E. *Aphorism as a Unit of Language and Speech // EUROPHRAS 2016: Word Combinations in the Linguistic System and Language Use: Theoretical, Methodological and Integrated Approaches, Trier, August 1—3, 2016: Abstracts. Trier, 2016. P. 42.*
7. Noskov. V.G. - *Aphorisms. Scripture (Comp.). (2010). Moscow: Avanta+; Astrel.*
8. *Oxford English Dictionary. Vol. 1. Oxford, 1996.*
9. Rasulov, Z. (2021). *Reduction as the way of the language economy manifestation. Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 1(1) http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/2943
10. Sulaymonovna, Q. N. (2022). *Frazeologik birliklarning leksik-semantik xususiyatlari. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 10(12), 354-361. <http://farspublishers.org/index.php/ijessh/article/view/137>

11. *The wisdom of the Quran*. (2008). Moscow: AST; Astrel. (In Russ.).
12. Вейсманъ А.Д. Греческо-русский словарь. 5-е изд. СПб., 1899.
13. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление. М.: Наука, 1991.
14. Иванов Е.Е. Лингвистика афоризма. Минск: Вышэйшая школа, 2018.
15. Логинова. М.Э. Афоризмы арабских мудрецов / сост. М.: Эксмо, 2008.
16. Маковский М.М. Английские социальные диалекты. М.: Знание, 1996.
17. Малинин А.Б. Нестандартная ER-деривация в современном английском сленге. // *Речевое пространство русского и английского языков*. (Вып. 1). Пятигорск: ПГЛУ, 2004. С. 108-114.
18. Малинин А.Б. Нестандартное словообразование и экспрессия текста // *Структура и функции сверхфразовых единиц*. Пятигорск: ПГПИИЯ, 1988. С. 153-159.
19. Назаров, Е.Д. Этика: словарь афоризмов и изречений / сост. В.Н. Мелешко. М.: Аспектпресс, 1995.
20. Оболенский В.Б. Афоризм как язык философии. Орёл, 2016.
21. Солопова М.А. *Vita brevis*: к толкованию первого афоризма Гиппократа // *Философский журнал*. 2012. № 1 (8). С. 5—25.

THE LINGUISTIC RELATIONSHIP OF SYMBOLS

Sharipova Dilnoza Shavkatovna,

Senior teacher

Interfaculty Foreign Language Department

Bukhara State University

dilnoza-shavkatovna1976@mail.ru

Annotasiya. Ushbu maqolada ramzlarning o'ziga xos xususiyatlari xususida so'z boradi. Shuningdek, ramzlarning lingvistik tabiatini tahlili qilish bilan birgalikda insonlarning nutq madaniyati, til boyligi va xulq-atvorini ko'rsatuvchi, nutqning rang-barangligi hamda ta'sirchanligini ta'minlash uchun xizmat qiluvchi lisoniy-nutqiy hodisalarda aks etish holatlari yoritib berilgan. Shu bilan birgalikda, ko'pgina faylasuf, olimlarning tadqiqot ishlarini o'rganish natijasida ramz haqida bildirilgan fikrlari misol tariqasida axborot qilib olingan.

Kalit so'zlar: ramz, tabiat, lingvistik, til, semantika, ko'chim, metafora, belgi, madaniyat, shakl, fan, hodisa, taraqqiyot san'at, mif, tafakkur.

Аннотация. В данной статье рассматриваются специфические особенности символов. Помимо анализа языковой природы символов, рассмотрены случаи отражения языково-речевых явлений, служащих обеспечению разнообразия и действенности речи, отражающие речевую культуру, языковое богатство и поведение людей. В то же время многие философы брали в пример мнения, высказанные учёными о символе в результате их исследований.

Ключевые слова: символ, природа, лингвистика, язык, семантика, миграция, метафора, персонаж, культура, форма, наука, событие, развивающееся искусство, миф, мышление.

Abstract. This article talks about the specific characteristics of symbols. Also, together with the analysis of the linguistic nature of the symbols, the cases of relaxation in linguistic and speech phenomena, which show the speech culture, language richness and behavior of people, and serve to ensure the diversity and effectiveness of the speech, are highlighted. At the same time, the opinions of many philosophers and scientists about the symbol as a result of studying the research works were taken as information.

Keywords: symbol, nature, linguistic, language, semantics, transfer, metaphor, sign, culture, form, science, phenomenon, development, art, myth, thought.

Introduction. Symbols have always existed as one of the important tools in human communication and relationships since ancient times. It is a proven fact that they were the basis for the formation of mnemonics - the first writing in the history of mankind. Symbols are important in expressing certain thoughts and feelings of a person. At the present time, issues such as understanding their meaning, using them appropriately in written and oral speech, elucidating the essence of symbols in scientific research in each field, interpreting, understanding, explaining and clearly expressing the content of works are important. (1) One of the twentieth century thinkers E. Fromm's following opinion about symbols is noteworthy: - "The language of symbols should be taught in schools as if learning a foreign language."

The development of society leads to a certain degree of change, development, perfection of symbols. They serve as a socio-linguistic phenomenon to create lightness and comfort in people's exchange of ideas and communication, and to clearly express their relationship to things and events. The development of symbols has a positive effect on the enrichment of the vocabulary of a given language and the possibilities of expression. (1) Symbols are a linguistic and speech phenomenon that shows the speech culture, language richness and behavior of people, and serves to ensure the diversity and effectiveness of speech.

It is known that a sign is reflected in the human mind in the form of an expression or a symbol. Culture exists in reality in the form of symbolic forms. A symbol acquires its own meaning in science and art. In science, for example, in logic, mathematics, linguistics and other sciences, it mainly means the concept of a sign, and in art the figurative meaning of an image. A symbol differs from an allegory in certain characteristics. The meaning of a symbol is inextricably linked with the structure of its image, and its content

is characterized by infinite polysemy. A symbol is the content of material things and realities expressed in the form of a sign or image. It is difficult to clearly describe its essence within logic. It is a complex system designed for the intensive activity of the perceiving subject.

Symbolic activity is unique to human thinking. Language, myth, religion, generally speaking, consist of symbolic forms, by means of which man organizes the environment around him. It is important to note that the meaning of the symbol exists only in the context of human communication. Symbols stand out from the point of view of wide consumerism, they are widely used in socio-political, economic, cultural, educational and spiritual life, as well as in science, art, literature, etc. However, the symbol differs according to the performance of different tasks in this area. Accordingly, the symbols can be classified according to the following thematic groups: a) symbols used in social life; b) political symbols; c) symbols used in economic life; g) symbols used in cultural, educational and spiritual life; d) symbols in the science system; j) symbols used in art, for example, fiction.

Symbols in social life are mainly communicative, i.e. a means of communication between people, symbols in the system of sciences express a certain concept, and symbols in literature perform the function of artistic-aesthetic meaning of experience, situation and reality. For example, subtractor and adder, etc., which we know in mathematics, are used in everyday mathematical examples. Mathematical signs, symbolic signs representing the meaning of exclamation (!) or interrogative (?) sentences according to the types of sentences from linguistics, exclamation, interrogative punctuation marks are used. Among the symbols used in social life, the symbolic words that are used in our daily life according to their activities, i.e. water, fire, sun, cloud, umbrella, chaman, can be mentioned as an example. These symbols, having their own characteristics and nature, mean the sun - a sunny day, a shining face, a cloud - rain, a pouty face, and the weather.

In dictionaries and scientific sources, the symbol is explained to a certain extent, its definitions are given. In most of the considered ones, symbols used in fiction are described, not symbols in social-political, economic, cultural, educational-spiritual life and science. As an example, we cite the comments on the symbol given in the National Encyclopedia of Uzbekistan and the explanatory dictionary of the Uzbek language: Symbol (Arab. - to point) (in fiction) is a conditional method of artistic representation of reality; from the forms of artistic conditioning. A symbol is different from a metaphor, its content is related to its figurative construction and is characterized by multiple meanings. The symbol has existed since ancient times in the folklore and literature of all nations. Symbolic images form a specific system and in some cases represent a common content in the literature and art of most peoples (2. VI, 59).

Symbol (Arabic - sign, sign, sign; nickname, nickname). Conditional sign, sign that represents and reminds of an idea, concept, event (3. III, 347). In the Uzbek language, in some places, the word simbol is used instead of the word symbol. These definitions are not given in the National Encyclopedia of Uzbekistan, but in the explanatory dictionary of the Uzbek language, this word is defined as "Symbol" (Greek - sign, symbol, sign, symbol). It is used in a symbolic sense. An artistic image embodying an idea (3. III, 506).

In the Russian-Uzbek annotated dictionary of literary terms by N. Hotamov and B. Sarimsakov, the word symbol does not exist, and the word symbol is defined as follows: "Symbol" (from the Greek word "conditional sign"). A form of metaphor is a phrase, image, object that is conditionally used in a metaphorical sense. For example, the symbol of Uzbekistan is cotton. The Kabardino-Bulgarian poet compares his country to a tulip on a mountain. This tulip is a symbol of the country (3, 279).

From the observations, it can be understood that the definitions given to the symbol in the dictionaries do not differ from each other. From the above comments, the following conclusions can be drawn about the symbol:

1. A symbol is a conventional sign that represents and reminds of an idea, concept, event, etc.
2. A symbol is an artistic image embodying an idea, concept, event, etc.
3. A symbol is a conditional method of artistic representation of reality, a form of figurative expression.
4. The symbol is ambiguous.
5. Symbol – conditionally used figuratively. 6. A symbol is a form of metaphor.

Therefore, an important sign for a symbol is, first of all, conditionality, figurativeness, polysemy, metaphoricality, in particular, metaphoricity. Knowing that the symbol has these and other properties, the creators tried to use it widely and appropriately in their works of art. There are symbols deeply ingrained in people's minds and consciousness, which serve to create vivid images in artistic works. Dove - peace, lion - courage, fox - cunning, wolf - greed have been present in works of art since ancient times. Such zoomorphic

metaphors are an important tool in increasing the effectiveness and artistic-aesthetic value of works of art. For creative people, symbols provide an endless opportunity to express a relatively strong emotion, a broad concept, and a big event in a concise, clear, and effective way.

Accordingly, symbolic images in folklore and classical literature were formed as a separate system. As mentioned, symbols are considered a widely used means of expression in speech, and it appears in all forms of public speech. In particular, they are used in the texts of works of art, ensuring the diversity of the language of works of art. There is also a system of symbolic images that has been used for centuries in the history of literature; flower - beauty, lover; nightingale - lover; yellow color - sadness, black color - a symbol of mourning, etc. Along with traditional symbols, creators use every phenomenon and detail in nature (for example, a cloud, spring, lightning, etc.) for a symbolic image (2, VI, 59).

Symbols in works of art can be analyzed and studied in different aspects, such as synchronic and diachronic. When studying symbols in a diachronic aspect, it is appropriate to study them by dividing them into the following two groups: 1. Traditional symbols. 2. Private symbols.

Conventional symbols can also be expressed as generic symbols, and private symbols as individual symbols. Traditional symbols are a system of symbolic images that have been used for centuries. As an example of this, it is possible to mention symbols of night - longing, apple - love, child, scarf - family used in folk art. As an example of private symbols, we can mention the symbolic images of Semrug and birds in the epic "Lison ut-Tair", i.e. "Language of Birds" (1499), which is considered to be the essence, essence, and integral system of Alisher Navoi's philosophy. The general picture of the ideas in this work is that through the symbolic images of Semrug and birds, a person refers to the understanding of himself, existence and people.

In this work, Alisher Navoi expresses through symbols that all the good and evil, good and bad deeds, spiritual downfall, and the crisis of society in this world are related to man, that is, the essence of man, the phenomenon of humanity. Symbol is the language of the human psyche. Symbol universal categories. A symbol, unlike a metaphor, is related to the figurative construction of its content and is characterized by multiple meanings. The symbol has been present in the folklore and literature of all nations since ancient times. Symbolic images constitute a specific system and in some cases represent a common content in the literature and art of many nations. For example, lion - courage, fox - cunning, wolf - greed and others.

Symbolic images that have been used for centuries in the history of literature There is also a system: flower - beauty, mistress, nightingale - oshi, yellow color - sadness, black color - mourning and other artists are traditional. Along with symbols, they use every phenomenon and detail in nature (for example, a cloud, a spring, a trail, etc.) for a symbolic image. In this case, this or that thing has a certain symbolic meaning that serves the writer's purpose in the image process. The method of symbolic image widely used in folk art and classical literature is also successfully used in modern literature (4).

A symbol, which is one of the means of increasing artistic expression and is actively used in artistic texts, is considered in some places as a type of metaphor, in some places as a metaphor. Symbolism is a special type of symbols, which serves to facilitate the understanding of the world, to express reality figuratively. "Symbol is the ideal content of material things and processes expressed in the form of a sign or image. The essence of the symbol cannot be precisely defined within the framework of formal logic" (5.118b). Linguist scientist M. Yoldashev puts forward the idea: "Symbol is the use of words in a certain figurative sense for the expression of life events, concepts and objects in artistic speech" (6, 123b)

L.O. According to Reznikov, a symbol is a special type of sign that has its own characteristics. A symbol is an external phenomenon, conditional, but serves to express another meaning through its obvious image. The symbol itself is concrete, and the meaning it expresses is abstract in one way or another. (7, 149b). A symbol is a set (conglomerate) of meanings of the same value, which differs from other tropes by this sign (8, 119b).

It is known that a symbol provides information about the essence of a certain thing and is of great importance in the history of art, literature, and architecture. Therefore, thought and language are directly related to symbols. There are many definitions of symbols. In particular, one of the collective dictionaries defines a symbol as follows: "A symbol is a symbol and sign of some kind or animal that expresses the quality of an object" (13, D'Alviella E., 2007:41-42).

In the dictionary, the concept of symbol means "conditional sign", "symbol", "representation", "brand", "sign", and in istilah, unlike ordinary written or sound language signs, it is not one or another phenomenon of the world, but indirectly - emotional or it is said to express a certain abstract concept for a person by means of a logical figure. Sometimes a symbol can represent a whole sentence. In particular, this

situation is reflected in hieroglyphs, an improved form of symbols, which can be found in Mayan and Chinese hieroglyphs. (10, from the article (the light of Islam) Western and Eastern scientists dealing with symbols have defined the concept of "symbol" in their research works as follows: Swiss psychologist Carl Gustav Jung calls the symbol a bridge that leads the human spirit to all achievements (14, Jung K., 2017:65).

H.S.Karamatov in his article entitled History of modern beliefs of Uzbekistan "The symbol known as "tamsil" in the East is considered a complex and extensive phenomenon, it has three directions: objects (sun, eye, tree of life, etc.), rituals (dance of wild people representing battle, hunting, marriage ceremony) and verbal symbols. In folklore, they are quite wide and colorful, and we see that proverbs are reflected, especially in songs. For example, violet - virginity, borigul - marriage, sedum - purity and sanctity, hops, i.e. mulberry plant - womanhood, filthiness, branch - poverty, peacock - beauty, pomegranate - groom, owl - symbols of evil. "Love means dove, drunkenness and shouting, salt means sorrow, smoke and dust means pain, mountains mean sabot," he explained. (17, Karamatov H., 2008:220-224) The most important sign of any symbolism is to show the essence and composition of things on the basis of symbols. Based on the above definitions of the symbol, it can be noted that it is a unique phenomenon, while metaphor, metonymy, synecdoche, allegory, epithet, and simile are phenomena related to the symbol. "The unique nature of the symbol, the property of reflecting reality in an associative (figurative) way is one of the issues that has attracted the main attention of many studies" (18) explains Akmal Abdullaev in one of his articles on symbols.

The uniqueness of the nature of symbols is different by a number of creators: interpretations such as an image formed on the basis of inner experiences (A. Belyy), a fiery sign, a mysterious hieroglyph (A. Blok), an esoteric mythologeme (V. Ivanov), a universal metaphor (W.B. Yeats) caused to be interpreted through Such interpretations cause symbols to be associated with the yet unsolved mysteries of the metaphorical struggle (19). At the moment, generalizing and differentiating aspects of symbols and metaphors are being studied in depth in the research works carried out in the fields of science such as philology, philosophy, and psychology.

Based on the phenomenon of asymmetry of language signs, metaphor and symbol compact the form of information expression, new meaning and content are discovered through complexity. In fact, when considered substitutively, both metaphor and symbol allow us to name with one word an idea that cannot be expressed in a few words. When metaphor is viewed from an interactionist perspective, it can be observed that both metaphor and symbol serve to increase meaning (21). Symbolism, in many cases, is seen as a natural result of metaphorical evolution. An image enters the language through a metaphor, and in its further semantic development, the metaphor either becomes a symbol or descends to the level of a sign (22,34b).

The relationship of the symbol to the expressive and descriptive means of the language, tropes, is also interpreted differently. From the point of view of V.V. Kolesov, the symbol is the main figurative tool, which is the final level of development of the metaphor or, on the contrary, manifests itself as the undisclosed metaphoricity of the semantically syncretic word (23, 67b).

Linguist D. Arutyunova emphasizes that metaphors and symbols are not objects of understanding, but of interpretation (expression), they are not aimed at an addressee and do not have illocutionary force. (24)

Metaphor and metonymy are understood by many as a transfer mechanism leading to the formation of a symbol, thereby distinguishing metaphorical and metonymic types of symbols (25, 553b). In fact, a real symbol cannot be mastered, because it occurs during the development of natural language. Metaphor, on the contrary, is created artificially (23, 70). There are also differences between symbol and metaphor that do not depend on historical and general relationships. These differences were revealed by scientists such as N.D.Arutyunova, A.F.Losev, V.E.Shelestyuk, A.Sharopov. According to them, the main difference between these phenomena is the difference in essence. That is, a metaphor is a metaphor, a figure of speech, and a symbol is a sign of language (26).

In his article, A.Abdullaev thinks that the concepts of metaphor and symbol intersect, but they are not exactly the same phenomena. Based on the results of research, it can be said that there are sharp differences between symbols and metaphors. For example, a metaphor that takes its starting point from an image develops a meaning, and this meaning can sometimes become a lexical meaning. In the symbol, on the contrary, the form is stabilized. In metaphor, the image is not divided, but in symbols, the image can be separated into separate signs (color, shape, etc.) (24).

Also, the relationship between the signifier (form) and the signified (content) is conventional in symbols as opposed to metaphor. According to A. Sharopov, "poetic symbols have a complex structure compared to metaphors. If a simple metaphor is, in other words, a shortened simile, then a poetic symbol has

a more complex apparent composition. In a metaphor, the connection between the reflected object and the reflected one is easier to understand than the poetic symbol" (27, 51b).

Symbols usually have a deictic function, while metaphors have a characteristic function. While metaphor serves to deepen the meaning of existence, a symbol can expand the meaning and enter into a world of other meanings beyond it. (taken from article 18, 263b) If you ask my daughter-in-law, sweet words are always available. They are fit, Belted face, sided (28.54b)

In this sentence, the word "girdle" refers to the bride as the moon, and it is symbolically emphasized that she is beautiful, full of grace, and that it is a sweet word. A symbol expands its meaning and deviates from precision. As a result, the symbol acquires a metonymic feature - the state of representing the whole through the part, as a result of which it enriches the image. (23) Symbolization takes place on a similar associative basis. In this case, symbols are similar in structure to metaphors and are manifested through conceptual connections of different contents. In such cases, a symbol can be distinguished from a metaphor as follows: a metaphor occurs as a secondary modeled semanticization of a ready-made sign; and the symbol reflects the natural and conceptual connection and the essence arising from this connection, which has become a sign. (from article 18, 264b). A linguistically expressed symbol is always different from a metaphor. Although both of them have a double meaning relationship, a metaphor combines two representations of exactly the same linguistic object. A symbol can also connect a linguistic phenomenon with a non-linguistic concept (29). Under certain conditions, simple symbols can bypass the stage of metaphorization and become symbols. Purely quantitative mathematical symbols - numbers like "three", "seven", "forty" eventually became a symbol with different emotional semantic content. (18)

Another obvious feature of metaphor is that, when viewed from a logical point of view, it is always based on the principle of exaggeration (lie, fakeness) (for example, "school swallows", "sweeping horizon", heavy sentence, etc.), the symbol has such a situation not possible. When such metaphors are used, we logically accept the meaning expressed and can fit it into our imagination, it is impossible to understand and accept it in reality. When a symbol is used, we accept its meaning directly as reality in any case.

For example, I threw the apple to the poplar, It returned to the heart, Go and tell the ul hur
Put ointment on the heart (folk song) The fact that the "apple" in these verses is a symbol of love, affection, and love in many lyrical songs, and "expressing love" by throwing it is a process that can be understood naturally. (18) As a result of studying the research works of many philosophers and scientists, it was observed that the ideas expressed about the symbol were studied in connection with the metaphor. That is, when talking about the symbol, the specific features of the metaphor are definitely revealed.

Metaphor can underlie the formation of a phraseological unit. In phraseologisms, metaphorical connection is lost for one reason or another, but the meaning of a phrase based on a metaphor cannot be separated from the meaning of its constituent parts. If the phrase contains a symbol, the meaning of the symbol is not only preserved, but can also be broken into separate parts (fragments) (25). For example, we can see the enhanced, exaggerated form of the concept of "to embarrass", "to put to shame" through the expression "To fold the seven honors to the ground". The symbolic meanings of the words "seven" and "earth" in its composition form the basis of the phrase. "Seven" is a number with a divine meaning and reflects the plurality, while "earth" represents the reflection of the sky, lowness, bottom. It is these symbols that strengthen the meaning of the phrase and serve to form emotions related to the topic. (18) The phenomenon of synonymy is often observed in symbols. For example, a number of images such as "apple", "cherry", "kerchief", "red flower", "rose", "bud" can be used as a symbol of love. (25) In general, the importance of symbols in social life, especially in fiction, in showing all its beauty and charm and understanding its inner content is huge. Symbols appear as a result of linguistic and non-linguistic factors. Language tools play an important role in their formation based on the linguistic factor, while national characteristics, traditions and concepts are the basis for the formation of symbols as a non-linguistic factor.

Based on the above-mentioned studies, we can say that the linguistic nature of symbols lies in the fact that symbolic languages have special characteristics. The same phenomenon is interpreted differently depending on the perception of our feelings. If we explain the symbolic signs of fire as an example, the fire in the hearth is a feeling of life, warmth and well-being, but if we see a house or some land surrounded by fire, it reflects fear, danger, that is, weakness and destruction in this place. There are several examples of similar symbols. The specific meaning of each symbol depends on the situational superiority of the user's general experience. Symbols are one of the important manifestations of figurative thinking and serve as the main tool for improving the artistic and aesthetic taste of a person.

1. Yo.S. Saidova, D.Sh. Sharipova. "Lexical-semantic features of symbols". Bukhara State University, Scientific information 2020/1(77), UDC: 81'373.612.4
2. National Encyclopedia of Uzbekistan. - T.: UzME, 2000. T.VI. - 674 p.
3. An explanatory dictionary of the Uzbek language. I-V. - T.: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2006-2008. T. I. 2006. - 680 b; T. II. 2006. - 672 p.; T. III. 2007. - 688 p.; T. IV. 2008. - 608 p.; T. V. 2008. - 592 p.
4. Myself. One volume. Tashkent, 2000.
5. Makhmaraimova Sh. Lingvokulturology: Study guide. – T.: NMIU named after Cholpon, 2017. – 146 p.
6. Yoldoshev M.M. Linguistic analysis of literary text: Methodological guide. - T. Publishing House of the National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoi, 2010. - 130p.
7. Reznikov L.O. Gnesiologicheskie voprosy semiotiki. M., 1979. – 304 pages.
8. N. Khatamov, B. Sarimsakov. Russian-Uzbek explanatory dictionary of literary terms. T., "Teacher", 1976
9. Bulatov M.S. Geometric harmonization and architecture of the Middle East. - M.: Izdatelstvo "Nauka" glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 1978. - S 320
10. Alimkulov. Elyor "Ancient beliefs and their religious and mystical symbols". The light of Islam: Vol/ 202: Iss.4, Article 12
11. www.neokant.com
12. Taevsky, D. Religious signs and symbols. - M.: Dar, 1993, S. 326.
13. D'Alviella, E.G. La migration des symbols. - California.: The University of California, 2007, 343p.
14. Jung, K.G. Human and ego symbols. – Serebryanye niti, 2017, -352p. – ISBN 978-5-902582-37-3.
15. Eliade, M. naissances mystiques. – Paris.: Essai sur quelques types d'initiation. 2007. 16. Losev A. Essay on antique symbolism and mythology. T.1 (2-y tom ne byl from the word). 1-e izd.: M.: Izd-e avtora. 1930.
17. Karmatov H.S. History of Mozaic beliefs of Uzbekistan. - T.: University of World Economy and Diplomacy, B. 220-224.
18. Abdullayev A. About the symbol and side events. International Conference: Actual problems and solutions of modern philology. Section 2: Linguistics theory, applied linguistics. / Published by Research Support Centre, 258-268p/
19. Black M. Metaphor / Theory metafory: sb. statey/ Pod obshch. Ed. D. Arutyunovoy and M. A. Jurinsky. M.: Progress, 1990.
20. Illocutionary force - the verbal and non-verbal ability of the speaker (Hakimov M. "Basics of Uzbek pragmalinguistics". "Academic publication" 2013, pp. 154, 172.)
21. Arutyunova N.D. Metaphor and discourse// Teoriya metafory: sb.statey/ pod obshch.ed N.D. Arutyunovoy and M.A. Zhurinskoy. M.: Progress, 1990.
22. Kolesov V.V. Philosophy of Russian language. SPb., 2002 23. Potebnya A.A. Aesthetics and poetics. M., 1976 (21s. 553-554)
24. Laguta O.I. Metaphorology: theoretical aspects. Chapter 1. – Novosibirsk State University, 2003. P.34.
25. Avdeenko I.A. Symbol and metaphor// Filologicheskie nauki. Voprosy theory and practice. Tambov: Gramota, 2013. #3
26. Medvedova A.V. Symbolic meaning is a type of meaning of words (na materiale russkikh i angliyskikh oboznachenii obikhodno-bytovykh situation, objects and material culture). Dissertation na soiskanie uchenoy speni kandida filologicheskix nauk. Voronezh, 2000
27. Shabanova N. Symbols of traditional and individual and semantic structure. Author.dissertatsii - kandida filologicheskix nauk.
29. Telia V.N. Metaphorization i eyo role v sozdanii zazhkovoy kartinq mira // Role human factor and zazhke. Yazyk i kartina mira. M.: Nauka, 1988.
30. Sharipova D. Relationship of symbol and allegory. //NamDu. -2021. – №. 5. – P. 275-279.
31. Sharipova D. The relationship between symbol and metafora//International journal of word art //VOLUME 6, ISSUE 3. – 2020. – № 3. – P. 232 - 239.
32. Shavkatovna Sh. D., Istamovna I. N., Komiljonovna X. M. Symbols and Images in Uzbek stories//Proceeding of The ICECRS. – 2020. – T. 5.
33. Sharipova D.Sh. The lexical-semantic properties of the symbol. //International Journal on Integrated Education. – 2020. – T. 3. – №. 9. – C. 177-180.
34. Sharipova D. Sh., Qutliyeva M.G. Importance of symbols in linguistics//Academy– 2021. – № 3. – (66) . – Pp. 23-23.

LINGUISTICS

35. Sharipova Dilnoza Shavkatovna, Qutliyeva Muhayyo G'ulomovna. *Linguocultural Features of Symbol and Metaphor //International Journal on Integrated Education. Volume 4 | No 10 (Oct 2021) Pp. 172-176.*
36. Sharipova Dilnoza Shavkatovna. *Mesto simvola v ptostranstve lingvokulturi. // Modern scientific challenges and trends. 2021. ISSUE – № 9 – (4). Pp. 1120-112.*
36. Sharipova D., Ibatova N. *The translation of phraseological units into uzbek //Theoretical & Applied Science. – 2019. – №. 10. – C. 649-651.*
37. Shavkatovna S. D., Istamovna I. N., Komiljonovna X. M. *Symbols and Images in Uzbek stories//Proceeding of The ICECRS. – 2020. – T. 5.*

ТИЛШУНОСЛИКДА ЭМОТИВЛИК, МОДАЛЛИК ВА БАҲОЛАШ
КАТЕГОРИЯЛАРИНИНГ ЎЗARO БОҒЛИҚЛИГИ

Абдувахобова Дилноза Нурмахаматовна,
Мухаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот
технологиялари университети
abduvahobova0504@mail.ru

Аннотация. Ушбу мақолада эмотивлик, модаллик ва баҳолаш категорияларининг замонавий тилшуносликдаги ўрни, аҳамияти ва ундаги турли ёндашувлар, муаммоларни эътироф этган етакчи олимларнинг фикрлари тадқиқ этилди. Эмотивлик, модаллик ва баҳолаш тоифалари ўзаро боғлиқ, баъзи мисолларда қўшилиб кетади, шу сабабли уларни ажратиш олиш жуда қийин масаладир. Шунингдек, эмотивлик, модаллик ва баҳолаш категориялари бир-бирини ўзаро тўлдириб боровчи инсоннинг ички ҳис-туйғуси билан чамбарчас боғлиқ когнитив категориялардир.

Калит сўзлар: эмотивлик категорияси, модаллик категорияси, баҳолаш категорияси, эмотиология, субъектив модаллик, объектив модаллик, когнитив категория, лисоний элементлар гуруҳи, лингвопрагматик аспект.

Аннотация. В данной статье исследованы роль и значение эмоциональности, модальности и оценочных категорий в современном языкознании и мнения ведущих учёных, признававших в ней различные подходы и проблемы. Категории эмоциональности, модальности и оценки взаимосвязаны, а в ряде случаев и пересекаются, поэтому разделить их сложно. Также категории эмоциональности, модальности и оценки являются когнитивными категориями, тесно связанными с внутренним ощущением человека, дополняя друг друга.

Ключевые слова: категория эмоциональности, категория модальности, категория оценки, эмотиология, субъективная модальность, объективная модальность, когнитивная категория, группа языковых элементов, лингвопрагматический аспект.

Abstract. This article represents the role and significance of emotionality, modality and evaluative categories in modern linguistics and the opinions of leading scientists who recognized various approaches and problems in it. The categories of emotionality, modality and evaluation are interrelated, and in some cases they overlap, so it is difficult to separate them. Also, the categories of emotionality, modality and evaluation are cognitive categories that are closely related to the inner feeling of a person, complementing each other.

Keywords: category of emotivity, category of modality, category of evaluation, emociology, subjective modality, objective modality, cognitive category, group of language elements, linguo-pragmatic aspect.

Кириш. Инсонлар фақатгина ўзларининг эмас, шу билан бирга ўзга инсонларнинг ҳам ҳис-туйғуларини, эмоцияларини идрок этиш қобилиятига эгадирлар. Шу сабабли, тафаккур/когниция тил ва эмоциялар ўртасидаги ўзаро алоқа вазифасини ўтайди. Ҳақиқатдан ҳам, инсон ўз ҳиссиётларининг тилда ифодадай олиши ва ўзгаларнинг ҳис-туйғуларини англаб етиши унинг когнитив фаолияти, онги ва тафаккури билан чамбарчас боғлиқдир. Эмотиологияда ҳиссиётлар когнитив жараёнлар билан узвий боғлиқ ҳолда кўриб чиқилади. Эмотиология когнитив тилшуносликда “эмотиологию определяют как науку о вербализации, выражении и коммуникации эмоций”, яъни эмотиология бу эмотивликнинг вербаллашуви, ифодаланиши ва ҳиссиётларнинг коммуникациясини ўрганадиган йўналишдир. Эмотивлик когнитив тилшуносликда лисоний категория деб номланади, яъни у лисоний элементлар гуруҳи ҳисобланиб, маълум бир умумий хусусиятлар асосида шаклланади ва ажралиб туради. Эмотивлик, бошқа ҳар қандай категориялар каби, кўп даражали бирликлар тизимидир. Ушбу тадқиқот доирасида эмотивлик категориясини бошқа тил категориялари билан биргаликда таҳлил қилиш тадқиқотимизнинг мақсадига мувофиқ амалга оширилади. Бунда ўзаро лингвистик муносабатда бўладиган ва коммуникатив-прагматик хусусиятлари билан ажралиб турадиган модаллик ва баҳолаш категорияларидир.

Асосий қисм. Модаллик матн тилшунослиги доирасида энг муҳим категорияларидан бири сифатида ажралиб туради, бу нутқнинг объектив воқеликка муносабати сифатида сўзловчининг нуқтаи назари билан ёки бадиий асарнинг лингвистик шаклига киритилган муаллифнинг объектив воқелик ҳақиқатига бўлган муносабати сифатида тушунилади. Бундан ташқари, баъзи муаллифларнинг фикрига кўра, адабий матнга фақат субъектив модаллик хосдир. Шундай қилиб, олимларнинг модаллик тоифаси ҳақидаги қарашларида яна иккита асосий йўналишни ажратиб кўрсатиш мумкин бўлади. Биринчи ёндашув бўйича Г.В. Колшанский, В.З. Панфилов, В.Г. Гак ва бошқалар модаллик, мантик ва фикр яхлитлиги ўртасида яқин муносабатлар ўрганилган. [3] Ушбу йўналиш объектив ва субъектив модаллик ва уларни тилда ифода этиш усуллари ўртасида аниқ фарқ мавжуд эмаслиги, модаллик категориясидан ҳиссий экспрессив маъно чиқариб ташланиши билан тавсифланади. Иккинчи йўналиш тарафдорлари (В.В. Виноградов; Н.Ю. Шведова ва бошқалар) модалликни қабул қилувчининг ўз хабарларига бўлган муносабати сифатида тушунадилар.[2] объектив ва субъектив модаллик ўртасида аниқ фарқ бор. Объектив модаллик нутқнинг тилдан ташқари воқеликка грамматик жиҳатдан боғлиқлиги сифатида изоҳланади; субъектив - шахснинг у берган (оғзаки ёки ёзма) хабарларга муносабати ифодаси сифатида намоён бўлади. Таъкидланишича, объектив модаллик ҳар қандай баёнотнинг ажралмас шарти ва хусусияти, субъектив модаллик эса ихтиёрийдир. Субъектив модаллик кўплаб қўшимча (ёки ихтиёрий) маъноларни ўз ичига олади, масалан, шубҳа, иккиланиш, ишонч ва бошқалар. Субъектив модалликнинг лингвистик потенциали эмотивлик категориясини ифодалашга хизмат қиладиган бир хил воситаларни ўз ичига олади: интонацион ўзгаришлар (оғзаки тилда), фонетик даражада маълум сўзларни овозли ёки график шаклда ажратиб кўрсатиш, морфологик даражада интонацияни пасайтирувчи қўшимчалар, ҳар хил такрорлаш турлари ва сўз тартибини ўзгартирилиши, синтактик ва лексик-семаник жиҳатдан эса эмотивларни корреляцион асосда акс этиши шулар жумласидан ўрин олади. Бинобарин, баъзи тадқиқотчилар модаллик категориясини эмотивлик категорияси билан ажратиб кўрсатиш мантикка тўғри келади дейдилар. Бироқ иккинчи ёндашувнинг аксарият вакиллари модаллик кенгроқ тушунча эканлиги ва фақат эмотивликни унинг таркибий қисмларидан бири сифатида қабул қилган ҳолда, икки тоифани ажратиб кўрсатишади, биринчи тушунчанинг тарафдорлари эса эмотивлик ва модаллик ўртасидаги боғлиқликни умуман кўрмайдилар.

Кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, эмотивлик ва модаллик категориялари ўртасидаги боғлиқлик бадиий асар матнида аниқ намоён бўлади, чунки матн модаллигининг асосий функцияси ҳиссий бойитиш, шунингдек, тасвирланган воқеаларга нисбатан муаллифнинг прагматик муносабатини очиб бериш ҳисобланади. Модаллик категориясига нейтрал, эмотив бўлмаган, қуйидаги мисолларни келтиришимиз мумкин: *“Сиз буни қилишингиз керак!”* (Инглиз тилида: *“You ought to do it”*), *“Бу жуда муҳим масала!”* (Инглиз тилида: *“It is a matter of great importance!”*), *“Бу мато жуда сифатли!”* (Инглиз тилида: *“This fabric is very good quality!”*), *“У муносиб ва жуда қизиқ одам”*, *“Улар жуда яхши дўстлар!”* ва бошқалар. Модаллик категорияси эмотивлик категорияси билан бирлаштирилган иборалар мисолида қуйидаги ибораларни келтириш мумкин: *“Улар мен кўрган энг ёқимли ёш келин-куёвлар”* (Инглиз тилида: *“They are the sweetest couple I have ever seen.”*), *“Унинг ҳатти-ҳаракати жирканч эди.”* (Инглиз тилида: *“His behaviour was abominable.”*), *“Мен бу ҳақда эшитишни ҳам хоҳламайман!”* (Инглиз тилида: *“I don’t even want to hear about it!”*) ва ҳоказо. Модаллик билан эмотивлик, ҳамда модаллик билан экспрессивлик орасида муносабат жуда нозик. Модаллик ҳам ҳиссиётларни “бўрттириш” хусусиятига эга, аммо, экспрессивликдан фарқли ўлароқ эмотив вазиятда субъектнинг мажбурий жавобгарлигини намоён қилади, яъни нутқ модал ва эмотив бўлиб, экспрессив бўлмадлиги ҳам мумкин. Тадқиқотимиз учун муҳим бўлган яна бир категория бу *баҳолашдир*. Баҳолаш категорияси эмотивлик категорияси билан узвий боғлиқдир. О.С. Ахманованинг таърифига кўра, баҳолаш - бу *“сўзловчининг фикри, муносабати - маъқуллаш ёки рад этиш, хоҳиш, далда бериш ва ҳ.к. каби субъектив муносабатларни ифодалаш билан боғлиқ сўзловчининг ҳиссиёти ва кайфияти”* деб ҳисоблайди.[1]

Юқоридаги келтирилган фикрлардан ва ушбу таърифдан кўриниб турибдики, ушбу икки тоифа ҳақиқатан ҳам бир-бирига жуда яқин, аммо улар орасида фарқ мавжудлиги ҳақида бир қатор тилшунослар тадқиқодлар олиб борган (В.И.Шаховский, Ш.Балли, В.Н.Телиа, И.И. Сандомирская ва бошқалар).[5] Объектга нисбатан баҳолаш муносабати – “ҳиссиётлардан холи” бўлиши мумкин. Тадқиқотчилар баҳолашнинг икки турини ажратиб кўрсатишади: оқилона - объектив ҳақиқатга таянган мантикий мулоҳазалар ва шахснинг хулосаларига ва ҳиссий муносабатларга асосланган турлари. Шунинг учун, эмотивлик ва баҳолашни ҳар томонлама кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ,

чунки сўзловчининг эмотивлик маркерлари ёрдамида тақдим этилган маълумотларга муносабати “яхши” / “ёмон” иккилик муҳолифати (биннарная оппозиция) орқали ушбу маълумотни баҳолашни назарда тутди. Шунингдек, биз Г.Соколов томонидан тақлиф этилган баҳолаш турларини таснифлашни ҳисобга оламиз. Ушбу типология нафақат ижобий ва салбий баҳолаш, балки сўзловчи (спикер)нинг ёки баҳоловчининг субъектив-шахсий идрокида ифодаланадиган вазиятнинг мавжудлигини ҳам англатади. [4] Турли маданиятлар бир хил ҳодисаларни турли йўллар билан изоҳлаб, уларга ўзига хос маъно беришлари мумкин.

Шундай қилиб, модалликка яқин бўлган баҳолаш мисолида қуйидаги ибораларни келтириш мумкин: “*Бу тўғри бўлиши керак*”, “*Бу жуда жиддий суҳбат эмас*”, “*Бу жамоада фақат юқори малакали ўйинчилар бор*”, “*Лойиҳада фақат пухта танланган ходимлар иштирок этишлари мумкин*”, “*жамоат жойларида бундай хатти-ҳаракатлар қабул қилиниши мумкин эмас*” ва бошқалар. Эмотивлик билан биргаликда баҳолашни мисоллар: “*Улар шунчаки ахлоқий нарсалар*”, “*У дунёдаги энг жозибали одам*”, “*Бу китоб қизиқарли*”, “*У шунчаки ёқимли*”. Қуйидагилар ҳам баҳолаш мисолида PICKERING. *It's really amazing. I haven't taken half of it in, you know.- Пикеринг. Дарҳақиқат, қизиқ. Биласизми, бунинг ярмини ҳам қабул қилолмасдим., ёки THE FLOWER GIRL. Oh, we are proud! He ain't above giving lessons, not him: I heard him say so. Well, I ain't come here to ask for any compliment; and if my money's not good enough I can go elsewhere. (Pigmalion, 25 p., GBS) ГУЛЧИ ҚИЗ. Биз мағрур одамлармиз. У дарс бергиси йўқ. Мен унинг шундай деганини эшитдим. Хуллас, мен бу ерга мақтов эшитиши учун келганим йўқ ва агар пулим етарли бўлмаса, мен бошқа жойга кетишим мумкин.* [6]

Хулоса. Ушбу категориялар ўртасидаги ўзаро таъсирнинг моҳиятини аниқлаш учун аввало, эмотивлик, модаллик ва баҳолаш сўзловчи- шахсни нияти билан боғлиқ эканлигини ёдда тутиш керак. Эмотивлик, экспрессивлик, модаллик ва баҳолаш тоифалари ўзаро боғлиқ, баъзи мисолларда қўшилиб кетади, шу сабабли уларни ажратиш олиш жуда қийин масаладир. Назаримизда, эмотивлик, экспрессивлик, модаллик ва баҳолаш ўзаро боғлиқ ва бир бирини тўлдирувчи когнитив категориялар. Экспрессивлик, модаллик ва баҳолаш категориялари эмотивлик категорияси билан узвий боғланган категориялар ҳисобланади. Улар бадий асар муаллифининг прагматик интенциясини ўқувчига етказиб беришда алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, адресатга ҳиссий ва руҳий таъсир ўтказувчи воситалардир. Юқорида келтирилган категорияларни қуйидагилар билан тавсифлаш мумкин:

а) Тилшуносликда экспрессивлик функционал-дискриптив категория сифатида ўрганилади. У лингвопрагматик аспектда ва коммуникатив жараёнда ўзини намоён қилиб, нутқнинг таъсирчанлик имкониятларини оширишга хизмат қилади;

б) Модаллик категорияси матн тилшунослиги доирасида энг муҳим категорияларидан бири сифатида ажралиб туради. У нутқнинг объектив воқеликка нисбатан муносабати сифатида сўзловчининг нуктаи назари орқали ёхуд бадий асар муаллифининг лингвистик шаклига киритган объектив воқелик ҳақиқатига бўлган муносабати сифатида англашилади;

с) Баҳолаш категорияси эса сўзловчининг фикр ва қараш, муайян воқеликка нисбатан муносабати, маъқуллаши ёки рад этиши, хоҳиш, хоҳламаслик, далда бериш сингари субъектив муносабатларни ифодалаш билан узвий боғлиқ бўлган сўзловчининг ҳиссий ва руҳий кайфиятидир.

Шундай қилиб, эмотивлик, модаллик ва баҳолаш категориялари бир-бирини ўзаро тўлдириб боровчи инсоннинг ички ҳис-туйғуси билан чамбарчас боғлиқ когнитив категориялардир.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ахманова О.С. *Словарь лингвистических терминов. Изд. 3-е, стереотипное.* - М.: КомКнига, 2005. - 576 с.

2. Виноградов В.В. *О категории модальности и модальных словах в русском языке // Избранные труды. Исследования по русской грамматике.* - М.: Наука, 2005. - С. 53-87. Шведова Н.Ю. *Средства формирования и выражения субъективно-модальных значений // Грамматика современного русского литературного языка.* - М.: Наука, 1990. - С. 611-614.

3. Колианский Г.В. *Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. Институт языкознания.* - М.: Наука, 1975.-229 с.; Панфилов В.З. *Категория модальности и ее роль в конструировании структуры предложения и суждения // Вопросы языкознания.* - М.: Наука, 1977. - № 4 - С. 37-48.; Гак В.Г. *Теоретическая грамматика французского языка — Синтаксис: Для ин-тов и фак. иностр. яз.* - М.: Высшая школа, 1981.-208 с.

4. Соколов Г.Г. Составляющие коннотативного значения фразеологических единиц // *Лингвистические проблемы перевода*. – М., 1981. – С. 54 – 62.

5. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе (на материале английского языка): Дис. ... доктора филол. наук. - М., 1998. - 402 с.; Телия В.Н. Экспрессивность как проявление субъективного " фактора в языке и ее прагматическая ориентация // *Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности*. Институт языкознания. - М.: Наука, 1991(6) - С. 5-35.

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ГУЛ НОМЛАРИНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК МАЙДОНИ ҲАМДА ЛИНГВОПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Джалилова Зарнигор Баходировна,
Бухоро давлат университети катта ўқитувчиси
z.b.djalilova@bukdu.uz

Аннотация: Мазкур иш инглиз ва ўзбек фитонимлари, ўсимлик номларини ифодаловчи атоқли номларга бағишланган бўлиб, унда қардош бўлмаган икки тилда мўжуд фитонимларнинг лексик-семантик ва лингвопоэтик хусусиятлари таҳлили берилган. Ўсимликлар, хусусан, гул номлари семантик маъносининг кенгайиши натижасида ҳосил бўлган фитоантропонимлар, фитотопонимлар, ўсимлик лексик-семантик гуруҳларнинг макро ва микро гуруҳларига икки тил доирасида мисоллар келтирилган. Шахс тасвирида қўлланадиган фитонимларнинг компонент таркиби грамматик ўхшашлик ҳисобига *от ва от, сифат билан от, от билан сифат* (инглиз тилида *от билан сифатдош*) каби кўринишларда учраши кўрсатилган. Шу билан бирга, гул фитоними орқали шакланган сўз бирикмалари ва ибораларнинг семантик майдони таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: фитоним, фитоантропоним, фитотопоним, ўсимликлар этимологияси: ўз ва ўзлашган қатлам.

Аннотация: Данная статья посвящена английским и узбекским фитонимам, существительным, представляющим названия растений, и дан анализ лексико-семантических и лингвопоэтических особенностей фитонимов в двух неродственных языках. Приведены примеры макро- и микрогрупп семантических групп в рамках двух языков. Показано, что компонентный состав фитонимов, используемых в образе человека, встречается в таких формах, как существительное и существительное, прилагательное и существительное, существительное и прилагательное (существительное и причастие в английском языке) за счёт грамматического сходства. При этом анализировалось семантическое поле словосочетаний и фраз, образованных цветочной фитонимией.

Ключевые слова: фитоним, фитоантропоним, фитотопоним, этимология растений: собственный и приобретённый слой.

Annotation: This work is devoted to English and Uzbek phytonyms, nouns representing the names of plants, and covers analysis of the lexical-semantic and linguopoetic features of phytonyms of two unrelated languages. Examples of macro- and microgroups of semantic groups within the framework of two languages are given. It is shown that the component composition of phytonyms used in the image of a person occurs in such forms as noun and noun, adjective and noun, noun and adjective (noun and participle in English) due to grammatical similarity. At the same time, the semantic field of phrases which have phytonym component was analyzed.

Keywords: phytonym, phytoanthroponym, phytotoponym, plant etymology: own and borrowed layer.

Кириш. Фитонимлар – бионимларнинг бир тури бўлиб, ўсимликларнинг нав ва хилларини ифодаловчи атоқли номлардир. Бадиий ижодда образ яратиш, фикрни поэтик кўринишда ифодалаш учун хизмат қилган фитонимлар фитопоэтонимлар даражасига кўтарилади. Гул номи сифатида учрайдиган фитонимлар ифода-тасвир учун хизмат қилганда ўхшатиш (гулюз), метафора (гулкомат), аллегория (гулдан кафан қилмок), муболага (гулдай нозик), киноя (атиргулдай тиканини санчмок), тазод (гул – тикан), товуш такрори – аллитерация (сунбул соч), символ – рамз (гул – маъшуқа, ёр, бола) сифатида намоён бўлади.

Фитонимлар сингари фитопоэтонимларда ҳам халқнинг деҳқончилик, боғдорчилик, сабзавотчилик, полизчилик, гулчилик сингари маданиятининг лисоний бадиий ифодаси юзага чиқади.

Н.И. Коновалова фикрига кўра, фитономик лексика нафақат номинатив, балки экспрессив, баҳолаш ва бошқа вазифаларни ҳам бажаради.[5, 150]

“Фитоним” термини тилшуносликка XX асрнинг 70-йилларида кириб келганлиги сабабли “неологизм” (янги сўз) ҳисобланган. Фитонимлар ҳақида илк изланишлар А.В.Суперанскаянинг “Атоқли отларнинг умумий назарияси” (“Общая теория имени собственного”) номли ишида учрайди. Олиманинг таъкидлашича, ўсимликларга ном бериш анимистик қарашлар даврига бориб тақалади.[7, 189] Ўсимликларни номлаш жараёни инсоннинг олам лисоний манзарасини англаш жараёни билан боғлиқ кечган.

Асосий қисм. Исmlар луғатиға дикқат қаратилса, аксаран кизларға қўйиладиган исmlар (**антропонимлар**)нинг гул номлари асосида келиб чиққани англашилади. Бундай **фитоантропонимлар** қаторида Бинафша, Райҳон, Раъно, Наргис, Нилуфар, Ғунча, Лола, Гулраъно, Окгул каби бевосита гул номи билан ёки таркибида “гул” индикатори қўлланган Сарвигул, Гулчирой, Гуландом, Гулчехра, Моҳигул, Гулбаданбегим, Бахтигул сингари ва бошқа юзлаб исmlарни учратиш мумкин.[3, 208] Лекин гул сифатлаши ва гулға боғлаб исм қўйиш анъанаси фақат киз-аёллар учун эмас, эр кишилар учун ҳам амал қилади. Жумладан, қирғиз эпосида Семитей ва унинг турмуш ўртоғининг садоқатли дўсти Кулчорони “Гул йигит” деб аташади. Канчорони эса Семитейға хоинлик қилгани учун “Қон йигит” дейишади.

Гул билан боғлиқ аёл ва эркак исmlари ўзбек халқ достонларида ҳам учрайди. Бу ўринда бевосита Ғўрўғлининг хотинларидан бири бўлган Гулнор пари, Ғўрўғлининг набираси, Авазхоннинг кизи Гуланор, Ғўрўғлининг рақиби Райҳонараб ва унинг ойдек гўзал кизи Хирмангул исmlари ёдга келади. Гул билан боғлаб исм қўйиш анъанаси бошқа халқлар ҳаётида ҳам кузатилади. Масалан, инглизларда гул номи билан боғлиқ Daisy, Lily, Lillian, Lilac, Rose, Jasmine, Aster, Crisantha, Hazel (дарахт ва ёнғоқ номи, лекин шу номда сариқ гуллайдиган гул ҳам бор), Iris, Ivy, Lotus, Magnolia, Marigold, Myrtle, Rosemary, Violet, Narcissa, Gardenia, Flora (юнонларда гул ва баҳор маъбудаси) каби аёллар исми ҳамда Basil, Bud, Saffron, Narcissus, Watson, Trevor, Yarrow, Ren, Quill сингари эркаклар исми учрайди.

Инглиз фитонимларининг номланиш мотивацияси бўйича антропоним компонентига эга мисоллар ҳам кўп учрайди. Жумладан, М.Хошимхўжаева антропоним компонентли фитонимларни махсус мотивацион гуруҳларға ажратиб ўрганар экан, бунда диний образлар (Ҳассаи Мусо гиёҳи), мифологик персонажлар (Нарцис гули, Ирис), халқ орасида энг кўп учрайдиган исmlари (марварид гул) иштирокида шаклланган гул номларига алоҳида эътибор қаратгани кузатилади.[8, 369]

Инглиз тилида ўсимлик номлари билан аталган жой, кўча, туман, шаҳар номлари тез-тез учрайдиган ҳодисадир. Энг кенг тарқалгани куйидаги уч гуруҳға бўлинади: elm (қарағай: Elm Cambridgeshire) билан аталган шаҳар жой номлари, oak (эман; Лондон худудлари номи: Oakwood, Burnt Oak) ва гуллар номи билан аталган жой номлари. Royal Mailнинг статистикасига кўра, Британиянинг 100 мингдан ортиқ, яъни жами кўчалар сонининг чорағи гуллар номи билан аталган. Улардан энг машҳурлари Rose, Primrose, Heather, Jasmine, Lilac, Lavender, Magnolia, Honeysuckle, Daisy, Mayflower, Wisteria, Orchid, Poppy, Lily, Foxglove, Violet, Camellia кабилардир. Жанубий Лондон шивит далалари (dill meadow) шарафига номланган. Бошқа худудларнинг марказий шаҳарлари эса қарағай, эман, терак ва супурги каби ўсимликлар билан номланган.[13]

Халқ асарларида гоҳ реал, гоҳ реал бўлмаган жой номларининг айрим фитонимлар билан аталгани, **фитотопоним** сифатида қўлланганиға ҳам гувоҳ бўлиш мумкин. Бунга Наистон (ҳеч қаерда бўлмаган) тўқай, яъни қамиш билан қопланган майдон, Гулистон, Гулшанбоғ, Гулбоғ, Гулобод каби эртак ва достонларда учрайдиган жой номларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Айниқса, Гулбоғ, Гулшанбоғ кабилар парилар макони сифатида тасвирланиши билан алоҳида эътиборни тортади. Бундай маконлар, одатда, гуллаб-яшнаган, бахтли-саодатли кишилар яшайдиган манзил сифатида тасвирланади. Қизиғи шундаки, татар-бошқирлар орасида эпик ривоят қилувчини “сасан” ёки “шесен” номлари қатори “гулен” номи билан ҳам юритадилар.[4,63]

Фитонимларнинг лексик-семантик гуруҳлари кўп бўлса—да, инглиз ва ўзбек шеърлятида, асосан, куйидаги семантик майдонларни кузатиш мумкин:

- Гул номларини ифодаловчи фитонимлар.
- Манзарали дарахтларни ифодаловчи фитонимлар.
- Мевали дарахтларни ифодаловчи фитонимлар.
- Ўт ва гиёҳларни ифодаловчи фитонимлар.
- Ўсимликнинг бутун-қисм муносабатлари.
- Резаворларни ифодаловчи фитонимлар.

Лексик-семантик майдон	Инглиз	Ўзбек
Гуллар	Rose, primrose, marigold, violet, pansy, jasmine, tulip, lily, columbine, amaryllis,	Бинафша, наргис, нилуфар, атиргул, ямин, лола, наврўзгул, раъно, райҳон,
Манзарали дарахтлар	Oak, willow tree, cypress, olive, myrtle, holly tree	Терак, сарв, шамшод, мажнунтол, карагай
Мевали дарахтлар	Apple, cherry, peach, orange, almond, grapes	Олма, анор, шафтоли, гилос, узум
Ўтлар	Weed, greens, amaranth	Майса, бегона ўт, ўсма
Бутун-қисм	Leaf, root, thorn, petal	Барг, илдиз, поя, гулбарг, тикан.
Резаворлар	strawberry, raspberry	Қулупнай, ертути, итузум

Баъзан ўсимликнинг номи, унинг меваси номи ёки гулининг номи билан аталади. Бундай ҳолатда қайси тушунча назарда тутилиши (“ўсимлик тури” ёки “мева”, “ўсимлик тури” ёки “гул”) контекстдан англашилади. Бу ҳақда Г.Х. Неъматова шундай ёзади: “Ўзбек тили ўсимлик номлари лексемаларининг маъновий қиймати “ўсимлик”, “ҳосил”, “маҳсулот” каби асосий семаларни ўз ичига олади ва нутқда шароит, қуршов сўзлари таъсири остида бу маънолардан бирини воқеалантиради”. [6,11]

Гул номлари ижобий ёки салбий маъноларда қўлланади. Масалан, унинг ижобий маъноси “Гулдай очилиб юринг” олқишида, салбий маъноси эса “Кўзинга гул тушсин” қарғишида яққол кўринади. Қарғиш матнида қўлланган “гул тушмоқ” ибораси кўз касаллиги номини билдириб келган.

Инглиз ва ўзбек тилларида гул номларининг бадиий матнларда қўлланиб келишида айрим муштаракликлар, интерференция ҳолатлари учрайди. Ҳар иккала тил соҳибларининг лисоний хотирасида сақланиб, нутқий фаолиятида тез-тез мурожаат қилинадиган гул номлари муайян лексик-семантик тизимни ташкил қилади. Улар архаик ва замонавий қатламга ҳам эга. Масалан, ўзбек тилида чечак / гул; инглиз тилида daffodowndilly / daffodil архаик (диахрон), лилия; stocus (шафранга синоним тарзда) замонавий (синхрон) қатламга алоқадордир.

Тарихий ва замонавий асарларда қўлланган гул номлари таҳлили, уларнинг сўзлашув ва бадиий, хусусан, шеърий нутқдаги ўрни, грамматик ҳамда тасвирий восита сифатидаги услубий хусусиятлари кейинги пайтларда матнга тил тизими унсурларининг нутққа кўчирилиши жараёни, инсоннинг коммуникатив мулоқот алоқаси жараёнида унинг билим ва тафаккурини кўрсатиб берувчи ментал қурилма эканини далиллайди. Ю.Д.Апресян, В.А.Звегенцев ва И.Кўчқортоевларнинг фикрига кўра, сўзларнинг семантик имкониятлари чегараланган бўлиб, улар лексик имкониятларидан келиб чиқиб, бошқа сўзларга боғланади. [2,4; 9,35]

Гуллар номи шахс тавсифи учун хизмат қилганда сифат каби вазифа бажариб келади. Бу инглиз ва ўзбек тиллари учун барабар ҳосдир. Бунда уларнинг компонент таркиби грамматик ўхшашлик ҳисобга олинган ҳолда қуйидаги кўринишларда учрайди:

- **от билан от:** ғунча лаб; сунбул соч / rose cheeks, cherry lips, apple breast;
- **сифат билан от:** лоларанг юз; гулдай қомат / rosy cheeks, rosy lips;
- **от билан сифат:** гулдай нозик / **от билан сифатдош** rose-cheeked, rose-lipt ва ҳ.к.

Инглиз ва ўзбек тилларидаги шахс хусусиятларини билдирувчи инсон ташқи кўриниши ҳамда унинг характерини ифодаловчи бирликларнинг учта асосий фаол турини қиёсланаётган тилларга хос материал асосида қуйидагича морфологик гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Сифат: ғунча лаб. rose cheeks, rose lips. Гул сўзли сифатлар инсон сифати, яъни нисбий предметнинг бошқа предметга алоқаси сифатини белгилаб кўрсатишга хизмат қилади.

2. От: наргис – кўз, ғунча – лаб. Бунда roses-ёноқлар, cherries-лаблар, apples-кўкс, lilies-кўкс, кўл тушунчаларида қўлланилади.

3. Фель: гуллаган ҳаёт, сўлган гул / blush like a rose-атиргулдек қизармоқ, flourish-гулламоқ.

Инглиз ва ўзбек тилларида шахс тавсифи учун ишлатиладиган гул фитоним таркибли **иборалар** ҳам мавжуд. Масалан: **қўли гул / fair as a rose, fresh as a rose, fair as a lily, she has roses in her cheeks** каби. Бунга кўра, ушбу хил ибораларни қуйидагича бўлиб ўрганиш мумкин:

- а) “хусусият сифати” бўлиб келадиган иборалар (*гулдай нозик қалбли*);

б) “нисбий сифат” бўлиб келадиган иборалар (*гулдай очилмоқ*).

Д.Худойберганаова ўзбек тилида турғун ўхшатиш эталони асосида ҳосил бўлган ибораларни тилнинг лингвокультурологик хусусиятларини кўрсатувчи тил бирлиги сифатида қараб, маъновий гуруҳларга ажратгани каби таркибида гул фитоними мавжуд ибораларни инсон тана аъзоларига нисбатан сифатловчи вазифасида келишига биноан қуйидагича таснифлаб кўрсатиш мумкин:

а) инсон ташқи кўриниши (*гулдек нозик*);

б) инсон жисмоний хусусиятлари (*гулдек нафис*);

в) инсоннинг ҳолати (*гулдек очилмоқ, чирмовиқдай чирмашмоқ*);

г) инсон хатти-ҳаракати (*гулдек ифор таратмоқ*) ва ҳ.к.

Гул фитоними орқали шаклланган сўз бирикмалари ва ибораларнинг семантик майдони ҳам анча кенгдир:

хурмат кўрсатмоқ, севги изҳор қилмоқ маъносида: *гул бермоқ, гул тутмоқ*;

гўзаллик маъносида: *гулдай очилган / English rose – англиз атиргули, fresh as a rose – атиргулдек очилган, fair as a rose – атиргулдек гўзал*;

дард-ташвиш маъносида: *кўзига гул қўнган / a bed of thorns – сўзма-сўз таржимаси тиканлар тўшаги / the thorny path of life – сўзма-сўз таржимаси ҳаётнинг тиканли йўли*;

хаёт қийинчиликлари ва азоблари маъносида: *truths and roses have thorns about them / ҳақиқат ва атиргул тикансиз бўлмас; wherever a man dwells he shall be sure to have a thorn bush near his door / Инсон қаерда яшамасин, эшиги ёнида албатта тиканли бута бўлади* каби мақоллар ҳаётда қийинчиликлар бўлиши табиий ҳодиса эканлигини англатади;

омад, муваффақиятга эришмоқ, бирор ишни ижобий яқунламоқ маъносида: *to come up roses – сўзма-сўз таржимаси атиргул бўлмоқ; come up smelling of roses – сўзма-сўз таржимаси атиргул бўлиб ҳид таратмоқ*;

тўқис, гўзал ҳаёт кечирмоқ маъносида: *Be/live in clover, to live like a bee in clover – сўзма-сўз таржимаси бедада яшамоқ, беда гулдаги аридек яшамоқ*;

тўқин, осон ҳаёт маъносида: *bed of roses / “атиргул тўшаги”* деб сўзма-сўз таржима қилинса-да, *тўқин, осон ҳаёт* деган маънони билдиради;

хаётдан роҳатланиб, завқланиб яшамоқ маъносида: *to gather life's roses – сўзма-сўз таржимада “хаёт атиргулларини термоқ”*;

саломатлик маъносида: *to have roses in one's cheeks – “ёноқларда атиргуллар бор”, яъни ёноқларнинг соғлом қирмизи рангда бўлиши; to bring back the roses to one's cheeks – “ёноқларга атиргулнинг қайтиши”, яъни тузалиб, ёноқларига қайта қирғиш тус кириши; as strong as oak – “эмандек бақувват”*;

соғлиғи заифлашмоқ, ёшлиги кетмоқ маъносида: *to lose one's roses* сўзма-сўз таржимада “атиргулларини йўқотмоқ”;

юзи қизармоқ маъносида: *to blush like a rose*;

уддабурон, моҳир маъносида: *қўли гул*.

Гул фитонимлари таркибига кўра бир сўздан (лола / tulip), икки сўздан (атиргул / rosemary, marygold), уч сўздан (гултожихўроз / forget-me-not, Mary's mikdrop) иборатлиги кузатилади. Бу ҳолат инглиз ва ўзбек тилларига умумий хосдир.

Қизиғи шундаки, ўзбек тилида атиргул ясама ҳамда икки ўзакли сўз бўлса, инглиз тилида у содда *rose* сўзи билан ифода этилади.

Кўринадики, **деривация**сига кўра фитонимларни икки гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин: а) туб фитонимлар; б) ясама фитонимлар.

Туб фитонимлар таркиби ўзак ҳамда луғавий шакл ясовчилардангина иборат бўлади. Ясама фитонимлар эса, ўз навбатида, яна иккига бўлинади: а) содда ясама фитонимлар; б) қўшма ясама фитонимлар.

Содда ясама фитонимлар таркиби ўзак+ясовчи қўшимча кўринишига эга бўлса, қўшма ясама фитонимлар ўзак+ўзак қолипиде ясалади. Масалан, инглиз тилида содда ясама фитонимлар -age, -bet, -y (lovage, fruitage, bugnet, barley) суффикслари орқали ҳосил бўлгани камроқ бўлса-да, кузатилади.

Этимологияси (келиб чиқиши) жиҳатидан ўсимлик номлари ўз ва ўзлашган қатламга эга. Жумладан, *гул* сўзи аслида ўзлашма сўздир. У ўзбек тилига форс-тожик тили орқали кириб келган. Унгача туркий тиллар оиласига кирувчи ўзбек тилида “гул” сўзи ўрнида “чечак” сўзи ишлатилган. Кейинчалик бу иккала сўз “*гул-чечак*” шаклида биргаликда қўлланиб, жуфт сўзни ҳосил қилган. Бунда “чечак” сўзининг маъноси кенгайган ҳолда “ўсимлик” маъносини ифодалаб келган. Ана шу

нуктаи назардан ҳар қандай тил луғат таркибидаги гул номларини иккига бўлиб ўрганиш мумкин: а) ўз қатлам; б) ўзлашган қатлам.

“Ўз қатлам” дейилганда, асли шу тилники бўлган сўзлар, иборалар ва шулар асосидаги ясашиллар, шунингдек, ўз аффикси билан бошқа тил лексемаларидан ҳосил қилинадиган ясашиллар тушунилади. Ўз ва ўзлашма қатлам тушунчаси лексема ўзлаштиришга бевосита алоқадордир. “Ҳозирги ўзбек адабий тили” бўйича яратилган дарслик ва қўлланмаларда лексема ўзлаштириш ходисасига алоҳида диққат қилинган.

1. Ўзлашма бирликлар сўзма-сўз таржимадан иборат бўлиши мумкин. Бунда иккинчи бир тилдан ҳам маъно, ҳам форма (шакл) қабул қилинади (худди шу сўзларнинг эквиваленти келтирилади): *китайская роза – хитой атиргули* каби. Бу гул номи ўзбек тилига рус тили орқали кириб келган бўлса, япон тилидан *сакура* номи ўзлаштирилган. Инглиз тилидаги *primrose, rose, lily* лотин тилидан кириб келган.

2. Ўзлашма бирликларда ҳам маъно, ҳам шакл (сўзлар) танлашда бўлган эркинлик бир маънони ифодаловчи бир неча вариантларнинг келиб чиқишига йўл очади. Бу ҳол ҳатто тилда синонимик бирликларнинг келиб чиқишига ҳам сабабчи бўлиши мумкин: *муғжа/туркча; гунча/тожикча; daffodil/инглиз (герман тилларда); yellow narcissus/лотин* каби.

Бир сўздан таркиб топган инглиз фитонимларининг салмоқли қисмини ўзлашган сўзлар, камроқ ҳиссасини эса аффиксация, субстантивация (*pink* «чиннигул», *everlasting* «сўлмас чечак») ва қисқартириш (*lily* < *Lilium* «лилия», *elder* < *elder berry tree* >) орқали ясалган отлар ташкил қилади.[1, 8]

Инглиз тилида бошқа тиллардан кириб келган ўзлашма сўзлар салмоғи анча кенг бўлиб, уларнинг аксариятини лотин ва юнон тилларидан ўзлашган фитонимик лексемалар ташкил этади.[1,9] *Дарҳақиқат, rose, violet, laurel* лотин тилидан; *amaryllis, gillyflower* юнон тилидан; *bellamore* француз тилидан инглиз тилига кириб келганини мавжуд луғатлар орқали билиб олиш мумкин. Шундан *rose, rosa* (атиргул) эски инглиз тилига лотин тили воситасида, *violet* (бинафша) лотинча “*viole*”, французча “*viola*” сўзлари асосида ўрта инглиз тилига, *laurel* (лавр), яъни лотинча “*laurus*”, эски француз тилидаги “*lorer*”, “*lor laurel*” сўзларидан инглиз тилига кириб келган.[14]

Худди шунингдек, юнон тилидан “*amaryllis*” (амариллис), “*amaryssein*”; “*gillyflower*” (чиннигул) сўзлари ўзлашган. Бу сўзлар юнон тилида “*karyophyllon*”, лотин тилида “*strophyllyum*”, эски француз тилида “*girofle*”, ўрта инглиз тилида “*gilofre clove*” шаклида ишлатилган.

Сўзма-сўз таржимаси “гўзал аёл / муҳаббат” тушунчасини англаган французча “*bell amore*” ёки “*bellamore*” номли афсонавий гул номи француз тилидан инглиз тилига ўтган.

Эътиборли томони шундаки, инглиз тилига форс, араб, турк тилларидан ўзлаштирилган гул номлари ҳам мавжуд. Бунга *carnagione* италян тилидан, *yasmin* форс тилидан, *tulip* турк тилидан ўзлашганини айтиш мумкин. Аслида илдизи форс тилидан келиб чиққан “*yasmin*” (ясмин ёки жасмин) атамаси дастлаб араб тилига “*yas(a)min*”, ундан кейин *jessamine* ёки “*jasmine*” кўринишида француз тилига ўзлашган. Кейин шу тиллар воситасида инглиз тилига кириб келган.[14]

Келиб чиқиши турк тили билан боғлиқ бўлган “*tulbent*” (лола ёки қалпоқ) сўзи *tulip, tulpe* немис тилига, ундан сўнг “*tulipe*”, “*a tulip*” француз тилига кўчган.[14]

Сўзма-сўз таржимада “гўзал аёл” тушунчасини ифодаладиган “*belladonna*” гулининг номи эски италян тилида *belladonna* сўзидан ўзлашган бўлса,[14] *carnation* (чиннигул) сўзининг илдизи асли италян тилига хос бўлиб, француз тили орқали инглиз тилига кириб келган.

Юқорида келтирилган мисоллардан маълум бўлмоқдаки, ўзлашма сўзлар тил ривожининг бир нечта босқичларидан ўтса-да, кўпинча уларнинг тарихий илдизи лотин ва юнон тилларига бориб тақалади.

Инглиз тилида мураккаб, яъни бир нечта сўзларнинг қўшилиши натижасида вужудга келган фитонимик лексемалар, одатда, икки усулда ҳосил бўлгани кузатилади. Бундай фитонимик номларнинг қўшма сўзларни ҳосил қилиши кенг учрайдиган ҳодисадир. Бу жиҳатдан инглиз тилида қўшма сўзлар орқали аталадиган фитоним номларнинг ясалиши икки хилда учрайди:

1. Фақат туб сўзларнинг бирикувидан ясалган оддий қўшма сўз. Масалан, *hawthorn* / дўлана (сўзма-сўз таржимаси «чамбарак» + «тикан»); *rosemary* / розмарин (сўзма-сўз таржимаси «атиргул» + «Мария»); *marigold* / гулидовуд (сўзма-сўз таржимаси «мария» + «олтин»); *hazelwort*/Европа ёввойи имбири кабилар бунга далил бўла олади.

2. Таркибий компонентлари предлог воситасида боғланган қўшма сўзлар. Бундай фитонимлар инглиз тилида анчагина. *Lily-of-the-valley* «марваридгул» (сўзма-сўз таржимаси “водий нилуфари”),

jack-in-the-bush (сўзма-сўз таржимаси “буталардаги Жэк”), *jack-jump-about* (сўзма-сўз таржимаси “сакраш арафасидаги Жэк”) кабилар шулар жумласидандир.

Предлог воситасида боғланган шундай қўшма сўзлар ҳам борки, улар тўрт ва ундан ортик бирликлардан иборатдир. Масалан, *john-that-goes-to-bed-at-noon* (сўзма-сўз таржимаси “пешин уйқуга кетадиган Жон”) номланган ўсимликнинг гули эрталаб очилиб, тушда ёпилади. Табиийки, ўсимлик номи унинг айнан шу физиологик хусусиятидан келиб чиққан. Ўзбек тилида худди шундай гул тури “*намоз+шом+гул*” номи билан учрайди.

Инглиз ва ўзбек тилларда параллел ҳолда яшаб келувчи, қўлланувчи гул номлари мавжуд: *amirgul/poza; clove/carnation/gillyflower* каби.

Бундай ҳар икки тилда параллел қўлланувчи гул номларининг ҳар бири асосида унинг яратувчиси ва эгаси бўлган халқнинг тарихий тараққиёти билан боғлиқ предмет, воқеа ва ҳодисалар ётади. Тиллардаги бир хил сўзлар, бир хил маънони ифодаловчи лексик бирликлар кишилик жамияти учун умумий бўлган ўринларда учрайди. Бундай сўзлар ҳар бир тилда шу тилнинг эгаси бўлган халқнинг ўз тараққиёти асосида мустақил равишда шаклланган бўлади. Лекин улар ўз образлигига кўра бири иккинчисини тўлиқ қопламайди.

Китобий йўл билан адабий тилга кириб келган гул номлари ҳам мавжуд: *наргис, сунбул; bellamour, belladonna* сингари.

Ўзбек тилида турғун ўхшатиш эталонига эга гул номлари бор. Сунбул – соч; наргис – кўз; *rose* – ёноқлар; *cherry* – лаб ва ҳоказо каби.

Умуман айтганда, гулларни тилнинг лингвокультурологик хусусиятларини кўрсатувчи тил бирлиги сифатида инсон аъзолари (гулкомат), ташқи кўриниши (ғунчадек лаб), жисмоний хусусияти (гулдек нозик), хатти-ҳаракати (очилган гулдек ёки гул каби очилмоқ) сингарилар билан боғлиқ бўлган бир қатор гуруҳларга бўлиб ўрганса бўлади. Шундан шахс хусусиятини ифодаловчи гуллар семантик майдонини қуйидаги микрогуруҳлар асосида таҳлил қилиш мумкин, деб ҳисоблаймиз: *чиройли бўлмоқ / гулдай очилмоқ; қувонмоқ / гул-гул яшинамоқ, гулдай яшинамоқ; уялмоқ / гулдай қизармоқ; сирни фош қилиб қўймоқ / гуллаб қўймоқ; ишни бузиб қўймоқ / гул кесмоқ; обод қилмоқ / гуллатмоқ; тозаламоқ / чиннидай қилмоқ; кўнгил бермоқ / гул тутмоқ, гул бермоқ* ва ҳ.к.

Бу микрогуруҳлар ҳам, ўз навбатида, яна бир қатор ички кичик гуруҳларга бўлиниб кетади. Масалан, шахс хусусиятини ифодаловчи микрогуруҳ – **барвасталик** / чинордек қад, шамшоддек қад, найновлик / мирзатерак, **гердайганлик, кибрлилик** / теракдек қаймоқ, **тўкин-сочинлик** / тутдек тўкилмоқ, **ғамгинлик** / мажнунтолдек бош эгмоқ, **бақувватлик** / зарангдек, **билимсизлик** / мияси пўк, дубдек, ошқовоқбош, **озгин** / қамишдек, **зарарқунанда** / чакиртиканак, **юзи буришган** / шафтолиқоқи, **қизилюзлилик** / анорюзли, **сийна** / қўшолма, қўшанор, **хушрўй** / узумнинг сувидай, **қизил тошма чиқариб касалланмоқ** / гул чиқармоқ, **уддабурон** / кўли гул каби таггуруҳларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Қиролича Виктория даврида кириб келган “Language of flowers” (“Гуллар тили”) шеъриятда гуллар ва дарахтларга алоқадор янги маъноларни олиб кирди. Унга кўра, ҳар бир гулга махсус маъно юкланган ва баъзан бу маънолар ўсимликларнинг мифологик, фольклорий маъноларидан фарқ қилган. Масалан, *carnation* (чиннигул) завқланиш, *columbine* (каломбина) ахмоқ ёки нодон, *cherry blossom* (гилос гули) таълим, *cowslip* (наврўзгул) оддийлик, *cypress* (кипарис) аза, *daffodils* (оч сарик тусдаги наргис) эътибор, *daisy* (мойчечак) беғуборлик, *jasmine* (жасмин) гўзаллик, *laurel* (лавр) шон-шараф, *white lily* (оқ нилуфар) поклик, *water lily* (сув нилуфари), *myrtle* (мирт) муҳаббат, *narcissus* (наргис) худбинлик, *iris* (ирис) умид, хабар, ёруғлик ва қудрат, *oak* (эман) улуғворлик, меҳмондўстлик, *olive* (зайтун) тинчлик, хавфсизлик, *pansy* (бинафша) ўй-хаёллар, *primrose* (примула) ёшлик, севишганларнинг шубҳа ва кўркувлари, *rose* (атиргул) гўзаллик, аёл, севги, *rosebud* (гулгунча) ёшлик чиройи, *tulip* (лола) кучли муҳаббат, абадий ажралиш, *violet* (бинафша) қатъиятлик, *willow* (мажнунтол) тарк этилган муҳаббат маъноларини ифодалаб келган.

Инглиз ва ўзбек тилларида гулнинг соматизмлар тавсифи учун қўлланиши алоҳида эътиборни тортади:

юз лексемасининг гул фитонимлари билан боғланиши: *гул юз, анор юз, лола юз, лола ёноқ / Rose cheeks, cherry cheeks, apples in cheeks, rose and lily;*

лаб: *гунча лаб, гилос лаб, анор лаб / Cherries, rose-buds (amirgul gunchasi);*

оғиз: *ниста даҳан;*

соч: *сунбул соч, райҳон соч/ folded flower (ўралган/букилган гул), golden tree (тилла дарахт);*

кўз: *наргис кўз / pinks (чиннигулнинг ҳажман кичик тури), narcissus (наргис), violet (бинафша);*

қош: ўсма, *bellatour* (номаълум афсонавий гўзал гул);
қовоқ: бодом қовоқ / *tossy stone* (мохли тош); **қўл:** қўли гул / *lily hands* (нилуфар қўллар);
тан, бадан: гулбадан, гултан; шамшод, сарв, ниҳол
пешона: лолақизгалдоқ / *lily* (нилуфар);
из: босган изи гул.

Демак, кўпинча турли соматизмлар гул фитоними билан боғланиб, шахс сифатини ифодалашга хизмат қилади. Бунда улар англлатган маъно кўчма (коннотатив) бўлади. Масалан, гуллар ташки гўзалликни (гулбадан); фаол яратувчи, уддабуронлик (қўли гул); рангни (лоладай лаб); шакл-кўринишни (ғунчадек лаб); касалланишни (гул чиқармоқ); ғамгинликни (сарик гулдай сарғаймоқ, гулдай сўлимоқ) маъноларини ифодалаб келади.

Гул номини ифодаловчи сўзлар шакл ва маъно муносабатига кўра уч хилдир:

а) шаклдош (омоним): гул – ўсимлик номи, гул – касаллик номи;

б) маънодош (синоним) ғунча, муғжа; лола юз, анор юз, гул юз / кизил юз; Cherries, rose-bud, roses, flowers on cheeks.

в) зид маъноли (антоним): гул / тикан; flower, rose / thorn; lily / weed.

Гул фитонимлари ва улар асосида пайдо бўлган фразеологизмлар кўпинча ўхшатишга асосланган образлар орқали ифодаланиши аёнлашади. Улар алоҳида амбивалентлик хусусиятига эга. Шунинг учун уларнинг муайян маъновий гуруҳга тегишлилигини белгилаш шартлидир. Айниқса, амбивалентлик хусусияти кўпчилик жиҳатдан инглиз ва ўзбек тили фразеологизмларига ҳам мансубдир.

Хулоса. Барча халқлар орасида гуллар билан алоқадор эътиқодий қарашлар тизими шаклланган бўлиб, уларнинг келиб чиқиши ибтидоий инсонларнинг анимистик ва тотемистик мифологик тасаввур-тушунчаларига бориб тақалади. Жамийки халқларда гулларга ошуфталик ва эътиқод қадимдан шаклланган бўлиб, қатор анъаналарда ҳамон давом этиб келмоқда.

АДАБИЁТЛАР:

1. Аникина Т. В. Словообразовательная структура фитонимической лексики в английском и русском языках // *Научный результат. Вопросы теоретической и прикладной лингвистики*. – Т.4. – №4. – 2018.
2. Апресян Ю.Д. *Лексическая семантика*. – М.: Наука. 1974. – С.4
3. Бегматов Э.А. *Ўзбек исмлари*. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1991. – 208 б.
4. Зобанорлу Ўзкул. *Турк дунёси эпик анъанаси. Акчаг наирлари*. – Анқара, 2007. – Б.63.
5. Коновалова Н.И. *Народная фитонимия как фрагмент языковой картины мира*. – Екатеринбург: Изд-во Дома учителя, 2001. – С.150.
6. Неъматова Г. Ҳ. *Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадиий қўлланиши*. Филол. фан. номз... дис. автореф. – Тошкент, 1998. – Б.14 (11);
7. Суперанская А.В. *Общая теория имени собственного*. – М.: Наука, 1973. – С.189.
8. Хошимхуджаева М.М. *Мотивологический анализ английских, русских и узбекских фитонимов с компонентом-антропонимом*. – *Проблемы истории, филологии, культуры*. – 2017. – №1. – С. 369-378
9. Кўчқортюев И. *Сўз валентлиги ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти*. – 1973. – 3-сон. Б.35.
10. Bakhodirovna, D. Z. (2021). *Description of Human Features and Feelings through Flora in English Poetry*. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 2(10), 6-9. <https://doi.org/10.47494/cajlp.v2i10.209>
11. Djalilova, Z. B. (2020). *Flora in Edmund Spenser's poetry*. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 04 (84), 371-375.
12. Djalilova, Z. (2022). *Описание человеческого образа посредством цветов в английской поэзии*. *Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 26(26). извлечено из http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8567
13. <https://www.countryliving.com/uk/homes-interiors/property/a20868538/quarter-british-houses-streets-flower-tree-plant-names/>
14. <https://www.merriam-webster.com/dictionary>
15. Kodirova Kholida Khayriddin kizi. (2022). *The Analysis of Illocutionary Acts in Adventures of Tom Sawyer by Mark Twain*. *Miasto Przyszłości*, 28, 324–328. <http://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/648>
16. Yunusova, A. (2023). *Thinking, reading and writing critically*. *Центр научных публикаций buxdu.Uz*, 27(27). http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8733.

АУТЕНТИК МАТН ТУШУНЧАСИ, ТУРЛАРИ ВА ТАСНИФИ

Ибрагимова Найира Анваровна,

Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари
университети, фал.ф.д. (PhD), доцент
nayira@inbox.ru

Аннотация. Мазкур мақолада матн турлари, хусусан аутентик матн тури таҳлил қилинган. Тадқиқотда аутентик матннинг келиб чиқиши, турли тилишунос олимларнинг аутентик матн борасидаги изланишлари кенг таҳлил қилинган бўлиб, ушбу таҳлиллар натижасида аутентик матн тизимли равишда ўрганилган ва тегишли хулосалар ишлаб чиқилган. Шунингдек, мақолада аутентик матн турлари, категориялари ва таснифи келтирилган.

Калим сўзлар: аутентик матн, реал, категория, тасниф, оғзаки ва ёзма матн, лексика, она тили, информатив.

Abstract. This article analyzes text types, especially authentic text type. In the study, the origin of the authentic text, the researches of various linguists on the authentic text were widely analyzed, and accordingly, the authentic text was systematically studied and appropriate conclusions were drawn up. The article also presents authentic text types, categories and classification.

Keywords: authentic text, real, category, classification, spoken and written text, lexicon, native language, informative.

Аннотация. В этой статье анализируются типы аутентичного текста. В исследовании проанализировано происхождение аутентичного текста, и приведены исследования различных лингвистов по аутентичному тексту, и в результате предоставлен систематичный подход к изучению аутентичного текста. Были выдвинуты соответствующие выводы. В статье также представлены типы аутентичных текстов, категории и классификация.

Ключевые слова: аутентичный текст, настоящий, категория, классификация, устный и письменный текст, лексика, родной язык, информативность.

Кириш. Аутентик матнлар тил чегараларининг ўзгариши билан, кундалик ҳаётда фойдаланиладиган ғоялар, сўзлар, иборалар ва ибораларни ўз ичига олувчи материаллар сифатида наъмоён бўлади. “Аутентик” атамаси этимологиясига назар ташлар эканмиз, унинг турли талқинларини кўришимиз мумкин. Oxford English Dictionary луғатига кўра аутентик сўзи XIV асрларнинг ўрталаридан муомалага киритилган бўлиб, “ваколатга эга” деган маънони англатган. Эски француз тилида (XIII асрларда) эса *autentik* - “аутентик, қоидага айланган” (диний контекстда “каноник”) деган маънони англатган бўлса, латин тилида *authenticus*-“ҳақиқий, чинакам, асосий” деган маъноларни касб этган. Аслида эса грек тилидаги *authentēs* сўзидан ясалган бўлиб, *autos* “ўзи”+ *hentes* “бajarувчи, бажарилаётган” деган маъноларни англатган. “Ҳақиқий, реал” деган маъноларда XIV асрнинг ўрталарида қўлланила бошлаган.[1] Аутентик матн ўзи пайдо бўлган тил жамиятида маълум бир ижтимоий мақсадларни акс эттириш учун яратилган матн сифатида талқин қилинади. Ушбу тарифга кўра, она тилида ушбу тил ташувчилари учул ёзилган романлар, шеърлар, газета ва журнал мақолалари, кўрсатма ва қўлланмалар, рецептлар, хабарномалар, рекламалар, саёхат бўйича йўриқномалар, чипталар, жадваллар, қайдномалар аутентик матнлар ҳисобланади. [2]

Методология. “Аутентик” матн дарсликларда учрайдиган наъмуна тарзида бериладиган матнларга қарама қарши бўлиб, улар ўқувчиларга нафақат коммуникатив, балки маданий компетенцияларни ривожлантиришга қаратилган матнлар ҳисобланади. Аутентик материаллар реалия деб ҳам юритилиб, тил ташувчилари учун она тилида тузилган ҳар қандай матн шакли ҳисобланади. Ушбу матнлардан ўқитиш мақсадида ҳам фойдаланиш мумкин албатта.

Аутетик матнлар Европада (Coste, 1980, Widdowson, 1970, Breen, 1985) ва Қўшма Штатлар (Kramersch 1988, Nostrand 1989) кенг муҳокама объекти бўлган. Видовсоннинг айтишича, аутентиклик матннинг ўзида эмас, балки маърузачилар ва тингловчиларнинг ундан қандай фойдаланишида, яъни тингловчиларнинг жавобларида наъмоён бўлади. Одатда, аутентик матнларни ўқитувчилар дарс

жараёнига тадбиқ этишни хохлайдилар. Зеро, аутентик матнлар ҳар қандай даражадаги ўқувчилар учун фойдали бўлиши мумкин.

Аутентик матнларнинг хусусиятлари бир қарашда кўринганидан анча мураккабдир. Аутентик материаллар аста секин дарсликларга реклама, брошура, меню, жадвал, рецепт, кўшиқ ва кундалик ҳаётда ишлатиладиган бошқа жанрлар кўринишида кириб бормоқда. Аутентик материалларнинг бошқа турларига газета ва журналлардаги мақолалар, фильмлар, кино трейлерлари, расмлар, ҳужжатли фильмлар, интервьюлар ва ҳар хил турдаги эшиттиришлар киради. [3]

Аутентик матн бу бошқа тилдаги матнга расман тенглаштирилган ҳужжат матни бўлиб, одатда юридик кучга эга бўлган бошқа тилда тузилган матн туридир. Масалан, турли давлатлардаги олийгоҳлар ўртасида тузиладиган аглашув меморандуми (Memorandum of understanding), шартномалар (Agreement, contract) шулар жумласидандир. Ўқув-аутентик матнлар –бу ўқув жараёнининг барча реал параметрлари ва аутентиклик мезонларини ҳисобга олган ҳолда махсус ишлаб чиқилган матнлар бўлиб, улар муайян таълимга оид муаммоларни ҳал қилиш учун мўлжаллангандир (ўқув режа, наъмунавий дастур ва бошқалар).

Аутентик матн табиий лексик таркиб ва грамматик шакллар, лингвистик воситаларнинг вазиятга мослиги билан тавсифланади. Жумладан, Е.В. Носонович ва Р.П. Милруд тил ташувчилари томонидан қабул қилинган ва меъёрларга жавоб берувчи матнни аутентик дискурс деб таърифлаб, унинг қуйидаги хусусиятларини ажратиб кўрсатганлар: «1. Структуравий аутентиклик. Бу тушунча матн тузилишининг ўзига хос хусусиятлари, яъни мантиқийлиги, мазмунан ва шаклан яхлитлиги билан боғлиқ. 2. Лексик-фразеологик аутентиклик. 3. Грамматик аутентиклик. 4. Функционал аутентиклик. 5. Тил бирликлари тақсимланишининг статистик жиҳатдан аутентлиги, синтагмаларнинг узунлиги ва бошқалар..» [4]

Инглиз олими Ж. Хармернинг фикрича, аутентик матн деганда, аввал бошидан ўқув мақсадларига мўлжалланмаган матнлар тушинилиб, она тилида шу тил ташувчилари учун ёзилган ҳар қандай матнлар ҳисобланади. [5] Рус олимларининг фикрича, аутентик матнлар бу тил ташувчилари томонидан ҳаётий вазиятлар учун яратилган оригинал матнлардир.

Тилшуносликда аутентик матнлар лексик бирликларнинг ўзига хослиги билан ажралиб туради. Аутентик матнда кўплаб олмошлар, бўлакчалар, эмоционал рангга эга бўлган сўзлар, ассоциатив алоқларни юзага келтирувчи иборалар, фразеологик бирликлар, идиомалар, жаргон сўзлар, қисқа гаплар, замонавий сўзлар, парчаланиш ва бошқалар учрайди.

Аутентик матнлар икки хил: ёзма ва оғзаки матнларга бўлинади. Оғзаки аутентик матннинг лингвистик ва паралингвистик хусусиятларини ажратиб кўрсатиш муҳимдир. Лингвистик нуқтаи назардан оғзаки аутентик матннинг энг информатицион хусусиятларидан бири бу интонация бўлиб, у нутқнинг маъносини тўғри етказишда муҳим омил ҳисобланади. Фонетикларнинг таърифига кўра, интонация оҳанг, урғу, пауза, темп, тембр баландлигидаги ўзгариш билан ифодаланувчи коммуникавий маънони касб этади. Интонация воситалари ёрдамида гапларнинг асосий коммуникатив типлари узатилади; улар мураккаброқ бирликларга бирикиб, ўзаро семантик муносабатларни ифодалайди. Интонация жумланинг тугалланганлик белгиси бўлиб, унинг таркибий ва синтактик функциясини намоён қилади; у жумлаларнинг информатицион ўзагини, уларнинг мавзуси ва ремасини (мантиқий-коммуникатив функцияни) таъкидлайди; интонация ёрдамида турли туйғулар, мулоқот қилувчиларнинг ҳолати (эмоционал-экспрессив функция) ифодаланади. [6]

Аутентик матнларнинг таснифда ҳам турли ёндашувлар мавжуд бўлиб, методологик мақсадларга йўналтирилган аутентик матнлар таснифи Носонович, Милруд ва М. Бринлар томонидан келтирилган:

1) Культурологик аутентиклик — она тилида сўзлашувчилари ҳаётининг асосий хусусиятлари ҳақидаги тасаввурни шакллантирадиган матнлардан фойдаланиш;

2) Информатив аутентиклик — актуал, фойдали маълумотларни ўз ичига олган, ўқувчиларнинг ёш категориясига мос матнлардан фойдаланиш;

3) Вазиятли аутентиклик — коммуникация жараёнида табиий аутентик вазиятни яратиш, масалан, тил ташувчилари учун қизиқ бўлган ўқув иллюстрациясини яратиш;

4) Миллий менталитет аутентиклиги - бунда чет тилининг маълум бир иборасини кўллашда унинг мос ёки мос эмаслигини тушунтириш;

5) Реактив аутентиклик — матннинг ўқувчиларда эмоционал, ақлий ва нутқий реакцияни уйғота олиш хусусияти;

6) Яратиш аутентиклиги — ўқув қўлланмадаги матн форматининг асл нусхадаги вариантыга мувофиқлиги, ўқувчилар учун матннинг коммуникатив вазифасини тушунишни осонлаштириш;

7) Матнлар юзасидан бериладиган топшириқларнинг аутентиклиги— топшириқларда ўқувчиларнинг матн билан бўлган ўзаро таъсирини фаоллаштириш хусусиятининг мавжудлиги, хусусан, улар турли ахборот манбаълари билан ишлашда ўқиш вақтидан ташқари бажариладиган ҳаракатларга асосланиши керак.

Юқорида келтирилган барча турдаги аутентик матнларнинг мураккаб тил таркиби муаммоси ҳақида гапирганда, матн билан ишлашни ташкил қилиш усуллари кўриб чиқиш керак. Аутентик матнларни танлашда, Носонович Э.В. ва Милруд Р.П. томонидан тақдим қилинган аспектларга эътибор қаратамиз. Шунингдек, аутентик матнлар ҳар хил ўқиш турларига мос равишда танланиши лозим. Ўқиш кўникмасининг бир қанча турлари мавжуд бўлиб, уларга кўриб чиқиш (skimming) ва танишиш, керакли маълумотларни топиш учун ўқиш (looking for information), матн мазмуни ҳақида умумий таассурот олиш (getting main idea) ва матнни юз фоиз тушунган ҳолда ўрганиш (scanning) кабилар қиради.

Матнни кўриб чиқиш (scimming) матн мавзуси ҳақида умумий тасаввурга эга бўлиш ёки аниқ маълумотни қидириш вазифасини қўяди. Ушбу мақсадга эришиш сарлавҳаларни, алоҳида параграфларни ёки жумлаларни ўқиш орқали амалга оширилиши мумкин. Ушбу турдаги ўқиш аутентик функционал матнлар учун хосдир. Ўз навбатида, кўриб чиқиш техникаси матннинг камида 70% тушунишни кўзда тутиш билан бирга, матннинг иккинчи даражали маълумотларини ҳам умумий ҳолда тушуниш керак. Ўқишнинг ушбу тури ҳақиқий мулоқот доирасида кенг тарқалган бўлиб, ўрганилаётган тил мамлакатининг ҳаёти, турмуш тарзи ва маданияти хусусиятларини акс эттирувчи маълумотларни ўз ичига олган аутентик матнлар доирасида амалга оширилади.

Кўпгина муаллифлар ҳар қандай матн билан ишлашда учта асосий босқич - матндан олдинги (pre-reading), матн (reading) ва матндан (post reading) кейинги босқичдан иборат деган фикрга қўшиладилар. Матн устида ишлаш вақти ва чуқурлиги аутентик матн турига боғлиқ. Прагматик матнларга келсак, улардан маълум бир маълумотларни қидиришда (шаҳар харитаси), ахборот берувчи матнларни ўрганиш учун (рецептлар, кўрсатмалар (инструкциялар)), танишиб чиқиш учун берилган матнлардан (эълонлар) фойдаланиш мумкинлигини айтиш керак.

Ушбу матнларни ўқишда тил ва тил таркибидаги қийинчиликлар муаммо туғдирмаслиги керак, чунки уларнинг кичик ҳажми ва расмий ифодаси туфайли улар матндан олдинги босқич (pre-reading) да бутунлай олиб ташланади.

Е.С. Кричевская аутентик матнлар таснифида прагматик материалларнинг аҳамиятли эканлигини таъкидлаб, уларнинг қўлланишига кўра ушбу турларини келтирган:

1. Касб таълим соҳаси мулоқоти;
2. Ижтимоий маданий муҳит мулоқоти;
3. Маиший соҳа мулоқоти;
4. Савдо-тижорат соҳаси мулоқоти;
5. Оила мулоқот соҳаси;
6. Спорт ва соғломлаштириш соҳаси мулоқоти. [7]

Е.С.Кричевская томонидан аутентик материалларни аниқлашдаги берган таснифи кўп жиҳатдан Г.И. Воронинанинг таснифига муштаракдир. Рус олимаси Г. Воронина Г. И., турли хил жанрли шаклларга эга бўлган икки турдаги аутентик матнларни ажратиб кўрсатади:

1. Кундалик ҳаётда учрайдиган функционал матнлар бўлиб, улар кўрсатма берувчи, тушунтирувчи, реклама ёки огоҳлантирувчи матнлар, йўл белгилари, диаграммалар, чизмалар, театр дастурлари ва бошқалар шулар жумласидандир.

2. Доимо янгилашиб турувчи ва ахборот бериш функциясини бажарувчи информатив матнлар. [8]

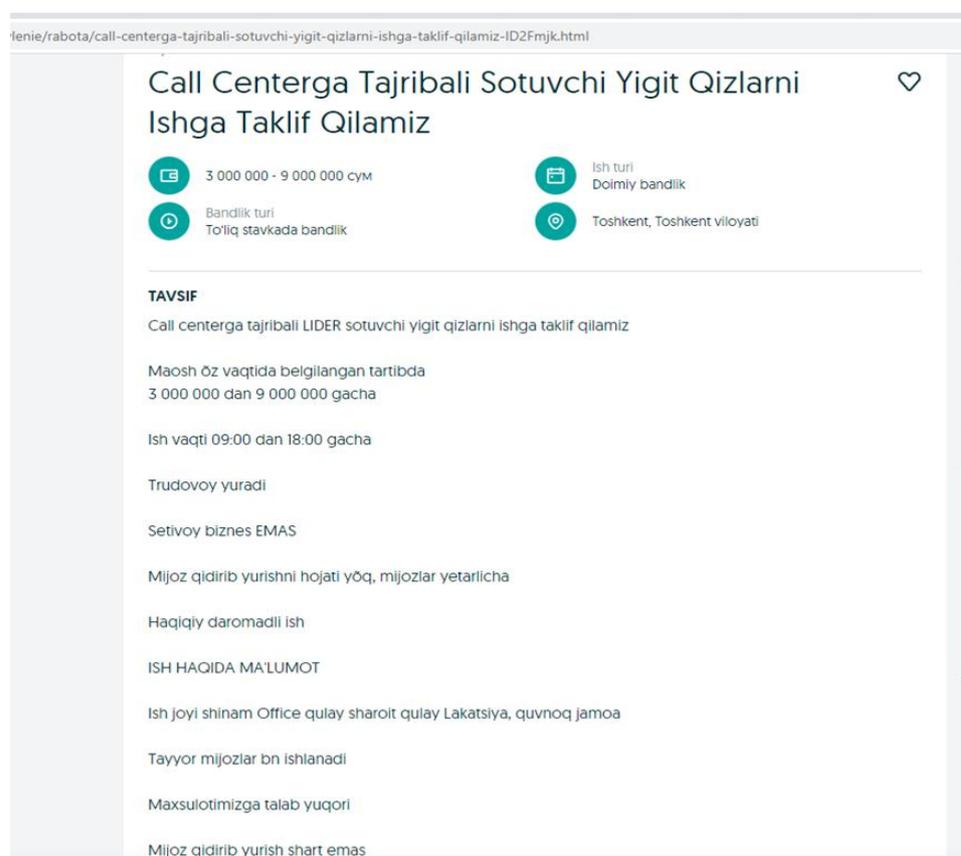
Ўқув матнининг аутентиклиги кўп жиҳатдан лексик ва фразеологик бирликларнинг тўғри танланиши билан белгиланади. Бунда энг муҳим мезон – танланаётган бирликнинг аутентиклиги, унинг, ўрганилаётган тилда (масалан, инглиз тилида) қўлланилиш частотаси ҳисобланади. Бу тушунча оғзаки ва ёзма нутққа хос бўлган грамматик тузилмалардан фойдаланиш билан боғлиқдир. Матнни тузишдаги хусусиятлар, унинг мантикийлиги, мазмуни ва шаклан яхлитлитлиги ҳисобга олиниши керак. Бунда оғзаки нутқ маҳсулига хос бўлган бир қатор қонуниятлар ва хусусиятлар назарда тутилади. Аутентик матнни бошқа аспектлар билан муштараклигининг статистик тавсифи

Ўқув адабиётларида аутентик мантнинг оптимал моделини яратиш имкониятини беради. Ушбу модель аутентик матнларнинг мазмун жиҳатидан тўлдирувчи куйидаги мезонларни ўз ичига олади:

1. Культурологик аспект;
2. Информатив аспект;
3. Вазиятли (ситуатив) аспект;
4. Миллийлик аспекти;
5. Форматлаш аспекти;
6. Топшириқ аспекти;

7. Ўқув материалларида кўп миқдорда ўрганилаётган тил ўлкасига оид бўлган маълумотларнинг мавжудлиги ўқувчиларнинг чет тилларини ўрганишга бўлган қизиқиш ва мотивацияларини оширади.

Аутентик матнда бир вақтнинг ўзида юқорида санаб ўтилган аспектларнинг бир қанчаси мужассам бўлими мумкин. Масалан, ўзбек тилидаги иш ҳақидаги матн эълонини кўриб чиқсак (Расм 1). Ушбу матн АКТ дискурсидаги аутентик мантнга мисол бўла олади. Ушбу эълон сарлавҳасида “.. *йигит қизларни ишга таклиф қиламиз*” жумласида ёш кетегорияси яққол белгиланган. Шунингдек, эълоннинг умумий матни ахборот берувчи функцияга эга. Бу, информатив аутентлик турига мисол бўла олади. Эълон матнинг асосий қисмида “...*трудоуовой юради*” жумласидан, культурологик, ҳамда реактив аутентиклик белгиларини кўришимиз мумкин. Ушбу матн кундалик ҳаётда учрайдиган функционал матн турига киради. (Манба: <https://www.olx.uz/oz/obyavlenie/rabota/call-centerga-tajribali-sotuvchi-yigit-qizlarni-ishga-taklif-qilamiz-ID2Fmj.html>)

Расм-1. Ўзбек тилида иш ҳақидаги эълон матни

Аутентик матнларга куйидаги матнлар мисол бўла олади:

1. Ресторан менюлари
2. Рекламалар
3. Компания вебсайтлари
4. Саёҳат брошуралари
5. Резюмелар

6. Тахта эълонлари
7. Илмий мақолалар
8. Самолётга чиқиш талони
9. Инструкциялар

Юқорида таҳлил қилинган олимларнинг фикрини жамласак, аутентик матнларни аутентик бўлмаган матнлардан ажратишни қуйидаги жадвални кўришимиз мумкин (1-жадвал).

1-жадвал. Аутентик матнларнинг аутентик бўлмаган матнлардан фарқи

	Аутентик материаллар	Аутетик бўлмаган материаллар
Матн яратиш мақсади	Реал чет тилидаги коммуникация	Таълим бериш
Йўналтирилганлик	Коммуникатив қобилиятни ривожлантириш	Тил структураси ва шакллари мустақамлаш
Тил таркиби	Иборали жумлалар, паузалар, клишелар ва бошқалар	Стандартлаштирилган шахсиз нутқ
Манбалар	Асл хориж манбалари	Махсус тайёрланган материал

Таркиб нуқтаи назаридан, аутентик матн турдош билимларни ўзида акс эттиради. Турдош билимлар деганда, одатда, алоқа жараёнига таъсир қилуви турли хил билимлар мажмуи тушунилади.

Хулоса. Шундай қилиб, турли манбалардан олинган аутентик матнларга берилган тарифлар хилма хил бўлса-да, умуман олганда улар бир нарсада ўхшашдир. Бу ўхшашлик аутентик матнларни асл манбадан олинган матн, бошқа тилдаги матнга эквивалент ва бир хил кучга эга матн сифатида талқин қилинишида намоён бўлади. Аутентик материаллар эса матн, видео ва аудио форматларда тил ташувчилари учун она тилида махсус яратилган материаллар бўлиб, тегишли жамият вакилларининг чет тилидан фойдаланиш жараёнининг натижаси сифатида намоён бўлади. Аутентик матнлар таснифига кўра, функционал, информатив ва бадий аутентик матнларни ажратиш мумкин. Бироқ аутентик матнга нисбатан берилган, глобал равишда қабул қилинган ягона таъриф мавжуд эмас.

АДАБИЁТЛАР:

1. Harper, Douglas. "Etymology of authentic." *Online Etymology Dictionary*, <https://www.etymonline.com/word/authentic>. Accessed 26 January, 2023.
2. Louwse, Max & Mccarthy, Philip & McNamara, Danielle. (2007). *A Linguistic Analysis of Simplified and Authentic Texts*. *The Modern Language Journal*. 91. 15 - 30. 10.1111/j.1540-4781.2007.00507.x.
3. Ciornei, Ileana & Dina, Tatiana. (2015). *Authentic Texts in Teaching English*. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. 180. 274-279. 10.1016/j.sbspro.2015.02.116.
4. Носонович Е.В. *Параметры аутентичного учебного текста* / Е.В. Носонович, Р.П. Мильруд // *Иностранные языки в школе*. – 1999. – № 1. – С.18–23.
5. Harmer J. *How to teach English. An introduction to the practice of English language teaching*. Edinburg.: Gate Longman, 2000. 198 p.
6. Абрамовская, Н. Ю. *Особенности аутентичного звучащего текста* / Н. Ю. Абрамовская, С. В. Федорук. — *Текст : непосредственный // Молодой ученый*. — 2018. — № 47 (233). — С. 330-332. — URL: <https://moluch.ru/archive/233/54231/> (дата обращения: 09.02.2023).
7. Кричевская К. С. *Прагматические материалы, знакомящие учеников с культурой и средой обитания жителей страны изучаемого языка* / К. С. Кричевская // *Иностранные языки в школе*. 1996. № 1. С. 13-17.
8. Воронина Г. И. *Организация работы с аутентичными текстами молодёжной прессы в старших классах школ с углубленным изучением иностранного языка* / Г. И. Воронина // *Иностранные языки в школе*. 1999. № 2. С. 23–25. 2

ҚОРАҚЎЛЧИЛИК ТЕРМИНЛАРИНИНГ ЯСАЛИШ УСУЛЛАРИ

Қаршиев Насирдин Туркашевич,

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Ўзбекистон-Финландия институти ўқитувчиси

karshiyevnasirdin@mail.ru

Аннотация: Тилишуносликда лексемалар ва терминларнинг ясалишида бир қадар фарқли жиҳатлар мавжуд. Ўзбек умумадабий тилида лексемалар беи хил усул билан ясалса, қоракўлчилик терминологиясида эса терминлар фақат уч хил усул билан ҳосил қилинади. Бу қоракўлчилик терминологиясига ҳам хосдир. Бошқа соҳалар терминологик тизимларида бўлганидек қоракўлчилик соҳа-сида ҳам терминларнинг ҳосил бўлишида, асосан, метафора усулидан кенг фойдаланилган. Бунда шунини эътиборга олиш лозимки, ўхшатиш асосида маънони кўчириш йўли билан юзага келтирилган қоракўлчилик терминлари яқка ҳолда ҳам, бирикма таркибида ҳам қўлланмоқда. Қўшимчалар билан сўз ясаши ҳам қоракўлчилик терминларини ясаида муҳим восита ҳисобланади. Бошқа соҳаларга нисбатан қоракўлишуносликда қўлланадиган ясовчи аффикслар нисбатан камдир. Бунинг боиси қоракўлчилик соҳасининг бир қадар кам камровлиги, шу соҳанинг барча жиҳатлари тўла-тўқис ўрганиб чиқилмаганлиги каби омиллар билан изоҳланади. Қоракўлчилик терминларнинг ясаишида, -лик -и(ш) аффиксларидан унумли, -ча,-ма, -и(м) каби ясовчилар эса унумсизроқ фойдаланилган.

Калит сўзлар: метафора усули, ясовчи аффикслар, қоракўлчилик терминларнинг ясаишида, -лик -и(ш) аффиксларидан унумли, -ча,-ма, -и(м) каби ясовчилар унумсиз.

Аннотация: В языкознании существуют некоторые различия в образовании лексем и терминов. В узбекском общелитературном языке лексемы образуются пятью способами, тогда как в каракулеводческой терминологии термины образуются только тремя способами. Это характерно и для каракулеводческой терминологии. При образовании терминов в области каракулеводства, как и в терминологических системах других отраслей, широко использовался, главным образом, метафорический способ. При этом следует отметить, что каракулеводческие термины, образованные путём переноса значения на основе сходства, употребляются как по отдельности, так и в составе сочетания. Словообразование при помощи суффиксов также является важной особенностью в образовании каракулеводческих терминов. По сравнению с другими областями, в каракулеведении используется относительно немного словообразующих аффиксов. Это объясняется такими факторами, как относительно небольшие охваты отрасли каракулеводства, неполная изученность всех аспектов этой отрасли. В образовании каракулеводческих терминов продуктивно использовались аффиксы -лик -и(ш), а менее продуктивно – аффиксы -ча,-ма, -и(м).

Ключевые слова: метод метафоры, формообразующие аффиксы, при образовании каракулеводческих терминов, образованные при помощи полезных аффиксов -лик -и(ш), бесполезных аффиксов -ча,-ма, -и(м).

Annotation: In linguistics, there are some differences in the formation of lexemes and terms. In the Uzbek common literary language, lexemes are formed in five different ways, while in terminology of Karakul, terms are formed in only three different ways. This is also characteristic of Karakul terminology. As in the terminological systems of other fields, the metaphor method is widely used in the formation of terms in the field of Karakul. In this case, it should be noted that the terms Karakul, created by transferring meaning on the basis of analogy, are used both individually and as part of a combination. Word formation with suffixes is also an important feature in the formation of Karakul terms. Compared to other fields, there are relatively few formative affixes used in Karakul. The reason for this is explained by factors such as the relatively small size of the Karakul field, the fact that all aspects of this sector have not been fully studied. In Karakul terms, the affixes -like -i(sh) are used effectively, and the forms such as -cha,-ma, -i(m) are used less efficiently.

Keywords: metaphor method, formative affixes, in the formation of Karakul terms, -like -i(sh) affixes are productive, -cha,-ma, -i(m) are ineffective.

Кириш. Қоракўлчилик соҳасида қўлланаётган бирикма терминлар терминэлементларининг ясалишини ўрганиш ҳам ўзига хос лисоний аҳамият касб этади. Терминэлементларнинг ясалишида сифат, сифатдош ҳамда кам миқдорда равишдошлардан фойдаланилган. Сифатларнинг аслий турига оид ўттиздан ортиқ термин иштирок этган.

Қоракўлчилик терминологиясида 50 тадан ортиқроқ қадимдан ишлатиб келинаётган, терминлар мавжуд, улар асосан содда, терминлардан иборат бўлиб, ясама, қўшма, жуфт терминлар каби терминэлементларнинг ясалишида ҳам фаол қатнашиб келмоқда. Қоракўлчилик терминологиясида жами 250 тага яқин термин ясовчи қўшимчалар мавжуд. Бошқа соҳаларга нисбатан қоракўлшуносликда қўлланадиган ясовчи аффикслар нисбатан камдир. Бунинг боиси қоракўлчилик соҳасининг бир қадар кам камровлиги, шу соҳанинг барча жиҳатлари тўла-тўқис ўрганиб чиқилмаганлиги каби омиллар билан изоҳланади. Қоракўлчилик терминларнинг ясалишида, *-лик -и(и)* аффиксларидан унумли, *-ча,-ма, -и(м)* каби ясовчилар эса унумсизроқ фойдаланилган. Қоракўлчилик соҳасида ишлатилаётган қўшма терминлар ҳамда жуфт терминлар (ўнтача) ташкил этади. Бундай терминлар асосида ясовчи қўшимчалар воситасида янгидан - янги терминлар ҳосил қилинганлиги ҳам муҳим далилдир.

Асосий қисм. Терминология бўйича олиб борилган тадқиқотлардан маълум бўлишича, терминологик тизимлар таркибидаги терминларнинг ясалиш усуллари ўрганиш асосий вазибалардан биридир. Тўғри, ясалиш масаласи умумдабий тилда ҳам мана шундай ўрин тутди. Шунинг эътиборга олиш лозимки, лексема ва терминларнинг ясалишида бир қадар фарқли жиҳатлар мавжуд. Умумдабий тилда лексемаларнинг ясалиш имкониятлари анчагина кенг; лексемалар беш хил усул билан ҳосил қилинади. Терминларнинг ясалиш имкониятлари эса бир қадар чегараланган: терминлар, асосан, уч хил усул билан ясалади. Шу билан бирга, таъкидлаш лозимки, тушунчаларни ифодалаш борасида терминологик тизимларда умумдабий тилга нисбатан ўзига хос бир устунлик ҳам бор: терминологик тизимларда бирикма терминларнинг ўрни бениҳоя катта.

Терминларнинг ясалишини ўрганиш йўналишидаги тадқиқотлар қатор масалаларнинг ечилишига олиб келади. Бундай муаммони ўрганиш натижасида сўз ясалиш жараёнида тушунчалар тўғри ифодаланишга ёки, аксинча, ясалиш адабий тил меъёрларига мос келиши, ясалиш натижасида соҳа луғавий таркибининг бойишига имкон туғилиши, ясалиш туфайли умумдабий тилда пассив бўлган, бироқ терминологик тизимларда фаоллашган ясовчи элементларни аниқлаш натижаларига ойдинлик киритилади.

Қоракўлчилик терминологик тизимидаги ясалиш масалаларини қуйидагича ўрганиш лозим, деб топилди: 1) қоракўлчилик терминларининг семантик усул билан ифодаланиши; 2) қоракўлчилик тушунчаларининг ясама терминлар билан ифодаланиши; 3) қоракўлчилик терминларининг қўшма, жуфт терминлар билан ифодаланиши; 4) қоракўлчилик тушунчаларининг бирикма терминлар билан ифодаланиши.

Қоракўлчилик тушунчаларининг семантик усул билан ифодаланиши. Умумдабий тилда ҳам, терминологик тизимларда ҳам семантик усул билан сўз ёхуд терминлар ясалиши муҳим лисоний манбалардан бири ҳисобланади. Шундай бўлишига қарамай, ўзбек тилшунослигида қоракўлчилик терминологик тизимлардаги семантик усулнинг ўрни бўйича яхлит монографик тадқиқот амалга оширилмаган. Тўғри, ўзбек тилининг турли терминологик тизимларини ўрганишга бағишланган қатор ишларда терминларнинг семантик усул билан ясалиши ҳақида муайян фикрлар билдирилган. Шундай экан, қоракўлчилик соҳасидаги терминларнинг семантик йўл билан ҳосил қилиниши масалаларини ёритиш учун маълум даражада асос мавжуд, дейиш мумкин. Қоракўлчилик соҳасида семантик усул билан терминлар ясалишининг ўзига хос ўрни борлигини тасдиқловчи далиллар монографик тадқиқотлар учун етарли материал сифатида хизмат қилиши мумкин.

Қоракўлчилик терминологияси соҳасида семантик усул билан ясалган элликтага яқин терминлар мавжуд.

Бошқа соҳалар терминологик тизимларида бўлганидек қоракўлчилик терминологиясида ҳам терминларнинг семантик йўл билан юзага келтирилишида, асосан, метафорадан кенг фойдаланилган. Ҳақиқатан, бирор нарса-предмет маъносининг бошқа нарса-предметга ўхшашлиги асосида янги маънонинг ҳосил қилиниши натижасида семантик терминлар юзага келтирилади. Бундай ҳолатни қоракўлчилик терминологиясида ҳам кўриш мумкин. Масалан, Мана шу бепоён далаларда, ... *жўякларда* шилдираган сувлардан сенинг биринчи бор айтган сўзларингни тинглардим (С.Аҳмад. “Қадрдон далалар”).

Мисолдан *жўяк* (қишлоқ хўжалик термини) “экин ариғи, икки пушта ўртасидаги арик” маъносини ифодалаб келаётганлигини фаҳмлаш қийин эмас. Бу лексема қорақўлчилик соҳасида қўлланишига эътибор беришда қуйидагиларни ҳисобга олиш лозим: Тиришлар орасидаги терининг асосий қисми кучли тараққий этиши натижасида “*жўяклар*” ҳосил бўлади. Албатта, *жўякларнинг* пайдо бўлиши ҳам иккинчи оқимнинг пайдо бўлишига сабабчидир [I, 56]. Кўринадики, шаклий ўхшашлик асосида қишлоқ хўжалик термини бўлмиш *жўяк* қорақўлчилик соҳасининг терминига айланган.

Ошпазликда “мош ва гуруч аралаштириб пишириладиган таом” *мошкичири* деб аталади. Мазкур термин қорақўлчилик соҳасида ҳам махсус атама сифатида қўлланаётганлигини қуйидаги мисол билан тасдиқлаш мумкин: Тўқ кўк қорақўл терилар ичида энг қимматлиси *мошкичири* терилардир. *Мошкичири* териларда оқ жунлар миқдори 40%га яқин [I, 65;].

Пардоз-андозликда *фарқ* термини “сочнинг икки ёққа тарашдан бошда ҳосил бўладиган йўл, чизик” маъносини англатади. Қорақўлчилик терминологиясида эса, у ўзига хос дефиницияга эга: Жунларнинг бир чизик бўйлаб жойлашиши; бунда икки оқим (биринчи ва иккинчи) толалари учлари бир-бирига қўшилиб, бир чизикли нисбатан узун ўткир учли тож ҳосил қилади [II, 418;].

Қорақўлчилик терминологиясида қўлланаётган, семантик усул билан ҳосил бўлган терминлар жумласига яна қуйидагиларни намуна тариқасида келтирамиз:

Ғилоф: бирмунча калтарок ретикуляр толалар коллаген толалар тутамлари атрофида сийрак тўрсимон *ғилофлар* ҳосил қилади [I, 31;].

Ўқ: *Ўқ* - бу жун толасининг қорақўл тери сатҳи устида жойлашган қисмидир [I, 33;].

Қин: У (илдиз)нинг атрофи бир неча қават хужайралар билан қуршалган бўлиб, улар жун *қинини* ташкил этади [I, 33;].

Сўгон: Жун *сўғонида* хўжайра бўлинади [I, 34;].

Ажин: Буларнинг [“фарқлари”, “бўёқлар”] вужудга келишига теридаги бурмалар (ажинлар) сабаб бўлади, деб ҳисобланади... [I, 36;].

Йўл: Масалан, қора рангли териларнинг бел қисмида оқ жунлар аралаш бўлиб, уларнинг ўрта белида ёндош оқ йўл учрайди [I, 61;].

Ёпиқ: Қаламгулларни ташкил этувчи жунларнинг буралиб жингалакланиш томони гулларнинг...“ёпиқ” томони дейилади [I, 85;].

Араби: *Араби* – қора рангли қорақўл кўйларнинг ўзбекча маҳаллий номи [I, 32;].

Келтирилган мисоллар бошқа бир соҳа терминларининг қорақўлчилик терминларига ўтганлиги ва ўзгача маънолар касб этганлигини тасдиқлайди. Семантик усул билан ҳосил қилинган қорақўлчилик терминлари икки хил ҳолатда қўлланиб келинади. Бундай терминлар, биринчидан, якка ҳолда ҳам бирикма таркибида ҳам ишлатилиб келинади:

Якка ҳолда қўлланаётган семантик терминлар: Агар нақш бутун бир юзада кўриниб турса “*бўёқлар*” деб аталади. 125-128 кунга бориб, иккинчи оқимлар қорақўл тери сатҳининг учдан икки қисмига тарқалади. Бундай қорақўл тери товар хоссаларига кўра “гўлак” типига киради. Кейинроққа бориб, ёл гулнинг ўрта қисми ёнма-ён жойлашган икки жингалак қалам гул ўртасидаги “*чок*” ка айланади [III, 35; 36;]. “*Халили*” қорақўл терилар юзасида пигментлар текис жойлашмаган, кам пигментланган жун терининг ўрта қисмида эгарсимон ёки тақасимон “доғ” ҳосил қилади. Баъзан терининг асосий ранги устига тушган кўримсиз “*доғ*”, унинг тусини бузади ва қимматини пасайтиради. Баъзи кўзилар терисига тангача ёпишган бўлади (бу хил кўзилар “қорагул” дейилади)... [I, 70; 61; 82;]. Теридаги ёки жун қопламидаги тўқ жигар ранг занг *доғи*... [II, 443;]. Ҳозирги пайтда тилимизда қуйидаги туб терминлардан фойдаланилмоқда: *ажин, барра, бўёқ, гажак, гул, доғ, ёй, ёл, жингалак, жун, кирпук, кигиз, лос, мўй, мўйна, нўст, нақи, расм, сур, сўгон, тақир, тасма, тери, тивит, тола, тус, тур, тож, фарқ, чақа, чиганоқ, ягир, ўқ, ўзак, қил, қўзи, қўй, қўтир, ҳалқа* кабилар. Булардан ташқари, қорақўлчилик терминологиясида русча-байналмилал терминлар ҳам ишлатилади. Улар ҳам ўзбек тили нуқтаи назаридан туб терминлар жумласига киради: *пигмент, дерма, конус, люстра, муар, намаз, градация, пежика, штапель, прима, фигура, шестовина, коррекция* кабилар. Мазкур терминларнинг қорақўлчиликка оид эканлигини тасдиқловчи беш-олтита мисоллар келтирамиз: Оралиқ *жунлар*, қилтиқ *жунлар* билан тивит *жунлар* ўртасида туради. Қорақўл *қўзи* териси, одатда, тигиз, бақувват, ипаксимон ва ялтироқ жунлар билан қопланган [I, 59;]. Қора қорақўл териларнинг, асосан, ҳамма жойи бир хил тусда бўлади [I, 61;]. Бурул *ранг* юқорида айтилган асосий рангларда учрайди [I, 62;]. Кам пигментланган жун терининг ўрта қисмида эгарсимон ёки тақасимон *доғ* ҳосил қилади [I, 70;]. Тери устидаги гўзал *расмларни* фақат қаламгуллар ҳосил қилади [I, 98;].

Терининг ўнг ва чап томонларида *гулларнинг* бир хил жойлашуви талабга мувофиқдир [92,102;]. Чала туғилган кўзилардан шилиб олинган терилар ичида *тақирлари* ҳам учрайди [1,57;]. Жун пиёзчалари жун толасининг *цилиндр* шаклига ўтиш жойидан бир томонга қараб букилган. Жун томирлари ва уларнинг жун *сумкалари* бироз қайрилган [1,58;]. *Пигмент* дончаларининг оз-кўплиги ва айрим жун толаларининг ўзига хос пигментланишидан туси ўзгаради [1,60;].

Тўғри, келтирилган терминларнинг баъзилари, биринчидан, умумдабий тилга, иккинчидан, чорвачиликнинг бошқа соҳаларига, учинчидан, ўзга соҳалар терминологияларига хос. Шундай бўлишига қарамай, улар қорақўлчилик терминологиясининг ҳам баъзавий мулкдир. Чунки айти шундай туб терминлар асосида кўплаб ясама, қўшма, жуфт, бирикма терминлар ҳосил бўлган.

Семантик усул билан ҳосил бўлган терминларнинг бирикмалар таркибли кўриниши. Натижада, кўчма маъноли терминнинг маъноси янада ойдинлашади. Мисоллар: қорақўл *тери яғирлари*, *жун ялогиси...* тола узунлиги бўйлаб рангли халқалар ва рангсиз зоналарнинг аралашиб жойлашиши [II, 399;]. Қаламгулларни ташкил қилувчи жунларнинг буралиб жингалакланиш томони *гулларнинг “очиши”* дейилади [II, 85;] Бир хил тарзда жойлашган жун толалари фонида тескари жойлашган толалар кўзга ташланади – у *толалар фарқи* деб аталади. И.Ф.Никольский жингалак ривожланишининг дастлабки босқичида дивергенцияловчи оқимлар *жун “толалари”* ни... ҳосил қилади деб ҳисоблаган. Бирламчи ва иккиламчи *оқим толалари* бамисоли бош томонга... ўгирилиб қолгандай бўлади. Қорақўл териси сифатида бундай қалам гуллар синиқ *илон изли нақиллар* ҳосил қилади [III, 36; 37; 46;].

Таҳлил этилган материалдан қорақўлчилик терминологиясида семантик усул билан ҳосил қилинган қатор терминларнинг кичрайтириш шаклида ишлатилаётганлиги маълум бўлди. Бундай ҳолатни қорақўл терилар ҳажмининг қўйлар терилари сатҳига нисбатан кичик майда эканлиги, бинобарин, улар “қисмлари”нинг ҳам нисбатан кичиклиги билан изоҳлаш мумкин. Мисоллар: *Нўхатча* нуқсонли жингалак формалари жумласига киради. Бундай жун толалари *кокилчаларга* тўпланиб... бурмаларни вужудга келтиради [III, 54;].

Қорақўлчилик терминларининг ясама усул билан ифодаланиши. Ўзбек тилшунослигида сўз (лексема) ясаши бўйича қатор тадқиқотлар, дарслик ва қўлланмаларда, илмий мақолаларда қимматли фикр-мулоҳазалар баён этилган. Жумладан, мазкур масалани атрофлича ўрганишга бағишланган А.Ҳожиёвнинг махсус монографик тадқиқоти муҳим аҳамият касб этади [132]. Мазкур ишда от, сифат, феъл, равиш каби туркумларга оид сўзларнинг ясаши хусусида ибратли ишлар амалга оширилган. Муҳими, ўзбек тилининг терминологик тизимларини ўрганишга бағишланган ишларда тадқиқот объектидаги терминлар ҳосил бўлишининг ясама усулига махсус боғлар ажратилиб, мазкур масала батафсил ёритилганлигидадир. Бундай тадқиқотлардан маълум бўлишича, терминологик тизимларнинг бирида (масалан, техника соҳасида) термин ясовчи воситалардан фаолроқ, бошқасида эса (масалан, кимёвий терминологияда) пассивроқ фойдаланилганлиги аён бўлади. Буни ҳар қандай терминологик тизимга алоқадор тушунчаларнинг оз-кўплиги, уларнинг хилма-хиллиги каби омиллар билан изоҳлаш мумкин. Шу нуқтаи назардан қорақўлчилик терминологиясига ёндашилганда, унда муайян ясовчилар билан ясалган терминларнинг камроқ эканлиги аён бўлади. Шунга қарамай, айрим ясовчилар жуда кўп қорақўлчилик терминларининг ясашига сабаб бўлган.

Қорақўлчилик соҳасида ишлатилаётган ясама терминларнинг ясовчи унсурларини аниқлашдан олдин шу соҳада қадимдан ҳозиргача ишлатиб келинаётган туб терминлар ҳақида қисқача тўхталамиз. Чунки айти шундай терминлар ясама терминларнинг ҳосил бўлиши учун асосий манба ролини ўйнайди. Ўзбек тилининг қорақўлчилик терминологик тизимида фаол ишлатиб келинаётган эллиқдан ортиқ туб шаклдаги термин мавжуд. Уларнинг баъзилари қадим даврлардаёқ махсус термин сифатида қўлланиб келинган.

Масалан:

а) ясама терминлар: жун + дор + лик, тақир+лик, чақа + ла +н+иш, кигиз +ла +н + иш, чўпон + лик;

б) қўшма терминлар: қалам + гул, чаппа + гул, гули + газ;

в) жуфт терминлар: гўшт-парда, узун-қисқалик;

г) бирикма терминлар (бу ўринда терминэлементлар кўзда тутилади): шох + симон (кават), ора + лик (жун), ранг + дор (жун) ва б.

Юқорида қорақўлчиликка доир жами 2230 та термин тўпланганлиги ҳақида маълумот келтирган эдик. Статистик маълумотларга қараганда, уларнинг 250 тадан кўпроғи ясама термин ҳисобланади.

а) бошқа терминологик тизимлардагига қараганда ясама терминлар қоракўлчилик соҳасида камроқ фойдаланилган. Бизнингча, буни қоракўлчилик соҳасининг, биринчидан, кам қамровли эканлиги, иккинчидан, шу соҳанинг барча қирралари тўла-тўқис ўрганиб чиқилмаганлиги каби омиллар билан изоҳлаш мумкин. Бироқ шунга қарамай, мавжуд ясама терминлар, ҳар ҳолда, қоракўлчилар, қоракўлшунослар ва бошқа кишиларнинг муомала жараёнидаги эҳтиёжини қондириб келмоқда. Қоракўлчилик соҳасига бағишланган дарслик ва қўлланмалар, мақолаларнинг эълон қилиб турилганлиги, шу соҳада илмий ишларнинг олиб борилаётганлиги, ўқиш-ўқитиш тизимининг йўлга қўйилганлиги (ўқув юртларида дарсларнинг ўзбек тилида юритилаётганлиги) шундан далолат беради.

Демак, қоракўл соҳасини лингвистик жиҳатдан махсус тадқиқ этиш, ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Қоракўлчиликка доир тушунчаларнинг, аниқроғи, қоракўл териларнинг хоссаларини ифодаловчи терминларнинг *-лик* аффикси воситасида ясалганлигини тасдиқловчи омиллар куйидагилардан иборат:

1. Қоракўлчилик терминологиясида, гарчи миқдори жиҳатидан кам бўлса-да, фақат шу соҳанинг ўзида ишлатилаётган, *-лик* аффикси билан ясалган терминлардан фойдаланиб келинмоқда. Мисоллар ...*гулдорлик* деганда, қўзилар терисининг товар юзасида жингалаклардан вужудга келадиган расмлар тушунилади [46, 96;]. *Номутаносиблик* қўзининг ёшига боғлиқ [92,102;]. Қалам ва донагулларнинг тери сатҳига жойлашиш даражаси унинг “*нақидорлиги*” деб айтилади [92,112;]. Гуллари аниқ, жингалакларининг *ғужлиги* нормал ҳолатда [IV,103;]. Жун қоплами *захиллиги* [II,145;]. *Муҳаййирлик*. Қоракўл тери гулларининг турли томонга таралган ўзига хос нақши [III,331;].

Қоракўлчилик терминологиясида нутқ жараёнида қўлланаётган, луғатларда қайд этилган *-лик* аффиксли лексемалардан махсус терминэлемент сифатида фойдаланилмоқда: Ялпоқ қаламгуллар эни *баландлигидан* ортиқ бўлиши билан ярим доирали қаламгуллардан фарқ қилади [I,87;]. Гулларнинг *кенглиги* ўртача 8,7 мм га, ўзгариши эса 4-12 мм га тенг [I, 88;]. Гул *узунлигининг* учдан бир ва кўпинча тўртдан бир қисми чаппа гулга ўхшаш [I, 88;]. Гулларнинг ўлчами тери *қалинлиги* билан ҳам боғлиқ [I, 101;]. Гулларнинг *зичлиги* ҳам муҳим аҳамият касб этади [I,102;]. Терининг *огирлиги* жунининг ўсинқираган бўлиши, қалинлиги ва бошқа хусусиятлари билан мустаҳкам боғлиқдир [I,105;]. Улар орасида рангининг интенсивлиги ва ифодаланганлиги жиҳатидан *ўзгарувчанлик* кузатилади [IV, 111;].

Қоракўлчилик терминологик тизимида шуғулланувчи шахсларнинг мутахассислигини ифодаловчи *-лик* аффиксли терминлардан ҳам қисман фойдаланилмоқда. Мисоллар: *қоракўлчилик* ота касби, *чўпонлик*, *сўювчилик*, *шилувчилик*, *қирқимчилик*, *чўликлик*, *ошловчилик*, *қассоблик*, *тузловчилик* ва б.

Тадқиқотимизда *-лик* аффикси бошқа соҳалар номларини ҳам ифодаловчи сифатида ҳам фаол қўлланиб келинади. Тўғри, бундай терминларнинг миқдори у даражада кўп эмас. Шундай бўлса-да, улар ҳам лисоний далил ҳисобланганлиги учун намуна тариқасида келтирамиз: *Наслчиликни* ишларини тўғри йўлга қўйиш ва уни тартибли равишда олиб бориш ўзига хос шароит... талаб этади [I,95;]. *Қоракўлчиликда* наслчилик ишларининг бош вазифаси – қоракўл териларини кўплаб етиштиришдан иборат [I,13;]. Қоракўлчилик соҳасида ишлатилаётган *-лик* аффикси билан ясалган хоссаларни ифодаловчи шундай терминлар мавжудки, улар бирикмалар таркибида аниқловчи вазифасида қўлланади. Тери сатҳига жойлашган гуллар миқдори, асосан, уларнинг *узунлиги* ва *кенглигига* боғлиқ [I,96;]. Ҳар хил сорт териларнинг сатҳида гуллар *зичлигига* қараб бир-биридан фарқ қилади [I, 96;].

Келтирилган мисоллардан *-лик* аффикси туб асосларга қўшилиб келишини кўрсатади. Шу билан бирга, мазкур қўшимча ясама асосларга қўшилиб, қоракўлчиликка доир терминлар ҳосил қилиши мумкин. Шундай терминлар жумласига қуйидагилар киради.

-дор+лик қўшма аффиксли терминлар: терининг *ғижимдорлиги* [II,481;]. Қоракўлнинг қимматбаҳо товарлик хусусияти билан қоракўл қўйларининг муҳим *зотдорлиги* [II, 565;]. *Жундорлик* терининг жун билан қопланиш ҳолати... [II, 566;].

-симон+лик қўшма аффиксли терминлар: жун қопламининг узунлиги, йўғон-ингичкалиги, *ипаксимонлиги* [II,335;]. Жун қопламининг *кумушсимонлиги* [II, 474;].

Қуйидаги мисолларда ҳам *-лик* аффиксининг ясама асосларга қўшилиб келганлигини кўриш мумкин: *Чўзилувчанлик* жун толасига хос хусусиятдир [II, 432;]. Жунларнинг қисилишга кўрсатган қаршилиги *қайшиқоқлик* туфайли рўй беради [II, 5331].

Тадқиқотимизда бир асосли сўзлардан *-лик* аффикси билан ясалган терминлардан ташқари икки асосли, аниқроғи, жуфт сўзлардан ташкил топган терминлар ҳам, камроқ бўлса-да, ишлатилаётганлигини кўрсатиб ўтаемиз: Баъзи илмий ходимлар терининг *тўқ-очлиги* ва тус ўзгаришини билиш учун оқ ва қора жунлар миқдори ва уларнинг узун-қисқалигини ўрганиш етарли эмас деб биладилар [II, 62;]. Донагулларнинг узунлиги ва эни унинг *катта-кичиклигини* аниқлайди [I, 92;]. Кўзи терисининг *оғир-енгиллиги* қўйларнинг озикланиш шароитига боғлиқ [I, 107;]. Кўк қўзилар ҳам, қора қўзилар сингари жингалагининг *йирик-майдалигига* қараб фарқ қилади [IV, 1071]. Қоракўлчиликда ранг градациясини янада аниқроқ ифодалаш учун айрим ранглар тус ва *ранг-барангликларга* бўлинади [IV, 362;]. [Қоракўл гулининг ўлчами] *селекцион -наслчилик* ишида ва қоракўл терисининг *товарлик* баҳосини белгилашда энг муҳим кўрсаткичлардан бири [II, 430;]. Улар [қоракўл гулларининг нуқсонли шакллари] кокилчаларга тўпланиб, пармани эслатувчи спиралсимон *эгри-бугрилик* ҳосил қилади [II, 573;].

-и(ш) аффикси. Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида ҳам сўзлар ҳосил қилишда иштирок этиб келган *-и(ш)* аффикси, айниқса, ҳозирги пайтда ниҳоятда фаол равишда қўлланилмоқда. “Бу қўшимча – деб ёзади Э.Бегматов, – ҳаракат номи формасини ясаганида ўзбекча сўзлар юзага келади ва бундай лексемалар *отлик (номлик) хусусиятига эгадир* (таъкид бизники - Н.Қ.). Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида бу қўшимча ёрдамида бир қатор янги сўзлар ясалганки, бу сўзлар турли фан соҳаларига оид илмий терминологияда кўплаб учрайди: *айириши, белгиланиши, билдириши, бириктириши, бирлаштириши, боғланиши, бошқариши, бўлиши, ечиши, етиштириши, ёғочланиши, сайланиши, йириклаштириши, сурилиши, тузланиши, тикланиши, тўпланиши, чангланиши, чўкичлаши, урчиши, уруғланиши, аллигланиши, қияланиши, кўпайтириши, қўйиши* каби” [V, 143-144;].

Бундай сўзлар қаторини ўзбек тилининг қоракўлчилик терминологик тизимида қўлланилаётган *-и(ш)* аффиксли терминлар билан янада бойитиш мумкин. Чунки қоракўлчилик соҳасида ҳам кўплаб иш-жараён, ҳолат каби хусусиятлар амалга ошириладики, уларнинг барчаси *-и(ш)* аффиксли терминлар воситасида ифодаланади.

Қоракўлчиликда жараён, ҳолат каби тушунчаларни ифодаловчи *-и(ш)* аффиксли терминлар шартли равишда ўз ва умумий терминлардан иборат. Шу ҳолатларни тасдиқловчи далиллар қуйидагилардан иборат. Бошқа соҳаларда бўлганидек, қоракўлчиликда ҳам *-и(ш)* аффикси билан ясалган ўз терминлардан фойдаланиб келинмоқда. Қуйида келтирилган ўз терминлар мавжуд луғатларнинг бирортасида қайд этилмаган:

Қалин гулиларнинг бақувватлиги, асосан, гул остидаги жунларнинг *жингалакланишига* боғлиқ [I, 85;]. Қаламгулиларни ташкил қилувчи жунларнинг буралиб жингалакланиш томони гуларнинг *очилиши*”, орқаси эса, ёпиқ томони дейилади. Гулларнинг *ялпоқланиши* даражаси ҳам ҳар хил [I, 87;]. Кўрғошин ранг нақш қора жунлар пигментацияси *кучсизланиши (кўнғирланиши)* ва хира ялтироқ оқ жунлар сарғиш рангга кириши натижасида ҳосил бўлади [IV, 107;]. Сур рангнинг бир текислиги терининг бутун юзаси бир хил *жилоланиши* билан характерланади [IV, 111;]. Шундан кейингина мана шу иккиламчи *эгилиши* қовурғасимон қаламгул жингалак ҳосил қилади [II, 71;]. Териларни *покизалаши*. Теридаги ифлосликлар, илиниб-ёпишиб қолган ҳар хил нарсаларни йўқотиш... [II, 356;]. Тўлик жингалакланган гулларнинг ўзгариши жингалакланиш тўлик бўлмаган гулларга нисбатан кечроқ ва *кўнғироқланиши* даражаси кучлироқ бўлади [I, 113;].

Умуман, қоракўлчиликда ҳам барча терминологик тизимларда, умуман, ўзбек тилида қўлланилаётган *-и(ш)* аффиксли сўз ва терминлардан фойдаланиб келинаётганлиги табиийдир. Мазкур соҳада бундай терминлар миқдори жиҳатидан юқоридаги тип терминлардан кўплиги билан ажралиб туради ва фаол равишда қўлланади ҳам кўриш мумкин: Кўп йиллардан бери олиб борилаётган *танлаши* ва *жуфтлаши* ишлари ҳам жакет – I нав тери берувчи кўчқор ва совлиқларни кўпроқ *урчитилишига* қаратилган [I, 6;]. Бу вазифаларни *бажариши* учун тармоқни *интенсивлаштириши*, қўйларни *боқилиши* ва *асрашининг* янги технологиясини жорий этиш зарур [IV, 4;].

Қоракўлчилик соҳасида қўлланилаётган *-и(ш)* аффиксли терминлар қоракўлчилик ишлари билан боғлиқ бўлган ҳар хил жараёнларни ифодалаб келади. Шунга кўра, бундай жараёнларни муайян гуруҳларга ажратиш лозим деб топилди.

1. Қоракўл қўзилар терисининг *етилишини* англатувчи терминлар. Маъ-лумки, қўзилар она корнидаёқ териси ўсиб етила бошлайди.

2. Қоракўлчилик ва қоракўлшуносликда она корнидаги қўзининг териси пайдо бўла бошлаши ва етилиши билан боғлиқ бўлган жараёнларда қуйидаги

-и(ш) аффиксли терминлар воситасида ифодаланади: *ривожланиши* (она қорнида ривожланиши), *ёпишиши* (эмбрионнинг она бачадонига ёпишиши), (қон) *айланиши*, (морфологик) *ўзгариши*, (тананинг ташқи) *тузилиши*, (тананинг) *пигментланиши*, (терининг) *қалинлашиши*, (жун билан) *қопланиши*, (гулларнинг) *шаклланиши* ва б.

3. Кўзиларни сўйиш, терисини олиш, асраш каби жараёнларни ифодаловчи терминлар: (кўзиларни териси учун) *сўйиш*, (кўндаланг) *бўғизлаш*, (қон) *тўхташи*, (терини) *шилиш*, *пуфлаш*, (терини) *тилиш*, *консервалаш*, (ёғ қолдиқларидан) *тозалаш*, (териларнинг) *ёғсизлантирилиши*, *ивитиш*, (тузлаб) *қуритиш*, *тузлаш*, (териларни) *музлатиш*.

4. Териларни фойдаланишга тайёрлаш билан боғлиқ жараёнларни англатувчи терминлар: (терминларни навларга) *ажратиш*; *боғлашда* териларнинг гул томони гулига қилиб жуфтлашади; (териларни) *жойлаш*, *тахлаш*; *ошлаш* тузлашнинг давоми ҳисобланади; (биринчи) *ивитиш*, *ювиш*, *ёйиш*, *қуритиш*, *савалаш*, (қоракўлга ишлов) *бериш*, *юмиатиш*, *пардозлаш*, *терининг* (намланиши), (териларни) *қиритиш* (техникаси), (териларнинг) *етилиши*, (жунларни) *юлиш*; териларга ишлов беришнинг энг муҳим қисми – *ийлаш*, *мойлаш*, (қоракўлни) *бўяш* ва х.

-ча аффикси: Ўзбек тилида -ча аффикси, асосан, кўйидаги икки хил маъноли от туркумига оид сўзларни ҳосил қилади: а) шахс ва нарса предметларнинг кичик эканлиги ифодаланади; б) шахсларга нисбатан ишлатилганда, эркаланиш маъносини ҳам англатади.

Қоракўлчилик терминологиясида ҳам -ча аффиксли терминлар мавжуд. Лекин улар фақат бир хил маънони ифодалайди, яъни қоракўл териларга нисбатан ишлатилганда, фақат кичиклик маъносини англатади. Мисоллар: Жун *халтачалари* яқинида эпидермис чин тери– дерма ичига чуқур ботиб киради, дерма эса, ўз навбатида, кўп сонли *сўргиччалари* билан эпидермиснинг ичига кириб туради. Ҳалқасимон *тангачалар* ингичка жун толаларини ёки уларнинг ингичка қисмини қоплаб туради... конвергенцияловчи оқимлар эса “*гажакча*” ларни ҳосил қилади... [III, 29; 33; 36;]. Дерманнинг пастки чегарасига қилтиқ жун *пиёзчалари* жойлашган. Қоракўл терисидаги жун *кокилчаларининг* жингалакланиши ҳалқасимон шаклда бўлиши учун жун қоплами етарли даражада узун бўлиши керак [I, 58; 93;]. Қорин ва думбаси (*ёғ ёстиқчаси*) қалам ва ловиягул жингалаклар билан қопланган... [IV, 102;]. Қил, тола *қопчаси* [IV, 85;]. Ранги бошқача бўлган толалар орасидаги кулранг ёки очрангли *толачалар* [II, 401;]. *Ёғчалар* бўлишига ва қорни етарли жунли бўлмаслигига йўл қўйилади [46, 103;]. Қоракўл терисидаги жун *кокилчаларининг* жингалакланиши ҳалқасимон шаклда бўлиши учун жун қоплами етарли даражада узун бўлиши керак. Қаламгул қоракўл терисининг орқа чўкки қисмидаги қилтиқ *жунчалар* узунлиги 5 мм дан 14 мм гача... бўлади. Кўзичок икки ойлик бўлганда жун *илдизчалари* пайдо бўла бошлайди. Жун чиқадиган жойда *думбоқчалар* пайдо бўлади [I, 93; 59; 138;].

Шу билан бирга, -ча аффикси бошқа бир вазифани бажариш учун ҳам хизмат қилади. “-ча аффикси олган сўзлар, баъзан кичрайтириш маъносини йўқотиб, семантик ўзгариш натижасида янги лексик маъно билдириши ҳам мумкин” [VI, 275;]. Бундай сўзлар жумласига кўйидагилар мисол қилиб келтирилган: *қаламча*, *найча*, *қизилча*, *кўкча*, *кўрпача*.

Қоракўлчилик терминологиясида ҳам айни шундай ҳолатни кўриш мумкин. Тўғри, мазкур соҳада фақат иккитагина -ча аффиксли термин ишлатилмоқда, Мисоллар: Сатҳи 700см дан кам бўлган “*нозикча*” терилар, кўпинча онадан урта ва ундан ортиқ туғилган кўзилардан олинади. Биринчи марта туққан она кўйлардан ҳам “*нозикча*” лар олинади [I, 104;]. *Қоракўлча* эмбрион 130-140 кунлик бўлганда шаклланади. 145 кунлигида онадан чала туғилган кўзилардан қоракўл *қоракўлча* олинади [I, 57;].

-ма аффикси. Ўзбек тилида -ма аффикси ёрдамида кўплаб махсус терминлар ясалган. Тегишли манбаларда мазкур аффикснинг ясаши асосан англатган ҳаракат ва ҳолат билан боғлиқ нарсани билдирувчи от туркумига оид сўзларни ясаб, кўплаб маъноларни ифодалаш учун хизмат қилаётганлиги таъкидланган. Мазкур аффиксли терминлар тиббиёт, озиқ-овқат, ўрин-жой, ижтимоий-сиёсий каби соҳаларда фаол қўлланиб келинмоқда. Гарчи камроқ бўлса-да, -ма аффиксли терминлар қоракўлчилик соҳасида ҳам ишлатиб келинмоқда. Бу соҳадаги шундай терминлар фақат бир хил маънони ифодалаш учун хизмат қилмоқда. Феъл асосларидан ясалган бундай терминлар конкрет маъноларни билдириб келиши билан характерланади. Бундай терминларнинг сони қарийб ўн бештадир. Мисоллар: Дерманнинг термостатик каватида ингичка эластик толалардан иборат *қўшилмалар* яхши тараққий этган. Клетчатка кавати тармоқланган *тўқималардан* иборат [I, 58;]. Терининг хоссалари деган тушунча: терининг юпкалиги, пишиқлиги тери запасини ва шу запаслардан ҳосил бўладиган *буралмаларни* ўз ичига олади [IV, 97;]. *Ағдарма*. Ошланган терининг

ички томони. Қил фолликуласи жойлашадиган қавакчага ўхшаш тери *тўқимаси* (*тузилмаси*). Чорва моллари терисидан ажратиб олинган қил *қопламалари* [II, 44; 62; 84;]. С.Н.Боголюбский... хомиланинг ривожланишида пропорциясизлик юз беришини аниқлади, бунинг натижасида терида *бурмалар*, дўнгча ва эгатчалар ҳосил бўлиб, тери нақши вужудга келади... улар мальпима қатламидаги кўпайиб бораётган кўшни хўжайраларни ҳам ўзи билан олиб кириб, эпидермал *чўзилмадан* ҳосил қилади, ана шу *чўзилмадан* бўлғуси жун кини ҳосил бўлади. *Таралмалар* бирламчи оқим толаларининг қарама-қарши томонга равшан йўналганлиги билан характерланади. Чизикли жингалаклар чала ривожланган қисми гулсимон *тузилмалардан* иборат ярим доира шаклига киради. Жун толаси ривожланиш жараёнида... эгилувчанлик хусусиятига эга бўла боради, ... турли тип ва шаклдаги жингалакдек пишиқ *эгилма* ҳосил қилади. Унинг асосий тўқима структуралари коллаген толалардан иборат бўлиб, улар бир-бири билан ўзига хос тарзда чирмашганлигига кўра ажралиб туради ва у *чирмашма* деб аталади. Ҳомила гавдасининг олдинги қисми терисида эпидермиснинг ўсув қатламидаги хўжайралар *қалинлашмаси* тарзида қилтиқ жун муртақлари вужудга келади... [III, 37; 39; 43; 31; 26;].

Далиллардан *қўшилма*, *ағдарма*, *тўқима*, *қоплама* каби терминлар умумидабий тилда ёхуд айрим терминологик тизимларда ҳам қўлланиб келинаётганлиги маълум бўлади. *Чўзилма*, *эгилма*, *чирмашма*, *букилма*, *қалинлашма* кабилар эса фақат қорақўлчилик соҳаси терминологиясига хос эканлигини таъкидлаб ўтамыз.

-м (*им*) *аффикси*: Қорақўлчилик терминологиясида -м(*им*) аффикси билан ясалган терминлар унчалик кўп эмас. Мазкур аффиксли ўнтадан ортиқ термин шу соҳада ишлатилмоқда. Фейл асослардан ясалган бундай терминлар конкрет маъноларни аниқлаб, қорақўл териларининг бирор қисмини ифодалаш учун хизмат қилади. Мисоллар: Жун *қоплами* чақаси, тайёр тери *чиқими*, терининг *ўлчами*, Териларнинг нави(хили) ва кўзиларнинг классификацияси *бичими*га боғлиқ [47, 91; 430; 540;]. Қилтиқ жуннинг кўндаланг *кесими*, кўпинча, тухум шаклида кўринади [92, 59;]. Чин тери тўқима толалари *тутамларининг* мураккаб чирмашуви натижасида вужудга келган... Термостатик ёки сўргиччали (гиляр) *қатлам*. 130 кунлик бўлганда иккиламчи *оқимлар* терининг деярли бутун соҳасини эгаллайди [III, 36;].

Мисоллардан -м(*им*) аффиксли лексемалар аслида умумидабий тилда ёхуд бошқа баъзи терминологик тизимларда қўлланиб келинаётганлиги, шу билан бирга, қорақўлчилик соҳасида ҳам термин сифатида ишлатилаётганлиги маълум бўлади. Шуниси ҳам борки, мазкур аффиксли терминларнинг баъзилари умумидабий тилдагидан фарқли ўлароқ, қорақўлчиликка оид махсус тушунчаларни ифодалайди. Қорақўлчилик соҳасида эса *оқим* ўзгача маънода, махсус термин сифатида намоён бўлади. “Қорақўлшунослик” дарслигида бу термин ҳақида шундай дейилган: Муаллиф [Н.Ф. Никольский]нинг фикрича, жингалак ҳосил бўлишига она ва хомила организмида кечадиган мураккаб процесслар комплекси сабаб бўлса керак, ушбу процесслар терилардаги толалар йўналишини ўзгартириб юборади, буни автор “оқим” деб атаган [III,35-36;]. Қуйидаги далилларга ҳам эътибор берайлик: Жунлар ўсиб чиқиши билан маълум томонга йўналади. Бу жунлар биринчи *оқим* деб аталади. Қорақўл кўзиси устидаги жунлар ўсиб тараққий этиши билан ва унинг ўзига хос хусусиятлари туфайли ҳосил бўлган бошқача йўналишга иккинчи *оқим* деб аталади [I, 55-56;].

Юқоридаги фикрларимизга хулосаси, тилшуносликда лексемалар ва терминларнинг ясалишида бир қадар фарқли жиҳатлар мавжуд. Ўзбек умумидабий тилида лексемалар беш хил усул билан ясалса, қорақўлчилик терминологиясида эса терминлар фақат уч хил усул билан ҳосил қилинади. Бу қорақўлчилик терминологиясига ҳам хосдир.

Бошқа соҳалар терминологик тизимларида бўлганидек қорақўлчилик соҳасида ҳам терминларнинг ҳосил бўлишида, асосан, метафора усулидан кенг фойдаланилган. Бунда шуни эътиборга олиш лозимки, ўхшатиш асосида маънони кўчириш йўли билан юзага келтирилган қорақўлчилик терминлари яқка ҳолда ҳам, бирикма таркибида ҳам қўлланмоқда. Қорақўлчилик терминологиясида 50 тадан ортиқроқ қадимдан ишлатиб келинаётган, терминлар мавжуд, улар асосан содда, терминлардан иборат бўлиб, ясама, кўшма, жуфт терминлар каби терминэлементларнинг ясалишида ҳам фаол қатнашиб келмоқда.

Қорақўлчилик терминологиясида жами 250 тага яқин термин ясовчи қўшимчалар мавжуд. Бошқа соҳаларга нисбатан қорақўлшуносликда қўлланиладиган ясовчи аффикслар нисбатан камдир. Бунинг боиси қорақўлчилик соҳасининг бир қадар кам камровлиги, шу соҳанинг барча жиҳатлари тўла-тўқис ўрганиб чиқилмаганлиги каби омиллар билан изоҳланади. Қорақўлчилик терминларнинг ясалишида, -лик -и(*и*) аффиксларидан унумли, -ча,-ма, -и(*и*) каби ясовчилар эса унумсизроқ фойдаланилган.

Қоракўлчилик соҳасида ишлатилаётган кўшма терминлар ҳамда жуфт терминлар (ўнтача) ташкил этади. Бундай терминлар асосида ясовчи кўшимчалар воситасида янгидан - янги терминлар ҳосил қилинганлиги ҳам муҳим далилдир.

Хулоса. Қоракўлчилик терминологиясининг асосий қисмини бирикма терминлар ташкил этади. Қоракўлчиликда қўлланилган жами 2230 та терминнинг 1575 таси бирикма терминлардан иборатдир. Бирикма терминларнинг компонентлари боғланишига кўра қуйидаги уч тури мавжуд: сифатловчи бирикма терминлар, қараткич бирикма терминлар, изофали бирикма терминлар. Бирикма терминлар тузилишига кўра: содда (икки компонентли), мураккаб (уч ва ундан ортиқ компонентли) терминлардан иборат.

Тадқиқотимизда нисбий сифатлар билан ясалган терминэлементлар муҳим ўринни эгаллайди. Бундай сифатлар эса фаол равишда - *симон*, *-чан*, *-ли*, *-сиз* каби аффикслар воситасида ясалган. -симон аффиксли 40 тага яқин терминэлемент фақат қоракўлчилик терминологиясида ишлатилганки, улар “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да қайд этилмаган ва *-лик*, *-ма*, *-чан*, *-дор*, *-ки*, *-қ* (*-қ*, *-ўқ*, *-оқ*) аффиксли ҳамда *сер-*, *ба-*, *но-*, *бе-*префиксли терминэлементлардан эса камроқ фойдаланилган. Шунингдек, мазкур терминологияда *-ган*, *-вчи* аффиксли сифатдошлардан иборат терминэлементлар ҳам бирикма терминлар таркибида қўлланмоқда.

АДАБИЁТЛАР:

1. Раҳимов А.А. Қоракўлчилик. –Тошкент: Ўқитувчи, 1967.
2. Зокиров М., Хачатурова Л., Юсупов С., Чорвачилик терминларига оид русча-ўзбекча луғат. – Тошкент: Меҳнат, 1990.
3. Зокиров М.Ж., Шарофиддинов Ф.Ш., Ҳамрақулов Д.Ю. Қоракўлчилик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976.
4. Зокиров М., Валиев У., Ширинбоев Ш. Қоракўлчилик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983
5. Бегматов Э.А. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985.
6. Тихонов А.Н., Ким Л.Л., Тихонов С.А. Современный русский язык. Лексикология. – Ташкент: “Ўқитувчи”, 1991.

DIALEKTIK MATERIALIZM VA TILSHUNOSLIK METODOLOGIYASI

Zikrillayev G'ani Nasrullayevich,
filologiya fanlari doktori

Ro'ziyev Yarash Bozorovich,
Buxoro davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
y.b.ruziev@buxdu.uz

Safarov Firuz Sulaymonovich,
Buxoro davlat universiteti doktoranti (DSc),
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
f.s.safarov@buxdu.uz

Annotatsiya. Maqolada tilshunoslik metodologiyasi va uning turkiy tillar shu jumladan o'zbek tili grammatikasiga tatbiqi haqida so'z yuritiladi. Avvalo metodologiyaning falsafadagi talqini izohlanadi. Nemis faylasufi Gegelning fikricha dialektik usul real olamni ilmiy bilishning eng umumiy usuli bo'lib barcha fanlar uchun metodologiya vazifasini o'taydi. Shundan so'ng sho'ro tilshunosligi jumladan uning tarkibiy qismi bo'lgan turkiy tilshunoslikda ham metodologik asos sifatida qabul qilingan dialektik materializmning turkiy tillar grammatik qurilishiga tatbiqi tahlil qilinadi. Professor S. N. Ivanovning dialektik mantiqdagi mohiyatning ziddiyatli tabiati haqidagi tushunchani grammatik ko'p ma'nolilik talqiniga tatbiq etib grammatik shaklning umumiy ma'nosi zid, qarama-qarshi ma'nolar birligidan iboratligi shuningdek grammatik kategoriya a'zolari orasida ham shunday dialektik ziddiyat mavjudligi, uning shogirdi H. G'. Ne'matovning esa turkiy tillarda grammatik shakllarning o'zaro munosabatini o'rganishda binar oppozitsiya nazariyasiga murojaat qilish tadqiq etilayotgan hodisaning mohiyatini chuqurroq anglashga imkon berishi haqidagi fikrlari sharhlanadi. Maqola mualliflarining fikricha turkiy tillarda grammatik kategoriyaga xos umumiy (mushtarak) ma'no uning shakllarida turli daraja va ko'rinishda ifodalanadi va bu shakllar orasida oppozitiv emas, nooppozitiv munosabat mavjud. Xulosa sifatida sho'ro tilshunosligida dialektik materializm falsafiy, metodologik asos vazifasini bajarganligi, u hozir ahamiyatini yo'qotgan ta'limot ekanligi aytiladi.

Kalit so'zlar: metodologiya, dialektika, dialektik materializm, dialektik mantiq, umumiylik, xususiylik, substansiya, grammatik shakl, grammatik kategoriya, ziddiyat, qarama-qarshilik, oppozitsiya, privativ oppozitsiya, ekvipolent oppozitsiya, nooppozitiv farqlanish.

Аннотация. В статье речь идёт о методологии языкознания и её применении к грамматике тюркских, в том числе узбекского языка. Прежде всего разъясняется трактовка методологии в философии. По мнению немецкого философа Гегеля, диалектический метод является наиболее общим методом научного познания реального мира и служит методологией для всех наук. После этого анализируется применение диалектического материализма, принятое в качестве методологической основы в советском языкознании, в том числе и в тюркологии, являющемся его составной частью, к грамматическому строю тюркских языков. Анализируется точка зрения профессора С. Н. Иванова о применении противоречивости сущности в диалектической логике к истолкованию грамматической многозначности, при этом выясняется, что общее значение грамматической формы состоит из единства противоречивых значений, а также существования такого диалектического противоречия между членами грамматической категории, мнение его ученика Х. Г. Нигматова о том, что применение теории бинарной оппозиции при изучении взаимодействия грамматических форм в тюркских языках позволяет глубже понять сущность изучаемого явления. По убеждению авторов статьи, общее значение, характерное для грамматической категории в тюркских языках, выражается в её формах в различных степенях и разновидностях, и между этими формами нет оппозиционного отношения. В заключение говорится, что диалектический материализм служил философско-методологической основой в советском языкознании, а в настоящее время является учением, утратившим свое значение.

Ключевые слова: методология, диалектика, диалектический материализм, диалектическая логика, общее, частное, субстанция, грамматическая форма, грамматическая категория,

противоречие, оппозиция, привативная оппозиция, эквиполентная оппозиция, неоппозитивное различие.

Abstract. *The article deals with the methodology of linguistics and its application to the grammar of the Uzbek language. First of all, the interpretation of methodology in philosophy is explained. According to the German philosopher Hegel, the dialectical method is the most general method of scientific knowledge of the real world and serves as a methodology for all sciences. After that, the application of dialectical materialism, accepted as a methodological basis in Soviet linguistics, including Turkology, which is its integral part, to the grammatical structure of the Turkic languages is analyzed. The opinions of Professor S. N. Ivanov on the application of the contradictory nature of essence in dialectical logic to the interpretation of grammatical polysemy are analyzed, while it turns out that the general meaning of the grammatical form consists of the unity of contradictory meanings and also the existence of such a dialectical contradiction between the members of the grammatical category, the opinion of his student H. G. Nigmatov that the application of the theory of binary opposition in the study of the interaction of grammatical forms in the Turkic languages allows a deeper understanding of the essence of the phenomenon under study. According to the authors of the article, the general meaning characteristic of the grammatical category in the Turkic languages is expressed in its forms in various degrees and varieties, and there is no opposition between these forms. In conclusion, it is said that dialectical materialism served as a philosophical and methodological basis in Soviet linguistics, and at present is a doctrine that has lost its significance.*

Key words: *methodology, dialectics, dialectical materialism, dialectical logic, one, particular, substance, grammatical form, grammatical category, contradiction, opposition, privative opposition, equipotent opposition, non-opposite difference.*

Kirish. *Ma'lumki metodologiya so'zining ma'nolaridan biri ilmiy bilish metodi haqidagi ta'limotdir. Ilmiy bilish metodlarining nazariy asosi rivojlanib borayotgan fanning ehtiyojlari taqozosi bilan yuzaga kelgan. U tabiat, jamiyat va inson ongining murakkab hodisalarini to'g'ri, obyektiv talqin etishga, fanning tabiiy aloqalarini ochishga imkon beradi. Ilmiy bilish masalasida usul muammosi bilan eng qadimgi falsafada Aristotel shug'ullangan. Ilk bor fanni usul tizimi asosida o'rganish masalasini F. Bekon ilgari surgan. R. Dekart va I. Kant ham bu masalaga alohida e'tibor qaratgan. Gegel esa metodologiyaga muhim hissa qo'shgan. U birinchi bo'lib falsafiy metodning o'ziga xos xususiyati, uning aniq fanlar metodidan farq qilishini ko'rsatgan. Natijada bilish jarayonida ilmiy tadqiqotning o'zaro bog'liq xususiy, umumiy va eng umumiy usullari mavjudligi aniqlangan. Dialektik usul real olamni ilmiy bilishning eng umumiy usuli bo'lib barcha fanlar uchun metodologiya vazifasini o'taydi [1, 258]. Boshqacha aytganda zamonaviy falsafa fani voqelikni ilmiy bilishning asosiy yo'nalishlarini aniq belgilab berish qudratiga ega. Ilmiy bilish jarayonining samarasi voqelik hodisalarining dialektik munosabati va ularning sinergetik taraqqiyot omillarining e'tiborga olinishi bilan bog'liq. Aynan ana shu falsafiy qarashlar asosida ilmiy tadqiqot jarayonida qo'llaniladigan vositalar ham haqiqiy bahosini topadi [7, 10].*

20-asrda sho'ro tilshunosligining tarkibiy qismi bo'lgan turkiy tilshunoslikda ham dialektik usul metodologik asos sifatida e'tirof etildi. Jumladan prof. S. N. Ivanov o'z tadqiqotlari [2; 3]da mazkur usulning har jihatdan to'g'ri va afzal ekanligini ta'kidlaydi. O'ziga xos yondashuv, teran tadqiq, salmoqli nazariy fikr-mulohazalar 20-asr turkiy tilshunosligida katta ta'sir kuchiga ega bo'lganligidan 21-asrning yosh tadqiqotchilarini xabardor qilish maqsadida quyida asliyat [3] va tarjima [4] asosida ulardan ayrimining tadqiq-u talqini hamda ta'rif-u tavsifiga murojaat qilamiz.

Asosiy qism. *Grammatik shakl ma'nolarining tadqiqotchi ko'z o'ngida namoyon bo'ladigan cheksiz rang-barangligi faktlarni sharhlashning muayyan tamoyillarini ishlab chiqishni ya'ni shu rang-baranglikni nazariy jihatdan tushuntirib berish zaruriyatini ko'ndalang qilib qo'yadi. Umuman olganda har qanday nazariyaning vazifasini xususiy faktlarning barcha rang-barangligini bog'lab turuvchi umumiylikni topishga urinish tarzida ta'riflash mumkin [3, 66; 4, 10]. Nazariya yaratish uchun esa muayyan tamoyillar, metodologik va falsafiy asos zarur [3, 68; 4, 15].*

Grammatik ko'p ma'nolilikni o'rganishda *dialektika* fanidagi xususiylik va umumiylikning o'zaro munosabati haqidagi kategoriya qonun-qoidalariga tayanish lozim (*Dialektika taraqqiyot to'g'risidagi ta'limot, ilmiy bilish metodlaridan biri* [1, 109]). Boshqacha aytganda modomiki umumiylik va xususiylik ma'nolarining o'zaro munosabati grammatikada bor ekan, ayni paytda umumiylik va xususiylik munosabati haqida dialektik ta'limot mavjud ekan, nazariy masalaning o'ziga xosligini falsafiy nuqtayi nazardan o'rganish maqsadga muvofiqdir [3, 69 – 70; 4, 18 – 19]. Aniqroq qilib aytganda dialektik-materialistik falsafa

muammoni xususiy fanlarga xos bo'lgan tomondan, metodologik nuqtayi nazardan izohlash imkonini beradi [3, 71; 4, 20]).

Dialektik mantiq (D. M.)ga ko'ra yakkalikka nisbatan olingan umumiylik tarkibida mazkur yakkalik mavjud bo'lgan aloqalar tizimidir (D.m. inson tafakkurining rivojlanish qonuniyatlari to'g'risidagi ta'limot, mantiq fanining alohida sohasi. D.m. ta'limotiga ko'ra tafakkur bilishning shunday qonunlariga asoslanadiki unda tashqi holatdan ichki holatga, hodisalardan mohiyatga, mavhumlikdan konkretlikka, nisbiy haqiqatlardan mutlaq haqiqatga tomon rivojlanish ro'y beradi. D.m.da analiz va sintez, induksiya va deduksiya kabi metodlar bilishning o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan usullarini tashkil etadi. D.m. muayyan kategoriyalar tizimidan ham iborat. Hozirgi paytda D.m. fanini rivojlantirishga alohida e'tibor berilyapti [1, 109]). Umumiylikni aynan shunday tushunish u haqda konkret umumiy tushuncha hosil qilishga olib keladi. Yakkalik hodisa. Umumiylik esa tarkibida yakkalik mavjud bo'lgan tizim, qator hodisalarining tub asosi, ularning mohiyatidir. Demak umumiylik dialektik talqinda yakkalik kabi konkret va moddiy narsa deb qaraladi [3, 71; 4, 21].

Umumiylik ayrim narsa, hodisalarning aloqa-munosabatidan iborat bo'lib mazkur narsa va hodisalarni yaxlit birlik, yagona tizimga birlashtiradi. Dialektik mantiq nuqtayi nazaridan bunday tizim tarkibiga kiruvchi xususiylikni aniqlash xususiylikdan umumiylikka olib boruvchi aloqani ko'rsatish natijasida amalga oshiriladi. Bu esa xususiylikning umumiy tizimdagi o'rnini aniqlash bilan qo'lga kiritiladi. Xullas muayyan tizimga mansub aloqadorlik, yakkalik o'zining bo'lak (qism, uzv)laridan birida aks etgan shu tizimning aynan o'zidir [3, 72; 4, 22 – 23].

So'ngra muallif diqqat-e'tiborini yuqorida ko'rsatilgan metodologik tamoyillarni, dialektika va dialektik mantiqning tushuncha-yu kategoriyalarini grammatik ko'p ma'nolilik muammosi talqiniga qanday tatbiq etish mumkin degan savolga javob berishga qaratadi. Bunda Gegel ta'limoti asos vazifasini bajaradi. Ulug' faylasufning fikriga ko'ra yakka narsalarning substansional mohiyatiga kirib bormasdan turib umumiylikni izlash empirik fanlarga xos. Binobarin dialektik mantiq narsa-predmetning ayrim belgisini mavhum tavsiflashdan voz kechib konkretlikka ya'ni tizim, mohiyat hamda o'zaro munosabatini tadqiq-u tahlil qilishga ko'tarilishni taqozo etadi. Bunday holda muayyan shaklning umumlashgan grammatik ma'nosi uning xususiy ma'nolarining bevosita kuzatishda berilmagan tizimi, hodisa, ya'ni xususiy ma'nolaridan tashqarida turuvchi mohiyatidir deya e'tirof etiladi [3, 73; 4, 23 – 24].

Shundan so'ng olim substansional morfologiyani asoslash masalasiga to'xtaladi. Bunday holda ya'ni umumiylik va yakkalik munosabatining o'ziga xos xususiyatini tushuntirib berish uchun dialektikaning narsa-predmet (mavjudot), mohiyat va munosabat kabi kategoriyalari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Dialektik materializm da mavjudotning mohiyatini anglashga ya'ni uni *substansiya* tarzida tushunishga asoslaniladi (*Substansiya (lot. substantio – mohiyat) qadimgi Yunoniston, Hindiston, Xitoy falsafasi tarixida butun mavjudotning bosh asosini ifodalovchi tushuncha. Jumladan Arastu substansiya mohiyat, barcha kategoriyalarning real asosi, borliqni substansiya tushunchasiz tushuntirib bo'lmaydi deb ta'kidlaydi. Falsafiy tafakkur tarixida substansiya muammosi bo'yicha olib borilgan bahs-munozaralar moddiy va ruhiy jarayonlarni chuqurroq o'rganish, ular o'rtasidagi tafovut va o'zaro birlikni har tomonlama tahlil etish tomon yo'naltirilgan [1, 380 – 381]).* Boshqacha aytganda unda obyektiv borliq muayyan xossa va munosabatlarni o'zida mujassam etgan mavjudotlarning yig'indisidan iborat deb qaraladi [3, 73; 4, 25].

Shakl, ma'no va vazifa (funksiya) kabi grammatik tushunchalarning o'zaro aloqasini dialektikaning narsa-predmet, xususiyat va munosabat kategoriyalari aloqasi nuqtayi nazaridan o'rgansa bo'ladi. Grammatik shakl narsa-predmet ya'ni borliqda mavjud bo'lgan muayyan narsa tarzida tushunilsa u o'zining aloqa va qo'llanishida shakllanadigan xususiyat (ma'no)lari asosida yuzaga chiqadigan ma'lum mohiyat (substansiya)ga ega ekanligini e'tirof etishga to'g'ri keladi. Grammatik shaklning yashirin mohiyati (substansiyasi) uning botiniga yo'nalgan munosabati (vazifasi, qo'llanishi) ya'ni grammatik shaklda berilgan ma'nolar tarzida tushunilishi mumkin [3, 74; 4, 26].

Grammatik shaklni uning munosabatlari ya'ni sintaktik qo'llanishida namoyon bo'ladigan muayyan xususiyat-ma'nolariga ega substansiya sifatida talqin qilishda grammatik shakllarning ikki tomonlama va ziddiyatli tabiati aks etadi. Grammatik shakllarning ushbu ziddiyatli birligi dialektik umumiylik va yakkalik, mohiyat va hodisa, narsa va xususiyatining voqelanishi demakdir. Bunday talqinda grammatik shakllar morfologik va sintaktik xususiyatining botin ayniyatligi ma'lum bo'ladi. Grammatik shaklning sintantik tavsifi unda ma'lum ma'nolarning mavjudligi sababli kirishadigan aloqalari bo'lsa morfologik xususiyati uning sintaktik qo'llanishi bilan belgilanadigan ma'nolaridir [3, 74; 4, 26 – 27].

Morfologik jihatdan tasvirlanganda grammatik shakl o'zining substansional mazmuni, ma'nolar tizimi, xususiy ma'nolarda namoyon bo'ladigan mohiyati (ya'ni umumiy ma'nosi) haqidagi ilmiy

tushunchada o'z aksini topishi kerak. Shunga muvofiq tasvir metodi ham substansional yondashuvni, mohiyatni aloqalar orqali ochishni ta'minlashi darkor. Shaklning barcha ma'nosi unda substansional tarzda mavjud bo'ladi. Masalan otning nol ko'rsatkichli shaklida yakka, tur va jamlik ma'nolari mujassam bo'ladi [3, 75; 4, 28 – 29].

Shuni unutmazlik kerakki substansional yondashuv amaliy quvvat-ahamiyatga ega bo'lishi uchun morfologiya va sintaksis bir-biridan aniq-ravshan farqlanishi shart. Morfologiyada grammatik shaklning umumlashgan holda sintaksida uchramaydigan mazmuni aniqlanishi lozim. Sintaksisda esa grammatik shakllar vazifa nuqtayi nazaridan ya'ni so'z birikmasi va gapda qo'llanishi jarayonida tahlil qilinishi kerak. Boshqacha aytganda morfologiyada grammatik shakllarning mohiyati ularning xususiyati majmui asosida aniqlanadi. Bunda narsa-predmet o'zining xossasiga ko'ra tavsiflanadi. Bu xossa esa aslida munosabatlar yig'indisi, jamlanmasidan iborat. Sintaksisda esa shakllarning sintaktik bo'laklarni hosil qilish jarayonida namoyon bo'ladigan o'zaro munosabatlari ochib beriladi. Bu esa grammatik kategoriyalarni ta'riflashda substansional mavjud ma'nolar nazariyasi ham bo'lishini taqozo etadi [3, 75; 4, 29 – 30].

Professor S. N. Ivanovning diqqat-e'tiborini tortgan yana bir nazariy muammo grammatik ko'p ma'nolilik talqiniga muqarrar tatbiq etiladigan dialektik mantiqdagi mohiyatning ziddiyatli tabiati haqidagi tushunchadir. Onda-sonda uchraydigan g'ayrime'yoriy bir narsa (anomaliya) tabiatan ziddiyatni ochib berishda jiddiy g'ovdir. Ana shu g'ovni his eta bilgan va uni bartaraf eta olgan kishigina hodisa va mohiyatning dialektik munosabatini ko'rsata oladi [3, 78; 4, 33 – 34].

Tushunchaga ta'rif berishda tilshunos olim yana Gegelga murojaat qiladi: "Har qanday tushuncha umuman olganda "qarama-qarshi tomonlarning birligidir. Dialektik mantiqda tushunchada aks etgan aloqa umumiylik va xususiylilik aloqasidir deya ta'kidlanadi. Obyektiv borliqda shunday aloqalar borki ular empirik kuzatishda emas, nazariy yo'l bilangina aniqlanadi. Nazariy bilishning asosiy kategoriyasi ilmiy tushunchadir. Ilmiy tushuncha faqat dialektik yo'l bilan mavhumlikdan aniqlikka ko'tarilishi natijasida hosil bo'ladi. Bunda teran tushunish tomon ko'tarilish nazarda tutiladi. Modomiki grammatika fan ekan, har bir grammatik kategoriya va grammatik shaklning ta'rifi u haqdagi ilmiy tushuncha bo'lmog'i va unda mazkur hodisaning ziddiyatliligi, umumiy qatoridagi o'rni so'zsiz ko'rsatilmog'i kerak. Qarama-qarshiliklar birligi va ularning kurashi qonuni nazariy tafakkur mag'zidir. Nazariy bilish vazifasi aynanlikda tafovutni ko'rishdir. Borliqdagi hamma narsa dialektik, ikki taraflama va zid bo'ladi ((*Всё в мире диалектически, противоречиво двойственно* [3, 78])). Buning sabablaridan biri shuki har bir fakt, har bir hodisa o'z-o'zicha ham, boshqa hodisalar bilan munosabatda ham mavjud bo'ladi" [3, 78; 4, 34 – 36].

Mavjud narsani ideal obyekt sifatida ongda tiklash-tasvirlashda qarama-qarshilikning o'zaro ta'sir etish tamoyili muhim metodologik ahamiyatga ega. Borliqning u yoki bu hodisasida zid munosabatni topish o'rganilayotgan narsaning mohiyatiga kirib borish jarayonida katta ahamiyat kasb etadi. Aniqlangan, topilgan, ochilgan ziddiyat doimo bilishning bosqichi hamda yechimini, aniqrog'i qarama-qarshi tomonlarning birligini anglashni talab qiladigan muammodir. Obyektiv borliqdagi aynan shu ziddiyatlar fikr harakati hamda shu fikrning u yon-bu yon o'tib turishi manbaidir.

Ilmiy tushunchalar xususida yuqorida bayon qilinganlarga tayanib ta'kidlash mumkinki nazariy qurilma (ya'ni tizim, sistema) o'zaro bog'langan va bir-biriga o'tib turadigan tushunchalar asosida yaratilishi, boz ustiga tizimning o'zi ham o'z ichida konkret va uzvlarga bo'linadigan tushunchadan iborat bo'lmog'i lozim [3, 79; 4, 37 – 38].

Nazariya ikki "tomonlama harakat"li teran sintez-hosila bo'lishi kerak. "Nazariya o'z isbotini empirik faktlarning kattagina miqdorini o'zaro bog'lashda topadi, uning haqqoniyligi ham ana shunda" deb yozadi fasl oxirida nazariyotchi tilshunos olim Eynshteynning fikriga tayanib [3, 80; 4, 39].

Muallif monografiyasining boshqa fasl va paragraflarida mazkur metodologiyaga asoslanib otga xos grammatik (son, egalik, kelishik) kategoriyalarning substansional-dialektik mohiyati hamda ularning nutq (gap)da voqelanishini teran tadqiqu talqin qiladi.

Ta'kidlash joizki O'zbekistondan ham prof. S. N. Ivanovning H. Ne'matov, I. Mirzayev kabi taniqli shogird-u izdoshlari yetishib chiqdi. Ushbu maqolada prof. H. G'. Ne'matovning istiqlolgacha yaratgan tadqiqotlaridan ayrimi [5; 8]ga to'xtalamiz.

Olimning ta'kidlashicha fanning qaysi sohasi yoki tarmog'i bo'lmasin har qanday tadqiqotda oldindan belgilangan *metodologik asosga* tayaniladi [5, 6]. Tilshunoslikda falsafiy kategoriyalardan foydalanmoq darkor. Til murakkab, ko'p aspektli xilqat bo'lganligidan uning birliklarini o'rganishda dialektik yondashuvga murojaat qilish taqozo etiladi. Bunday holda mazkur birliklarning obyektivligi, rivojlanishi hamda aloqa-yu munosabatlarini har jihatdan to'liq o'rganish imkoni tug'iladi. Dialektik mantiq borliqda ro'y beradigan harakat, o'zgarish-u rivojlanish jarayonlarini nihoyatda aniq-ravshan aks ettira oladi. Bu

borada markscha dialektik mantiqning ahamiyati beqiyos. Negaki unda asosiy diqqat-e'tibor o'rganilayotgan hodisaning mazmunini aniqlash usul va yo'llariga, ilmiy tushuncha yaratish tamoyillariga qaratiladi, tadqiq obyektining mazmun-mohiyatini tahlil qilish talab etiladi. Aynan ushbu yondashuv tadqiq obyektining imkon qadar ko'proq tomonlarini qamrab oladi. Pirovard natijada til, uning birliklari hamda sistem tuzilishining mohiyati tadqiqotchi ko'z o'ngida yaqqol namoyon bo'ladi.

Dialektik mantiq metodining turkiy tillarga tatbig'i samaradorligini prof. S. N. Ivanov tadqiqotlari tasdiqlaydi. Shu bois biz deb fikrini davom ettiradi H. G'. Ne'matov ishimizda qo'llangan sistem tadqiq usulini imkon qadar dialektik mazmun bilan boyitishga harakat qildik. So'ngra o'ziga xos bunday yondashuvning talablari bayon qilinadi. Jumladan tilni sistem-struktur usul bilan tadqiq qilganda uning birliklari (fonema, morfema va hokazo), shakl va kategoriyalarning *realligi* ularning aloqa-munosabatlari bilan qorishib ketmasligi lozim. Dialektik mantiqda obyektning faqat aloqa-munosabatlari o'rganilmaydi. Ayni paytda u reallik ya'ni tadqiqotchiga bog'liq bo'lmagan mavjudot hamda o'zida sifat, xususiyat va munosabatlarning barchasi mavjud bo'lgan narsa deb qaraladi. Binobarin lisoniy shakl obyektiv mavjud, o'zida barcha aloqa-munosabati mujassam deb qaralmog'i kerak. Boshqacha qilib aytganda lisoniy shakllar *substansiya* deb tushunilishi darkor. Bunday holda til unsurlari o'zidagi belgilar (xususiyat, munosabat va mazmun) asosida muayyan tizimga birlashib unda yangi belgilarga ega bo'ladi. Natijada tizim tarkibiga kirgan unsurlarga nisbatan butunlik, yaxlit birlik vazifasini o'taydi [5, 3 – 4].

Tadqiqotda sistema-tizim bilan til unsurlarining o'zaro munosabati talqini ham diqqatga sazovor. Ushbu munosabat umumiylik va yakkalik, butun va qism munosabati tarzida tushuniladi. mazkur tushunchalar dialektik, nisbiy bo'lib bir-biridan keskin ajralmagan, bir-biriga o'tib turadi. Til birliklarida umumiylikning mohiyati xususiylashadi, til birliklarining konkretlashishida esa mohiyat hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Tilning sistem xususiyati, uning tuzilishi-tartiboti grammatik kategoriya shakllarining o'zaro munosabati doimiy, barqaror hamda muayyan belgilarga asoslangan bo'lishini talab etadi. Shu sababli turkiy tillarda grammatik shakllarning o'zaro munosabatini o'rganishda binar *oppozitsiya* nazariyasiga murojaat qilish tadqiq etilayotgan hodisaning mohiyatini chuqurroq anglashga imkon beradi (*Oppozitsiya ziddiyat, qarama-qarshilik (противопоставление) ma'nosini anglatadi. Ingliz va nemis tilida mazkur atamaning o'zi (ing. opposition, nem. Opposition) qo'llanadi [6, 289, 369]*). Ammo grammatik shakl (kategoriya)larning o'zaro munosabati ko'p qirrali bo'lganidan oppozitsiyaning bitta qatori ya'ni bitta shaklning ikkinchisiga ziddiyati asosida grammatik shakl mohiyatini belgilab bo'lmaydi. Grammatik shakllarda kategorial ma'no bilan bir qatorida yondosh (сопряжённый) grammatik ma'no ham kam emas. Shu sababli grammatik shakl (kategoriya)ning mohiyati oppozitsiyaning birdan ortiq qatori asosida belgilanadi. Muayyan grammatik shakl (kategoriya)ning bevosita ziddiyati asosida uning mohiyati emas, uning xususiy, atigi bitta farqlovchi belgisi aniqlanadi. Shakl (kategoriya)ning mohiyati faqat bevosita munosabatida emas, bilvosita aloqalarida ham yuzaga chiqadi. Shunga ko'ra grammatik shakl oppozitsiya (mikrotizim)ning bitta qatori a'zosi bo'lmaydi, turli belgilari asosida oppozitsiyaning bir necha qatoriga mansub bo'ladi. Binobarin tadqiqotchi mazkur shaklning barcha oppozitsiyasini aniqlashi kerak bo'ladi.

11–12-asr yodgorliklari tilida grammatik shaklning alohida olingan oppozitsiyasi odatda privativ ko'rinishga ega. Grammatik shaklning mohiyati kamida ikki qator oppozitsiya (ikkita mikrotizim) asosida belgilanadi. Grammatik shakl barcha zid belgilarining birligi (единство) uning nisbiy mohiyatini tashkil etadi [5, 5]. Boshqacha aytganda A unsur oppozitsiyaning bir qatorida M_1 belgining mavjudligi (маркированность) bilan V unsurga zid bo'lsa mazkur oppozitsiyaning boshqa qatorida M_2 belgiga nisbatan betarafli (neytralligi) asosida S unsurga zid bo'ladi. Grammatik shaklda bunday belgi bir nechta bo'lishi mumkin. Binobarin A unsur barqaror M_1 belgisi va betaraf (nobarqaror) M_2 belgisiga ega. Ma'lum bo'ladiki A unsur belgilarining birligi bitta barqaror va bitta nobarqaror belgining dialektik birligidan shakllanadi [5, 7].

Grammatik shakl (kategoriya)ning zid (oppozitiv) belgilari mexanik birlik emas, dialektik, ziddiyatli birlikdan iborat. Grammatik shakl mohiyatining bunday talqini mazkur mohiyatning o'zaro zid ikki tomonga ajratish qonun-qoidasi bilan mos tushadi. Markscha dialektikaning o'zagi-yadrosi bo'lgan ushbu qonun-qoida tilshunos zimmasiga tildagi dialektik qarama-qarshilikni aniqlash, topishni, birlikni zid qism-tomonlarga ajratish va ularni yuksak dialektik birlikka birlashtirish mas'uliyatini yuklaydi. Tilda grammatik shaklning ifoda va mazmun tomoni dialektik birlik kasb etadi. Shuningdek morfologiya va sintaksis, til va nutq, sistema-tizim va unsurlari, tizimning o'zgaruvchanligi va barqarorligi, grammatik shakl va uning umumiy-mushtarak ma'nosi hamda tizim unsuri sifatida paradigmatic ma'nosi ham shunday xususiyatga ega bo'ladi [5, 4 – 5]. Muhim ahamiyatga ega bo'lganidan til sistema-tizimning barqaror va o'zgaruvchanligi,

yopiq emas, ochiqligi, tilning aloqa vositasi bo'lishi kabi masalalar ham tadqiqotchi e'tiboridan chetda qolmagan [5, 6 – 8].

Turkiy tillarda grammatik kategoriyalarni tasniflashda ham mazkur tadqiqotdagi kabi tamoyillarga asoslanilganligini ko'ramiz. Grammatik kategoriyalar yasash xususiyati, qo'llanish doirasi va sintaktik imkoniyatiga ko'ra tasnif qilinadi. Yasalishiga ko'ra grammatik kategoriyalar cheklangan va cheklanmagan bo'ladi. Chunonchi mayl, zamon, shaxs va son kategoriyalari barcha fe'ldan yasaladi deb ikkinchi turga, daraja kategoriyasi hamma fe'ldan yasala olmaydi deb birinchi turga kiritiladi. Qo'llanish doirasiga ko'ra grammatik kategoriyalar klassifikatsiyalovchi, funksional-sintaktik, klassifikatsiyalovchi-sintaktik va neytral (betaraf) bo'ladi. Ikkinchi turga mansub kategoriyalar qaysi so'z turkumidan foydalanishidan qat'i nazar, gapning ma'lum bo'lagi vazifasini bajarish uchun xoslangan. Fe'lning mayl, zamon, shaxs va son kategoriyalari shunday xususiyatga ega. Ular har doim kesim bo'lib keladi. Sintaktik imkoniyatiga ko'ra grammatik kategoriyalar gap doirasida bir so'zning ikkinchisiga munosabatini ko'rsatadi yoki bu belgiga betaraf bo'ladi [8, 4 –7].

Yuqorida bayon qilinganlarni umumlashtiradigan bo'lsak S. N. Ivanovning fikriga ko'ra grammatik shakllarning umumiy ma'nosini aniqlashdagi asosiy kamchilik ishonchli metodologik asosning yo'qligi, uni aniqlash metodikasining yaxshi ishlanmaganligidir. Grammatik tadqiqotlarda *marksistik-dialektik metodni* qo'llash ko'zlangan natijani beradi. Negaki dialektik materializm davri mavjudotning mohiyatini anglashda substansiya tushunchasiga asoslaniladi (*Dialektik materializm ilmiy-falsafiy dunyoqarash, markscha ta'limotning tarkibiy qismlaridan biri, uning falsafiy asosi* [23, 140]. *D.m.ning tamal toshi olamning moddiy tabiati haqidagi, olamda materiya hamda uning harakat va o'zgartirish qonunlaridan boshqa hech nima yo'qligi haqidagi ta'limotdir. D.m. g'ayritabiiy mohiyatlar haqidagi har qanday tasavvur va uning diniy, idealistik falsafasi qanday libosga burkanmasin qat'iy va murosasiz dushmanidir* [23, 142]). Har qanday tushuncha esa umuman olganda qarama-qarshi tomonlarning birligidir. Qarama-qarshiliklar birligi va ularning kurashi qonuni bo'lsa nazariy tafakkur mag'zidir. Binobarin grammatik ko'p ma'nodlilik talqiniga dialektik mantiqdagi mohiyatning ziddiyatli tabiati haqidagi tushuncha muqarrar tatbiq etilishi darkor. H. G'. Ne'matovning e'tirof etishicha tilshunoslikda falsafiy kategoriyalardan foydalanmoq darkor. Bunda *markscha dialektik materializmning* ahamiyati beqiyos. U asos qilib olinganda til, uning birliklari hamda sistem tuzilishining mohiyati tadqiqotchi ko'z o'ngida yaqqol namoyon bo'ladi. Ushbu fikrlar S. N. Ivanov nuqtayi nazariga aynan mos. Grammatik shakl (kategoriya)larning mohiyati (umumiy ma'nosi, paradigmatic mazmuni) tadqiq-u talqinida shogird ustoz qo'llagan *ziddiyat, qarama-qarshilik* (противопоставление) atamasini *oppozitsiya* so'zi bilan almashtiradi. Yozma yodgorliklarga uning ikki turi (privativ va ekvipolent oppozitsiya) xos deb uqtiradi.

Shuni ta'kidlash joizki tilshunoslikda oppozitsiya atamasining qo'llanishi 20-asrning 30-yillariga to'g'ri keladi. Uni dastlab N. S. Trubetskoy ishlatgan. Bu olim fonologik oppozitsiyani uning a'zolari orasidagi munosabatga ko'ra uch turga ya'ni privativ, ekvipolent va gradual oppozitsiyaga bo'lgan [9, 82–85]. Bu nuqtayi nazar grammatikaga R. O. Yakobson tomonidan tatbiq etilgan. Uning fikricha hamma grammatik kategoriya oppozitsiya tushunchasiga asoslangandir. Ayni paytda u grammatik kategoriya shakllari orasida mazmuniy aloqa-munosabatning faqat bitta turi ya'ni *privativ* oppozitsiya mavjud degan nazariy qarashni ilgari suradi va rus tilida otning kelishik, fe'lning grammatik kategoriyalarini qo'llanish jihatdan tahlil qilishda shunga asoslanadi. R. O. Yakobson talqinida privativ oppozitsiyaning mohiyati shundan iboratki uning bitta a'zosi kuchli (markerli, belgili), ikkinchisi kuchsiz (markersiz, belgisiz) bo'ladi. Muayyan semantik belgi (**A**) oppozitsiyaning kuchli a'zosida ifodalangan, kuchsiz a'zosida ifodalangan bo'ladi. Oppozitsiyaning kuchsiz a'zosi asosan **A** ga zid bo'lgan belgini anglatish uchun xizmat qiladi (bu uning asosiy ma'nosi). Lekin u **A** belgini implitsit (ta'kidlanmagan) ravishda ifodalash maqsadida ham qo'llanadi [10; 11]. A. V. Isachenko ham rus tilidagi grammatik kategoriyalarni binar privativ oppozitsiya tizimi sifatida talqin qiladi. Uning fikricha bunday tahlil grammatik kategoriya shakllarini bir-biridan farqlovchi umumiy (invariant) ma'noni aniqlash imkonini beradi. Grammatik shaklning umumiy ma'nosi barcha kontekstda namoyon bo'ladi. U grammatik shaklning barcha xususiy ma'nosini tadqiq qilish yo'li bilan aniqlanadi [12; 13].

Sho'ro germanisti D. A. Shteling ham grammatik kategoriyalarni binar privativ oppozitsiyaga asoslanib tadqiq qiladi. U grammatik kategoriyaga shunday ta'rif beradi. *Grammatik kategoriya mazmunan bir-birini inkor etadigan ikki (faqat ikki) qator (yoki guruh) shakllar oppozitsiyasi demakdir* [14, 59]. Ayni paytda boshqa bir guruh olim ko'p a'zoli grammatik kategoriyalarning faqat binar oppozitsiyaga bo'lib tahlil qilish tilning tabiatiga mos kelmaydi [15, 49], grammatik kategoriya tizimini o'rganishda sun'iylikka olib

keladi [16, 94] deb hisoblaydi. Bunday kategoriya shakllari orasida ekvipolent oppozitsiya mavjud. Shunga ko‘ra har qaysi a‘zo o‘z semantik belgisiga ega bo‘ladi deb e‘tirof etiladi [16, 89].

Mazkur nuqtayi nazar o‘zbek tilshunosligida ham aks etgan. Jumladan A. Nurmonov til tizimining barcha unsuri o‘zaro oppozitiv munosabatda bo‘ladi [17, 128] deb uqtiradi. Jumladan tasdiq va inkor privativ oppozitsiya hosil qiladi. Negaki uning bir a‘zosida belgi (ya‘ni qo‘shimchasi) bor, ikkinchi a‘zosida yo‘q (o‘qimadi – o‘qidi). Ayni paytda tasdiq-inkor a‘zolari orasida ekvipolent oppozitiv munosabat ham mavjud. Kesimi *bor* va *yo‘q* so‘zlaridan ifodalangan sintaktik konstruksiya shunday xususiyatga ega. Chunki ularning ikkalasida ham belgi bor [17, 7]. Grammatik kategoriyalarni tasviriy metodga asoslanib tadqiq qilgan akademik A. Hojiyev bir ishida grammatik ma‘nolarning oppozitsiya hosil qilishini e‘tirof etadi. Bu grammatik kategoriyaga berilgan ta‘rifda o‘z ifodasini topgan. *Bir-biriga qiyosan olinadigan (oppozitsiya hosil qiladigan) ikki yoki undan ortiq grammatik ma‘no bilan shu ma‘nolarni ifodalovchi shakllar birgalikda grammatik kategoriyani hosil qiladi* [18, 6].

70-yillarda ayni paytda sho‘ro tilshunosligida til qurilishi, shu jumladan grammatik kategoriya sistemasi-tizimi barcha tilda bir xil emas degan yangicha metodologik qarash bayon qilindi. Bundan grammatik kategoriyaga beriladigan ta‘rifda tilning grammatik qurilishini hisobga olish kerakligi anglashiladi. V. N. Yarseva e‘tiborini shunga qaratadi. *Grammatik kategoriya strukturasi tilning morfologik turiga bog‘liq bo‘lgan grammatik shakllar sistemasi orqali izchil ifodalanuvchi umumlashgan ma‘nodir* [19, 5].

Mazkur yondashuv boshqa tilshunoslar tomonidan e‘tirof etildi. Jumladan A. V. Bondarko ilgari nuqtayi nazaridan voz kechib grammatik kategoriya a‘zolari orasida faqat oppozitsiya emas, nooppozitiv farqlanish ham mavjud deb yozadi [20, 17 – 28] (*Tilshunoslikda oppozitsiya aslida farqlanishning o‘ziga xos turi sifatida tushirilgan* [21, 176]). Bunday holda oppozitsiya grammatik kategoriya strukturasi-tuzilmasida yagona va mushtarak tamoyil emas, grammatik kategoriya shakllarini bir sistema-tizimga birlashtiruvchi tamoyillardan biri deb qaraladi. Binobarin bu nuqtayi nazarga ko‘ra grammatik kategoriya asosini umumiylik tushunchasi ya‘ni umumlashgan ma‘no tashkil etadi. Oppozitsiya bilan nooppozitiv farqlanish esa grammatik kategoriya shakllari bir tizimga birlashuvining turlicha ko‘rinish (usul)idir [20, 22]. Grammatik kategoriya a‘zolari orasidagi mazmuniy aloqa-munosabatning bunday talqini ta‘rifning boshqacha bo‘lishini taqozo etadi. *Grammatik kategoriya umumiy (podovoe) ma‘no asosida birlashuvchi grammatik shakllar sistemasidir; umumiy ma‘no kategoriya shakllarida xususiy (vudovoe) ma‘no tarzida namoyon bo‘ladi; xususiy ma‘nolar orasida oppozitiv munosabat bilan nooppozitiv farqlanish ham mavjud; grammatik kategoriya strukturasi-tuzilishi tilning qurilishiga qarab boshqacha bo‘lishi mumkin* [20, 24].

Yuqoridagi ikki ta‘rifdan anglashiladiki grammatik kategoriyaga o‘zbek tili nuqtayi nazaridan beriladigan ta‘rifda ona tilimizning agglutinativ xususiyati, aniqrog‘i o‘zbek adabiy tili qurilishining bosh xususiyati aks etishi kerak. Quyidagi ta‘rifda shu inobatga olingan. *Grammatik kategoriya ikki va undan ortiq shakl tizimi orqali turli daraja va ko‘rinishda ifodalanuvchi umumlashgan ma‘nodir. Boshqacha aytganda grammatik kategoriya umumlashgan ma‘no bo‘lib ikki va undan ortiq grammatik shakl tizimi orqali turli daraja va ko‘rinishda ifodalanadi* [22, 19].

Xulosa. Yuqorida aytilganlardan ma‘lum bo‘ladiki grammatik kategoriya a‘zolarining mazmuniy aloqa-munosabati 1) o‘zaro qarama-qarshi, bir-biriga zid; 2) faqat privativ oppozitsiya; 3) privativ yoki ekvipolent oppozitsiya; 4) oppozitsiya (privativ va ekvipolent) hamda nooppozitiv farqlanish tarzida bo‘ladi, shuningdek 5) grammatik kategoriyaga xos umumiy (mushtarak) ma‘no uning shakllarida turli daraja va ko‘rinishda ifodalanadi. Shuni eslatish joizki birinchi nuqtayi nazarda markscha dialektik materializm falsafiy, metodologik asos vazifasini bajargan. Bunday “dialektik materializm – sobiq SSSRda 1930 – 80-yillarda rasmiy falsafa sifatida o‘qitilgan, hozir ahamiyatini yo‘qotgan ta‘limot” [1, 109].

ADABIYOTLAR:

1. Фалсафа. Қомусий лугат. Тошкент, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2004.
2. Иванов С. Н. Родословное древо тюрок Абу-л-гази-хана. Ташкент, изд-во Фан, 1969, 203 б.
3. Иванов С. Н. Курс турецкой грамматики. Часть I. Грамматические категории имени существительного. Ленинград, изд-во Ленинградского университета, 1975.
4. Иванов С. Н. Грамматик тадқиқотларнинг методологик муаммолари. Монография. Рус тилидан Ибодулла Мирзаев таржимаси. Самарқанд, СамДУ нашриёти, 2004, 80 б.

5. Нигматов Х. Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI–XII вв. Ташкент, «Фан», 1989. 191 с.
6. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969.
7. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. Тошкент, «Фан», 2007.
8. Нигматов Х. Г. О классификации грамматических категорий в тюркских языках. Советская тюркология журналы, 1984, № 4.
9. Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960.
10. Jakobson R. Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. Travaux du cercle linguistique de Prague, 1936, 6.
11. Якобсон Р. О. Морфологические наблюдения над славянским склонением (American contributions to the IV. International congress of Slavistics). Mountain`s – Gravenhage, 1958.
12. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология, II. Братислава, 1960.
13. Исаченко А. В. Бинарность, привативные оппозиции и грамматические значения. Вопросы языкознания журналы. 1963, № 2.
14. Штелинг Д. А. О неоднородности грамматических категорий. Вопросы языкознания журналы. 1959, № 1.
15. Шендельс Е. И. О грамматической полисемии. Вопросы языкознания журналы. 1962, № 3.
16. Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст. Л., 1978.
17. Нурмонов А. Н. Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка. Тошкент, 1982.
18. Хожиев А. Хозирги ўзбек тилида форма ясалиши. Тошкент, 1979.
19. Ярцева В. Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков. Типология грамматических категорий (тўплам). М., 1975.
20. Бондарко А. В. О структуре грамматических категорий (Отношения оппозиции и неопозитивного различия). Вопросы языкознания журналы. 1981, № 6.
21. Булыгина Т. В. Грамматические оппозиции. Исследования по общей теории грамматики (тўплам). М., 1968.
22. Зикриллаев Ф. Н. Феълнинг шахс, сон ва ҳурмат категориялари системаси. Тошкент, «Фан», 1990.
23. Философия лугати. Тошкент, Ўзбекистон нашириёти, 1976.

INSON HIS-TUYG‘ULARIGA OID KONSEPTUAL MODELLAR

Fayziyeva Aziza Anvarovna,

Buxoro davlat universiteti

Tarjimashunoslik va lingvodidaktika kafedrasida katta o‘qituvchisi

a.a.fayziyeva@buxdu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz tilida inson hissiyotlarining konseptuallashuvi, ularning metaforik modellari tahlil qilingan. Konseptual metafora nazariyasiga ko‘ra abstrakt tushunchalar inson tafakkurida unga aniq bo‘lgan tushunchalar, tajribalar yordamida anglanadi. Ingliz tilida tizimlashgan hissiyotga oid konseptual metaforalar strukturaviy, ontologik hamda orientatsion turlarda voqelangan bo‘lib, hissiyotlar–obyekt, hissiyotlar–issiqlik, hissiyotlar–sovuqlik, hissiyotlar–suyuqlik, hissiyotlar–tepa, hissiyotlar–past kabi metaforik modellar shaklida uchrashi tahlilda namoyon bo‘ldi.

Kalit so‘zlar: konseptual metafora, metaforik model, orientatsion metafora, strukturaviy metafora, ontologik metafora, hissiyotlar.

Аннотация. В статье анализируется концептуализация человеческих эмоций и их метафорических моделей в английском языке. Согласно теории концептуальной метафоры, абстрактные понятия понимаются в терминах других концепций и опытов, которые были ранее известны. В английском языке концептуальные метафоры эмоций вербализуются в структурном, онтологическом и ориентационном типах. В частности, в анализе были проявлены такие метафорические модели, как эмоции - объекты, эмоции - тепло, эмоции - холод, эмоции - жидкость, эмоции - вверх, эмоции - вниз.

Ключевые слова: концептуальная метафора, метафорическая модель, ориентационная метафора, структурная метафора, онтологическая метафора, эмоции.

Abstract. The article analyzes the conceptualization of human emotions and their metaphorical models in English. According to the conceptual metaphor theory, abstract concepts are understood in terms of other concepts and experiences that are previously known to us. In English, conceptual metaphors of emotion are verbalized in structural, ontological and orientational types. Particularly, metaphorical models such as emotions are objects, emotions are heat, emotions are cold, emotions are liquid, emotions are up, emotions are down were manifested in the analysis.

Keywords: conceptual metaphor, metaphorical model, orientational metaphor, structural metaphor, ontological metaphor, emotions.

Kirish. Metaforalar tilshunoslik, tarjimashunoslik, stilistika kabi fanlar uchun doimiy qiziqish uyg‘otib kelgan tadqiqot obyekti sifatida kognitiv tilshunoslikda ham markaziy o‘rinni egalladi. Til va tafakkurning ajralmasligi, o‘zaro bog‘liqligi, tafakkur jarayonlarining tilda voqelanishi metaforalarning yaralishiga zamin yaratsa, metaforizatsiya natijasida shakllangan lingvistik birliklar keyinchalik insonning ongini, fikrlash tarzini boshqaradi. Inson borliqni tafakkurida aks etgan metaforalar yordamida anglab, yangi bilimlarni guruhlashtiradi, tasniflaydi hamda ularga baho beradi.

Hissiyot shaxsning voqelikdagi narsa va hodisalarga, kishilarga hamda o‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabatlaridan kelib chiqadigan kechinmalari hisoblanishi ma‘lum. Shaxs tirik mavjudot bo‘lishi bilan birga jamiyat a‘zosi hamdir, shuningdek, yakka inson sifatida tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarga munosabatini xolisona aks ettiradi. Inson hissiyotlari nafaqat uning tana a‘zolari, xatti-harakatlari yoki yuz ifodasida, balki tilda ham voqelanadi. Hissiyotlarni abstrakt voqelikdan moddiylikka o‘tkazish ular bilan bog‘liq konseptual metaforalarda namoyon bo‘ladi. Masalan, ANGER IS FIRE/G‘AZAB – OLOV konseptual metaforasida ushbu ikki konseptning birlashuvini kuzatish mumkin. (Qarang: 1-jadval):

ANGER IS FIRE/G‘AZAB – OLOV konseptual metaforasi

1-jadval

Those were <i>inflammatory</i> remarks.	Bu <i>yondiruvchi</i> so‘zlar edi.
<i>Smoke</i> was coming out of his ears.	Quloqlaridan <i>tutun</i> chiqayotgan edi.
She was <i>burning</i> with anger.	U g‘azabdan <i>yonardi</i> .

LINGUISTICS

He was <i>spitting fire</i> .	U olov <i>ufurardi</i> .
The incident <i>set</i> the people <i>ablaze</i> with anger.	Bu voqea odamlarda <i>g‘azab olovini yoqdi</i> .

Yuqoridagi misollardan g‘azab va olov o‘rtasidagi kognitiv ko‘chishni quyidagicha izohlash mumkin:

olovning sababi → g‘azabning sababi

olov ichidagi narsa → g‘azabdagi inson

olov → g‘azab

olovning shiddati → g‘azabning shiddati

Demak “jahl, g‘azab” tushunchalari aks etgan har beshala gapdagi metaforik iboralarda “olov” konseptiga xos so‘zlardan foydalanilgan va “G‘AZAB – OLOV” konseptual metaforasi atrofida umumiy lashtirilgan. Bunda “g‘azab”ni yoritib berish – maqsad soha, *yondirmoq, olov tupurmoq, yonmoq, olovini yoqmoq* kabi so‘zlarni o‘z ichiga oluvchi “olov” konsepti esa manba sohadir.

Konseptual metaforalar, jumladan, inson his-tuyg‘ulariga oid metaforalar shaxsiy rivojlanish adabiyotlarida ham qo‘llanilishi tabiiy bo‘lib, mazkur diskursning maqsadi nuqtai nazaridan olib qaraganda, inson hissiyotlariga ta‘sir o‘tkazish, insonning nafaqat atrofni, balki ichki olamidagi jarayonlarni ham anglashga urinishi tabiatidan kelib chiqadi.

Fikr va g‘oyalar kabi, hissiyotlar ham ingliz tilida moddiy ko‘rinishda ifodalanishi EMOTIONS ARE OBJECTS / HISSIYOTLAR – OBYEKTTLAR metaforik modeli misolida ko‘rish mumkin.

You are designed mentally and emotionally in such a way that task completion *gives you a positive feeling*. (Eat that Frog, P.12) // Siz aqliy va hissiy jihatdan shunday tuzilgansizki, ishni yakunlash *sizga yoqimli hissiyot beradi* (Samaradorlikning 21 yo‘li, B. 9.)

The difference is that *you get a tremendous feeling of pride and satisfaction* from the completion of something valuable and significant. (Eat that Frog, P.31.) // Farqi shundaki, chindanda muhim va zarur vazifani ado etganingizda o‘zingizdan *faxrlanish hamda qoniqish hisini tuyasiz*. (Samaradorlikning 21 yo‘li, B. 22.)

Ingliz tilidagi *gives you a positive feeling* va *you get a tremendous feeling* jumalari hissiyotlarni berish yoki olish mumkinligini ko‘rsatib, ularga ishora qiluvchi *to give* – narsa-predmetni bermoq, *to get* – narsa-predmetni olmoq ma‘nolarida keladi. Birinchi misolning tarjimasida o‘zbek tilida ham HISSIYOTLAR – OBYEKTTLAR metaforik modeli qayta yaratilgan. Pol Ekman tadqiqotlari natijasida taklif etilgan hissiyotlar universalligi (Emotion universality) gipotezasi boshqa tadqiqotchilar tomonidan qisman rad etilsa-da, hissiyotlarning asosiy qismi xalqlarning madaniyatidan qat‘i nazar, birdek his etiladi, bu o‘xshashliklar tilda ham aks etadi. [1, 45-60]

Hissiyotlar haqida ingliz tilida shakllangan EMOTIONS ARE LIQUID / HISSIYOTLAR – SUYUQLIK konseptual metaforasi his-tuyg‘ular ingliz tilida so‘zlovchilar tasavvurida tanada suyuqlik ko‘rinishida mavjud bo‘lishi va harakatlanishini ko‘rsatadi. Ingliz lisoniy olamida emotsiyalarning turli vaziyatlarda tushunilishi, uning turli shakllari suyuqlik bilan bog‘liq tushunchalar doirasida anglanishi quyidagi kognitiv xaritalashda izohlangan (Qarang: 2-jadval):

His-tuyg‘ularning suyuqlik tarzida anglanishi

2-jadval

Suyuqlik	→	Hissiyot
Suyuqlikning iste‘molchisi/idishi	→	Hissiyotning iste‘molchisi/idishi
Suyuqlikning tanaga kirishi	→	Hissiyotning tanaga kirishi
Suyuqlikka ehtiyoj sezish	→	Hissiyotga ehtiyoj sezish
Suyuqlikning moddiy holati	→	Hissiyotning moddiy holati
Suyuqlik moddiy holatining o‘zgarishi	→	Hissiyot moddiy holatining o‘zgarishi
Suyuqlik miqdori	→	Hissiyot miqdori
Suyuqlik harakati	→	Hissiyot harakati
Suyuqlikda bo‘lish sharti	→	Hissiyotda bo‘lish holati

Hissiyotlarning moddiylashuvi aynan suyuqlik kabi his qilinishiga, ehtimol, insonning butun tanasi bo‘ylab tarqalgan nerv tolalarida ma‘lumotlarning markaziy nerv tizimidan tanaga tarqalishi jarayonida bo‘ladigan sezgilar ta‘sir qilgan bo‘lishi mumkin. Hissiyotlarning konseptuallashuvi nafaqat kognitiv

lingvistika, balki neyrolingvistika doirasida ham tadqiq olib borilsa, inson tajribalari konseptualizatsiyasi va metaforizatsiya jarayonlariga yanada aniqlik kiritilgan bo'lar edi.

Shaxsiy rivojlanishga oid adabiyotlar jonli tilni namoyon etuvchi diskurs sifatida his-tuyg'ularni aks ettiruvchi konseptual metaforalar orqali o'quvchini o'z hissiyotlariga bo'lgan munosabatini qayta ko'rib chiqishga undaydi. Mich Elbomning "Morrining seshanba darslari" asari g'oyasi asosida o'quvchining hayotga bo'lgan qarashlarini o'zgartirish, vaqtni, hayotni qadrlashga o'rgatish, hissiyotlarni qabul qilib, ularni to'la his qilishga odatlantirish yotadi. Shuning uchun "Morrining seshanba darslari"da inson hissiyotlariga oid metaforik modellar boshqa asarlarga nisbatan ko'proq tahlilga tortilgan. But by *throwing yourself into these emotions*, by allowing yourself to *dive in*, all the way, over your head even, you experience them fully and completely. (Tuesdays with Morrie, P.30.) // Ammo o'zingni bu hech bir hadiklarsiz *tuyg'ular ummoniga otib, unga tamoman g'arq bo'lgach*, erkingni butunlay his-tuyg'ular ixtiyoriga topshirish orqaligina ularni to'laligicha his etasan. (Morrining seshanba darslari, B.87.)

Misolni tahlil qilsak, *throwing yourself into these emotions* – tuyg'ular ichiga o'zini otmoq, *allowing yourself to dive in, all the way, over your head* – boshi bilan ularga butunlay sho'ng'imoq kabi iboralar hissiyotlarning tanadan tashqarida qabul qilinishini ko'rsatadi. XVII asrlarda Yevropada ratsionalizm falsafiy qarashlarining paydo bo'lishi, insonning borliqni aql orqali tahlil qilib, tanishiga unday boshladi. Hozirgi kunga kelib, insoniyat uchun *aql yoki qalb* masalasi dilemma bo'lib, olamni anglash ratsional fikrlashga tayanishini qo'llovchilar ko'plab topiladi. Jamiyatdagi bunday ideologik qarashlar, eng avvalo, tilda aks etadi, shuning uchun aqlga oid konseptual metaforalar keng ko'lamda shakllangan va tadqiq qilingan. Shunga qaramay, shaxsiy rivojlanish adabiyoti yozuvchilari inson hissiyotlarini hayotning ajralmas bir qismi sifatida ko'rib, ularni rad etish emas, balki to'laqonli his qilish, hissiyotlarga "cho'milib" yashashni tatbiq etishadi.

Hissiyotlarga oid konseptlar harorat konseptlari bilan ham chambarchas bog'lanib ketgan, ularga ijobiy yoki salbiy baho haroratning issiq/sovuqligi nuqtai nazaridan kelib chiqib beriladi. Ijobiy hislar iliqlik, salbiylari esa sovuq konseptiga tenglashtiriladi. Ingliz tilida kundalik nutqda "*warm love*" (iliq muhabbat), "*chilled with fear*"(qo'rquvdan muzlamoq), "*heartwarming*" (qalbga iliqlik beruvchi) iboralari tez-tez qo'llaniladi. J.E.Vaggoner tomonidan o'tkazilgan tadqiqot natijasida, bolalar va yoshi kattalar muhabbat va g'azabni yuqori harorat, qo'rquvni esa quyi harorat bilan bog'lashar ekan. [2, 233-245]

Misollarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ikki qarama-qarshi, ya'ni ijobiy va salbiy tuyg'ular bir-biriga zid metaforik modellarda voqelanganini ko'ramiz. I asked excitedly, *warming to the concept*. (The Café on the Edge of the World, P.37) // Men bu konsepsiyaga *mehrim tovlanganidan* hayajonlangan ko'yi so'radim. (Yer chekkasidagi qahvaxona, B.42.) Love-hate overreactions, fight-or-flight tendencies, withdrawal, aggressiveness, bitterness, resentment, and *cold competition* are some of the usual results. (7 Habits of highly effective people, P.54.) // Natijada sevgi va nafratning haddan tashqari oshishi, jang va kurashishga moyillik, chekinish, tajovuzkorlik, g'azab, nafrat va *sovuq raqobat* vujudga keladi. (Muvaffaqiyatli insonlarning 7 ko'nikmasi, – B.123) Holding him like that moved me in a way I cannot describe, except to say I felt the seeds of death inside his shriveling frame, and as I laid him in his chair, adjusting his head on the pillows, I had the *coldest realization* that our time was running out. (Tuesdays with Morrie, P.18.) // Uning so'lib borayotgan tanasida o'lim urug'lari nish urayotganini his qildim. Uni kursiga yotqizib, yostiqni boshiga to'g'rilab qo'yar ekanman, *achchiq haqiqatni* – vaqtimiz tugab borayotganini his qildim. (Morrining seshanba darslari, B.51.)

Yuqoridagi misollarda kelgan jumlar tahlil qilinsa, *warming to the concept* (konseptga nisbatan yuragi ilimoq) iborasi ingliz tilida shakllangan POSITIVE FEELINGS ARE HEAT / IJOBIY HISSIYOTLAR – ISSIQLIK, *cold competition* (sovuq raqobat), *coldest realization* (sovuq haqiqatni anglamoq) iboralari NEGATIVE FEELINGS ARE COLDNESS / SALBIY HISSIYOTLAR – SOVUQLIK konseptual metaforalarining tilda ifodalangan shakllari ekanligiga guvoh bo'lamiz. Mazkur metaforik modellar konseptualizatsiyasi insonning tana haroratining hissiyotlar natijasida yuqorilashi yoki tushushiga taqaladi. Issiqlik doimiy ravishda ijobiy hissiyotlar bilan assotsiatsiya qilinmaydi, odatda, ijobiy tuyg'ular iliqlik tarzida, jahl, g'azab, hayajon kabi hislar esa issiqlik bilan birga tushuniladi. O'ta issiq harorat insonning kayfiyatiga va tabiatiga ta'siri psixologlar tomonidan isbotlangan jarayon, boshqa tarafdin olib qaraganda, g'azabi chiqqan inson sovuq joyda o'tirgan bo'lsa ham, jahl sababidan tana harorati ko'tarilib, qizib ketishi hammaga ma'lum. Issiqlikning intensivligi hissiyotlarning ham intensivligi, kuchayishiga sabab bo'ladi. Bundan xulosa qilish mumkinki, barcha salbiy tuyg'ular faqat sovuqlik ma'nosida his qilinmaydi, aksincha, issiqlik tushunchasi bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Konseptlar tilda verballashib, madaniyatga va hissiyotlarning qanday qabul qilinishiga ta'sir ko'rsatib boradi.

Qoʻrquv, hafsalasi pir boʻlish kabi holatlar qon aylanishining sekinlashuvi sabab tanadagi haroratning tushishidan sodir boʻladi. Yuqoridagi misollarda kelgan *cold* sifati sovuq maʼnosiga ega boʻlsa-da, kontekstga qarab, farqli hissiyotlarni ifodalashi mumkin. Masalan, yuqoridagi ikkinchi misolda kelgan *cold competition* (sovuq raqobat) iborasi oilada vujudga kelishi mumkin boʻlgan nafratli munosabatlar, oʻzaro kimoʻzarga kurashishlarni anglatasa, keyingi misolda, haqiqatni anglagach, toʻsatdan keladigan qoʻrquvni aks ettiradi. Oʻzbek tilida ham ingliz tilida boʻlgani kabi, hissiyotlar issiqlik yoki sovuqlik nuqtayi nazaridan ijobiy/ salbiy baholanadi. Biror kishiga yoki narsaga nisbatan munosabatning yaxshi tomonga oʻzgarishida *koʻngli ilimoq*, biror ishdan, aksincha, hafsalasi pir boʻlsa *koʻngli sovumoq*, *qoʻli sovumoq* kabi iboralar qoʻllanadi.

Hissiyotlar bilan bogʻliq metaforizatsiya ularning orientatsion tabiatini ham koʻrsatadi. Ingliz tilida shakllangan HAPPINESS IS UP / SADNESS IS DOWN (BAXT – TEPA / XAFALIK – PAST) konseptual metaforasi xursandchilik tuygʻularni boshidan kechirayotgan inson oʻzini goʻyo tepada, xafa inson esa ruhining pastda ekanini his qiladi, bunda inson ruhi maʼlum darajadan tepaga yuqorilaydi yoki pastga qarab harakatlanadi. Ingliz tilida mavjud idiomalar ham ushbu metaforik modelni yaqqol koʻrsatib beradi: *in seventh heaven* – yettinchi osmonda, *to be on cloud nine* – toʻqqizinchi bulutda boʻlmoq, *to jump for joy* – xursandlikdan sakramoq, *flying high* – tepada uchmoq, *walking /floating on air* – havoda suzib yurmoq. Ushbu idiomatik birliklar oʻzbek tiliga tarjima qilinganda, aksar qismi oʻzbek tiliga toʻgʻridan-toʻgʻri tarjima qilish mumkinligi kuzatiladi, ammo *to be on cloud nine* – toʻqqizinchi bulutda boʻlmoq iborasi oʻzbek lingvomadaniyatida uchramaydigan tushuncha, toʻqqizinchi bulut konsepti hech qanday konnotatsiyaga ega emas. Tahlilga olingan asarlarda uchragan misollarga eʼtibor qaratsak: “Here’s how my emotions go,” Morrie told Koppel. “When I have people and friends here, *I’m very up*. (Tuesdays with Morrie, P.21.) // – Kayfiyatimga kelsak, – dedi Morri Kopplega, – tanishlarim va doʻstlarim yonimda boʻlganida *oʻzimni yaxshi his qilaman*. (Morrining seshanba darslari, B.60.)

Ingliz tilida predlog yoki ravish holatida kelganda, uning ilk nominativ maʼnosi *tepa*, *yuqori* kabi maʼnolarni anlatadi, idiomatik birlik tarzida keladigan maʼno ham uning birlamchi lugʻaviy maʼnosidan shakllanib, kayfiyatning yuqori ekaniga ishora qiladi. Tahlil uchun olingan parchani soʻzma-soʻz tarjima qilish imkonsiz. Chunki, *men juda tepadaman* tarzida tarjima qilish kontekstga ham, gap anglatayotgan mantiqqa ham toʻgʻri kelmaydi. Demak, tarjimada pragmatik adekvatlikka erishish uchun oʻzbek tili leksik-semantik birliklaridan eng maqbul muqobil shaklni tanlash tarjimaning optimal yechimi boʻladi. Idiomaning *oʻzimni yaxshi his qilaman* koʻrinishidagi tarjimasida BAXT – TEPA metaforik modeli saqlanmagan, holbuki, oʻzbek tilidagi *kayfiyati koʻtarilmoq* iborasi mavjudki, BAXT – TEPA konseptual metaforasining oʻzbek lingvomadaniyatida ham orientatsion shaklda voqelanganini isbotlaydi.

Kayfiyatning tushishi, xafalik insonni jismonan pastga harakatlantiradi. Ruhiyatning choʻkishi, eng avvalo, tananing holatidan ham seziladi. Masalan, xafa insonning qosh qovogʻi osiladi, labining chekkalari osiladi, qaygʻuga tushgan insonlarda gavdaning choʻkib qolishi ham kuzatiladi. Ushbu tajribalar koʻp xalqlarda deyarli bir xilda namoyon boʻladi. Ingliz tilidagi SADNESS IS DOWN / XAFALIK – PAST konseptual metaforasi bir necha feʼllar yordamida ifodalangan. *I am feeling down* (Kayfiyatim past). *He’s really low these days* (U shu kunlarda kayfiyati past yuribdi). *My spirits sank* (Ruhiyatim choʻkib ketdi). *I fell into depression* (Men depressiyaga tushdim).

Down, into kabi ravishlar *pastga*, *ichiga* maʼnosida qoʻllanilib, kayfiyat va his-tuygʻularning tushib ketishida ishlatiladi. Konseptual metaforalarning yana bir oʻziga xos jihatlaridan biri, ularning kontekstual tabiatiga bogʻliq boʻlib, vaziyatga qarab SADNESS IS DOWN / XAFALIK – PAST konseptual metaforasi SADNESS IS UP/ XAFALIK – TEPA modeliga ham aylanishi mumkin. *As the day wound down, my frustration continued to rise up*. (The Café on the Edge of the Wolrd, – P.13) // Kech boʻlgani sari *figʻonim falakka koʻtarildi*. (Yer chekkasidagi qahvaxona, B.13.)

My frustration level continued to go in the opposite direction of the fuel gauge. (The Café on the Edge of the Wolrd, P.13.) // Yonilgʻim tugab borishiga qarshi oʻlaroq, *tushkunligim oshib borardi*. (Yer chekkasidagi qahvaxona, B.13.) Koʻrinadiki, vaziyatlar hissiyotlarga taʼsir qilishi bilan tushkunlik, xafalik darajasi oshadi, bunda ingliz va oʻzbek tillaridagi metaforik modellar oʻxshash tarzda shakllangani tarjimada namoyon boʻlgan. Vaholanki, oʻzbek tilida ham tushkunlik, gʻam tananing jismonan pastga harakatlanishini koʻrsatadi. Jumladan, *gʻamdan qaddi bukilmoq*, *darddan choʻkib qolmoq* kabi iboralar fikrimizni dalillaydi.

Xulosa. Tahlillardan xulosa qilish mumkinki, zamonaviy lingvistikada metaforalarning kognitiv jihatlariga asosiy eʼtibor qaratilgan. Demak, insonning uzoq yillik tajribasi, madaniy qadriyatlar, geografik joylashuvi va tarixiy kechinmalari kabi bir qancha faktorlar asosida shakllanuvchi metaforalarning mantiqiy mohiyati ushbu fenomenni toʻliq anglab yetishga koʻmaklashadi. Ingliz tilida hissiyotlarning

konseptuallashuvi ularning moddiy ko‘rinish olishida, obyekt, suyuqlik sifatida verballashuvida, ko‘tarilib-tushish xususiyatlari orqali tavsiflanishida ko‘rish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Ekman P. *Basic emotions, in Handbook of Cognition and Emotion // eds. T. Dalgleish and M. Power.* – Chichester: John Wiley and Sons, 1999. – P.45–60
2. Waggoner J.E. *Temperature-based metonymies for emotions in children and adults // Psychological Reports. № 106 (1), 2010.* – P.233-245.
3. Covey S. *The seven habits of highly effective people.* – New York:Simon and Schuster, 1989. – 381p.
4. Mitch A. *Tuesdays with Morrie.* – New York: Doubleday, 1997. – 192 p.
5. Strelecky J. *The cafe on the edge of the world.* – Aspen Light Publishing, 2020. – 136 p.
6. Tracy B. *Eat that Frog.* – Berrett-Koehler Publishers, 2002. – 129 p.
7. Elbom M. *Morrining seshanba darslari.* – Toshkent: Yosh kuch, 2021. – 165 b.
8. Kovi S.R. *Muvaffaqiyatli insonlarning 7 ko'nikmasi.* – Toshkent: Nihol, 2021. – 378 b.
9. Streleki J. *Yer chekkasidagi qahvaxona.* – Toshkent: Sharq-ziyo zakovati, 2021. – 208 b.
10. Treysi B. *Samaradorlikning 21 yo'li.* – Toshkent, 2021. – 92 b.

INGLIZ VA O'ZBEK ERTAKLARIDA EPIK KO'MAKCHILAR TALQINI VA TASVIRI

Axmedova Sarvinoz Hikmatovna,
Buxoro davlat universiteti
o'qituvchisi, PhD
sarvi5335@gmail.com

Annotatsiya. Folklor qahramonlari asar voqeligida egallagan mavqeyi, syujet rivojida qanday rol o'ynashi, aytuvchi badiiy konsepsiyasini ifodalashdagi ahamiyatiga ko'ra bir-biridan farqlanadi. Shu tomonlama folklor qahramonlari, odatda, bosh va ikkinchi darajali qahramonlarga ajratiladi. Ikkinchi darajali qahramonlar esa "ko'makchi qahramon" deb yuritiladi.

Ko'makchilar obrazi barcha xalqlar folklorida kuzatilib, ular inson, hayvon, mifologik va qush ko'rinishida kelishi mumkin. Ular talqinida ko'pincha o'xshashliklar kuzatilsa-da, xalqlar madaniyati, urf-odatlar va tarixi bilan bog'liq holda ayrim farqlar ham ko'zga tashlanadi.

Folklor namunalarini o'qiganda asosiy e'tibor bosh qahramonga qaratiladi. Ammo bosh qahramonning o'z maqsadlariga yetishishida, qiyinchiliklarni yengib o'tishida epik ko'makchi obrazi muhim o'rin tutadi. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek folklorida epik ko'makchi talqini va ular tasvirida badiiy vositalarning qo'llanishi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, ko'makchi obrazlarning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: folklor, ertak, bosh qahramon, ko'makchi qahramon, homiy, talqin, tasvir, millat.

Аннотация: Фольклорные герои отличаются друг от друга положением, которое они занимают в реальности произведения, ролью, которую они играют в развитии сюжета, их значением в выражении художественного замысла рассказчика. В этом отношении фольклорные персонажи принято делить на главных и второстепенных персонажей. Второстепенные персонажи называются «персонажами-помощниками».

Образ помощников встречается в фольклоре всех народов, и они могут выступать в человеческом, зверином, мифологическом и птичьем образах. Хотя в их трактовке часто встречаются сходства, заметны некоторые различия в связи с культурой, традициями и историей народов.

При чтении образцов фольклора основное внимание уделяется главному герою. Однако образ эпического помощника играет важную роль в достижении главным героем своих целей и преодолении трудностей. В данной статье рассматриваются толкование и образ эпического помощника в английском и узбекском фольклоре и использование художественных средств в их изображении. Также анализируются специфические черты персонажей помощников.

Ключевые слова: фольклор, сказка, главный герой, персонаж-помощник, покровитель, интерпретация, образ, нация.

Abstract: Folklore heroes differ from each other according to the position they occupy in the reality of the work, the role they play in the development of the plot, and their importance in expressing the artistic concept of the narrator. In this respect, folklore characters are usually divided into main and secondary characters. Secondary characters are called "supporting characters".

The image of assistants can be observed in the folklore of all nations, and they can appear in human, animal, mythological and bird form. Although there are often similarities in their interpretation, some differences are noticeable in connection with the culture, traditions and history of the peoples.

When reading examples of folklore, the main focus will be on the main character. However, the image of the epic helper plays an important role in the main character's achievement of his goals and overcoming difficulties. Interpretation and image of the epic helper in English and Uzbek folklore and the use of literary devices in their depiction are discussed in this article. Characteristics of supporting characters are analyzed as well.

Key words: folklore, fairy tale, main hero, helper, patron, interpretation, image, nation.

Kirish. Jahon folklorshunosligida tarixiy, ritual-mifologik maktablar erishgan tajribalar asosida qiyosiy folklorshunoslikda ingliz va o'zbek folklori namunalarini tarjima qilish, ulardagi o'xshash hamda farqli poetik hodisalarning spetsifik va milliy qirralarini aniqlash bo'yicha amalga oshirilayotgan tadqiqotlar salmog'i yildan-yilga ortmoqda. Bunda epik ko'makchi yoki ko'makchi qahramonlar obrazining ingliz va o'zbek folkloridagi o'rni, kelib chiqish ildizlari, evolyusiyasi, mifologik, zoomorfik, ornitomorfik, antropogonik ko'rinishdagi badiiy tiplari, tasvirida badiiy tasvir vositalarining qo'llanishi, milliylikning ifodasi, badiiy vazifasidagi mushtarak va differensial jihatlarni ochish ham dolzarb vazifalardan biridir. Bu esa G'arb va Sharq folklori spetsifikasini belgilab ko'rsatish uchun muhim hisoblanadi.

Har bir xalqning og'zaki ijodiga mansub bo'lgan hamda unda o'ziga xos o'ringa va badiiy vazifalarga ega qilib ko'rsatiladigan ko'makchi qahramonlar obrazi o'sha millatning tarixi, milliy qadriyatlarini, urf-odat va an'analari, madaniyati, yashash joyi, turmush tarzi bilan bog'liqlikda ifoda etiladi. Shu bilan uning milliylik xususiyati yuzaga chiqadi. U bilan bog'liq milliy xususiyatlarga ahamiyat qaratish va anglash esa millatlararo yaqinliklarni his etishda muhim hisoblanadi.

Asosiy qism. Jahon folklorshunosligida A.Aarne, S.Tompson, K.Briggs, D.D.Frezer, E.Taylor, D.Haaze tadqiqotlarida homiy kultlar, totemlar, epik ko'makchilar haqida ba'zi fikr-mulohazalar keltirilgan [1]. Ingliz olimi M.Grin tadqiqotida keltar folklori, mifologiyasi haqida fikr yuritib [2], ko'makchi qahramon masalasiga ham munosabat bildiradi. Ingliz olimi Sh.De Koster tadqiqotida ham bu masalaga yo'l-yo'lakay munosabat kuzatiladi [3].

Rus folklorshunosligida V.Y.Propp, D.Zelenin, K.A.Bogomolova, V.N.Basilov kabi olimlarning tadqiqotlarida homiy kultlar, totemlar, epik ko'makchilar haqida fikr yuritilgani ko'zga tashlanadi.

O'zbek folklorshunosligida Xizr, dev, pari, ilon (ajdar), ot, bo'ri, tuyaning totem yoki kult sifatida epik homiy, ko'makchi bo'lib kelishi Sh.Turdimov, O.Qayumov, A.Tilavov, F.Nurmonovlar tadqiqotlarida keltirilgan.

Ko'makchi obrazlar tasviri va talqinida turli badiiy vositalardan foydalaniladi. Badiiy tasvir vositalari asarda narsalarni jonli tasvirlashga, his-tuyg'u va kechinmalarni yorqin ifodalashga xizmat qilib, undagi obrazlilik va emotsionallikni oshiradi, asar tilini yanada sayqallashtiradi. Buni folklor asarlari misolida ham kuzatish mumkin.

Ingliz xalq ertaklarida badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalanilgan. Ko'makchi obrazlar tasvirida ham buni kuzatish mumkin. Jumladan, "The Rose Tree" ("Atirgul daraxti") [4, 27] ertagida bosh qahramon ruhini o'zida mujassamlashtirgan ko'makchi obraz – qushning "white bird" – "oq qushcha" deb sifatlanishi soflik, beg'uborlik, oqko'ngillikka ishora. Qushning kuylashi haqida: "It sang, and sang, and sang like an angel out of heaven" ("U samodagi farishta kabi kuyladi, kuyladi va yana kuyladi) deyilganda, takror badiiy vositasi qo'llanilib, ma'no kuchaytirilyapti. Qushni samodagi farishtaga qiyoslab, tashbeh san'ati hosil qilingan. Qushga insonlardek gapirish, kuylash xususiyati ko'chirilib, tashxis san'ati vujudga keltirilgan:

"My wicked mother slew me,
My dear father ate me,
My little brother whom I love
Sits below, and I sing above.
Stick, stock, stone dead!"

Mitti qushning "bir oyog'ida qizil oyoq kiyim, bir oyog'ida tilla soat va zanjir, bo'ynida tegirmon toshi ilib qo'yilgan" holda uchib ketishida mubolag'a mavjud: "It flew with the millstone round its neck, red shoes in one foot, the shoes in the other." Oq qushcha o'gay onasining uyiga kelgach, "tegirmon toshi bilan tomga bir necha bor urishi"da ham mubolag'adan foydalanilgan: "It rattled the millstone against the eaves of the house".

"Binnorie" ("Binnori") [4, 43] ertagida "famous harper" – "mashhur arfachi" ko'makchi obraz bo'lib, qotillik qurboni bo'lgan qiz suyaklaridan arfa yasaydi. Arfa jonlanib, to'yda qo'shiq kuylaydi. "It began to sing by itself, low and clear." (U o'z-o'zidan mayin va tiniq kuylay boshladi). Bu gapda jonlantirish badiiy vositasi ishlatilgan. Bosh qahramon ruhini o'ziga singdirgan arfa marhuma malikaning qotili haqida qo'shiq aytib, ma'lum qiladi.

"How Jack went to seek his fortune" ("Jek o'z baxtini izlagani ketgani to'g'risida") ertagida mushuk, it, echki, buqa, xo'roz kabi hayvonlar bosh qahramon bilan suhbatga kirishadi. Bu ko'makchilar tasvirida jonlantirish vositasidan unumli foydalanilgan.

"Nix Nought Nothing" ("Hech kim, hech narsa") ertagida ko'makchi bo'lib kelgan dev qiz tasvirida "bonny daughter" ("yoqimtoy qiz") sifatlash qo'llanilgan. Devlar aslida yoqimtoy bo'lmaydi, biroq bu tasvir

vositasida dev qiz ham go'zal bo'lishi mumkinligi, bosh qahramonga mos ijobiy obraz ekanligi ko'zda tutilgan.

Bu qiz o'rmondagi jamiki hayvonlarni, samodagi barcha qushlarni chaqirishi, ular bir daqiqada hozir bo'lib, dev qaytgunicha etti metr kenglik, etti metr uzunlikdagi otxonani tozalab qo'yishlari aqlga sig'maydi. Shuning uchun bu misolda mubolag'adan foydalanilganligi ko'rinadi.

"Jack and the beanstock" ("Jek va loviya poyasi") ertagida "strange looking beans" deya, loviya urug'larining g'alati ko'rinishi tasvirlangan. Bunday tasvir kitobxonni bu g'alati urug' hikoyasi nima bilan tugashiga qiziqtiradi va bosh qahramonni g'ayritabiiy sarguzashtlar kutayotganiga ishora qiladi. Loviya poyasi bir kechada osmon qadar o'sgani mubolag'ali ("The beans had sprung up into a big beanstock which went up and up") bo'lsa, uning o'rama narvonga o'xshatilishi ("a plaited ladder" – metafora) o'quvchi ko'z o'ngida jonli tavar paydo bo'lishiga xizmat qiladi. Osmondagi yo'l tasvirida ishlatilgan birikmalar "long broad road going as straight as a dart" ("o'qday tekis keng va uzun yo'l") metaforani hosil qilgan.

"Cap O'Rushes" ertagida qamishdan qilingan kiyim kiygani uchun qahramonni shu nom bilan atashlarida metonimiya hodisasi kuzatiladi.

"Jack and his golden snuff-box" ("Jek va uning oltin tamakidoni") ertagida uchta mitti odamning oltin tamakidondan chiqib kelishi littotaga misol bo'la oladi. Shu uch mitti odamchalar bir kechada uy oldida ulkan ko'l paydo qilib, dunyodagi eng katta kemalarni olib kelishi, qasrni bir joydan ikkinchi joyga ko'chirib o'tkazishida mubolag'adan foydalanilgan.

Jekka yordam bergan sichqon, burgut va qurbaqalarning tilga kirishi jonlantirish belgisi bo'lsa, "invisible coat, magic cap and shoes" (ko'rinmas palto, sehrli shapka va oyoq kiyim) sifatlashlari sehrli ertaklarga xos badiiy tasvir vositalari hisoblanadi.

"Tom Thumb" ("Tom-bosh barmoq"), "Childe Rowland" ("Chayld Roland") ertaklarida Merlinga "Warlock Merlin" – sehrgar, afsungar deya ta'rif berilishi uning qo'lidan ko'p narsalar kelishiga ishora qiladi. Masalan, Tomning mittiligi va otasining bosh barmog'iday kattalikda ekanligi buning dalilidir.

O'zbek xalqining "Zumrad va Qimmat" ertagida sehrgar kampir mehnatsevar, oqko'ngil Zumradga qizil sandiq beradi. Uning ichidan qimmatbaho toshlar, taqinchoqlar chiqadi. Dangasa Qimmatga berilgan oq sandiqdan esa oq ilon chiqib, uni va onasini yutib yuboradi.

Xitoy, Hind, G'arb-u Sharq, qolaversa, Osiyo davlatlari qadimiy qarashlarida, turmush tarzida oq, qora, qizil ranglarning faolligi ko'zga tashlanadi. Sariq, yashil, ko'k ranglar esa nisbatan kamroq ishlatiladi. [9, 24].

"Zumrad va Qimmat" ertagi dunyo ertakchiligida yaratilgan o'gaylik motividagi ertaklar jumlasiga kiradi. Shunisi bilan u "Sindrella" ertagiga yaqin turadi. Lekin ular milliylik belgisi bilan o'zaro farqlanadi.

Folklorshunoslar bu ertakni uzoq yillar davomida turli xalqlar madaniyatida o'rganib kelishdi. Ingliz olimi Marin Roalf Koks aynan shu ertak tarixini chuqur o'rganib, 1893 yilda "Cinderella: Three hundred and forty five variants of Cinderella, Catskin and Cap O'Rushes" [5, 145] asarida Sindrellaning 345 ta variantini tahlilga tortgan.

Tadqiqot metodi. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek xalq ertaklarida epik ko'makchi qahramonning o'ziga xos juhatlarini ochib berish jarayonida qiyosiy-folkloristik va analitik usullardan foydalanilgan. Ingliz xalq ertaklarini birinchi bo'lib XIX asrda Jozef Jeykobs to'plagan. U ertaklarga o'zgartirish kiritmay, originallikni saqlashga alohida e'tibor qaratgan. J.Jeykobs Sindrella ertagining Yevropa bo'ylab tarqalgan yuzlab ko'rinishlari orasidagi umumiy jihatlarni e'tiborga olib, original variantini tiklashga harakat qildi. Uning "English fairy tales" to'plamiga Sindrellaning inglizcha varianti sifatida "Cap O'Rushes" ertagi kiritilgan. Unda hikoya qilinishicha, bir boy odamning uchta qizi bo'lib, otasi ulardan meni qanchalik yaxshi ko'rasizlar, deb suraydi. Birinchi qiz hayotini qanday sevsa shunchalik, ikkinchisi duyoni sevganchalik, uchinchi esa go'shtning tuzga qanchalik ehtiyoji bo'lsa, shunchalik deb javob berishibdi. Ota uchinchi qizi uni etarlicha yaxshi ko'rmasan deb tushunib, qizini uydan haydaydi. Qiz shox-shabbalardan o'ziga kiyim tikib, chiroyli ko'ylagi ustidan kiyib oladi va bir katta uyda idish yuvuvchi bo'lib ishlay boshlaydi. Qiz ismini aytmagani uchun unga Cap O'Rushes deb nom quyishadi. Bir kuni uy egasining o'g'li katta ziyofat uyushtiradi. Qiz charchaganini bahona qilib, xonasiga kirib ketadi. Keyin ustidagi shox-shabbalarni echib, chiroyli bo'lib ziyofatga boradi. Hech kim uni tanimaydi. Uy egasining o'g'li esa qizni sevib qoladi. Qiz qochib ketadi. Uchinchi kuni shahzoda qizga uzuk sovg'a qiladi va usiz hayot yo'qligini aytadi. Shundan so'ng boshqa ziyofat bo'lmaydi va yigit betob bo'lib qoladi. Oshpazga bo'tqa tayyorlashni buyurishadi. Qiz bo'tqani o'zi pishirib, ichiga uzukni solib yuboradi. Betob yigit bo'tqani pishirgan odamni olib kelishni buyuradi va qizni tanib, unga uylanishga qaror qiladi. Qiz to'y kuni barcha taomlarni tuzsiz tayyorlashni iltimos qiladi va otasini mehmonga chaqiradi. Tuzsiz go'shtni tatib ko'rgan ota qizi uni qanchalik yaxshi

ko'rganini tushunib etadi, ammo qizini vafot etgan deb o'ylaydi. Shunda qiz otasi oldiga chiqib, o'zini tanishtiradi va ular uzoq baxtli hayot kechirishadi. Bu ertakda jonsiz predmetlar, shox-shabbalar va tuz qahramonning yana baxtli bo'lishiga ko'makchi bo'ladi.

“Catskin” (“Mushukteri”) [4, 314] nomli ingliz xalq ertagida hikoya qilinishicha, qadim zamonda bir podshoh bo'lib, uning ko'plab erlari, boyliklari bor ekan. Shoh o'g'il ko'rib, butun davlatini meros qilib qoldirishni istarkan. Xotini qiz tuqqanida, bolaning yuziga hech qachon qaramabdi. Qiz o'n besh yoshga kirganida, eshikdan kelgan birinchi odamga turmushga berishini aytibdi. Eshikdan qari bir chol kirib kelibdi. Qiz nima qilishni bilmay, tovuq boquvchidan maslahat so'rabdi. Tovuuq boquvchi xotin turmushga chiqishdan avval kumushdan qilingan palto olib kelishni so'ra, debdi. Ikkinchi marta oltindan qilingan ust-bosh so'rashni aytibdi. Uchinchi marta osmondagi qushlar qanotidan qilingan palto so'ra, debdi. Sabr bilan kutgan odam bor ovozi bilan qichqirib, osmondagi qushlardan bittadan pat berishini so'rabdi. Samodagi barcha qushlar o'z patlaridan bittadan berishibdi. Ulardan palto qilinib, qizga etkazilibdi. To'rtinchi marta mushuk terisidan qilingan paltoni so'ra, debdi. Qiz so'rgan narsalarini olgach, kiyimlarini tugib, o'zi mushuk terisidan qilingan paltoni kiyib, o'rmonga qochib ketibdi. Ko'p yo'l yurib, bir qasrga kelib qolibdi. Kiyimlarini o'rmonga yashirib, qasrda ishchi bo'lib yashay boshlabdi. Qizning kiyimiga qarab, uni “Catskin” (“Mushuk teri”) deb atashibdi. Qasr egasi safardan qaytishi munosabati bilan ziyofat uyushtirilibdi. Oshpaz qizni azob berarkan va ballga borishga ruxsat bermay, ustidan bir chelak suv ag'daribdi. Qiz indamay, o'rmonga borib, sharsharada cho'milibdi va orasta bo'lib, kumush kiyimini kiyib, ballga boribdi. Uy egasi qizni bir ko'rishda sevib qolibdi. Qayerda yashashini so'rgan ekan, bir chelak suv izi qolgan joyda deb, qiz qochib qolibdi. Ikkinchi kuni oltin kiyimlarini kiyib boribdi. Keyingi kuni yana ballga borishga ruxsat so'rganida oshpaz cho'michni qiz tomonga otibdi, cho'mich qizning orqasiga tegib, sinib ketibdi. Bu safar uy egasi qayerda yashaysan, deb so'rganida, cho'michning singan izi bor joyda debdi. Qizning kimligini hech kim bilolmabdi. Uy egasi bir chelak suv va singan cho'mich izini hech qayerdan topolmagach, onasidan yana bir ball uyushtirib berishni iltimos qilibdi va o'sha go'zal qizni yana bir bor ko'rishga umid qilibdi. Uchinchi kuni qiz oshpazga ballga juda borgisi kelayotganini, ruxsat berishini iltimos qilib so'rganida oshpaz kapgirni ulotqiribdi. Qiz hech narsa demay, hech kimga bildirmay, o'rmondan qush patlaridan qilingan paltosini kiyib, ballga boribdi. Hamma uning go'zalligi va kiyimiga qoyil qolibdi. Uy egasi sevgilisini darhol tanibdi va faqat shu qiz bilan raqsqa tushibdi. Yigit qizning qayerda yashashini so'rganida, singan kapgir izi bor joyda, deb o'rmonga qochib ketibdi. Yigit uning orqasidan borib, qiz chiroyli kiyimlarini mushuk terisidan qilingan paltoga almashtirayotganini ko'rib qolibdi va ertasi kuni onasiga uy xizmatkoriga uylanishini aytibdi. Onasi rozi bo'lmabdi. Yigit betob bo'lib qolibdi. Shifokor yozib bergan dorini faqat Ketskinning qo'lidan ichishini aytibdi. Onasi bu to'ygga rozi bo'lmasa, o'g'li o'lib qolishini sezgach, noiloj qizni huzuriga chaqirtiribdi. Qiz oltindan qilingan kiyimlarini kiyib kelgach, ona shunday go'zal qizni o'g'liga olib berishidan mamnunligini aytibdi. To'y bo'lib, yoshlar baxtli yashay boshlabdi. O'g'il ko'rishibdi. O'g'li to'rt yoshga kirganida, eshikni bir tilanchi taqillatibdi. Onasidan olgan pulni tilanchiga berganda, ayol pulni qaytarib beribdi va bolakayni o'pib qo'yibdi. Bularni kuzatib turgan qari oshpaz, tilanchilar bir-biriga o'xshaydi-da, deb qo'yibdi. Bu gaplar Ketskinning yuragiga og'ir botibdi va ota-onasini izlab topishga qaror qilibdi. Turmush o'rtog'idan yordam so'rabdi. Ular darhol yo'lga chiqib, qizning uyini topib borishibdi. Otasi bir ahvolda o'tirgan bo'lib, boshqa farzand ko'rmagan va xotini vafot etgan ekan. Yigit choldan bir vaqtlar qizingiz bor edimi, deb so'rganida, ha men gunohkor bandaman, qizimning yuziga biror marta ham qaramaganman. Hozir uni bir ko'rish uchun bor-budimni berishga tayyorman, debdi. Bu gaplarni eshitgan qizi o'zini tanishtiribdi. Kuyovi qaynotasini o'z saroyiga olib ketibdi va ular baxtli hayot kechiribdi. Bu ertakda osmondagi jamiki qushlar va tovuq boquvchi ayol ko'makchi obrazlar hisoblanadi.

Ingliz xalq ertaklari boshqa xalqlarning ertaklaridan farq qiladi. Filolog va madaniyatshunoslar milliy mentalitetning xususiyatlari ertaklarda mukammal namoyon bo'ladi, deb hisoblaydilar. Angliya ertaklarida qahramonlar g'ayrioddiy motivlarga ega. Qahramonlar cho'qqilarni zabt etish, kimnidir mag'lub etish, boylikka ega bo'lishni, rus ertaklariga xos bo'lgan qandaydir mahoratga ega bo'lishni xohlaydigan hikoyalar kamdan-kam uchraydi. Aksincha, ingliz ertak qahramonlari ko'pincha tashqi sharoitlar uchun - masalan, burch hissi tufayli yoki muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik uchun harakat qilishadi. Bir tomondan, shu sababli, syujetlar oddiy ko'rinadi. Boshqa tomondan, ochko'zlik yoki shuhratparastlikni tanlamaydilar [10].

Muhokama. Ertaklarda epik homiy vazifasida keluvchi sehrli predmetlar ham bor. Bunda ular xuddi insondek xatti-harakatda jonlantirib tasvirlanadi. Aytaylik, sehrli uzuk shunday predmetlardan biridir. U sehrli ertaklarda ko'p qo'llanadigan sirli narsalardan biri sanaladi. Uzuk ko'pincha sehrli ertak, afsona va dostonlarda epik qahramonga raqib kuch ustidan g'alaba qozonishda yoki ezgu maqsadiga erishishida

mo'jizakor ko'makchi bo'lib keladi. Asar davomida qahramon yangidan-yangi, bir-biridan murakkab sinovlarga duch kelar ekan, bu qiyinchiliklarni yengishda unga uzuk yaqindan yordam beradi. Qahramonga hamkorlik va ko'makdoshlik qiladi. Uzuk insu jinslarga qarshi amulet (tumor) vazifasini o'tay oladi. Shuning uchun ertaklarda u qahramonga yovuz kuchlarni engishda, ularga qarshi kurashib g'olib kelishda mo'jizakor ko'makchi bo'lishi ko'rsatib beriladi. Uzukning insu jinslarga qarshi kurasha olishi yoki o'limning yo'liga to'siq bo'la bilishi haqidagi qadimgi magik-mifologik, fetishistik qarashlar esa bora-bora uning ijtimoiy-magik vazifasini yanada bo'rttirishga asos bo'lgan [8].

Qahramonning ko'makchisi unga sehrli predmetlarni tortiq qilishi ko'p kuzatiladi, masalan, o'limdan oldin onasi qiziga o'gay onasi bilan kurashda yordam beradigan sehrli predmetni in'om etadi.

Sehrli ertaklarda yana qaynar xumcha, ochildasturxon, ur to'qmoq, sehrli oyna, sehrli qalpoq, uchar etik, uchar gilam, uchar sandiq va hokazo singari boshqa g'ayrioddiy ko'makchi-homiylar ham uchraydi. Ular qahramonga doimiy hamroh va yordamchi bo'lib, uning har qanday tilagini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi.

Predmet ko'rinishidagi ko'makchilar qadimgi insonlarning fetishistik qarashlarini o'zida aks ettiradi. Ularning etakchi epik vazifasi ertak qahramoniga yordam berish, unga ko'maklashishdan iboratdir. Bu tip "g'aroyib predmet"larning o'zi bevosita harakat qilmaydi (masalan, uchar gilam) yoki manistik mifologiya asosida kelib chiqqan homiy-personajlar (odam qiyofasiga kirgan oltin baliq, oq soqolli chol ko'rinishidagi Xizr) singari antropomorf, ya'ni insondek qiyofada namoyon bo'lmaydi. Fetish asosida shakllangan "g'aroyib predmet"lar aslida u yoki bu epik ko'makchini yordamga chaqirish vositasi hisoblanadi: ular ertak qahramonining faoliyati davomida zarurat tug'ilgan paytdagina yordamga keladi va buyurilgan, aytilgan xizmatni ado etadi. Qadimgi odamlar muvaffaqiyatsizliklar va muammolar bo'lsa, boshqa kuchlarga murojaat qilishga harakat qilishgan. Bunga tabiiy yo'l bilan erisha olmay, odamlar g'ayritabiiy kuchlar yordamiga tayanishni boshlaydilar. Muayyan sharoitlarda har qanday narsa ibtidoiy odamga oddiy xususiyatlardan tashqari, g'ayritabiiy xususiyatlarga ham ega bo'lib tuyulishi mumkin. Oddiy narsaning g'ayritabiiy xususiyatlariga ega bo'lish ko'pincha oddiy baxtsiz hodisa bilan bog'liq edi. Masalan, bir ibtidoiy odam ovga ketayotib, yo'lda qandaydir ko'zga tashlanadigan narsaga, aytaylik, toshga duch keldi. Agar shundan keyin ov muvaffaqiyatli bo'lsa, u muvaffaqiyatni bu toshning yordami bilan bog'laydi, bu esa o'sha paytdan boshlab uning uchun fetish bo'lib qoldi.

Ko'makchi qahramon turlari haqida fikr yuritgan Grehem Sil "u yoshi ulug' inson, qarama-qarshi jins vakili, g'ayritabiiy ko'makchi, sehrli predmet, jumladan, sehrli qilich, sehrli kiyim, tayoq va hatto qo'g'irchoq ko'rinishida bo'lishi mumkinligini" [6, 647] aytib, dunyo xalqlari folkloridan misollar keltiradi.

E.M.Meletinskiy ham "qahramon mushkul ahvolda qolganida – odamxo'r, yalmog'iz, shayton yoki ajdarho qo'liga tushganida – ayyorlik, sehr-jodu bilan mo'jizaviy yordamchilar ko'magida omon qolishini" aytgan edi [7, 23].

Ingliz va o'zbek xalq ertaklarida uch soni ko'p marta takrorlanadi. Lekin ingliz ertaklarida uch ayiq, uch cho'chqacha, quduqdagi uch bosh, uch tilak kabilar ko'p uchrasa, o'zbek xalq ertaklarida uch shahzoda, uch yo'l, uch savol va boshqalarni ko'p uchratish mumkin. Inglizlarda bu xristian dini bilan bog'liq bo'lib, ular ota, o'g'il va muqaddas ruh birligi ishonchini o'zida namoyon etadi.

O'zbek xalq ertaklarida uch raqami qatorida etti raqami ham ko'pincha sifatlovchi bo'lib kelishi kuzatiladi. Masalan, "Rustamzod va Sherzod" ertagida o'g'rilar ovlab kelgan ajoyib qush bir cholning uyida yetti yil turib, yettita gavhar tuxum tug'adi. Bu gavhar tuxumdan bittasining bahosi butun bir podshohlikning boyligidan ham ortiq edi. Chol tuxumning bittasini podshoh saroyiga olib borganida, uning bahosini yaxshi bilgan podsho bir tuya javohir yuklab berib jo'natadi. Gavhar tuxumlar tufayli kambag'al chol boyib ketib, katta savdogarga aylanadi.

Qizig'i shundaki, g'aroyib homiylar bergan narsalar ham g'aroyib bo'ladi. Aytaylik, o'zbek xalqining "Oltin tarvuz" nomli ertagida bir kambag'al dehqon dalasiga oyog'i singan laylak yiqilib tushadi. Dehqon qushga rahmi kelib, uni davolaydi va parvarishlaydi. Tuzalgan laylak dehqonga ko'rsatgan yaxshiligi uchun sehrli tarvuz urug'ini berib ketadi. Bu o'rinda laylak obrazining epik homiy sifatida tanlanishi xalqimizning milliy xususiyati bilan bog'liq. Chunki xalqimiz orasida laylakka nisbatan Makkadan uchib keluvchi muqaddas qush sifatida qaraladi.

Xullas, epik asarlarda homiy personajlar turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. O'zbek xalqi orasida bu obrazlarning kelib chiqishi bevosita xalqning islomiy e'tiqodigacha bo'lgan qadimgi animistik, totemistik, shomonistik dunyoqarashi, mifologik tasavvur-tushunchalari bilan aloqadordir. Keyinchalik ular islomiy e'tiqod, dunyoqarashga mos talqinlar ham olgan. Buni "Quyosh yerining pahlavoni" [12, 342] nomli o'zbek xalq ertagida keltirilgan ona ayiq obrazi misolida ham dalillash mumkin. Unda aytilishicha, qadim zamonda

bir chol bor ekan, uning o'n yashar o'g'lidan boshqa hech kimi yo'q ekan. Uning Rustam ismli o'g'liga ona ayiq g'amg'o'rlik qiladi. Rustam ona ayiqqa "mehribonim" deya murojaat qiladi. [11] Ona ayiq unga: "Men seni qutqarmoqchiman", – deydi.

Rustam shervachchalarni chayondan qutqargani uchun unga ota va ona sher ham yordam beradi. Rustam bo'ynidagi junlari o'sgan, ko'p yoshlarga borgan, boshqalarga nisbatan balandroqda turgan ota sherga ta'zim qiladi. U sher shu tog'da yashovchi sherlarning oqsoqoli ekan. Oqsoqol sher o'rnidan turib, Rustamning oldiga keladi va oldingi ikki oyog'ini Rustamning elkasiga qo'yib, minnatdorchilik bildiradi. Sher: "Bizning hayotimizni xavfga solib yurgan dushmanimizni yakson qilib, kelgusi avlodlarimizning boshiga tushadigan kulfatlardan ozod qilgan qahramon, tila tilagingni?", – debdi. Rustam ta'zim bilan: "Mening tilagim, o'z do'stlarimni ko'rish, ulardan xabar olishdir", – debdi. "Ular qayerda?" – deb so'rabdi sherlar oqsoqoli. Rustam: "Ular quyosh yerining archazorida", – deb javob beribdi. Rustamdan bu so'zni eshitgan sherlar o'z tillarida bir ovoz chiqarib, bir-birlariga qarab qo'yibdilar. Birozdan keyin oqsoqol sher boshini ko'taribdi va atrofqa qarab bahaybat ovoz bilan o'kiribdi. Shunda kalta, yo'g'on oyoqlari bilan yurib kelgan past bo'lyli sher oqsoqolga ta'zim qilibdi. Oqsoqol haligi sherga: "Bu yigitni tog'ning tepasiga olib chiq va yo'lni ko'rsat, qaytishingda sog'-salomat olib chiqqaning uchun bizga nishona keltir", – debdi. Sher oqsoqolga ta'zim qilibdi.

Ushbu parchada keltirilgan ayiqning "ona ayiq", sherning "ona sher", "ota sher", "oqsoqol sher" deb berilayotgani bejiz emas. Bu bilan xalqimizning ayiq, sher kultiga ishonchi badiiy ifoda etilgan.

Ko'pincha epik homiylarga nisbatan "oltin" sifatlovchisi keng qo'llansa, yordam oluvchining yosh ekani alohida ta'kidlanadi. Masalan, "Momir bilan Somir" [12, 164] nomli o'zbek xalq ertagida yosh baliqchi do'sti oltin baliqni dengiz labiga borib, suvga qarab uch marta chaqiribdi. O'sha onda oltin baliq suv yuziga chiqib: "E qarddon do'stim, nima xizmat?", – deb so'ragan ekan, yosh baliqchi: "Yurtimni, otamni sog'indim. Dengizdan suzib o'tish uchun kema yo'q. Suzib kelgan qayig'im parcha-parcha bo'lib ketgan...", – debdi. Yosh baliqchi shu so'zlarni aytishi bilan oltin baliq: "Tilagingni bajaraman, kech kirganda senga kattakon bir baliq yuboraman. U og'zini ochishi bilan darrov og'ziga kir. Ertalab uyingda, bo'lasan", – debdi-yu, sho'ng'ib ketibdi. Darhaqiqat, kech kirishi bilan dengizda to'lqin ko'tarilibdi, qirg'oqqa bahaybat bir baliq suzib kelibdi. Uning burnidan suv yuqoriga varillab otilib turar, dumini tinmay bilanglatar ekan. Yosh baliqchi xotini bilan baliqning og'ziga kirib, suzib ketibdilar. Ajoyib baliq manzilga yetib, og'zini ochibdi.

Xulosa. Muxtasar qilib aytganda, homiylar obrazi ingliz va o'zbek folklorining asosiy personajlaridan hisoblanadi. Ularning badiiy vazifalarida mushtaraklik ham, o'ziga xoslik ham kuzatiladi. Shuningdek, epik ko'makchilar har ikki xalq folklorida kuzatilib, ular talqini va tasvirida ham o'xshash va farqli jihatlarni kuzatish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Akhmedova, S. K. (2021). *Comparative Analysis of Epic Helpers in English and Uzbek Folklore. Scientific reports of Bukhara State University*, 5(3), 91-99. <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol5/iss3/9/>
2. Де Костер III. *Легенда об Уленицигеле (перевод с английского Н.М.Любимова)*. – М.: Терра, 1997. – 474
3. Green, Miranda. *Animals in Celtic Life and Myth*. London, 2002. – 304 p.
4. Joseph Jacobs. *English Fairy Tales and More English Fairy Tales*. – Oxford, England, 1911. – P. 27.
5. Marian Roalfe Cox. *Cinderella: Three hundred and forty five variants of Cinderella, Catskin and Cap O'Rushes*. Franklin Trade Press, 2018. - 616 p.
6. McCormick Ch.T., White K.K. *Folklore. An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales and Art*. – England, 2011. – P.647.
7. Мелетинский Е.М. *О литературных архетипах*. – Москва, 1994. – С. 23.
8. Rasulova Z. *O'zbek xalq sehrli ertaklarida "g'aroyib predmetlar" (spetsifikasi, genezisi va badiiyati): Filol.fanlari nomzodi diss.avtoref*. – T., 2012. – 27 b.
9. Ro'ziyeva M. *O'zbek folklorida rang simvolikasi*. – T: Fan, 2018. – B. 24.
10. Umurova Xushvaqt. *Semantical Features Of Folklore Samples. Solid State Technology Volume: 63 Issue: 4 Publication Year: 2020*
11. Yuldasheva Feruza Erkinovna. (2021). *Politeness Markers in Spoken Language. Euro-Asia Conferences*, 37–40.
12. *O'zbek xalq ertaklari. II - tom*. – T.: Sharq, 2007. – B.342.
13. https://en.wikipedia.org/wiki/English_folklore.

ISAJON SULTONNING “BIBI SALIMA” HIKOYASIDA MILLIYLIK IFODASI

Davronova Shohsanam G‘aybulloevna,

Buxoro davlat universiteti

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida professor v.b.,

filologiya fanlari doktori (DSc)

sh.g.davronova@buxdu.uz

Annotatsiya. *Istiqlol davri hikoyachiligida o‘zbek xalqining milliy qadriyatlari, urf-odatlari, an‘analari tasviriga alohida e‘tibor qaratildi. Jumladan, zamonaviy o‘zbek adabiyotining taniqli vakillaridan Shoyim Bo‘taye, Abduqayum Yo‘ldosh, Nabi Jaloliddin, Luqmon Bo‘rixon, Zulfiya Qurolboy qizi, Ulug‘bek Hamdam kabi ijodkorlar qatorida Isajon Sulton hikoyalari ham milliy ruh ifodasi yorqin namoyon bo‘ldi. Ushbu maqolada adibning “Bibi Salima” hikoyasida milliy madaniyatimizga xos bo‘lgan jihatlarning aks etishi masalasi haqida so‘z borgan. Adib qahramon xarakteri, ruhiyati, tabiat va inson munosabatlarini tasvirlash, epik manzara yaratish hamda voqea-hodisalarni badiiy asoslash, milliy til imkoniyatlaridan foydalanishda bir qator yutuqlarga erishdi. Maqolada hikoyada aks etgan milliy ruh ifodasi hamda yozuvchining g‘oyaviy niyatini ifoda etishdagi ahamiyati muammosi ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *hikoya, o‘zbek hikoyachiligi, Isajon Sulton ijodi, “Bibi Salima” hikoyasi, milliylik, badiiy obraz, xarakter, ruhiyat tasviri, badiiy g‘oya, badiiy ifoda.*

Аннотация. *Особое внимание уделялось изображению национальных ценностей, обычаев и традиций узбекского народа в нарративах периода независимости. Например, среди известных представителей современной узбекской литературы, таких как Шойим Ботаев, Абдукаюм Ёлдош, Наби Джалалуддин, Лукмон Бурихон, Зулфия Куролбой кизи, Улугбек Хамдам, национальный дух ярко выразился в рассказах Исаджона Султана. В данной статье рассматривается вопрос отражения аспектов, характерных для нашей национальной культуры, в повести писателя «Биби Салима». Писатель добился ряда достижений в изображении характера героя, его психики, природы и человеческих отношений, создании эпического пейзажа и художественного обоснования событий, используя возможности национального языка. В статье раскрывается проблема выражения народного духа, отражённого в повести, и его значение в выражении идейного замысла писателя.*

Ключевые слова: *Рассказ, узбекский сказитель, творчество Исаджона Султана, рассказ «Биби Салима», народность, художественный образ, характер, духовный образ, художественная идея, художественное выражение.*

Abstract. *Special attention was paid to the depiction of the national values, customs and traditions of Uzbek people in the narratives of the period of independence. For example, among the famous representatives of modern Uzbek literature such as Shoyim Botaev, Abduqayum Yoldosh, Nabi Jalaluddin, Luqmon Borikhon, Zulfia Kuroolboy qizi, Ulug‘bek Hamdam, the national spirit was clearly expressed in the stories of Isajon Sultan. This article talks about the issue of reflection of aspects characteristic of our national culture in the writer’s story “Bibi Salima”. Adib achieved a number of achievements in depicting the character of the hero, his psyche, nature and human relations, creating an epic landscape and artistic justification of events, using the capabilities of the national language. The article reveals the problem of expression of the national spirit reflected in the story and its importance in expressing the writer’s ideological intention.*

Key words: *Story, Uzbek storytelling, Isajon Sultan’s work, “Bibi Salima” story, nationality, artistic image, character, spiritual image, artistic idea, artistic expression.*

Kirish. *Istiqlol davri o‘zbek hikoyachiligida g‘oyaviy mohiyati va badiiy-estetik jozibasi jihatidan bir qator yutuqlarga erishildi. Zamonaviy o‘zbek adabiyoti maydonida Shoyim Bo‘taye, Abduqayum Yo‘ldosh, Nabi Jaloliddin, Luqmon Bo‘rixon, Zulfiya Qurolboy qizi, Ulug‘bek Hamdam kabi ijodkorlar qatorida Isajon Sulton ham o‘ziga xos o‘ringa ega. Ijodkor hikoyalari milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ulug‘lanishi, milliy xarakterlarning yaratilganligi, jozibador tili bilan diqqatni tortadi.*

Badiiy asarda milliylik ifodasi milliy xarakter, milliy ruh, urf-odat va an'analar talqini qatorida milliy til unsurlaridan unumli va o'rinli foydalanishda ham namoyon bo'ladi. Bu borada Isajon Sulton hikoyalari alohida e'tiborni tortadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Isajon Sulton hikoyalarida jonajon yurt tarixi, qadriyatlari, e'tiqodi mustahkam, mehrirdaryo, mard va olijanob xalq ulug'lanadi. Shu boisdan adib ijodiyoti namunalarida madh etilgan elning o'ziga xos mentaliteti, dunyoqarashi, xarakter va ruhiyati, ma'naviy olami keng tasvirlanadi. O'zbek xalqi milliy qiyofasini to'laqonli aks ettirish jarayonida yozuvchi insonlarning yashash tarzi, odatlari, xatti-harakatlari, nutqi, o'zaro munosabatlari ifodasi, fikrlash va xulosa qilish tarzi kabilar tasviriga alohida e'tibor qaratadi. Bu borada yozuvchining mahorati xarakterli detallarni tanlay olishida namoyon bo'ladi.

Adibning ko'plab hikoyalarida xalqning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettirishda milliy til muhim unsurlardan biri sifatida ko'zga tashlanadi. Ijodkor hikoyalari matniga xalqona, jonli tilga xos bo'lgan maqol, matal, so'z va iboralarni tanlab olib kiradi. Ular orqali kitobxon ko'z o'ngida hikoyada tasvir etilgan oddiy va yuksak qalbli insonlarning ma'naviy olami haqida teran tasavvur uyg'onishi qatorida, asarda tasvirlangan voqea-hodisalar bo'lib o'tgan zamon va makonning badiiy manzarasi aniq, yorqin gavdalanadi.

Yozuvchining "Bibi Salima" hikoyasida milliy ruh xarakter tasviri hamda badiiy nutqning jozibador kuchi orqali teran aks etgan.

Natijalar va uning muhokamasi. "Bibi Salima"da hikoya qilingan voqelik ayolning ruhiy holatlari tasviri orqali berilgan. Turmush o'rtog'ining sog'ilig'i yomonlashib, iqtisodiy sharoiti og'irlashgan Bibi Salima hayot tarzini odatdagi tartibida davom ettirishga harakat qiladi. O'g'illarini ishga soladi. Ammo baribir oilaning ustuni bo'lgan erkakning o'rni sezilib qoladi. Ba'zan yog', ba'zan un tugab boradi va ayol bundan ich-ichidan aziyat chekadi. O'sib-ulg'ayib kelayotgan o'g'illarining jismonan sog'lom, baquvvat bo'lib katta bo'lishlari uchun ular oldidagi mas'ulligini ayni damda yanada chuqurroq anglaydi. Ammo ayol tushkunlikka tushmaydi. Balki e'tiqodida sobitligi, irodaliligi tufayli u bunday vaziyatni yengib o'tishga o'zida kuch topa oladi. Ushbu kichik hikoyaning qahramoni ayol ulug'vor qalbi, mehnatkashligi, mehr-oqibati, hayotseveraligi bilan o'quvchining xotirasida qoladi. U o'zini murakkab vaziyatdan olib chiquvchi kuchni qalb amri bilan anglaydi. Bu kuch ishonch, e'tiqod, himmatlilik tushunchalari bilan bog'lanadi. U Yaratgandan nimaniki so'rasa, o'zi uchungina so'rashdan istihola qiladi. Ayol boshqalar oldidagina emas, balki o'zining ichki olamida ham pokizalikka intiladi. Ko'p o'tmay uning muammolari bartaraf bo'lib, oila o'zining iqtisodiy ahvolini tiklab olishga erishadi. Asarda hikoya qilingan turmushda uchrab turadigan oddiy holatlar tasviri orqali yozuvchi kitobxonni o'zbek ayolining qalb kechinmalari, ruhiy olami, ma'naviy dunyosini ochib berishga intiladi. Hikoya qahramoni qalbida barq urib turgan ezgulikka ishonch, umidvorlik, borliqning ustuni bo'lgan insondagi yuksak fazilatlar haqida muhokama yuritishga undaydi.

"Ma'lumki, realist yozuvchi hayotning quruq nusxasini ko'chirish bilan shug'ullanmaydi, balki hayotiy materialni qayta ishlab, uni o'z g'oyasi va iste'dodi, mahorati va tajribasi bilan boyitib, umumlashma obraz holiga keltiradi. Mana shu vazifani bajarish uchun yozuvchi umumxalq tilida mavjud bo'lgan hamma shevalardan, turli-tuman til qatlamlarining barchasidan tasviriy vosita sifatida foydalanishi mumkin" [1.348].

Isajon Sulton, eng avvalo, hikoya badiiy qimmatini oshirishda muhim o'rin tutadigan vositalarga e'tibor qaratadi. Bular Bibi Salima yashaydigan joy, u erdagi narsa-buyumlar tasviridir. Adib ayolning o'ziga xos ruhiy va ma'naviy olamini namoyon qiluvchi jihatlarni badiiy ifodalashga yordam beradigan muhim detallarni tanlay olgan. Ya'ni hikoyada dastavval ko'zga tashlanadigan xususiyat qishloq manzarasini tasavvur qilishga yo'naltirilgan tasvirlarda ko'rinadi. Asardan olingan quyidagi parchaga diqqat qarataylik: "Ko'chalar tuproq, uylar oldidan ariqda suv o'tgan. Ariq bo'yida qad ko'targan zich oqterak yaproqlari shitirlab turadi. Ba'zilarining oldida yashil to'fonday bo'lib supurgilar bo'y cho'zibdi. Aslida u burganning bir turi, xalq dastalab boylab, supurgi qilib ishlatadi.

Bibi Salimaning uyiga kirib borsangiz, chapda ayvonli chog'roq imoratni ko'rasiz" [5.25].

Tasvirning davomi ham e'tiborni tortadi:

"Etakroqda yangi qurilgan tandir. Yonida loyo'choq. Sal narida suvpaqir.

Qishloqlarda suvpaqirlar alohida bo'ladi. Suv tashigan mahal chayqalib to'kilmasligi uchun taxtadan qo'shuv alomatiga o'xshagan shakl yasab, betiga tashlab qo'yiladi. Umuman, ko'p narsa bu erda yog'ochdan yasaladi. Tandırqopqoq ham, qozon damtovog'i ham taxtadan" [5.25].

Bunda, eng avvalo, milliy ruhni ifoda etishda qo'llanilgan tasvirlar – tuproq ko'chalar, uylar oldidan o'tgan ariq, ariq bo'yida qad ko'targan zich oqterak, yashil to'fonday bo'y cho'zgan supurgilar, ayvonli chog'roq imorat, yangi qurilgan tandir, loyo'choq, suvpaqir, yog'ochdan yasalgan tandırqopqoq, qozon damtovog'i kabilar e'tiborimizni tortadi.

Qishloq xonadonlarida ishlatiladigan supurgi, suvpaqir, tandirqopqoq, qozon damtovog'i kabi predmetlar hikoyada milliy ruhni ifoda etishga xizmat qiladigan muhim detallar bo'lib hisoblanadi. Ular asarga muayyan poetik maqsad bilan olib kirilgan. Ya'ni bunda, bizningcha, yozuvchi turmush o'rtog'ining kasal bo'lib qolishi tufayli oilaviy ahvoli qiyinlashgan adib o'zbek ayoli Bibi Salimaning yashash sharoiti bilan kitobxonni tanishtirish maqsadini ko'zda tutgan.

Oddiy narsa-buyumlar yoki qishloqning tabiiy manzarasi tasviri bu xonadondagi tushkun kayfiyatni asoslashga xizmat qilmaydi. Balki yozuvchi asarda qalamga olingan badiiy voqelik, yuzaga kelgan ziddiyatga qarama-qarshi ravishda yorqin ranglarni tanlaydi. Qolaversa, bunday tasvirlar ko'z oldimizda tanish manzaralarni badiiy jonlantiradi. Eng avvalo, bu manzaralarning o'zbek kitobxonini uchun qadrdonligi tufayli yorug' taassurotlar, nurli xotiralar yuzaga kelishi, tabiiy. Bunga sabab, bizningcha, adib o'quvchini kelajakka umidvorlik, harakat va e'tiqodning kuchiga ishonitirish maqsadini ko'zlaydi. Shu boisdan ham hikoya qahramoni kabi uning atrofida namoyon bo'lgan manzaralarda ham kutilayotgan yorug' kunlarga ishora sezilib turadi. Shuningdek, hikoyaning boshqa o'rinlarida ham sandal, molchelak, quritilgan yalpiz kabi badiiy detallarga duch kelamiz. Ularda ham milliy ruh va hayotiylik aks etgan.

Asar qahramoni tabiatiga tushkunlik kayfiyati yot deyish mumkin. U hayotida kechayotgan har bir hodisadan hikmat izlaydi. Shu boisdan ham hikoya matnida uchraydigan ro'zg'or, baraka, rizq, qo'ni-qo'shni, mehr kabi tushunchalar mohiyatan uning hayotiy tasavvur va xulosalariga mos ravishda ishlatilgan. Bular o'zbek xalqiga xos bo'lgan milliy mentalitetni ifoda etishga xizmat qiladi.

Shuningdek, adib qahramoniga xos bo'lgan oddiylik, hayotiylikni ta'minlashda uning nutqida o'zbek ayollari orasida ishlatiladigan ayrim sheva unsurlarini ham namoyon etadi. Ayol nutqida uchraydigan jo'jiqlar, bo'jamalar, supraqoqdi kabi so'zlar shular jumlasidandir.

Hikoyada so'z bilan chizilgan makonlar tasvirda ham qishloqning yorqin manzarasi namoyon bo'ladi. Sandal, taxta so'ri, bostirma, tomorqa etagi kabilar orqali o'zbek xonadonlarining ko'rinishi ko'z o'ngimizda haqqoniy gavdalanadi.

Shuningdek, asarda keltirilgan hayotiy qarashlar va ma'lumotlar o'zbek xalqining turmush tarzidagi oddiylik, va ayni paytda donolikdan nishona beradi. Masalan, bir o'rinda "Qurtilgan yalpizni dokaga o'rab, ustunga osib qo'ygan yaxshi" [5.33], boshqa bir o'rinda esa asalari uyasi haqida "Ustiga to'n kiyib, yuzko'zini ro'mol bilan o'rab, uyani olib tushdi. Lunjiga suv olib, uyaga purkadi" [5.34] tarzidagi fikrlar uchraydiki, bunday holatlar tasviri orqali o'quvchida qishloq kishilarining hayotiy ko'nikmalari, odatlari, mehnatkashligi haqida teran tasavvur yuzaga keladi.

Ijodkorning mahorati o'laroq qishloqning qizg'in hayoti, qaynoq nafasini his etish mumkin. Yozuvchi nozik detallar tasviri orqali bunga erishgan. Masalan, "Usti sarg'ish qaymoqli, mayda pufakchalari bijirlab turgan sut isi dimog'iga yoqdi" [5.36].

Asarda tabiat tasviriga ham keng o'rin berilgan. Hikoyada aks etgan tabiat va inson munosabatlari tasviri milliy ruh bilan yo'g'rilgan. "Shamol tomorqa adog'idagi teraklarning uchlarini egib-egib esdi. Hali yuksakda, pastga tushgani yo'q. Keyin asta-sekin quvvatlanaverdi.

Chelakdagi suvning o'ynaganini ko'rsangiz. Ustidagi suvtextani rosa chayqatdi, qozon qopqog'ini ag'angatib-yumalatib, hovli etagiga olib borib qo'ydi. Xaslarni to'plab-uchirib, suv ustiga sochib yubordi. Mosh-loviya palaklarini yulqiladi. Yam-yashil jo'xorilarni yoppasiga bir tomonga yotqizdi. Eski somonlarni uchirdi-da, hovli betiga sochib yubordi. Shundan keyin yanada shiddatlandi. Bitmagan uyning eshiklarini taraqlatib o'ynadi. Orqasiga tosh tirab qo'yilgan darvoza tavaqasini tosh-poshi bilan surib ochib yubordi. Bitmagan imorat ichiga kirib, derazalarida bo'g'iq hushtak chaldi" [5.32].

Bunda tasvirlangan shamol esishi hodisasi, birinchidan, qahramon ruhiyatidagi ziddiyatlarga ishora qiladi. Ya'ni Bibi Salima turmushida kechgan tushkunlik holatini, eng avvalo, o'zidan ko'radi. Ya'ni dastavval faqat o'zini o'ylagani, balki inson faqat o'zi uchun emas, ko'pchilikning farovonligi uchun qayg'urishi kerakligi haqidagi iqrorlariga qaysidir ma'noda aloqadorlik kasb etadi. Ya'ni yozuvchi inson ruhiyatidagi ikkilanish holatiga ishora qiladi. Boshqacha aytganda, bizningcha, inson ichki olamidagi beqarorlikni shamol tasviri orqali badiiy jihatdan dalillaydi. Ikkinchidan, shamol bunda, gohida achchiq, gohida totli, ba'zan inson hayotini turli ko'ylarga sola oluvchi turmush ramzi bo'lib kelgan. Keltirilgan parchadan ham ko'rinib turibdiki, shamol "teraklarning uchlarini egib-egib esdi", "Chelakdagi suvning o'yna"tdi, "Ustidagi suvtextani rosa chayqatdi", "qozon qopqog'ini ag'angatib-yumalatib, hovli etagiga olib borib qo'ydi", "Xaslarni to'plab-uchirib, suv ustiga sochib yubordi", "Mosh-loviya palaklarini yulqiladi", "Xaslarni to'plab-uchirib, suv ustiga sochib yubordi" va hokazo. Bunda shamolga ermak bo'lgan narsa-predmetlar turmushning ikir-chikirlari ramzi bo'lib tuyuladi, nazarimizda. Uchinchidan, yozuvchining shamol ta'siriga uchragan o'zbek xonadoni tasvirida ham nihoyatda xarakterli detallarni tanlay olganligi

diqqatni tortadi. Suvtaxta, qozon qopqog‘i, mosh-loviya palaklari, yam-yashil jo‘xorilar, eski somonlar, bitmagan uyning eshiklari, orqasiga tosh tirab qo‘yilgan darvoza tavaqasi va shu kabilarning shamol ta‘sirida uchragan holatlari qishloq uylaridagi jonli manzarani teran tasavvur qilish imkoniyatini beradi va asarning asosiy g‘oyasida aks etgan milliy ruhga mos ifoda tarzini namoyon etadi. Shuningdek, tabiat tasvirining jonlantirish san‘ati asosida yuzaga chiqarilishida ham yozuvchining o‘ziga xos badiiy mahorati ko‘zga tashlanadi. Shamol tasvirining jonli bo‘yoqlarda tasvirlanishida ham milliy ifodaga e‘tibor qaratilgan. Masalan, “Endi shiddati susaygan, horg‘inligi bor edi”, “bo‘g‘iq hushtak chaldi” kabi. Boshqa bir o‘rinda shamol haqida: “Olcha yaprog‘ining osti ustiga qaraganda ochroq tusda bo‘ladi, shamol o‘lgur barglarini teskari qilib o‘tibdi. Ana, to‘q yashil va och yashilning qorishimi bo‘lib chayqalib turibdi. Ko‘chalarda, hovlida, ekin erlarida zarra chang qolmabdi, hammasini supurib-tozalab ketibdi” [5.32], tarzidagi holatlar aks ettiriladi. Bunda ham yozuvchi shamol tasvirida milliy bo‘yoqlarni ishlatgan ko‘rinadi. Ya‘ni “shamol o‘lgur”, “zarra chang qolmabdi, hammasini supurib-tozalab ketibdi” kabi o‘rinlarda jonlantirilgan shamolda milliy qiyofaga xos jihatlar jamlangan. Bunday shamol tasvirida o‘zbek xonadonlardagi xotin-qizlarga xos jihatlar namoyon bo‘ladi. Boshqacha aytganda, bunda shamol jonli obraz darajasiga ko‘tarilgan, deyish mumkin.

Shamolning keyingi o‘rinlardagi tasvirida ham aynan shunga yaqin jihatlarni kuzatamiz: “...Ortidan boshqa shamol keldi. Bunisi avvalgisiday shiddatli va sarkash emas, og‘ir, zalvorli edi. Bir xilda, o‘qtin-o‘qtin shiddat urib, qora bulutlarni surib keldi. Kuppa-kunduzi ham bulutlar bag‘rida chaqmoqlar chaqnayotgani ko‘rinib turardi” [5.32]. Endigi shamol tasviriga yuklangan sifatlarda esa o‘zbek xonadoni boshlig‘i, ya‘ni erkak kishining bosiqliqi, ulug‘vorligi, ayni paytda shiddati namoyon bo‘lgandek ko‘rinadi.

Adib insonlarni shu qadar chuqur o‘rganganki, ularning tashqi ko‘rinishi, xatti-harakati, gap-so‘zlari, ichki olamining eng nozik, eng murakkab, hattoki, ko‘z ilg‘amas tomonlarini ham e‘tiborga oladi va mohirlik bilan tasvirlab beradi. Bu so‘z bilan chizilgan tasvirlar kitobxon tasavvurida yorqin gavdalanadi. Yozuvchi bunday mahoratga faqatgina tug‘ilib o‘sgan yurti va unga qondosh bo‘lgan millatdoshlariga mustahkam rishtalar bilan kuchli bog‘langanligi tufayli erishgan, deyish mumkin. Bunday rishtalar mehr-oqibat, iymon, insof, diyonat, qadriyat tushunchalari atrofida kesishadi.

O‘zbek xalqining milliy tafakkuri, o‘ziga xos mentaliteti asarda aks etgan ko‘plab voqealar tasviri va detallarda namoyon bo‘ladi. Masalan, bir o‘rinda Bibi Salima uyiga tandir qurdirganligi va ishni bitirgan tandirchining undan duo qilishini so‘raganligi epizodi diqqatni tortadi.

– Yo‘g‘-e, erkak kishi turganida men duo qilamanmi? — dedi Bibi Salima, o‘ng‘aysizlanib.

– Nonni siz yopasiz-ku, — dedi tandirchi. — Men qorgan loyimga, qilgan ishimga duo qilaman. Barakani esa siz so‘rang.

– Baribiram g‘alati-da.

Begona erkak oldida: “Hay, mayli, tinchlik-omonlik bo‘lsin”, deb yuziga fotiha tortib qo‘yaqolgan Bibi Salima tandir oldiga kelib, qaytadan duo qildi” [5.26]. Ko‘rinib turibdiki, bunda Bibi Salima erkak kishi oldida duo qilishga iymanganligi, u ketganidan keyin yakka o‘zi qolganida oilasiga baraka tilab uzoq duo qilganligi ko‘rinadi. Demakki, bunda yozuvchi ayol tabiatidagi tortinchoqlik, e‘tiqodlilik, hayo va iffatning yuksak namunasini ko‘rsatishga harakat qilgan.

Ahillik, ittifoq, mehr-oqibat o‘zbek xalqiga xos muhim xususiyatlardandir. O‘zbek xalqining milliy qadriyatlari, qarashlarida inson yaxshilik, to‘kinlik, omad va xursandchilikni faqat o‘zigagina emas, balki o‘zgalarga ham birdek ravo ko‘rishi xosdir. Milliy qadriyatlarimizda “Mayizni bo‘lib yesa, qirq kishiga yetar”, “Baraka – ko‘pchilikda”, “Ko‘p duosi ko‘l bo‘lur” kabi maqollarda bu xususiyatlar aks etgan. Bibi Salima ham o‘zidagi kamchilikni aynan shu jihatda ko‘radi. “Keyin esa, men nodon, bitta o‘zim-u bolalarim uchun so‘rayveribman-ku, dedi. Yoshi ulug‘lar har doim: “Xudodan bir nima so‘rasang, hammaga so‘ragin” deyishardi. Men esa yolg‘iz o‘zimga so‘rabman. Xudodan-a? Yuzlab olamlarni beminnat yaratib, osmonda uchgan qushdan to daryo toshining tubidagi ko‘zsiz maxluqlarigacha rizqini yetkazib turgan Egamdan-a? E tavba, xalqqa so‘rasam, mulki kamayib qolarmidi?..” [5.30]. Hikoyaning voqeligida asosan ayolning ruhiy holatlari, ichki olamida kechgan kechinmalari keng aks etgan. Asarda ayol ruhiyatida namoyon bo‘lgan ziddiyatlar tasviri orqali yozuvchi qarindosh-urug‘, qo‘ni-qo‘shni, umuman, yon-atrofidagi yor-u birodarlarning tinchligi, sog‘ligi, qut-barakasi uchun qayg‘urgan oqko‘ngil ayolning ma‘naviy olamini aks ettiradi.

Bibi Salima xarakteridagi e‘tiborni tortadigan yana bir jihat shuki, u nafaqat qishloqdoshlari, yaqinlari, balki butun insoniyat uchun ezgulik tilaydigan musaffo qalbli inson sifatida gavdalanadi. “Hamma uchun deganda kimni nazarda tutish kerak? Albatta, qishloqdagilarni-da. Ammo tevarakda boshqa qishloqlar ham bor... Bibi Salimaning qalbi bundan ham taskin topmadi. Ha, qaylardadir, u bilmaydigan makonlarda u

taniganu tanimagan qanchadan-qancha odam rizq-ro‘z deb jonini jabborga berib hayot kechiryapti. Kimlardir u singari erta turgan bo‘lsa ajabmas. Elning kuni tiriklik zahmati bilan o‘tmoqda” [5.30]. Demakki, yozuvchining g‘oyaviy niyatiga ko‘ra, o‘zgalarga baxt, yaxshilik tilagan insonning o‘zi ham ezgulikka daxldor bo‘ladi. Demakki, bunday insonlar turmushning har qanday mayda qiyinchiliklarini sabr-toqat va halol mehnatlari bilan engib o‘ta oladilar. O‘zgalarga ham madad berishda kuch topa biladilar.

Ayolga xos yana bir xislat uning ishonuvchanligi va e‘tiqodi mustahkamligida ko‘rinadi. U umidsizlikka tushmaydi, harakatdan to‘xtamaydi va eng muhimi, har qanday vaziyatda ham hayotidan nolimaydi. Uning samimiyati, roziligi, shukronasi, mehnatkashligi va hamisha harakatdan, intilishdan to‘xtamasligi o‘quvchi uchun katta tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. “So‘raganlarimni berishiga-ku ishonchim komil, ammo qanaqa qilib berarkan?”, deb o‘yladi hayron bo‘lib” [5.31]. Ayol qalbidagi e‘tiqod va mehrning kuchi uning oilaviy hayotini izga tushishiga asosiy sabab edi.

Ayolning behad mulohazali va andishali inson ekanligini uning qalbidan kechgan quyidagi holat tasviri orqali anglash mumkin: “– Qarang-a, niyatni xolis qilaverish kerak ekan-da. Tavba, o‘shanda o‘zim uchun so‘raganimda-yu Xudoyim bir bizgagina berganida nima bo‘lardi? Qo‘ni-qo‘shning ko‘ziga qanday qarardik?” [5.38]. Ushbu tasvir orqali yozuvchi o‘zbek ayollariga xos bo‘lgan ahillik va bag‘rikenglik fazilatini badiiy jihatdan dalillab ko‘rsata olgan. Bibi Salima o‘zi unib-o‘sib, yaqinlarining esa qiynalib turishlariga guvoh bo‘lishi mumkinligini tasavvur qila olmaydi. Bu holatni o‘ziga ep bilmaydi. U o‘zida borini el bilan baham ko‘rishni, hammaga ezgulik ulashishni chin ko‘ngildan istaydigan saxovatli insonlar toifasidan. Ammo asarda ko‘rsatilishicha, bunday xususiyat faqat Bibi Salimagagina emas, uning yurtdoshlariga ham xos. “Odamlar orasida mehr ortdi. To‘kinlikda ortar ekan-da mehr. Hamma bir-biriga nimanidir ilingan, patir yopib qo‘shniga chiqargan, yaxshi gaplar bilan siylagan... Odamlar xushnud bo‘lib qolishdi” [5.37]. Ko‘rinib turibdiki, yozuvchi hikoyada yo‘qchilikda bir-birlariga hamdam bo‘ladigan, to‘qinlikda bir-birlariga noz-ne‘mat ulashadigan saxovatpesha elning badiiy timsolini yaratishni maqsad qilgan.

Xulosa. Umuman olganda, zamonaviy o‘zbek hikoyachiligi taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shib kelayotgan Isajon Sulton asarlari g‘oyaviy-badiiy qimmatini, milliy ruh ifodasi, badiiy obraz va tasvirdagi mutanosiblikka amal qilishi, poetik til jozibadorligi kabi bir qator jihatlari bilan e‘tiborni tortadi. Yozuvchi qahramon ruhiyati, tabiat va insonni tasvirlash, badiiy manzara yaratish mahorati jihatidan sezilarli yutuqlarni qo‘lga kiritgan. Bu borada adibning “Bibi Salima” hikoyasi alohida ajralib turadi.

ADABIYOTLAR:

1. *Адабиёт назарияси. Икки жилдлик. Биринчи жилд. – Тошкент: Фан, 1978. – 416 б.*
2. *Davronova S. Modern o‘zbek romanlarida kâmil insan terbiyesi meselesinin ele alinişi //Electronic Turkish Studies. – 2017. – T. 12. – №. 15.*
3. *Davronova Shohsanam G‘aybulloevna. (2022). The Issue of Artistic Image of Nature and Method In The Works Of Isajan Sultan (On The Example Of “The Missing Motherland”). Indonesian Journal of Innovation Studies, 18. <https://doi.org/10.21070/ijins.v18i.617>*
4. *Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2005. – 272 b.*
5. *Султон И. Биби Салима. / Ҳазрати Хизр изидан. – Тошкент, Фафур Фулом номидаги наشريёт-матбаа ижодий уйи, 2018. – Б. 25-39.*

**INGLIZ HAMDA O'ZBEK XALQ ERTAKLARIDAGI SEHRLI BUYUMLAR ORQALI
MILLIY MADANIYATNING IFODALANISHI**

Djumayeva Nozima,
Buxoro davlat universiteti
Ingliz tilshunosligi kafedrasida katta o'qituvchisi
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Buxoro, O'zbekiston
85nozimadjumayeva85@gmail.com

Annotatsiya. *Ingliz va o'zbek xalq ertaklarida turli sehrlilarning G'arb va Sharq an'analari asosida obrazlantirilishiga qiziqish hamisha yuqori bo'lgan. Insoniyat tafakkurining ilk mahsuli bo'lmish ertaklardagi sehrlilarning obrazlarining tasviri va talqini, motivatsion xususiyatlari va poetik vazifalarini antropotsentrik paradigma asosida ochish, tilsim predmetlar yordamida asardagi milliy-madaniy olam manzarasining ifoda etilishini tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek xalq ertaklaridagi sehrlilarning xalq milliy-madaniy qadriyatlarini ifodalashdagi ahamiyati yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *sehrlilarning, magiya, g'aroyib buyumlar, milliy-madaniy xususiyatlar, qadriyatlar, ingliz madaniyati, o'zbek madaniyati, diniy qadriyatlar.*

Аннотация. *Всегда был большой интерес к изображению различных магических предметов в английских и узбекских народных сказках на основе Западных и Восточных традиций. Описание и интерпретация образов волшебных предметов в сказках, являющихся первопродуктом человеческой мысли, их мотивационных свойств и поэтических функций на основе антропоцентрической парадигмы имеет большое значение в анализе выражения национально-культурной картины мира в произведении с помощью магических предметов. В данной статье описывается значение волшебных предметов в английских и узбекских народных сказках в выражении национально-культурных ценностей народа.*

Ключевые слова: *волшебные сказки, волшебство, диковинные предметы, национально-культурные особенности, ценности, английская культура, узбекская культура, религиозные ценности.*

Abstract. *In English and Uzbek folk tales, there has always been a high interest in the depiction of various magical objects based on Western and Eastern traditions. The description and interpretation of the images of magical objects in fairy tales, which are the first product of human thought, their motivational properties and poetic functions based on the anthropocentric paradigm, is of great importance in the analysis of the expression of the national-cultural world scene in the work with the help of magical objects. This article describes the significance of magical objects in English and Uzbek folk tales in expressing national and cultural values of the people.*

Key words: *fairy tale, magic, strange objects, national cultural characteristics, values, English culture, Uzbek culture, religious values.*

Kirish. *Asrlar osha rivojlanib kelayotgan an'analari, udumlar, urf-odatlar va qarashlar har bir xalq ertaklarida o'ziga xos tarzda aks ettirilgani kuzatiladi. Sehrlilarning ertaklarda har bir xalqning tarixi, madaniyati, turmush tarzi, marosimlari, e'tiqodiy qarashlari namoyon bo'ladi. Shunisi bilan ular o'sha xalqning madaniyatini o'rganishda muhim manba vazifasini o'tay oladi.*

Ertak janri barcha xalqlarning og'zaki ijodida mavjud bo'lib, har bir xalqning umuminsoniy fazilatlarini, olijanob qarashlari, qadriyatlarini, yuksak orzu-intilishlarini o'ziga xos milliy ruhda ifodalaydi. Jumladan, o'zbek xalq ertaklarida xalqimizning o'tmish va kelajak maishiy turmushi haqidagi qarashlari, axloqiy me'yorlari, ruhiy olami, o'y-istaklari, orzu-armonlari, shuningdek, jonajon diyorimizning tabiiy iqlimi, geografik muhiti, hayvonot va nabotot olami ona tilimizning boy imkoniyatlaridan foydalanilgan holda badiiy obrazli tarzda aks ettirilgan. Shu vajdan har bir xalqning ertagi o'sha xalq tarixini, ma'naviy-madaniy turmush tarzini, ichki dunyosini, iymon-e'tiqodini boshqa qaradosh el-u elatlar bilan ijtimoiy munosabatlarini,

urf-odatlarini, yashash joyining iqlimi va tabiiy shart-sharoitlarini o'rganishda muhim manba vazifasini o'taydi.

O'ziga xos milliylik va madaniyat sohibi bo'lgan ingliz xalqining ham folklorida milliylik va o'zgacha madaniyat belgilari, tarix, san'at, urf-odatlar namoyon bo'ladi. Angliya madaniyati Angliya va ingliz xalqining madaniy me'yorlari bilan belgilanadi. Angliyaning Birlashgan Qirollikdagi nufuzli mavqeyi tufayli ingliz madaniyatini butun Birlashgan Qirollik madaniyatidan farqlash ba'zan qiyin bo'lsa-da, biroq Anglo-Sakson davridan beri Angliya Uels, Shotlandiya va Shimoliy Irlandiya madaniyatidan tashqari o'ziga xos madaniyatga ega bo'lib kelgan. Yuqori o'rta asrlarda ertaklar Britaniya an'alaridan, xususan, Artur afsonalaridan kelib chiqqan. Qirol Artur, Merlin, Ekskalibur haqidagi ertaklar bunga yaqqol misoldir. Bu kabi hikoyalar Monmauntning "Britaniya qirollari tarixi" kitobidan ham o'rin olgan.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar. Tadqiqotimiz obyekti ingliz va o'zbek xalq ertaklari bo'lib, ertaklardagi xalq milliy-madaniy qadriyatlarini ifodalovchi sehrli predmetlar tahlilga tortildi. Tadqiqotni amalga oshirishda qiyosiy, qiyosiy-tarixiy, ligvokulturologik, etnofolkloristik metodlardan foydalanildi.

Xalq og'zaki ijodidagi sehrli predmetlar, odatda, xalqning milliy xususiyatlarini, madaniyati va qadriyatlarini ifodalashga xizmat qiladi. Ko'pgina xalqlar folklorida *sehrli uzuk, sehrli qilich, sehrli pichoq, sehrli oyna, sehrli tayoq, ochil dasturxon, qaynar xumcha, ur to'qmoq, sehrli nay, uchar gilam, sehrli chiroq, sehrli taroq* kabi qator tilsim predmetlarni uchratish mumkin. Ingliz hamda o'zbek xalq sehrli ertaklari syujeti tarkibida uchraydigan g'aroyib, tilsimli predmetlar orasidagi ayrim o'xshashliklar xususida to'xtalish mumkin. Shu bilan birga, G'arb va Sharq madaniyati va qadriyatlarini namoyon etuvchi ikki xalq ertaklarida o'ziga xos milliylik va madaniyat bilan bog'liq sehrli predmetlar ham uchraydiki, ular xalqning milliy-madaniy xususiyatini yaqqol ko'rsatib turadi.

Natijalar va ularning tahlili. O'zbek xalq ertaklarida *sehrli kovush, paranji, kuloh, piyola, supra, po'stin, dutor, nay, kulcha, buloqi* kabi milliy xususiyatga ega buyumlar obrazlantirilgan bo'lsa, ingliz ertaklarida ingliz va Yevropa madaniyatidan darak beruvchi *sehrli arfa, dudka, karnay, pech, ingliz milliy nonlari Jonni keyk, Bennok, ingliz puddingi*, o'zbeklarda uchramaydigan *sehrli tayoqcha* kabi buyumlarning obrazlantirilgani kuzatiladi.

"Weardale fairies" ertagida *sehrli dudka, baraban* va *skripkada* chalinayotgan g'amgin musiqaning ta'siridan ertak qahramoni qo'rquv ketishi, quloqni kar qilar darajada ta'sirli va miyaga juda ham yomon ta'sir qiladigan bu kuy qo'rquvni keltirib chiqarishi tasvirlangan. Musiqaga qo'shimcha tarzda shamolning ovozi va qushning yig'isi ham eshiltildi: "Even in broad daylight it wasn't long before the child heard eerie music playing on *pipe, fiddle* and *drum*. The tune was so wild and hauntingly exquisite that she found it quite impossible to ignore". Ertakdagi dudka, baraban va skripka obrazlari o'zbek ertaklarida uchramaydi.

Skripka X asrda Yevropada paydo bo'lgan bo'lib, Angliyaning folklor qo'shiqlari shu asbob bilan kuylangan. Mamlakatning Nortumbriya, Kambriya va Leyklend kabi hududlarida bu asbobdan foydalanish keng tarqalgan. Fiddle so'zi qadimgi ingliz tilidan olingan.

Baraban ham o'rta asrlarda Yevropada paydo bo'lgan musiqa asbobi bo'lib, o'zbek xalqining do'mbirasiga o'xshab ketadi. O'zbek ertaklarida do'mbira musiqa asbobi ishtiroki kuzatildi, lekin u sehrli emas, oddiy obraz sifatida berilgan.

Kelib chiqishi Gretsiya davlati bo'lgan, asosan, Yevropa va Angliya madaniyatiga xos *sehrli dudka* obrazini "Pied Piper of Franchville" va "Tattercoats" ertaklarida kuzatildi. "Jack the giant killer" ertagida ham chalinganda jodudan xalos etish kuchiga ega *sehrli karnay* "Binnorie", "Jack and the Beanstalk" hamda "Lord of Pengerswick" ertaklarida *sehrli arfa* obrazi qo'llanilgan bo'lib, ular milliy madaniyatni namoyon etuvchi predmetlar sirasiga mansubligi bilan e'tiborni tortadi [3]

Milliy cholg'u asboblarmizdan biri dutor ham o'zbek xalq ertagida obrazlantirilgan. Ma'lumki, dutor O'rta Osiyo, Eron va Janubiy Osiyoda tarqalgan an'anaviy ikki torli musiqa asbobidir. Fors tilidan "ikki tor" deb tarjima qilinadi. Dutor tut, o'rik, yong'oq yog'ochlaridan yasaladi. Dutor uchun o'zbek xalqi orasida maxsus kuylar yaratilgan. Bularga "Munojot", "To'rg'ay", "Farg'onacha", "Tanovar", "Rohat", "Jigarpora", "Dilxiroj", "Qo'shtor" kabilar misol bo'la oladi.

"Uch avliyo" ertagida sehrli dutor obrazi keltirilgan bo'lib, bu dutorni chalganda, uning kuyini eshitgan kishi mast bo'lib uxlab qolardi: "Keyin qiz qo'lga tilla *dutorini* olib mashq qila ketibdi. Bir mahal hamma mast bo'lib mudrab uyquga ketayotgan emish. Qiz mashqni to'xtatibdi".

Milliy taom va yeguliklar ham madaniyat va an'alar belgisi bo'la oladi. O'zbek ertaklarida o'zbeklarning milliy noni *kulcha* obrazlantirilgan bo'lsa, inglizlarda Angliya, Shotlandiya va Irlandiyaning

an'anaviy nonlaridan bo'lmish *Johny Cake (Jonni keyk)*, *Bannock (Bennok)* va *Pudding (ingliz puddingi)* obrazlantirilgan.

O'zbeklar hayotiga tegishli uy-ro'zg'or predmeti bo'lgan, inglizlar turmushida kuzatilmaydigan sehrli sandiq obrazini bir nechta o'zbek xalq ertaklarida kuzatish mumkin. Odatda, qizlar turmushga chiqqanda, ularga oila ramzi sifatida sandiq beriladi. Unga kelinlik sepi solingan bo'ladi. "Zumrad va Qimmat" ertagida sehrli kampir mehnatsevar, oqko'ngil Zumradga qizil sandiq beradi. Uning ichidan qimmatbaho toshlar, taqinchoqlar chiqadi. Dangasa Qimmatga berilgan oq sandiqdan esa oq ilon chiqib, uni va onasini yutib yuboradi. "Duradgor bilan tikuvchi" va "Kenja botir" ertaklarida ham sandiq obrazidan foydalanilgan.

"Jonon piyola" ertagida hammayoqni yorug' qiladigan podshohning jonon piyolasi sirli xususiyatga ega bo'lib, podshoh uni juda ham qadrlaydi. Bu piyolasi singanidan keyin podshoh yana bir piyola yasattiradi. Uning bir xislati: o'ng tomonga qarab aylantirilsa, shu xildagi piyoladan yettita piyola bo'lib qolar ekan. Chap tomonga qarab aylantirilsa, yettita piyola bitta bo'lib qolar ekan. Shu sehrli xususiyati bilan piyola uni yasagan kulolni o'limdan saqlab qoladi. Piyola, asosan, O'rta Osiyo xalqlari tomonidan ishlatiladigan, choy ichish uchun mo'ljallangan uy-ro'zg'or buyumi bo'lib, milliy xususiyatga egadir.

Ayrim sehrli predmetlar obrazi ertakning milliy xususiyatini yanada ko'rsatishga xizmat qiladi. *Sehrli sandal* shunday milliy xususiyatni aks ettiruvchi obrazlardan biridir. Masalan, "Sehrli sandal" ertagida hikoya qilinishicha, "Bir kampirning sandali bor ekan. U sehrli sandal ekan. Uning o'ziga aytiladigan so'zi bo'lib, shuni aytsa, sandal yuqoriga chiqib, hamma yoqni aylantirar ekan. O'zbek xalq ertaklarida uchraydigan bu motiv rus xalq ertaklaridagi an'anaviy "uchar pech" obrazi ishtirok etadigan motiv bilan mushtaraklik kasb etadi, ularni shu morfologik vazifadoshligiga ko'ra intertip motiv sifatida qayd qilish mumkin. Faqat ular har bir xalqning milliy turmush tarziga xoslikni o'zida mujassamlantirib kelishi bilan bir-biridan farqlanadi, xolos.

O'zida milliy xususiyatni namoyon etuvchi sehrli predmetlardan yana biri *supradir*. Undan o'zbek ayollari un elash va xamir qorishda supradan foydalanishadi. Supra bilan bog'liq xalq irim-sirimlari va e'tiqodiy qarashlari borki, ular ertaklarda "sehrli surpacha" obrazi paydo bo'lishiga ta'sir o'tkazgan. U ertaklarda har qanday tilakni ro'yobga chiqaruvchi; o'likni tiriltiruvchi vazifalarda badiiy talqin etiladi. Masalan, "Elzod bilan Gulxumor" ertagida sehrli surpacha obrazi "Uning bir xislati bor" deb, alohida ta'riflangan. Surpachaning otadan o'g'ilga meros qilib qoldirilganligi aytilgan. Surpacha insonlardek gapni tushunadi. Kimki uni oldiga qo'yib: "Surpachaxon, surpacha, otamdan qolgan merossiz, aytganimni qilarsiz" desa, shunda surpacha har qanday xohishni bir pasda muhayyo qiladi. Ammo bu sirni hech kimga, hatto yaqin bo'lgan kishiga ham aytish taqiqlanadi. Qahramon suprani bir daqiqa bo'lsa ham, yonidan qo'ymasligi, hatto kechasi boshiga qo'yib yotishi, kunduzi qo'ynida olib yurishi shart. Chunki u ehtiyotsizlik qilib, supradan ayrilib qolsa, bu dunyodan xoru zor bo'lib o'tishi mumkinligi aytiladi.

Ertakda supraning gapni tushunadigan qilib jonlantirilishi bejiz emas. Chunki hayotda ham suprani yoyganda va yig'ishtirayotganda unga maxsus sehrli so'zlar – olqishlar aytib murojaat qilinadi. Sehrli supra ertak voqealari davomida qahramonning iltimosiga ko'ra, uning tutingan onasi bo'lmish o'lgan kampirni tiriltiradi.

"Kambag'al qiz" ertagidagi *sehrli po'stak* obrazi qahramonni xohlagan joyiga eltib qo'yish xususiyatiga ega. Supra va po'stak sinonim so'zlar bo'lib, har xil nom bilan kelsa-da, bitta predmetni ifodalaydi [5,125]

Ertaklarda u yoki bu ijtimoiy davrga xos voqelik xalq turmushi, xalq manfaatlari va kechinmalari, orzu-armonlari bilan uzviy aloqadorlikda badiiy ifoda etiladiki, bundan ularning ijtimoiy mohiyatga egaligi yaqqol ko'rinadi.

"Ur to'qmoq" ertagidagi "ochil" deganda turli nozu ne'matlar bilan to'ladigan *ochildasturxon* obrazi ham o'zbek milliy madaniyatini namoyon etadi. O'zbeklarda taom tanovul qilish uchun yoziladigan maxsus mato bo'lmish dasturxon milliy realiyalardan biri bo'lib hisoblanadi. Shuningdek, o'zbek xalqida dasturxon to'y va ma'rakalarga borishda taom va boshqa yeguliklar o'rab borish uchun ishlatiladi.

Milliy oyoq kiyimlarimizdan bo'lmish *kovush*ning obrazlantirilishi "Eng katta zulm" ertagida kuzatildi. Ertakdagi sehrli tilla kovush faqat o'z egasiga loyiq kelish xususiyatiga ega bo'ladi. Xuddi shu motivni ingliz xalq ertagi "Cindermaid" da ham kuzatish mumkin. Unda sehrli tilla tuflari obrazi keltirilgan. Milliy xarakterdagi sehrli predmetlar obrazi ma'lum moddiy asosda yaratilib, muayyan hayot sharoitining badiiy in'ikosi sifatida namoyon bo'ladi. Ularning milliy tabiati o'sha millatning hayoti, tarixi, madaniy va adabiy an'analari asosida obrazlantiriladi [5,123]

"Orziston bilan Qambarjon" ertagida sehrli paranji obrazi o'z ichida odamni yashirish xususiyatiga ega bo'lib keladi [5, 103].

Xalq ertaklarida *sehrli ro'mol* timsolini ham uchratish mumkin. Masalan, “Bulbuligo'yo” ertagida tasvirlangan sehrli ro'molning g'aroyibli shundaki, u inson gapini tushunib, uning topshiriqlarini bajaradi.

“O'tinchi chol” ertagidagi obrazlantirilgan *sehrli beshik* obrazi ham milliy xarakterga ega predmet ekanligi bilan e'tiborni tortadi.

Beshik chaqaloqni belab va tebratib uxlatish uchun mo'ljallangan yo'rg'a oyoqli maxsus moslama bo'lib, asosan tut, tol va boshqa yog'ochdan yasaladi. Beshik qadimdan o'zbek, tojik, turkman, qoraqalpoq, qirg'iz va boshqa sharq xalqlari orasida keng tarqalgan. Qadimgi manbalarda, xususan, “Devonu lug'otit-turk” da tilga olib o'tilgan.

Ertakda beshik yasalgan terak daraxti sehrli bo'lgani uchun beshik ham sehrli bo'lib qoladi va unga belangan bolani siqib o'ldiradi.

“Ha, podshohzoda, kalla deb qovoqni kiyib olgan ekansiz-da. Bitta jodugar kampirning so'ziga kirib, bola qilganingizga rahmat. Quduqning ichidan chiqqan qora ot men bo'laman, bilmay aravaga qo'shdingiz. Qirq odimni bir odim qildim. Qora otni jodugarga so'yib berganingizda uch terak bo'lib ko'karib chiqdim. Beshik bilan eshik qildirdingiz, beshikdagi bolani qisib o'ldirdim, eshikda kampirni siqqanimda ajratib oldingiz – bilmadingiz, uyalganimdan qo'yib yubordim” [5,78].

Yuqoridagi misoldan ko'rinib turganidek, beshikning bolani siqishi shahzodaning sevgilisi parizodning sehri natijasidir.

Shuningdek, “Kulsa – gul, yig'lasa – dur” ertagida Sharq xalqlariga xos bezak asbobi *sehrli buloqi* obrazi berilgan. “Podshoning kelini buloqini burniga taqibdi. Kelin kunduzi buloqini taqqanda, quduqda qolgan o'tinchining qizi o'libdi, kechqurun burnidan buloqini olib qo'yganda tirilibdi” [9, 4].

Buloqi O'rta asrlarda Sharq mamlakatlarida Markaziy Osiyoga kirib kelgan burunga taqiladigan zirak bo'lib, o'sha paytlarda uni taqish ayollar orasida keng tarqalgan bo'lgan. Hozirda buloqi taqish urfdan chiqqan.

Xalq ertaklaridagi g'aroyib buyumlar milliylik va madaniyatni ham eksplitsit, ham imlitsit jihatdan ifodalaydi. Yuqorida tahlil qilingan predmetlarni milliy realiyalar yoki etnografizmlar deb atashimiz mumkin. Ularda milliylik, G'arb yoki Sharq madaniyati yaqqol ko'rinib turadi. Lekin ertaklarda shunday buyumlar uchradiki, ularning milliylik kasb etishi yoki madaniy qadriyatlarni aks etishi ular bilan aloqador motivlar, marosimlar, tarixiy voqealar, diniy qadriyatlar va joy nomlaridan anglashildi.

Sehrli tayoqcha obrazi shunday mo'jizaviy buyumlardan biri bo'lib, asosan, g'arb ertaklari, xususan, ingliz xalq ertaklarida uchraydigan tilsim predmet bo'lib, o'zbek folklorida bunday obraz uchramadi. Folklorshunoslar Ernest va Yoxanna Leynerlarning fikriga ko'ra, sehrli tayoqlardan foydalanish motivining asoslari Injildagi diniy afsonalarga borib taqaladi.

Aytilishicha, o'tmishda professional sehrgarlar Horunning tayog'i ramzidagi novdadan sehr kuchi timsoli sifatida foydalanishgan. Bu novda kerakli vaqt va zarur sharoitda sehrli tayoqqa aylanib, odamlarga yordam berishga ishonilgan.

Muso payg'ambar haqidagi afsonalarda uning mo'jizaviy kuchga ega bo'lishiga sehrli asosi sabab bo'lganligi aytiladi. Muso alayhissalom u orqali Qizil dengizni ikkiga ajratib, undan oson kechib o'tgancha, bostirib kelayotgan dushmandan xalqini eson-omon qutqargani, toshdan suv chiqqargani bayon etiladi. Horunning ham sehrli aso tayog'i bo'lgani, uni uloqtirganda ilonga aylangani va bu ilon atrofda yig'ilgan boshqa ilonlarni yutib yuborgani hikoya qilinadi. Keyinchalik Misrda balolarni boshlashga sababchi bo'lgan bu qudratli tayoq asonining Ahd sandig'ida xavfsiz saqlangani aytiladi.

Sehrli tayoq obrazi qadimgi yunon yozuvchisi Gomerning “Iliada” va “Odisseya” dostonlarida ham uchraydi. Bunda Gomer novda degan ma'noni anglatuvchi “rabdos” so'zini ishlatgan, lekin bu so'z kichik hajmda anglashiladigan tayoqchani emas, balki katta va qalinroq hajmdagi tayoqni anglatadi.

Gomer sehrli tayoqchalarni uch xudo: Germes, Afina va Sirtseya ishlatganini yozadi. Masalan, “Iliada”da Germes sehrli tayoqchadan foydalanib, odamlarni uxlatadi yoki uyg'otadi. “Odisseya”da esa Afina sehrli tayoqcha yordamida Odisseyini keksa qilib, keyin yana uni yoshartiradi. Sirtseya sehrli tayoqcha yordamida Odissey odamlarini cho'chqaga aylantiradi. Ko'rinadiki, Gomer sehrli tayoqcha obrazidan ma'budlarning kuch-qudratini bo'rttirish maqsadida foydalangan. Bunda sehrli tayoqcha “evriltiruvchi” xususiyatga ega tilsim predmet sifatida ko'rsatilgan.

Ingliz xalq ertaklarida ham *sehrli tayoqcha* obrazi turli holatlarda bosh qahramonga ko'mak beruvchi, uni murod-maqsadiga, orzu-intilishlariga yetkazuvchi vazifasida talqin etilgani kuzatiladi. Masalan, “Red Ettin” nomli ingliz xalq ertagida sehrli tayoqcha obrazi keltirilgan. U bosh qahramonga sehrgar tomonidan hadya qilinadi. Yigit dahshatli hayvonlar yashaydigan joyga kelib qolganida, sehrli tayoqcha yordamida ularni yengadi va yo'lida davom etadi.

“Kate Crackernuts” ertagida bosh qahramon Keytning opasi boshi sehr tufayli qo'yning boshiga aylangan bo'ladi. Keyt sehrli tayoqchasini o'ynab turgan pari bolaga duch keldi va shu tayoqcha bilan uch marta ursa, opasi yana o'z holiga qaytishini bilib qoladi. Shundan so'ng Keyt sehrli tayoqchani qo'lga kiritib, opasini tuzatadi [3,98].

“Three heads of the well” ertagida o'gay ona zulmidan charchagan malikaning qo'lga sehrgar chol sehrli tayoqcha tutqazadi. U qizga uning oldidan tikonli to'siq chiqishini va shu sehrli tayoqcha bilan uch marta ursa, bu to'siq ochilib, yo'lida davom etishi mumkinligini aytadi. Xuddi aytilganidek, qiz katta tikanli to'siqqa duch keladi va sehrli tayoqchasi yordamida uni kesib o'tadi [3, 56]

“Saint George of Merry England” ertagida sehrli tayoqcha jodugar tomonidan bosh qahramon Jorjga o'zi bilan qolishi uchun pora sifatida beriladi. Ertak qahramoni esa shu sehrli tayoqcha yordamida sehrlangan hudud hukmdorligini qo'lga kiritadi [2, 35].

Sehrli tayoqcha ertak bosh qahramoni bilan bevosita bog'liq holda harakatlanadi. Ertak nomi ham Angliyaning madaniy qadriyatlarini aks ettiradi. Avliyo Jorj Angliyaning homiy avliyosi, milliy madaniyati ramzi bo'lib hisoblanadi. Avliyo Jorj kuni ham Angliyada milliy bayram sifatida nishonlanadi.

“Prince Prigio” ertagida turli xildagi sehrli predmetlar obrazi o'rin olgan. Ertakdagi sehrli predmetlar ko'proq milliylikni ko'rsatish maqsadida ishlatilgan. Mazkur asarning eng ahamiyatli jihati shundaki, unda Angliya tarixi bilan aloqador ko'p narsalar tasvirlangan. “Prince Prigio” ertagida bosh qahramon bo'lgan shahzoda cho'qintirilganda, unga parilar tomonidan bir nechta sehrli predmet sovg'a qilinadi. Lekin shahzodaning onasi sehrli predmetlarga umuman ishonmaydi. Bu sehrli predmetlar: hech qachon bo'shamaydigan sehrli hamyon, oyoq kiyimi, kiyganda ko'rinmas qiladigan, tilaklarni bajaradigan qalpoq, xohlagan yeriga eltadigan gilam, ajdarni topishga yordam bera oluvchi fil suyagidan qilingan durbin va hamma narsani kesadigan qilich edi. Ertakda bu sehrli predmetlar Pantoflia davlatini qutqarish va boshqarishda yordam beradi. Qahramon uchar gilamni sayohat qilish uchun, fil suyagidan qilingan sehrli durbinni ajdarni topish uchun, qorong'ulik qalpog'ini ko'rinmas bo'lib harakatlanish uchun, qilichni esa shoxlar va dumlarni kesish uchun ishlatadi. Bu buyumlar Prijioga kelajakda qirol bo'lishga yordam beradi. Ertakdagi cho'qintirish va cherkov bilan bog'liq holatlar Angliyada keng tarqalgan xristian dini belgilaridir [2,54].

“Prince Ricardo of Pantouflia” ertagida ham bosh qahramon Rikardo sehrli gilam, sehrli qilich, sehrli oyoq kiyimi kabi sehrli buyumlardan o'z ezgu maqsadlariga erishish uchun foydalanadi. Ertakda shahzoda Rikardo shahzoda Charlzga sehrli uzuk sovg'a qiladi. Uzukning sehrli xususiyati shunda bo'ladiki, uni taqqan kishiga hamma sodiq qoladi. Ertakda sehrli buyumlar bilan bog'liq motivlarning Angliya tarixi va qadriyatlarini bilan bog'liqligi e'tiborni tortadi.

Qirol Artur haqidagi ertaklardan biri bo'lgan “Drawing the Sword” ertagida haqiqiy Britaniya qiroliga tegishli Ekskalibur qilichi keltirilgan bo'lib, Artur uni toshdan sug'urib olishga muyassar bo'ladi. Ekskalibur qilichi bilan bog'liq taxtga egalik qilish, haqiqiy Britaniya qiroliga tegishlilik kabi motivlar qilichning spetsifik, ya'ni Angliya madaniyati va tarixiga xos xususiyatini namoyon etadi.

“Devil's bargain” (“Shayton kelishuvi”) ertagida sehrli kuchga ega, sehrli so'z va duolari bor kitob obrazi mavjud bo'lib, tug'ruq paytidagi og'riqni yengillashtiradigan yoki sevgan kishining ko'nglini olishga yordam beradigan duolar ushbu kitobdan o'rin olgan. Ertak qahramonlari shaytonni chaqirish duosini sinab ko'rish uchun o'qishadi va shayton (demon) paydo bo'ladi. “Master and his pupil” ertagida ham ruhlar olami sirlarini o'zida mujassam etgan kitob obrazi keltirilgan bo'lib, kitob bilan bog'liq demon, Beelzebub kabi tushunchalar xristian dini bilan aloqador, Injilda keltirilgan so'zlar bo'lib, inglizlarning diniy qadriyatlarini namoyon etadi.

“The Well of St.Ludgvan” ertagida sehrli suvning obrazlantirilishiga aloqador motivlar xalqning diniy qadriyatlaridan dalolat beradi.

“The saint prayed over the dry earth, which was beneath him, as he knelt on the church stile. The saint now prayed that all children baptised in the waters of this well might be protected against the hangman and his hempen cord; and an angel from heaven came down into the water, and promised the saint that his prayers should be granted. The priest stood at the baptismal font, the parents, with their friends around. The saint proceeded with the baptismal ceremonial, and at length the time arrived when he took the tender babe into his holy arms. He signed the sign of the cross over the child, and when he sprinkled water on the face of the infant its face glowed with a divine intelligence. The priest then proceeded with the prayer; but, to the astonishment of all, whenever he used the name of Jesus, the child, who had received the miraculous power of speech from the water, pronounced distinctly the name of the devil, much to the consternation of all present”.

Berilgan parchadagi cherkov, cho'qintirish, xoch kabi so'zlar fikrimizning yorqin dalilidir.

Hayot, geografik muhit, madaniy turmush milliylikni o'zida to'la ifoda etib keladigan xususiyatlar sirasiga kiradi. H.Yusupova ta'kidlab o'tganidek: "Milliylikning eng aniq aks ettiruvchilari xalq ertaklari hisoblanadi".

Bizningcha ham, xalq ertaklari, birinchidan, o'zi mansub millatning milliy ruhini, ikkinchidan, milliy til xususiyatlarini o'zida saqlab qoluvchi muhim manbalardan biridir. Shuning uchun ularda milliylik yorqin aks etib turadi. Qaysi bir xalq ertagi bo'lmasin, uning syujetini u yoki bu marosimning badiiy tasviri va ifodasi ham tashkil etishi kuzatiladi. Bu esa ertaklarda xalqning milliy qiyofasi, burungi hayoti gavdalanishidan darak beradi. Shuning uchun ertaklarga nafaqat folklorshunos, balki tarixchi, udumshunos, tilshunoslar ham qiziqish bilan yondashadilar.

Mashhur tilshunos olim V.Gumboldt har bir xalqning tilida o'sha xalqning tarixi, madaniyati va, umuman, uning butun ruhiy dunyosi namoyon bo'lishini ta'kidlaydi [7,5]. Xuddi shu narsa xalq tilining mahsuli bo'lgan ertaklarda yanada yaqqol ko'rinadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, folklorning boshqa janrlari qatori ertak ham o'zida milliylikni mujassamlantirib keladi. Ertaklar qaysi xalqqa mansub bo'lsa, o'sha xalqning tarixi, marosim va urf-odatlarini, e'tiqodiy qarashlari, ma'naviy qadriyatlarini, madaniyati, yashash tarzi, turmush predmetlarini, bir so'z bilan aytganda, boshqalardan farqli tomonlarini aks ettirib kelishi jihatidan milliylik kasb etadi. Ayniqsa, xalqning milliy ruhiyatini to'la saqlab qolish imkoni ertaklarda kengligi bilan ajralib turadi. Har ikkala xalq ertaklaridagi sehrli predmetlar obrazi shu xalqlarning yashash o'rni va sharoiti, milliy qadriyat va an'analari, marosimu urf-odatlarini, yiqqan poetik tajribalariga muvofiq tasvirlanadi. Ertaklardagi sehrli buyumlar xalq tarixi, madaniyati va uning ruhiy dunyosini aks ettirishga xizmat qiladi. Ingliz va o'zbek xalq ertaklarida milliy realiyalar ko'rinishidagi sehrli predmetlar, shuningdek, xalq milliyligi, madaniyati va qadriyatlarini implitsit ifodalovchi sehrli buyumlar obrazlantirilgan va ular ertakdagi milliy olam manzarasini yaratishda xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR :

- 1.Fang D. *Magical objects in Victorian literature. Enchantment, Narrative Imagination, and the Power of Things. Dissertation for the degree of doctor of philosophy, 2015.*
- 2.Hartland E.S. *English fairy and other folk tales. – London, 2018. P.133.*
- 3.Jacobs J. *English fairy tales and more English fairy tales. – London, 2002. P. 156.*
- 4.Zipes J. *The Irresistible Fairy Tale– New York: Routedledge, 2007. – 250 p.*
5. *Ўзбек халқ эртаклари. I-III том. – Тошкент: Шарқ, 2007. – 383 б.*
- 6.<https://ziyouz.uz/ozbek-xalq-ogzaki-ijodi/ozbek-xalq-ertaklari/>
- 7..Rasulov, Z. (2021). *Reduction as the way of the language economy manifestation. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 1(1). извлечено из http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/2943*
- 8.Yunusova, A. (2023). *Thinking, reading and writing critically. центр научных публикаций (buxdu.uz),27(27).http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8733.http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8733.*
9. Djumayeva, N. *Comparative analysis of magical jewellery and ornaments in english and uzbek fairy tales. JournalNX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal ISSN No:2581-4230.VOLUME 7, ISSUE 6, June. -2021,138-142. <https://media.neliti.com/media/publications/347771-comparative-analysis-of-magical-jeweller-8838f05c.pdf>*
10. Kobilova Aziza Bakhridinovna. *Semantic and lingua-cultural features of English and Uzbek medical periphrases // International Journal on Integrated Education. ISSN (Online): 2620-3502, Vol.5, Issue 6, 6-June 2022. P.162-167. <https://journals.researchparks.org/index.php/IJIE/article/view/3144>*
- 11.Yuldasheva Feruza Erkinovna. (2022). *The Principle of Politeness in the English and Uzbek Languages. Eurasian Research Bulletin, 6, 65–70. Retrieved from <https://www.geniusjournals.org/index.php/erb/article/view/799>*

AKA-UKA GRIMM ERTAKLARI O'ZBEKCHA TARJIMA VARIANTLARINING SHAKLLANISH OMILLARI VA PARADIGMATIK BELGILARI

Karimova Dilafro'z Halimovna,

Buxoro davlat universiteti

Nemis filologiyasi kafedrasida katta o'qituvchisi

d.h.karimova@buxdu.uz

Ahmadova Xusnora Narzullo qizi,

Xorijiy tillar fakulteti, 11.1.NEM 22 guruh talabasi

x.n.akhmadova@buxdu.uz

Annotatsiya. Aka-uka Grimmlarning ertaklari boy syujeti, barkamol badiiyati, barqaror kompozitsion qurilishga egaligi va ommaviyligi bilan jahon folklorida o'z o'rniga ega. Ulardagi obraz va personajlar tavsifining tarjimada aniq aks etishi o'quvchining tasavvurini kengaytiradi. Ularning o'zbekcha tarjimalari xalqimiz vakillarini nemis xalqining milliy an'analari, turmush tarzi, kiyim-kechaklari, milliy taomlari, yashash o'rnini, muhiti, mehnat sharoiti, o'ziga xos axloq-odob qoidalari bilan tanishtiradi. Ba'zan tarjimalar asosida nemis tilidagi ayrim so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashtirilgani ham ko'zga tashlanadi.

Kalit so'zlar: variantlilik, invariant, terminologik mohiyat, lingvomadaniy, spetsifik xususiyat, paradigmatic xususiyat, qiyosiy folklorshunoslik.

Аннотация. Сказки братьев Гримм занимают место в мировом фольклоре благодаря богатому сюжету, совершенной художественности, устойчивой композиционной структуре и популярности. Чёткое отражение описания образов и персонажей в них при переводе расширяет воображение читателя. Их узбекские переводы знакомят представителей нашего народа с национальными традициями, бытом, одеждой, национальными блюдами, местом проживания, окружающей средой, условиями труда, уникальными правилами этики немецкого народа. Иногда на основе переводов также заметно, что некоторые слова из немецкого языка ассимилировались в узбекский язык.

Ключевые слова: Инвариант, вариант, лингвокультурема, терминологическая сущность, лингвокультурология, специфика, парадигматическая особенность, компаративистская фольклористика.

Abstract. Fairy tales of the Brothers Grimm have a place in world folklore due to their rich plot, perfect artistry, stable compositional structure and popularity. The clear reflection of the description of the images and characters in them in the translation expands the reader's imagination. Their Uzbek translations introduce the representatives of our people to the national traditions, lifestyle, clothes, national dishes, place of residence, environment, working conditions, and unique rules of ethics of the German people. Sometimes, on the basis of translations, it is also noticeable that some words from the German language have been assimilated into the Uzbek language.

Key words: Invariant, variant, linguokulturema, terminological essence, linguocultural, specific feature, paradigmatic feature, comparative folklore.

Kirish. Jahon tarjimashunosligida turli tizimli tillarda so'zlashuvchi hamda har xil muhit va sharoitda yashovchi xalqlarning milliy madaniy an'analari, qadriyatlarini tarixini, betakror urf-odatlarini, turmush tarzini o'ziga xos yuksak badiiy mujassam etgan ertaklar tarjimasiga hamisha alohida e'tibor qaratilgan. Barcha xalqlarning ma'naviy merosida qadimdan hozirgacha mustahkam o'rin tutib kelayotgan ertaklarga oid ilmiy tadqiqotlar ko'lami tarjimashunoslik, tilshunoslik, adabiyotshunoslik sohalarida yanada ortib bormoqda. Ma'lumki, nemis ertaklari tarjimasida jahon adabiyoti sahifasining kengayishi uchun, unda adabiy ertak janrining shakllanishi va taraqqiy topishi uchun o'ziga xos ta'sir ko'rsatgan. Bunday tarjima ishlari, avvalo, ertaklarni qiyosiy-tipologik o'rganish, ulardagi o'xshash obraz va motivlarni aniqlash, milliy urf-odatlardagi o'xshash va farqli xususiyatlarni yorqinroq ko'rish imkoniyatini berishi sir emas. Nemis ertaklari jahon epik folklorning bir qismi sifatida o'zbek tarjimon olimlari-yu adiblarining katta e'tiborini qozongan va bu ishga qo'l urganlar, ularni bevosita asliyatdan yoki vosita tillar orqali tarjima qilishni maqsad qilganlar

ko'pchilikni tashkil qiladi. Bu ish, asosan, o'tgan XX asrning 30-yillaridan boshlangani ko'rinadi. Xususan, tarjimonlarimiz sa'y-harakati bilan o'zbek kitobxonlari o'sha davrdan boshlab ko'proq olmon ertaknavislari aka-uka Grimmlarning ertaklaridan bahramand bo'lishgan.

Asosiy qism. Har bir xalqning ertaklari, avvalo, o'sha millatning o'ziga xos poetik an'analari, qadimiy madaniy hayotini, milliy qadriyatlarini o'zida aks ettirishi jihatidan e'tiborlidir. Ayni shu jihati uning boshqa tillarga tarjima qilinishi jarayonini qiyinlashtirsa-da, muayyan millat ruhiyatini, millat mentalitetini ifodalashi jihatidan ahamiyatlidir. Shu sababli ertaklarning bir tildan boshqa tillarga tarjima qilinishi holati ko'p kuzatiladi. Jumladan, nemis xalqining aka-uka Grimmmlar tomonidan yozib olingan va ommalashtirilgan ertaklari o'zbek tiliga ham turli yillarda juda ko'p shoir-u olimlar tomonidan tarjima qilingani kuzatiladi. Shu jarayon bilan bog'liq tarixni, bunda o'zbek tarjimonlarining mahoratini, bir ertakning bir necha bor turli yillarda, har xil mutarjimler tomonidan tarjima qilinish tarixini, sabab va natijalarini, taraqqiyot belgilarini, mahorat masalalarini o'rganish o'zbek-nemis adabiy aloqalari barobarida folkloriy munosabatlari, madaniy-ma'naviy hamkorligi tarixini o'rganishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Nemis va o'zbek xalqlarining folklor hamda yozma adabiyotdagi badiiy-estetik tajribalarini o'zaro qiyosiy o'rganishga qiziqish bir necha asrlardan buyon davom etib kelmoqda. Nemis va o'zbek xalqining o'ziga xos milliy qadriyatlari tarkibida ertaklarning alohida o'rni bor. Ular tarixan har xil makonda shakllangan bo'lsa-da, bir-biridan uzoqroq bo'lishiga qaramay, ularning ertaklarida ayrim yaqinliklar borki, ko'p jihatdan ular o'xshashlik, mushtaraklik kasb etadiki, folklor an'analari nuqtai nazaridan ularni aniqlash muhim ahamiyatga ega. Mana shuni inobatga olib, nemis va o'zbek ertaklarining o'zaro tarjima tarixini, xususan, nemis ertaklarining o'zbek tiliga tarjimalari variantlashgani, bu tarjimalarning o'ziga xos xususiyatlari, paydo bo'lish omillarini o'rganish folklorshunoslikda tadqiq qilinishi zaruriyatga aylangan muammolardan biridir.

Aka-uka Grimmlarning nomi nafaqat nemis o'quvchilariga, balki jahondagi barcha xalqlarga tanishdir. Chunki ularning ertaklari juda ko'p tillarga tarjima qilingan. Albatta, aka-ukalarning nomi bu tarzda jahonga keng tanilishida ularning ertaklari turli tillarga tarjima qilinishi muhim ahamiyat kasb etganini inkor etib bo'lmaydi. Jumladan, ularning ertaklari bilan o'zbek xalqi ham o'tgan asrning 30-yillari oxirlariga kelib tanisha boshlagan.

Aka-uka Yakob va Vilgelm Grimmmlar nemis xalqining eng sevimli ertakchi-yozuvchilari bo'lib, ular yaratgan ertak butun jahon kitobxonlarning e'tiboriga tushgan. Bunda, albatta, ularning turli tillarga tarjima qilinishi muhim ahamiyat kasb etgan. Ular yaratgan ertaklarning birinchi to'plami "Bolalar va oila" ("Kinder und Familie") nomi bilan 1812 yilda, 1815 yilda ikkinchisi, 1822 yilda esa uchinchi kitoblari nashr qilingan. Bu kitoblar aka-uka Grimmlarning nomini dunyoga tanitdi va tez orada jahonning ko'pgina boshqa tillariga ham tarjima qilina boshlandi.

Bugungi kunda jahonning biror go'shasi yo'qki, aka-uka Grimmmlar ertagi bormagan bo'lsa, birorta madaniy til yo'qki, ular tarjima qilinmagan bo'lsa. Ular jahonning boshqa tillariga tarjima qilinganligidek, bizning ona tilimiz – o'zbek tiliga ham o'girilgan. Mualliflarning ertaklari bilan o'zbek xalqi o'tgan asrning 30-yillari oxirlariga kelib yaqindan tanisha boshlagan. Aniqrog'i, nemis xalq ertaklariga bo'lgan qiziqish O'zbekistonda o'tgan asrning birinchi choragidan kuchaygan. Ular 30-yillarning o'rtalaridan boshlab tarjima qilina boshlangan va qayta-qayta nashr qilingan [1], hozir ham nashr etilmoqda.

Aka-uka Grimmmlar ertaklarining ilk nashrlari o'tgan asrning 30-yillari o'rtalaridan paydo bo'lgan. 1937-yilda aka-uka Grimm ertaklarining ilk to'plami chop etilgan. Bunda ularning tarjimasini va nashri bilvosita (ruscha tarjimasidan) amalga oshirilganligi kuzatiladi. Keyingi yillarda esa ularning tarjimasini bevosita nemis tilidan o'zbek tiliga amalga oshirilgani e'tiborga molik.

1937-yilda "Yosh kuch" jurnalining qator sonlarida Aka-uka Grimmlarning ertaklaridan namunalari e'lon qilib borilgan. Masalan, jurnalning o'sha yilgi 8-sonida aka-ukalarning "Bo'ri bilan etti echki", 9-sonida "Bremen muzikachilari", 1938 yilning 11-12-sonlarida esa "Belyankaxon va Rozaxon" singari ertaklari bolalar e'tiboriga havola qilingan.

1938-yilda aka-uka Grimmlarning "Botir tikuvchi" ertagi ilk marta alohida kitob holida chop ettirildi. Uning tarjimasini F.Rasulov amalga oshirgan. Kitobga B.Vinokurov rasmlar ishlagan. Toshkent-Samarqand Davlat nashriyoti chop ettirgan bu kitob 16 sahifadan iborat.

1938-yilda aka-uka Grimmmlarning ertaklari ilk marta alohida to'plam holida chop ettirildi. "Aka-uka Grimm. Ertaklar" deb nomlangan A.Paxmat tarjimasidagi bu kitob Toshkentdagi Davlat nashriyoti tomonidan o'quvchilar e'tiboriga havola etilgan. 45 sahifalik albom ko'rinishidagi bu kitobning tarkibida 8 ta ertak keltirilgan. Bular: "Bremen muzikasilari", "Mushuk blan sichqan", "Quyvon bilan tpiratkan", "Ahmaq Hans", "Aqlli Elza", "Bir xurmasa shavla", "Bori blan jetti echki", "Tulki blan g'azlar" kabi ertaklardir.

Shundan soʻng 1940-yilda aka-uka Grimmlarning ertaklari tarjimasini bolalar va yoshlar adabiyoti nashriyoti tomonidan “Oltin gʻoz” nomi bilan alohida kitobcha shaklida eski lotin yozuvida nashr ettirilgan. 16 sahifadan iborat bu ertaklarning tarjimasini Vahob Roʻzmatov amalga oshirgan. Ushbu toʻplam, asosan, aka-ukalarning tushunariligi jihatidan kichik va maktabgacha yoshdagi bolalar uchun mos kelishi eʼtiborga olinib, shu yoshdagi kichikintoylarga tuhfa sifatida chop qilingan.

XX asr 40-60-yillarida aka-uka Grimm ertaklarining oʻzbekcha tarjimalari miqdori yanada ortdi. Jumladan, 1945 yilda Davlat nashriyoti aka-ukalarning “Poya koʻmir va lovyu” deb nomlangan jaji kitobchani kirill alifbosida ham chop etgan. Unda “loviya” soʻzi “lovyu” tarzida fonetik prinsip asosida reduksiya holatiga mos yozilgani kuzatiladi. Kitobda yolgʻiz shu ertak rasmlar bilan keltirilgan.

1954-yilda aka-uka Grimmlarning ertaklari “Etti qargʻa” nomi ostida Oʻzbekiston Respublikasi Davlat nashriyoti tomonidan yana bir marta nashr ettirilgan. Musavvir A.Minaev rasmlar bilan bezatgan bu kitobda “Etti qargʻa”, “Botir tikuvchi”, “Boʻron kampir”, “Oltovlon bir boʻlib butun dunyoni aylanib chiqamiz”, “Bremen muzikachilari”, “Yosh pahlavon”, “Uch ogʻa-ini”, “Quyvon bilan tipratikan”, “Sirli odamchalar”, “Foydali ish”, “Boyqush”, “Yalqov Geysn”, “Etti botir”, “Oʻrmondagi uycha”, “Jinqarcha” kabi 15 ertak keltirilgan. Ularning tarjimasini M.Sodiqova amalga oshirgan.

1963-yilda aka-uka Grimmlarning ertaklari “Boʻron kampir” nomi ostida “Yosh gvardiya” nashriyoti tomonidan amalga oshirilgan. Unda R.Fuzailova tarjima qilgan “Boʻron kampir”, “Zolushka” ertaklari qatori M.Sodiqova oʻzbekchaga oʻgʻirgan “Bremen muzikachilari”, “Yosh pahlavon”, “Sirli odamchalar”, “Foydali ish”, “Yalqov Geysn”, “Botir tikuvchi” kabi jami 8 ta ertak oʻquvchilar eʼtiboriga havola qilingan. Bu ertaklarda dangasa va epchil qizlar, oʻzi yosh boʻlishiga qaramay katta kuchga ega boʻlgan yosh pahlavon, kambagʻal kosibga yordam bergan sirli odamchalar va nihoyat, goʻzal Zolushka haqidagi qiziqarli va moʻjizaviy tasvirli ertaklar keltirilgan.

XX asrning 70-80-yillariga kelib, aka-uka Grimm ertaklariga qiziqish yanada kuchaydi. Aka-uka Grimm ertaklarining ruscha tarjimasini vositasida Surayyo Toʻraxonova 1978-yilda tarjima qilib, “Yosh gvardiya” nashriyoti tomonidan albom koʻrinishida chop ettirgan yana bir toʻplamda “Bremen mashshoqlari”, “Quyvon bilan tipratikan”, “Somon, choʻgʻ va loviya”, “Bir xumcha shovla”, “Boʻron kampir”, “Yetti qargʻa”, “Yalqov Geysn”, “Mitti odamchalar”, “Oqoyim va Guloyim”, “Uch baxtiyor”, “Qoʻli gul qizcha”, “Botir tikuvchi”, “Tulki bilan gʻozlar”, “Uch aka-uka” kabi ertaklar tarjimasini amalga oshirilib, kichik maktab yoshidagi bolalar uchun taqdim etilgan. Shu kitobning oʻzida izohlanishicha, tarjimon uni “Detskaya literatura”ning 1967-yilgi nashridan tarjima qilgan. Hajmi 80 bet.

1989-yilda Sano Saidov ham aka-uka Grimmlarning “Uch aka-uka” hamda “Chol va uning nevarasi” ertaklarini olmon tilidan oʻzbekchaga oʻgirib, yoshlarga moʻljallangan “Gulxan” jurnalining 11-sonida eʼlon qilgan.

1990-yilda aka-uka Grimm va Vilgelm Gauf qalamiga mansub 10 ta ertakdan iborat toʻplam bevosita nemischa-oʻzbekcha tarjimada nashr etildi. Bu Sharif Roʻziev va Mavlton Javboʻrievlar tarjimasidagi “Sirli kema” toʻplamidir. Mustaqillik yillariga kelib, aka-uka Grimm ertaklarining tarjima qilinishi jarayoni yanada taraqqiy etganligi seziladi. Bu esa, Oʻzbekistonda ertak tarjimachiligining maʼlum tadrijiy taraqqiyot bosqichini bosib oʻtganligini ham koʻrsatadi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida Xurram Rahimov va Sharifa Salimovalar tarjimasida “Etti oqqush” nomli olmon xalq ertaklari toʻplami chop etildi. Uning tarkibidan aka-uka Grimmlarning “Bremen muzikachilari”, “Botir tikuvchi”, “Boʻron kampir”, “Quyvon bilan tipratikan” kabi ertaklari oʻrin olgan. Maʼlumki, bu ertaklar turli yillarda turli tarjimonlar tomonidan takror-takror tarjima qilib kelinishi oqibatida ularning har xil tarjima variantlari kelib chiqqan.

2015-yilda “Oila davrasida oʻqish uchun” rukni bilan chop etilgan “Ertaklar” kitobida aka-uka Grimmlarning “Qurbaqa shahzoda”, “Shirinlik uycha”, “Rapunsel”, “Bremen mashshoqlari” kabi toʻrtta ertaklari lotin yozuvida keltirilgan [4; 256]. Unda taʼkidlanganidek, ushbu “kitobda buyuk ertakchilarning deyarli ikki yuz yil davomida butun dunyo bolalari sevib mutolaa qilib kelayotgan eng mashhur ertaklari jamlangan. Bundan yuz yil muqaddam boʻlgani singari hozir ham “Bremen mashshoqlari”, “Boʻron kampir” va boshqa ertaklar kichikintoylarning eng sevimli ertaklari boʻlib qolmoqda.

Mazkur kitobdan oʻrin olgan “Qurbaqa shahzoda” va “Shirinlik uycha” ertaklarini mutarjim Abdurahmon Akbar nemis tilidan oʻzbek tiliga tarjima qilgan. “Rapunsel” hamda “Bremen mashshoqlari” ertaklarini esa tarjimon Ozoda Azimova oʻzbek tiliga oʻgʻirgan. Bu ertaklardan faqatgina “Bremen mashshoqlari” eng koʻp tarjima variantlariga ega. Shulardan “Shirinlik uycha” ertagi ilk bor nemis tilidan oʻzbek tiliga oʻgirilgan. Uning tarjimoni Abdurahmon Akbar.

“Qurbaqa shahzoda” ertagi bilan “Rapunsel” ertagining tarjima variantlari ham mavjud. “Qurbaqa shahzoda” ertagining tarjimoni ham Abdurahmon Akbar. “Rapunsel” ertagi Ozoda Azimova tomonidan o‘zbek tiliga o‘g‘irilgan.

2020-yilda aka-uka Grimm ertaklari 4 ta kitob ko‘rinishida lotin yozuviga asoslangan hozirgi o‘zbek tili alifbosida chop qilindi. Uning ilk kitobi “Mittivoylar sovg‘asi” deb nomlangan. Undagi ertaklarni Xurram Rahimov va Gulrux Rahimovalar bevosita olmon tilidan tarjima qilishgan [9; 96]. Uning so‘zboshisida ta’kidlanganidek, ushbu kitobda aka-uka Grimmlarning saralangan ertaklari jamlangan. Ularni Grimmlar xalq og‘zidan yozib olib, olmon adabiy tili normalariga moslashtirishgan. Ushbu ertaklar olmon xalq og‘zaki ijodi mahsulidir.

“Mittivoylar sovg‘asi” to‘plamining mundarijasini “Olti oqqush”, “Oq ilon”, “Topishmoq”, “Shirin bo‘tqa”, “Bobo va nevara”, “Asalarilar qirolichasi”, “Vafodor it”, “Kuylovchi suyak”, “O‘n ikki ovchi”, “Kelin ko‘rdi”, “Mittivoylar sovg‘asi”, “Bo‘ri bilan odam”, “Dono Gretel”, “Trude xonim”, “Qorqiz”, “Bremenlik mashshoqlar” nomli 16 ertak tashkil qilgan. Aka-uka Grimm ertaklarining 2-kitobi “Yalqov to‘quvchi” nomi bilan e‘lon qilingan [11; 96]. Bu kitob uchinchi nashr bo‘lib, undagi olmon ertaklari Xurram Rahimov va Gulrux Rahimova tomonidan tarjima etilgan.

Sarguzashtlarga boy, quvnoq ruhdagi ertaklarni o‘zida jamlagan mazkur mo‘jaz to‘plam tarkibidan aka-uka Grimmlarning “Kuloyim”, “Barmoqvoyning sarguzashtlari”, “Yorinda va Yoringel”, “Bigiztumshuq va ayiq”, “Nog‘orachi”, “Tegirmonchi yigit va mushukcha”, “Yalqov to‘quvchi”, “Opa va uka haqida ertak”, “Eng qashshoq va eng badavlat qiz”, “Cho‘qqisoqol qiro‘l” kabi 10 ta ertagi o‘rin olgan.

Aka-uka Grimm ertaklaridan tuzilgan 3-kitob “Bo‘ron kampir” deb nomlangan. Ma‘lumki, aka-ukalarning bu nom bilan avval ham 1963 yilda R.Fuzailova, M.Sodiqova tarjimasidagi 8 ta ertagi kitob holida chop etilgan edi. Demak, bu nom ikkinchi bor takrorlanmoqda. Ushbu kitob Xurram Rahimov va Gulrux Rahimova tarjimasidagi uchinchi nashridir [2; 96]. To‘plam mundarijasidan “Bo‘ron kampir”, “Omadli Hans”, “Qurbaqa shahzoda yoxud zanjirband Haynrix”, “Janob Korbes”, “Folbin hakim”, “Bo‘tqali qozon”, “Etti qarg‘a”, “Sim-sim tog‘i”, “Bo‘ri bilan etti uloqcha”, “Quyvon bilan tipratikan”, “Qizil qalpoqcha”, “Botir tikuvchi” nomli 12 ta ertak joy olgan.

Aka-uka Grimm ertaklarining Xurram Rahimov va Gulrux Rahimova tarjimada e‘lon qilingan 4-kitobi “Uch ip yigiruvchi” deb nomlangan bo‘lib, ikkinchi nashridir. Unda “Sichqoncha, qushcha va bratvurs haqida ertak”, “Uch ip yigiruvchi”, “Qo‘zichoq va baliqcha”, “Rumpelshtilxsen”, “Yetti shvab”, “Cho‘pon bola”, “O‘rmondagi uy”, “Baliqchi va uning xotini”, “Ochil dasturxon, oltin eshak va urto‘qmoq” kabi 10 ta ertak keltirilgan [10; 72].

Ushbu kitob aka-uka Grimmlarning “Mittivoylar sovg‘asi”, “Yalqov to‘quvchi”, “Bo‘ron kampir” nomli ertak kitoblarining mantiqiy davomi sifatida taassurot uyg‘otadi.

Aka-uka Grimmlarning “Mittivoylar sovg‘asi”, “Yalqov to‘quvchi”, “Bo‘ron kampir”, “Uch ip yigiruvchi” nomli kitoblarida keltirilgan ertaklarning ayrimlari 1954-, 1991- va 2001-yillarda chop ettirilgan to‘plamlarda ham berilgan. Biroq ularning tarjimasida tarjimonlar tomonidan uslubiy jihatdan qayta ko‘rib chiqilgan va sezilarli darajada o‘zgartirilgan. Ushbu ertaklar aka-uka Grimmlarning Germaniyada nashr etilgan “Kider-und Hausmärchen”, “Gesammelt durch die Brüder Grimm”, “Berlin und Weimar”, “Aubau-Verlag 1967” nashridagi 210 ta ertagi orasidan saralab olingan. Agar bu ertaklar asli bilan yonma-yon qo‘yib o‘qilsa, nemis tilini lug‘atsiz o‘rganish imkonini bera oladi. Qolaversa, bu to‘plamdagi ertaklar didaktik jihatdan ham oldingi tarjimalardan farq qiladi. Shuning uchun ularni “tarjima variant”lari sifatida qabul qilish mumkindir.

Hozirgi vaqtda aka-uka Grimmlar ertaklarining nemis tilidan o‘zbek tiliga tarjimalari mahalliy nashrlar, ommaviy axborot sahifalaridan tashqari Internet saytlari orqali ham keng tarqalganligini ham alohida qayd etish mumkin.

Xulosa. Nemis ertakchilari aka-uka Grimmlarning ijod namunalari turli yillarda bir necha bor bevosita nemis tilidan hamda bilvosita rus tili orqali o‘zbek tiliga tarjima qilingan bo‘lib, ayni paytda, ana shu tarjima ishlarini yig‘ib o‘rganishga, ularni qiyoslagan holda yutuq va kamchiliklarini aniqlashga to‘g‘ri keladi. Ayniqsa, uning mustaqillik yillarida amalga oshirilgan variantlarini aniqlab, qiyosiy jihatdan chuqurroq o‘rganish lozim. Negaki, nemis ertakchilari aka-uka Grimmlarning ijod namunalari tarjimalari shoir, yozuvchi yoki mutarjimlar tomonidan amalga oshirilgani sababli turlicha darajada namoyon bo‘ladi. Aka-uka Grimmlarning ertaklari boy syujeti, barkamol badiiyati, barqaror kompozitsion qurilishga egaligi va ommaviyligi bilan jahon folklorida o‘z o‘rniga ega. Ulardagi obraz va personajlar tavsifining tarjimada aniq aks etishi o‘quvchining tasavvurini kengaytiradi. Ularning o‘zbekcha tarjimalari xalqimiz vakillarini nemis xalqining milliy an‘analari, turmush tarzi, kiyim-kechaklari, milliy taomlari, yashash o‘rni, muhiti, mehnat

sharoiti, o'ziga xos axloq-odob qoidalari bilan tanishtiradi. Ba'zan tarjimalar asosida nemis tilidagi ayrim so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashtirilgani ham ko'zga tashlanadi. Aka-uka Grimmlar o'z adabiy ertaklari orqali nemis xalqining o'zligini tanitishga, xalqining dilidagi orzu-istaklarini topib, sodda, xalqchil uslubda, yuqori badiiy shaklda ifodalashga muvaffaq bo'ldilar. Grimmlar yaratgan ertaklar nihoyatda rang-barang bo'lib, ularning tematik doirasi keng, mazmuni inson faoliyati, hayvonlar va jonivorlar, tabiiy hodisalarning juda ko'p tomonlarini qamrab olgan.

ADABIYOTLAR:

1. *Bo'ri bilan yetti echki. – Yosh kuch. – 1937. – № 8. – B.15-17; Bremen musiqachilari. – Yosh kuch. – 1937. – № 9. – B.1- 4; Beljankaxan va Rozaxan. – Yosh kuch. – 1938. – № 11-12. – B.37-39; Aka-uka Grimm. Ertaklar. A.Rahmatov tarjimasi. – Toshkent: Davlat adabiyoti nasriyoti, 1938. – 45 b.; Aka-uka Grimm. Altin Qaz. V. Rozmatov tarjimasi. – Toshkent: Balalar va yoshlar adabiyoti nashriyoti, 1939-40. – B.16.*
2. *Бўрон кампир: эртақлар / Ака-ука Гримм. Учинчи нашири. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2020. – 96 б.*
3. *Д.Х.Каримова. Вариантность в переводе (на примере произведений братьев Гримм). Вестник науки и образования, 2019.*
4. *Ertaklar. Oila davrasida o'qish uchun. – Toshkent: “Davr nashriyoti”, 2015. – 256 b.*
5. *Halimovna K.D. On the history of the creation of grimm brothers' fairy tales and their translations into uzbek //Euro-Asia Conferences. – 2021. – T. 3. – №. 1. – pp. 85-87.*
6. *Halimovna K.D. Variability and invariability in fairy tales (As the example of the translation of grimmsfairy tales) //International Journal of Psychosocial Rehabilitation. – 2020. – T. 24. – №. 1. – pp. 138-144*
7. *Karimova Dilafruz Halimovna. Aka-uka Grimm ertaklari o'zbekcha tarjima variantlarining davriy statistikasi. O'zMU xabarlar, ISSN 2181 – 7324. B.228-231.*
8. *KD Halimovna. The Influence of Language and Principles of Translation on the Origin of Variation and Invariance in Translation. Web of Scholars: Multidimensional Research Journal, 2022.*
9. *Муттивойлар совгаси: эртақлар / Ака-ука Гримм. Учинчи нашири. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2020. – 96 б.*
10. *Уч ин йигирувчи: эртақлар. Ака-ука Гримм. Иккинчи нашири. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2020. – 72 б.*
11. *Ялқов тўқувчи: эртақлар / Ака-ука Гримм. Учинчи нашири. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2020. – 96 б.*

THE ANALYSIS OF THE SETTING IN THE ECO-FICTION NOVELS “TIME IS A RIVER”, “SWEETGRASS”, “THE SUMMER OF LOST AND FOUND” BY AMERICAN WRITER MARY ALICE MONROE

Khayrullayeva Nigorabegim Ne'matillo kizi,
Doctorate student of
Bukhara State University
khayrullayevanigora@gmail.com

Abstract: The relevance of the research. This article reviews that setting in a literary work can alleviate some of the writer's difficulties in describing the time and space by allowing a reader to focus on the story's plot and characters. Since the works of Mary Alice Monroe are of an environmental nature, it is explained that the author skillfully portrays real places in her works, such as an island, a beach, a mountain, a fertile plantation, and other wildlife environments. In the article the setting is referred to include a context beyond the immediate surroundings of the story. Elements of setting may include culture, historical period, geography, and hour. Along with the plot, character, theme, and style, setting is considered one of the fundamental components of fiction.

The objectives of the research. The article is aimed at to study the literary analysis of the setting and its functions in the eco-fiction novels “Time is a River”, “Sweetgrass”, “The Summer of Lost and Found” by American writer M.A. Monroe. We distinguish 5 functions of setting in these novels: 1) Setting as a background for action; 2) Setting as an antagonist; 3) Setting as a means of creating appropriate atmosphere; 4) Setting as a means of revealing character; 5) Setting as a means of reinforcing the theme.

Research methods. The method employed in this research is a semantic-stylistic analysis which aimed at identifying functions of setting since setting in fiction is called on to perform a number of desired functions.

Conclusion. The functions of the setting in the eco-fiction novels “Time is a River”, “Sweetgrass”, “The Summer of Lost and Found” are distinguished and reviewed with examples from the novels in the research. The writer's goal is to create a real world of stories. To do this successfully, the writer must remember that the foundation of a literary work is the setting. The analysis of the setting in a work plays an important role because, when done correctly, it enhances the story line, characters, themes, and even the mood of the novel.

Keywords: eco-setting, antagonist, background, literary theme, characters, appropriate atmosphere, setting, eco-motives.

Introduction.

Setting is a literary device that allows the author of the story to determine the time, place and environment of its occurrence. This is an important element of the story because space and time tell the reader when and where the events will take place. [1,276] In addition to specific geographical locations, specific types of environments are often used as settings in literary works. By setting a story or narrative in a familiar setting, the writer can be relatively sure that the reader will have a general understanding of the characteristics of that setting, such as the terrain, climate, culture, etc. This relieves some of the writer's difficulty in describing and allows the focus to be on the story's plot and characters. [3,220]

In the 21st century, at the peak of globalization, information technology and cybernetics development, engineering and the use of space for human benefits, the return of people to nature, the enjoyment of the environment in which it originated, and the scope and factors of its psychological impact on the individual as a part of nature, both scientific and spiritual study today is becoming relevant. While the influence of this social and natural phenomenon on literature has been observed since ancient times, in the context of modern development, the figurative expression of nature and ecology is becoming more significant. For this reason, it is important to study the characteristics of the eco-fiction genre in literature, to clarify its uniqueness, especially to observe its manifestations and laws in the literature of developed countries.

By the 21st century, the problem of ecology has become the most urgent for the whole world. Environmental problems such as animal population, air quality, water quality, and global climate change are

reflected in the novels of contemporary American literature, especially in Rachel Carson's "*Silent Spring*", James Graham Ballard's "*The Drought*", Ursula Le Guin's "*The Dispossessed*," and in "*Carbon Dreams*" by Susan M. Gaines and "*Solar*" by Ian McEwan.[12,385]

As a result of the environmental movements led by women, in the 90s of the 20th century, novels created by women writers expressing their sympathies through both feminism and environmental themes began to appear in the world, enriching American literature and this new type of criticism against the dominant system in American culture was founded by ecofeminists. Eco-feminist writers including Joan Lynn Slonczewski, Ursula K. Le Guin, Miriam Simos Starhawk, Sherry S. Tepper, Suzy McKee Charnas, Suzette Haden Elgin, Octavia Butler, Barbara Kingsolver, Margaret Atwood, Sally Miller Gearhart, Dorothy Bryant, Marge Percy, Marian Engel and Alice Walker, opposed gender discrimination and criticized androcentrism and anthropocentrism. They created works imbued with the feelings of preserving the environment, sympathy for the fate of the Mother Earth, always being in harmony with nature, and left their names forever sealed in world literature.

The famous writer Mary Alice Monroe, who entered the modern American literature with her novels that uniquely describe the relationship between man and nature, showed herself in a series of novels of the eco-fiction genre with a style that combined her deep sympathy for people and a naturalistic worldview. M.A. Monroe's books on environmental topics make him known as a bestselling novelist. As a result of the writer's family's move to the Isle of Palms, a major event occurred in the Monroe's evolutionary development. Her writing began to combine feminist themes with environmental messages and metaphors, thus bridging her life as a writer and conservationist.

Mother Nature is the main theme of M.E. Monroe's "House on the Beach" series and the novels "Time is a River", "Sweetgrass", "The Summer of Lost and Found", although the author describes this theme as a family that we experience in everyday life. Monroe was able to illuminate human's complex but sacred feelings related to the environment.

Methodology of the research.

The notion of a setting and its functions are studied in many prominent books and manuals related to the theory of literature such as in "Стилистика современного английского языка" (1973) by I.V. Arnold and "Stylistics" (1971) by I.R Galperin. Chronotype – is a term coined by M.M. Bakhtin to describe the way time and space are described by language, and, in particular, how literature represents them. Functions: Realistic (to render the verisimilitude), Suggestive, Symbolic (the setting stands for smth else- idea, character, abstract notion).[2] The issue of eco-fiction genre and eco-feminism in English literature has been deeply discussed by various critics and literary scholars such Truby John, Obstfeld Raymond, Levin Donna, Lodge David, Roberts Edgar V and Zweig, Robert, Rozelle Ron. It was specially studied in the works of Russian literary scientists such as E.R. Martynova, E.S. Burmistrova and S.V. Grechishkina [4,137].

Research methods. The method employed in this research is a semantic-stylistic analysis which aimed at identifying functions of setting since setting in fiction is called on to perform a number of desired functions.

Results and discussions

Based on the nature and potential of poetic, prose, and dramatic works in world literature, the relationship between man and nature at various stages of the artistic creation process have been thoroughly analyzed in studies. The works of the famous writer Mary Alice Monroe, who entered the modern American literature at the end of the 20th century and the beginning of the 21st century with her novels that uniquely describe the relationship between man and nature, has taken an incomparable place in world literature. After all, such a literary heritage influenced people's minds and feelings, enriched their thinking about the harmony of nature and man, and led their morals towards goodness. The analysis of her works in terms of the depiction of human and nature relations, the themes of feminism and eco-feminism manifested as the author's style, stylistic tools for describing nature, features of the eco-fiction genre, and nature symbolism in the author's works is of urgent importance in order to inform the world literary and scientific community.[13,108]

Setting is defined as a time frame or location in which a narrative takes place in literature. The 3 main types of setting are time, place and environment. A setting can show the **time period** in which a story takes place. This gives context to the social climate of a story and a background about the social cues and expectations that characters should adhere to. Place refers to a **specific place** in a **novel**. Environment (physical and social) refers to a broader geographical area or a social environment. The **social environment** is

the surrounding environment that social events occur in. This also shows the culture that characters are educated in and the institutions and people they are involved with.

Since the works of Mary Alice Monroe are of an environmental character, the author chooses real places in her works, such as an island, a beach, a mountain, a fertile plantation, and other wildlife environments. The historic city of Charleston, South Carolina and the nearby Isle of Palms were chosen as unique locations for the 7 novels in the Beach House Series. To analyse setting in a work of literature, you first need to **identify** the types of settings featured (time, place and environment). When you have successfully identified those types, you must consider the context around them. Consider how the setting reflects the behaviour of the characters. Think about what happens if the setting changes - do the characters alter with it? Characters are not only influenced by the setting but they also influence the setting.

In Monroe's works, we can find the usage of the setting in the following 5 functions:

1) Setting as a background for action. To find out whether setting serves as essential elements in fiction, or whether it exists merely as a decorative and functionless backdrop, we must ask ourselves: Can the work be set in another time and place without significant harm? If the answer is "yes", then it can be said that the background image serves as a decorative background. In M.A.Monroe's "The Summer of Lost and Found" the actions are set during the pandemic. Due to unemployment and the stay-at-home order during the pandemic, Linea and Anna have to live together in a beach house for several months: *Three days later, the weather changed again. A blustery wind rattled the windows, sending the palm fronds scratching at the windows. Both she and Anna had retired to their rooms after an early dinner of comforting lentil soup, Gouda cheese, and chunks of sourdough bread.* [5,96]

In this passage, we can see that there is no artistic purpose in this passage, which depicts a typical daily life in a beach house. Artistic time and space cover all elements of the work. In particular, it is impossible to show the moods and experiences of the characters without the depiction of the artistic time and space. Also, the depiction of the mental state of the hero in parallel with the space and time determines the author's style. Setting gives context to the characters' actions in a story line. It can also create the mood (how the reader or viewer feels). It's easier to understand why the characters in the story are doing what they're doing when we know where they are. The time of day, time of year, and ages of the characters will also affect how they act and what they say:

Only palm trees, wild grasses, and flowers sprouted around the cottage, especially in the spring, when the island was practically bursting with life. Wildflowers colored the dunes with soft yellows, vibrant blues, and fiery oranges. In the trees birds sang out mating calls, while overhead migrating birds soared, returning home from southern climes. This side of the beach house faced the long stretch of dunes that reached out to the Atlantic Ocean. The mighty sea reflected the mood of the sky—sometimes dark, turbulent, and gloomy, other times a soft, introspective gray-blue. Today the water was the color of unbridled joy and hope, a blue so vivid the horizon line disappeared where sea met sky, creating an infinite stretch of blue. Sunlight danced on the ocean, making it appear a living, breathing thing.[5,14]

The passage displays that around Caretta's house, only palm trees, wild grasses and flowers sprouted, especially in spring, when the island was almost alive. Wildflowers painted the dunes soft yellows, bright blues, and fiery colors. In the trees, birds sang their mating calls, migrating birds returned home from southern climes. This side of the beach house extended to the long dunes that bordered the Atlantic Ocean. The mighty sea reflected the mood of the sky - sometimes dark, restless and gloomy, other times soft, gray-blue. the water had become an expression of endless joy and hope, where the sea met the sky the horizon disappeared, creating an endless blue.

3) Setting as a means of creating appropriate atmosphere. Many authors use their portrayal of the setting as a means of raising the reader's expectations and setting the appropriate state of mind for what is to come. When Monroe starts living in Mia Landon's Watkins Cove shack in *Time is a River*, everything that hits her seems terrifying: *Outside the wind continued to blow and the hovering trees scraped their branches against the glass, like bony fingers tapping to get in. Her mind started playing tricks on her and she wondered wildly if that tapping wasn't a tree, but a bear...or a man? ... Three eerie, mournful hoots of an owl broke the silence, ending with a catlike snarl.* [6,24]

In "Sweetgrass", when Mary June tells her husband Preston that despite the bitter truth that her husband is leaving, she finally finds courage and is happy about it, the author uses the image of thunder and storm to describe Preston's state of mind:

Around them the storm broke. Fat drops of rain splattered loudly on the dry ground in gaining crescendo. With each gust of wind the grasses swayed and shook, rattling like castanets. Then the sky opened

up and the heavens cried. The roof provided no shelter from the torrents of rain, and both felt the lash of water that whipped through the air.[7,12]

Rain is usually associated with feelings of loneliness and sadness. In this sense, it is very similar to human tears.

In "Time is a river" too, Mia Landan, after her husband's infidelity, visits an abandoned and abandoned cabin in the middle of the wild to live in solitude. *The cabin was sheltered by a mountain ridge to one side covered with tall trees and lush vegetation in every shade of green imaginable. Yards away the river cascaded over white rocks, tumbling in its mellifluous music into a deep, bluish green pool.* [6,105]

2) Setting as an antagonist. In Monroe's works, the setting appear as antagonists in the following cases:

- In the novel "Time is a river", when the main character Mia Landan starts to live in the cabin in "Watkins Cove", it is described by such adjectives as *"creaking floor, old wood stove, rustling hoots and snaps outside, the wind gusted, windows rattled, cobwebbed and filthy cabin"* the desolation of the cabin and the terrible weather outside cause Mia to hesitate about her decision to live in the mountains.

- In the novel "The Summer of Lost and Found", Linea Rutledge describes the environment during the pandemic and her temporary unemployment ("The aquarium was closing its doors to the public because of the pandemic"), making the character of Linea, who strives for new things and striving for new things, depressed ("bidding teary fairywells to every fellows").

4) Setting as a means of revealing character. The ratio of the place and time in the work often shapes the personality and fate of the characters: it is a direct cause of what qualities people have. A person who grew up in a small, cozy house in the city may have a different outlook and approach to life than someone who grew up in the vast countryside, in close contact with nature. Stories sometimes show us characters who are direct products of their environment, reflecting its moods and values. Often, however, the stories depict characters who rebel against their restrictive environment of space and time and struggle to break free from the suffocating environment. Mary Alice Monroe also shows how in her novels she uses symbolic representation of real space to reveal the inner world of the character.

In Monroe's "Time is a river" Mia Landan, the protagonist of the play, found a chest in a shack on Wetkins Mile, where she is now living, a picture of valuables belonging to the original owner of the abandoned shack: *"priceless tire plate hand painted with a different wildflower", "heavy sterling silver tableware, each piece engraved with a bold KW", "vintage evening gown of royal blue taffeta", "white silk scarf", "two bamboo fishing rods"* indicates that the owner's lineage goes back to a noble family. The author does not directly convey the portrait of Kate Watkins in the novel to the reader, but through his personal diary, which contains the letters of Kate Watkins and his valuable advice on fishing, as well as messages and news from old newspapers found in the archive, Kate's appearance and inner character are understood.

5) Setting as a means of reinforcing the theme. In a literary work, the author's skillful use of time and place can emphasize the theme of a novel or short story, in which the physical environment in which the action takes place can symbolize the central ideas of the work. In almost all of Monroe's nature-oriented novels, the harmony of man with nature is expressed as the main theme. In particular, in "Time is a river" Mia Landan, the protagonist of the work, portrays the difficult lifestyle of Charleston, medical worries, ubiquitous bills, the smell of hospitals, the noise of cars, the oppression of people, the betrayal and the heart of the river, away from the wildlife of the mountain and the river. through it, he manages to skillfully convey to the reader the miraculous and healing effect of nature on man:

She heard the melody of water over rocks and felt the movement of the river swirl around her legs, nudging her in its current. Lifting her gaze, she watched how the river captured the light and held it, shimmering on the surface. The colors of the river changed depending on the water's depth and movement. In the deep pockets the still, shadowed water was the color of green tea. The shallow water rushing over pebbles with noisy splashes sparkled in the sunlight like shards of crystal. Mia felt the colors of the river seep into her skin to race in her veins. [6,58]

In this passage, Mia feels the movement of the river around her feet, pulling her into its current, and observes how the river reflects the light and shimmers on the surface, the color of the river changes according to the depth and movement of the water, the shallow water flowing over the rocks with noisy splashes, sparkling like crystal fragments in the sunlight. At the time, Mia is described as feeling the colors of the river seep into her veins and skin. In the eco-fiction novel "The Summer of Lost and Found", M.A.Monroe describes the desolation of busy streets, public recreation and eating places at that time in order to give the atmosphere during the pandemic:

"The long-awaited warm weather returned. Despite the sunshine, however, the pandemic worries and fears hovered over the lowcountry, as they did the world. It was strange not to participate in Easter church services, neighborhood egg hunts, or spring breaks. April was the beginning of the peak wedding season, and Charleston and its surrounding plantations and beaches were the top wedding destinations in the county. Yet this year the spring weddings were canceled, shops were closed, restaurants were shuttered, and few people ventured from their homes. [5,32] Or the following passage from M.A. Monroe's novel "Sweetgrass" serves to emphasize the fact that wild animals are left homeless due to the construction of new structures in the urbanizing desert area: The lizards, snakes and few birds of prey that survived in this area were compelled to fight fiercely for the scarce bits of habitat. [7,155] The analysis of the setting in a work plays an important role because, when done correctly, it enhances the story line, characters, themes, and even the mood of the novel.

In all works of the writer calling for the preservation of nature, including the heptology included in the "Beach House Series": ("Beach House"(1), Beach House Memories(2), "Swimming Lessons"(3), "Beach House for Rent"(4), Beach House Reunion(5), "An Ocean Boulevard"(6), "The Summer of Lost and Found(7)" and "The Butterfly's Daughter", "Time is a River", "Sweetgrass" and "Skyward", we can observe that the names of environmental organizations help to create an environmental culture during the reading of the work. In addition, each of Monroe's During the writing of the work, it was studied that she spent a long time in these organizations and became closely acquainted with their activities and contribution to nature. Since many of the author's works are eco-fictional, she uses metaphors, metonymy, epithets, similes, exaggeration, periphrasis, compound phrases, and a wide range of phonetic methodological tools to express natural scenes, environmental images, and similarities between man and nature were used in an artistic and figurative way.[12,386]

Conclusion

The setting is generally a physical location that shapes a story's mood, its emotional aura and quality. Real or imaginary, concrete or symbolic setting is the dramatic backdrop for a story. In the in the eco-fiction novels "Time is a River", "Sweetgrass", "The Summer of Lost and Found" by American writer M.A.Monroe the setting reveals prevailing atmosphere or mood of the story, shows internal and external conflicts, highlights potential contrasts between characters or ideas. In addition, the setting aims at determining the fate of the protagonist, reflecting character and often embodying the theme. Setting gives context to the characters' [actions](#) in a story line. It can also create the mood (how the reader or viewer feels). It's easier to understand why the characters in the story are doing what they're doing when we know where they are. The time of day, time of year, and ages of the characters will also affect how they act and what they say.

All forms of literature will have some form of setting; even backdrop settings have an age range of the characters, which is part of time, and a location, either indoors or out, for example. Without a setting, readers and viewers cannot follow a story plot. M.A.Monroe's analysis of artistic space and time plays an important role in the work because it enhances the storyline, characters, themes, and even the mood of the novel. Since the works of Mary Alice Monroe are of an environmental character, the author's works show that real places, such as an island, a beach, a mountain, a fertile plantation, are embodied as a place of wildlife.

REFERENCES:

1. Galperin.I.R. *Stylistics*. – M.: Higher school Publishing House,1971. P:276
2. Truby John. *Anatomy of a Story: 22 Steps to Becoming a Master Storyteller*. — New York, 2007
3. Obstfeld Raymond. *Fiction First Aid: Instant Remedies for Novels, Stories and Scripts*. — Cincinnati, 2002. P:220
4. Гречишкіна С. В. "Процесс формирования экологической культуры в США: американские ценности", научная статья // Вестник Томского государственного университета Культурология и искусствоведение. 2018. № 30. С:137-144 (Grechishkina S. V. "The process of formation of ecological culture in the USA: American values", scientific article // Bulletin of the Tomsk State University Culturology and Art History. P:137-144)
5. Monroe M.A. *The Summer of Lost and Found*.—New York: Gallery books, 2021.—p.96
6. Monroe M.A. *Time is a river*.—New York: Pocket books, 2008.— p.24
7. Monroe M.A. *Sweetgrass*. — Canada: Mira Books, 2005.— p.155
8. Levin Donna .*Get That Novel Started*. — Cincinnati, OH: Writer's Digest Books,1992.
9. Lodge David .*The Art of Fiction*. — London, Martin, Secker & Warburg Ltd,1992.

10. Roberts Edgar V.; Zweig, Robert. *Literature: An Introduction to Reading and Writing* —, Pearson, 2014.
11. Rozelle Ron. *Write Great Fiction: Description & Setting*. —Cincinnati, 2005.
12. Xayrulloeva, N. (2022). Эко-фикшн жанри тараққиёти (америка адабиёти мисолида). *центр научных публикаций (buxdu.uz)*, 25(25). https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8401
13. Xayrulloeva, N. (2021). *Eco-Fiction and MA Monroe*. *Центр научных публикаций (buxdu.uz)*, 8(8). <https://literature.academicjournal.io/index.php/literature/article/view/180/188>
14. Xayrulloeva, N. (2021). *Mary Alice Monroe: «Green» novels and achievements*. *Центр научных публикаций (buxdu.uz)*, 8(8). http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/4114/2603

SA'DULLA HAKIM SHE'RIYATIDA ADABIY G'OYA VA TAHLIL

*Nodirova Feruza Xolmurod qizi,
Guliston pedagogika instituti o'qituvchisi
nodirova@mail.ru*

Annotatsiya: *She'rda tilning estetik vazifasi deganda matnning barcha nutq vositalari, uning hissiy-estetik mazmunini gavdalanitirishga yo'naltirilishi, she'riy matnning har bir so'zi tushuniladi, tasvirni yaratishda ishtirok etadi. Ijodkorning semantik-stilistik tizimining shakllanishi va amal qilishini ko'p jihatdan muallif dunyoqarashi belgilaydi. Ushbu maqolada shoir va publisist Sa'dulla Hakim lirikasining o'ziga xosliklari, an'anaviy she'riy obrazning asosiy xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.*

Kalit so'zlar: *she'riyat, tasvir, shakl, zamon, makon, obraz, badiiy ijod, she'riy san'at, voqelik.*

Аннотация: *Эстетическая функция языка в стихотворении заключается в том, что все средства речи текста направлены на воплощение его эмоционально-эстетического содержания, каждое слово поэтического текста понимается и участвует в создании образа. Формирование и функционирование смысло-стилистической системы автора во многом определяется его мировоззрением. В данной статье рассматриваются особенности лирики поэта и публициста Садуллы Хакима, основные черты традиционного поэтического образа.*

Ключевые слова: *поэзия, образ, форма, время, пространство, художественное творчество, поэтическое искусство, действительность.*

Annotation: *The aesthetic function of language in a poem means that all the means of speech of the text are aimed at embodying its emotional-aesthetic content, every word of the poetic text is understood and participates in the creation of the image. The formation and functioning of the semantic-stylistic system of the creator is largely determined by the worldview of the author. This article reflects on the peculiarities of poet and publicist Sadulla Hakim's lyrics, the main features of the traditional poetic image.*

Key words: *poetry, image, form, time, space, image, artistic creation, poetic art, reality.*

Kirish. An'anaviy she'riy obrazlar she'r tilining muhim tarkibiy qismi bo'lib, barcha davr shoirlari ularga murojaat qilganlar, shuning uchun ham she'riy til tarixini barpo etish uchun an'anaviy obrazlarni o'rganish zarur. Zamonaviy o'zbek she'riyati rivojlanishining turli bosqichlarida an'anaviy obrazlarning ishlashini tahlil qilish muayyan adabiy yo'nalishlar, maktablar va u yoki bu shoir doirasidagi so'zlardan foydalanishning xarakterli xususiyatlari haqida xulosa chiqarish imkonini beradi. S.Hakim ijodidagi an'anaviy obrazlarni o'rganish ularning she'riyati va 20-asr o'zbek she'riyati o'rtasidagi, she'riy so'z ishlatish an'anasi bilan bog'liqligini aniqlashga yordam beradi.

She'rda tilning estetik vazifasi deganda matnning barcha nutq vositalari, uning hissiy-estetik mazmunini gavdalanitirishga yo'naltirilishi, she'riy matnning har bir so'zi tushuniladi, tasvirni yaratishda ishtirok etadi. Ijodkorning semantik-stilistik tizimining shakllanishi va amal qilishini ko'p jihatdan muallif dunyoqarashi belgilaydi.

Adabiyotlar tahlili. Davr adabiy hayoti san'atning har qanday turi uchun nihoyatda muhim, lekin she'riy ijodda an'ana yangi ma'nolar shakllanishiga ham asos bo'ladi. 20-asr boshlari adabiyoti umumiy qonunlar doirasidan tashqariga chiqmadi. Yangi davr adabiyotida hamma narsa individual va noyobdir, degan g'oyaga zid ravishda, unda kelib chiqishi turli xil bo'lgan takrorlanuvchi tasvirlar shakllandi.

Davr adabiy hayotiga murojaat qilish, she'riy matnni "lirizm bilan to'ldirish" dan tashqari, tasvir, shakl va yoki mazmunni yangilash bilan bog'liq an'analar shakllandi. Shuning uchun davr adabiy hayoti masalasi an'anaviy she'riy obrazlar uchun ayniqsa muhimdir, chunki she'riy til tarixi "bu an'ana tomonidan qo'llaniladigan til vositalarining tarkibi qanday va nima uchun o'zgarishi" bilan bog'liq rivojlanadi. Keng ma'noda tasvir - bu g'oyalar va his-tuyg'ularning tovush, so'z, ranglar va boshqalardagi badiiy aksidir. "Tasvir voqelik hodisalarini badiiy umumlashgan idrok etish va ularni tasvirlash (rasm, adabiyot, musiqa va hokazo) shaklidir".

Umuman san'at - fikrlashdir. Umumiy tilda, she'r va nasr tilida obrazlilik alohida o'rin tutadi. Ana shu keng ma'noda "og'zaki obraz" tushunchasidan foydalanish mumkin. Og'zaki tasvir to'g'ridan-to'g'ri va

bilvosita soʻzlardan foydalanishga asoslangan boʻlishi mumkin, u anʼanaga koʻra qoʻllanilishi yoki individual muallifning qarorini ifodalashi mumkin.

Shunday qilib, anʼanaviy sheʼriy obrazning asosiy xususiyatlari uning sheʼriyat tilida nisbiy barqarorligi boʻlib, u oʻzgaruvchanlikni istisno qilmaydi; majoziy kontekstda foydalanish va amalga oshirishning uzoq anʼanasi, tizimli ravishda bir soʻz, ibora va butun asargacha kengaytirilgan kontekst sifatida ifodalanadi. Bunday anʼanaviy tasvirlar toʻplami kichikdir. Majoziy tasvirlar, misol tariqasida, inson mavjudligining barcha asosiy tomonlarini aks ettirgan: hayot va oʻlim, dushmanlar bilan janglar, eʼtiqod, ijodiy ilhom va odamlarning his-tuygʻulari bilan yoʻgʻrilgan ijod olami.

Badiiy ijodni tushunish deganda badiiy asarlarni estetik idrok etish, asar muallifining fikrlarini ifoda etishning ogʻzaki lingvoestetik oʻziga xosligini anglashni ham tushunamiz. Badiiy matnning insonga semantik, intonatsion taʼsir etish yoʻllari, vositalarini aniqlash va anglash ijodiy dunyoqarshni shakllantirishning muhim aspektlari hisoblanadi. Badiiy asarni idrok etish, turli xil sanʼat turlarini tushunish masalalari mahalliy va xorijiy psixolog va adabiyotshunos olimlarning asarlarida oʻz tasdigʻini topgan. L.Vigotskiy A.Potebnya, S.Rubinshteyn, P.Yakobson, Q.Yoʻldoshev, Q.Husanboeva, B.Karimov, H.Boltaboyev, U.Hamdamiyov, N.Karimov, Sh.Hasanov va bir qancha olimlarning ilmiy tadqiqotlarida badiiy asar ustida ishlash malakalari va usullari yoritib berilgan.

L.Vigotskiyning 1925-yilda nashr etilgan "Sanʼat psixologiyasi" asarida psixologiyaning asosiy savollariga javoblarni faqat tuygʻular olamiga kirib borish orqali topish mumkin, deb taʼkidlaydi. Muallif barcha turdagi mavhumlik mintaqasini ong jarayonlari bilan chambarchas bogʻlaydi. Olimning fikriga koʻra, turli xil sanʼat turlarini idrok etishda paydo boʻladigan ongsiz jarayonlar "biz ongli jarayonlarni beradigan yoʻnalishga bogʻliqdir ..." "Sanʼat psixologiyasi" asarida L.Vigotskiy badiiy ijod va badiiy asarni idrok etishning oʻzaro bogʻliqligi toʻgʻrisida chuqur oʻylangan nazariyani ilgari suradi. Badiiy asarni idrok etish jarayonida oʻquvchi, goʻyo uni har safar qaytadan kashf etadi va yaratadi, deb hisoblaydi.

Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, yozuvchi fikridan kelib chiqib, oʻquvchi muallif yoʻlidan yurib, ijod jarayonlarini takrorlaydi. Badiiy ijod jarayonida inson ruhiyatining eng chuqur ehtiyoji qondiriladi. L.Vigotskiyning taʼbiri bilan aytganda, ijodkorlik ruhiyatimizning eng chuqur ehtiyojidir.

Badiiy matn ustida ishlashda tahlilning kiritilishi shoir va yozuvchining ijodiy laboratoriyasiga kirib borishga, falsafiy mulohazaning muallifning ruhiy holati bilan qanday bogʻliqligini, obrazlarni yaratish va unga egalik qilgan fikr va his-tuygʻularni anglashning badiiy vositalari qanday ekanligini aniqlashga imkon beradi. Shu sababli L.Vigotskiy "Sanʼat - bu amalga oshirilmagan adabiy jarayonni amalga oshirish natijasidir", deya taʼkidlaydi. Inson shugʻullanadigan turli xil ijod turlari mavjud. Boy maʼnaviy hayot - bu inson faoliyatining boshqa sohalarida qoʻllanilmagan imkoniyatlaridan oqilona foydalanish imtiyozi hisoblanadi. Adabiy asar bilan aloqa ham shunday boʻlib, muallif boshdan kechirgan narsalarni boshdan kechirishga va qayta oʻylashga majbur qiladi. Badiiy matnni estetik idrok qilish badiiy ijod jarayoniga oʻxshaydi, garchi u bunday kuchli hissiy tajribalarni real boshidan oʻtkazmayotgan boʻlsa ham, qaysidir maʼnoda jarayon ishtirokchisi hisoblanadi.

S.Rubinshteyn "Umumiy psixologiya asoslari" asarida insonning hissiy holatini uning ijodiy faoliyati bilan chambarchas bogʻliq holda kuzatadi. S.Rubinshteyn inʼikosni "bizning sezgilarimizga taʼsir qiladigan obyektiv voqelik hodisasi" ning hissiy aksi sifatida tavsiflaydi. Idrokning mohiyatini oʻrganib, olim idrok harakat bilan, aniq faoliyat bilan chambarchas bogʻliq degan xulosaga keladi. Badiiy idrok, olimning fikriga koʻra, badiiy asarni talqin qilish va tushunishni oʻz ichiga olgan murakkab faoliyatdir.

Maqolamizga tanlangan muammoning dolzarbligini nazariy asoslash uchun S.Rubinshteynning bayonoti juda muhimdir. Estetik idrok etish jarayonida asosiy vazifa - hissiy maʼlumotlar asosida badiiy obrazni, uning semantik poetik mazmunini va unda mujassam boʻlgan niyatni aniqlashdir. Batafsil talqin badiiy idrokni bilim faoliyatiga aylantiradi. Bizga maʼlumki, badiiy asarlarni badiiy idrok etish shaxsni rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi. Badiiy asarni anglash, avvalo, uni his qilish deganidir. Sanʼatni idrok qilish tuygʻudan boshlanishi kerak, aks holda bu oʻta samarasiz jarayondir. Ammo badiiy idrok, albatta, his qilish bilan cheklanib qolmaydi. Bu avvalo "his qilish", soʻngra "fikrlash" va bundan tashqari juda chuqur mulohaza qilish hamdir.

M.Yakobson asarlarida badiiy idrok yuksakligi odamning umumiy madaniyatiga va uning estetik taraqqiyot darajasiga bogʻliqligini koʻrsatadi. Olimning "Badiiy idrok psixologiyasi" asarida taʼkidlashicha, badiiy idrokni rivojlantirish uchun psixologik taʼsirning izchilligi, maqsadga muvofiqligi katta ahamiyatga ega. Badiiy tahlillar turkumining bosqichma-bosqich kengayib borishi idrokni boyitadi, uni chuqur va mazmunli qiladi.

Taniqli adib va adabiyotshunos olim J.Jabborov Sa'dulla haim she'rlarini tahlil qilish asnosida quyidagi jumalarni yozadi: "O'ylay-o'ylay, oddiy haqiqatga duch keldim: bu she'rlar haqida chetdan turib, gapirib, yozib bo'lmaydi. Chunki qar bir she'r o'zi haqida o'zi so'zlardi, o'zi hikoya qilardi. Yana bir marta tan oldim: faqat o'qish orqaligina haqiqiy she'rning zavq, ehtiros rohatini his etish mumkin!"

Q.Yo'ldoshev shunday yozadi: "Badiiy adabiyotni faqat hayotiy savollarga javob beradigan, o'quvchilarni yashashga o'rgatadigan amaliy vosita sifatida tushunish va izohlash noto'g'ri va, hatto, zararlidir. Chunki bunday izoh badiiy adabiyotning mohiyatini buzib ko'rsatadi va jo'nlashtiradi. Adabiyot hayotdagi muammoli vaziyatlardan chiqib ketishning retsepti yoxud voqelikdagi mushkul savollarga javob topib beradigan vosita emas, balki o'qirmanda o'zi, o'zgalar, olam va odamiyat to'g'risida muayyan tarzda ma'naviy-fikriy munosabatni uyg'otadigan estetik hodisadir" [1:18]

Adabiy ijod jarayoni badiiy asarlarni estetik idrok etish tabiati bilan ko'p umumiylikka ega hisoblanadi. Tasavvurni rivojlantirish va tarkibni anglash asosida asar yaratish psixologik jarayonining ijodiy tarkibiy qismi va badiiy matnni estetik idrok etish g'oyasini tasdiqlaydi. Q.Yo'ldoshev S.Hakim ijodi borasida o'z munosabatini quyidagicha izohlaydi: "Shoirning shoirligi shundaki u olam hodisalarini boriday emas, balki o'ziga ko'ringaniday ko'radi va ko'rsata biladi. Shuning uchun ham she'rlarda borning yo'q, yo'qning esa borday tasvirlanishidan ajablanib bo'lmaydi".

S.Hakimning "Tavallo" she'ridagi misralarni izohlash uchun she'riy asarlarni to'g'ri va chuqur anglash, o'quvchi xayoliy fikrlashni rivojlantirishi kerak. Obrazlar badiiy adabiyotni publitsistik va ilmiy adabiyotlardan ajratib turadi. Tasavvur deganda konkret-individual shaklda aks ettirilgan hayotning tipik hodisalarini ko'paytirish tushuniladi. Shoir yozadi:

Talpingan iloham shunchalar uzoq,
Bag'rimga berkingan kunchalar uzoq,
Sirlashsam, sir to'la g'unchalar uzoq,
Yugurdim, joyimdan jila olmadim.

Majoziy fikrlash badiiy ijodning etakchi tarkibiy qismi hisoblanadi. O'quvchi adabiy asarni o'zlashtirish jarayonida assotsiativ aloqalarga katta ahamiyat beradi va tafakkurdagi obrazli va konseptual komponentlarning chuqur o'zaro ta'sirini aniqlay oladi.

Q.Husanboevaning fikriga ko'ra, muallif tomonidan yaratilgan she'riy obrazlarning eng to'liq va ta'sirchanligi kuchli hissiy salohiyatni o'z ichiga olgan obrazdir. She'riy obrazlar muallifning fikrlari va his-tuyg'ularini jamlaydi. Q.Husanboevaning To'ra Sulaymonning lirik she'rlari tilini o'rganish va tahlil qilish jarayonida quyidagi fikrlarni aytadi: "Ma'lumki, adabiyot darslari ko'ngil darslari. Adabiyot saboqlari – rost tuyg'u va kechinmalar darsi. She'rning o'qilish ohangi va mazmunidagi ta'sir kuchidan o'quvchilar ma'lum muddat sukutga cho'madilar. Hech kim qudratli so'z ta'siridan chiqib ketolmaydi. O'qituvchi bunday vaziyatda o'quvchilarga tegmay, qandaydir soniyalar davomida o'z-o'zi bilan qolishlariga imkon bergani ma'qul. O'quvchilar she'r ta'siridan qutulib, sinfdan bezovtalik paydo bo'lgandagina tahlilga o'tilgani ma'qul".

Janr xususiyatlariga muvofiq lirik she'rlar hissiyotning eng yuqori darajaga yetkazilishini ifoda etadi, degan xulosaga keladi. She'rlarda bu his-tuyg'ular bir nechta so'z va tasvirlarda to'plangan. Chinakam she'riyat shoirni eng aniq va ifodali so'zlarni tergilab tanlab olishga majbur qiladi, shu munosabat bilan lirik she'rning har bir obrazi, har bir ifodasi mazmun bilan to'ldiriladi. She'riy matnni lingvistik estetik tahlil qilish undagi chuqur mazmunni ochib berish va badiiy obrazlarni ifoda etishga yordam beradi.

Professor N.Komilov shoir va she'r jozibasi haqida fikr bildirib: "She'r - ko'ngil izhori, behudud insoniy hislarning ba'zan po'rtanali, shiddatli jarangi, ba'zan sokin, ammo dilning nozik tomirlarigacha singib, sizib ketadigan va zavq-u shavqqa g'arq etadigan betakror ohanglar, ajib kechinmalar tasviri"-deya ta'riflaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. She'riyat tilining an'anaviy tabiati tadqiqot adabiyotlarida she'riy formulalar, an'anaviy poetik metafora va simvolizm, poetizmlar kabi tushunchalardan foydalanish bilan bog'liq. Sanab o'tilgan atamalarning aksariyati she'riy tilning bir xil hodisasiga mos keladi va mohiyatan asarda qabul qilingan "an'anaviy she'riy obraz" umumiy atamasi bilan bog'lanishi mumkin. "An'anaviy she'riy obraz" deganda, ifodaning og'zaki shakli va unga berilgan mazmun o'rtasida nisbatan barqaror aloqaga ega bo'lgan va metafora, qiyoslash, timsol sifatida obyektivlashgan she'riy tilning ikki tomonlama birligi tushuniladi. Ushbu maqolada Sa'dulla Hakim lirikasida ijodkor subyekti, konseptual g'oya va poetik talqin o'ziga xosliklari haqida gap boradi.

Tahlillar va natijalar. N.Komilov She'rda "toza tiyat, pokdomon" bir donishmandning e'tiqodi tasvirlanadi, ya'ni zarradan koinot qadar butun mavjudot so'zdan iboratligini ta'kidlab S.Hakim ijodi

borasida quyidagi fikrlarni aytadi: “Uning o‘z uslubi, rangtasvirchi rassomday ona yurtimizning tog‘- u toshlari, dashtu dalalari, bog‘- u bo‘stonlari, daryo- yu qirlari suratini chizib, ajib nozik tabiatli mehnatkash, yaratuvchi insonlar qiyofasi, muhabbati va mehri, dardi va g‘ururini tarannum etib kelayotganini o‘quvchilar yaxshi bilishadi. Shoir bugun o‘ttiz yildan ziyod vaqt ichida yozgan she‘rlaridan qayta- qayta tanlab- saralab, kitobxonlarga nazm gulshanidan bamisoli bir guldasta taqdim etayotir. Zero, yaxshi badiiy asar, xoh u nasriy, xoh she‘riy bo‘lsin, ruh ozig‘i, ma‘naviy kamolotimiz tiniq bulog‘idir”.

Sa‘dulla Hakim she‘rlarida tabiat odam sifatleri kabi ziynatlandi. Unda ro‘y beradigan o‘zgarishlarni xuddi odamlararo munosabatlardagi sabab- oqibat aloqalari kabi izohlanadi, bu tabiatningning bitiklariga o‘ziga xos tarovat baxsh etadi:

Osmon yerni qizdek quchoqlab yotardi,
Shivirlardi suyib, erkalab, kulib.
Tongda xushbo‘y gullar tug‘ildi sarxil
Osmon kabi pok, Yer kabi suluv.

Q.Yo‘ldoshev ushbu misralardagi mazmuni quyidagicha izohlaydi: “Keltirilgan misolda ham biz odatlangan shamoyildagi to‘q qofiya yo‘qligi ko‘zga tashlanadi. Bu shoirning qofiyabop so‘z topolmaganidan emas, balki betakror tabiiy holat tasvirini qofiyaning qolipiga tushiraman deb, unga zug‘um o‘tkazib qo‘yishdan saqlanishga urinishi natijasidir”.

Badiiy matni tahlil qilish asosida o‘quvchilar so‘zlarni, iboralarni va sintaktik konstruksiyalarni, matndan badiiy ifoda vositalarini tanlash qobiliyatini oshiradilar va o‘z navbatida fikrni shakllantirish, grammatik shakllarni tanlash kabi qobiliyatga ham ega bo‘la boradilar.

She‘r tahlilini o‘z maqsad va vazifalariga ko‘ra quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1) ko‘rib chiqishga mo‘ljallangan tahlil – she‘r bilan dastlabki tanishuvda qo‘llaniladi, asosiy e‘tibor asar so‘zboshisiga, annotatsiyasiga va mundarijasiga doir topshiriqlarga qaratiladi;

2) tanishishga mo‘ljallangan tahlil – she‘r mazmuni bilan umumiy tanishish, tahlil qilish uchun mo‘ljallangan muammoni yechishning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash ko‘zda tutiladi, Bunda diqqat o‘quvchini boshqalaridan ko‘ra ko‘proq qiziqtiradigan asosiy tasvirga qaratiladi, boshqa detallarga e‘tibor qaratilmaydi;

3) chuqurlashtirilgan tahlil – muayyan materialni o‘rganish va o‘zlashtirish maqsad qilingan tahlil, bunda asarning butun kompozitsion qurilishini tashkil qilgan unsurlar, ularning ahamiyati, syujet chizig‘i va tarkibiy qismlari, matnning badiiy xususiyatlari to‘laligicha tahlil qilinadi.

Xotira turlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, badiiy matni o‘qish jarayonida o‘quvchilarda uning turli ko‘rinishlari shakllanishiga zaruriyat paydo bo‘ladi.

Xulosalar. Sa‘dulla Hakimning “Otlar va bolalar” she‘ridagi badiiy ifodani To‘lqin Eshbek shoirona tavsiflaydi: “Hayotning turfa falsafasi rangin bo‘yoqlarda aks ettirilgan she‘rlar o‘quvchi qalbida ajib hislarni uyg‘otadi. Aytaylik, bir oddiy savol ko‘pchilikni o‘ylantiradi, ya‘ni, biz otamiz etagidan tutib, ularga cheksiz mehr ila ergashgan edik. Xo‘sh, endi o‘zimiz bolalarimizni shu darajada ergashtira olyapmizmi? Teran nigoh ila boqsak, hayotda katta kishilar bilan yosh avlodni qanday rishtalar bog‘lab turadi? Ota-ona va farsandlar o‘rtasidagi tengsiz mehr abadiy bo‘lishi uchun nima qilmoq kurak?”

She‘riy matn bilan bog‘liq faoliyat shakllari o‘quvchilarda qiyinchilik tug‘dirish- tug‘dirmasligiga ko‘ra quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. Tayyorlangan tahlil – topshiriqni bajarishda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf qilishga yordam beradigan tahlil.

2. Tayyorlanmagan tahlil – tayyorgarlik ishlariga zarurat bo‘lmagan tahlil.

She‘r tahlili maqsadiga ko‘ra bir- biridan farq qiladi. Ular o‘rganuvchi, tanishtiruvchi, ko‘rib chiquvchi va izlanuvchi tahlil sifatida o‘zaro farqlanadi.

She‘r tahlili yordamida o‘quvchilarning til va nutqqa oid ko‘nikmalari rivojlantiriladi. O‘quvchi badiiy matni o‘qir ekan, tovushlarni talaffuz qiladi, harflarni takrorlaydi, so‘zlarga xos bo‘lgan grammatik qurilishni esda saqlaydi, ayrim so‘zlarning yozilishi bo‘yicha bilimlarini mustahkamlaydi, so‘zlar va so‘z birikmalarining ma‘nolarini anglaydi va bir- biridan farqlaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Yo‘ldoshev Q. Yo‘doshev M. Badiiy tahlil asoslari. Toshkent– “Kamalak nashriyoti”. 2016-yil. 18-b
2. Sa‘dulla Hakim. Ona so‘z. Toshkent. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti. 2000
3. Adashboyev T. O‘zbek bolalar adabiyoti antologiyasi 2 jildlik. Toshkent. O‘qituvchi, 2006.

LITERARY CRITICISM

4. *Shodmonova D. Abdulla Oripov she'riyatining lingvopoetik xususiyatlari. Dissertatsiya avtoreferati. 2019-yil.*
5. *Oripova G. Mustaqillik davri o'zbek she'riyatining g'oyaviy-estetik va badiiy xususiyatlari. Dissertatsiya avtoreferati. 2019-yil.*
6. *Nasrullayev E. So'z qadrini baland tutgan shoir edi. "Jizzax haqiqati" gazetasi. 2020*

XXI CENTURY AMERICAN PROSE: ANALYSIS OF “THE HUNGER GAMES” BY SUSANNE COLLINS

Rakhmatova Mekhriniso,
PhD, Docent , Bukhara State University, Uzbekistan
2000niso@gmail.com
Rakhmonova Jasmina,
Undergraduate student of Bukhara State University

Abstract:

Introduction. “Hunger Games” is the first book of HUNGER GAMES trilogy which is best-seller book known worldwide. This action packed and thought provoking trilogy includes a lot of genres in it, like young-adult fiction, science fiction, thriller, dystopian fiction, adventure. However, the genre of the book is mostly dystopia and adventure science fiction.

Research methods. In the research method main and major characters have been analysed through depiction, characterization and delineation of inner and outer features of Katniss Everdeen, Peeta Mellark, Haymitch Abernathy, Effie Trinket etc.

Results and discussions. The ideas in the book are confusing. The reader must read them through the lines. Distrust covers whole novel, individual cannot trust the details and should be cautious. One may get confused trying to understand whether main character is protagonist or is she just over thinking the and president of nation is just silly man loving to live in comfort.

Conclusion. We totally agree that the title is perfect fit for both trilogy and the first book. For the reason that I think author wanted to show not only annual Games where people in districts watch how their children die, kill each other, try their best to survive; but also the “Games” going on beyond the Arena. The political Games. Therefore, author wanted to show that both games have things in common.

Key words: American prose, young-adult fiction, thriller, dystopian fiction, adventure, science fiction

Introduction. An American author and television writer Suzanne Collins was born on 10th August 1962 in Hartford, United States of America. For the reason that her father was Lieutenant Colonel they always kept moving from one place to another and her childhood was spent in eastern United States. She devoted her life to the Art. Graduating Art school in Birmingham, studying bachelors at art in Indiana university and earning Master’s at art in New York university. She started working as a children’s writer in Television Shows. And wrote books for children[1,3].

Her most famous bestseller is Hunger Games books (trilogy). “Hunger Games” is the first book of HUNGER GAMES trilogy which is best-seller book known worldwide. This action packed and thought provoking trilogy includes a lot of genres in it, like young-adult fiction, science fiction, thriller, dystopian fiction, adventure. However, the genre of book I am writing about, which is the first one, is mostly dystopia and adventure science fiction.

The reason of Hunger Games to be dystopian is apparent from the name of the country, *Panem*. The author called the country like that not because she liked it, but for the reason that *Panem* is the word derived from Latin which means “bread. It refers to the fact that the residents of the country are starving and have little things to eat [10,4]. And also, should be noted that gladiatorial games existed in Ancient Rome that were called *panem et circences* (bread and circuses) it bears the resemblances of the games in the book which is called *hunger games*. The phrase refers to the Roman Caesars’ strategy of quelling public discontent by providing the people with plenty of food and entertainment. It is defined as a science fiction due to the newest futuristic technologies and settings like Hovercraft and Teleporting devices. The author, Suzanne Collins is trying to describe the situations of the authorities being rude and playing with lives of residents; the way some people forgetting the world around, how authorities make them not to pay attention to the *poverty and violence* going on around. The totalitarian government of Panem is who holds all the power over the districts. The citizens have no say over their lives or what the government will impose on them. The message of the novel is that not any violence can succeed due to the reason that every brutality leaves scars on whatever it can be, the scars cause revolution which is inevitable. Worthy to mention, no revolution blows over without personal sacrifice. And only patience and love can ease the pain of it

Atmosphere: The

tone of narration begins to be scary and dark. This is to be kept whole novel. The brutal atmosphere could have made people serious and dangerous, however they all keep on together. People knowingly try not to change as they know that it is the only thing Capitol, the authorities, is waiting for. It is clearly shown in the words of one of the main characters - Peeta Mellark:

"I don't want them to change me in there. Turn me into some kind of monster that I'm not." [1,234]

Peeta recognizes this atmosphere and chooses to preserve his own identity, regardless of the games' atmosphere. He is mainly concerned with how the environment will impact who he actually is as a human being. The atmosphere created in *The Hunger Games* is one of desperation and debasement **Materials and method.** Major character: **Katniss Everdeen** Other names – Catnip, Girl on Fire, Sweetheart, The Mockingjay, The Victor of the 74th Hunger Games. Author wanted her to be the main protagonist in the novel, however I consider Peeta to be the one. Because Katniss doesn't try to fight for improvement of the world she is living in, she only wants to stay alive as well as save her family. Katniss is a girl living in the 12th district – the poorest area in Panem, she has a typical characteristic of her area of Seam. She is described to have "straight black hair, olive skin, and grey eyes" she makes her hair a single braid at her back. She is thin of normal height, but strong for her size, as she has to go hunting with Gale to outskirts of district 12 so that she can feed her family. Her father died when she was 11 after which mother fell into deep depression and all the responsibilities including taking care of her small sister, mother; finding food for family, doing all the house chores were left on the shoulders of Katniss. During the time of Hunger Games she was 17 years old. Katniss owns a character of survivalist that makes her strong, independent and lethal and allow her to think outside the box. She is the one who puts the lives of others' first and even ready to sacrifice her own only to preserve others'. An example for that may be the culmination situation where everything begins which is when Katniss volunteered to go to the fatal games for her sister Prim. Because she had to go through so many hardships and almost all her time is spent to feed her family she appears to be strongly distrustful and fails to understand some social cues. For example she doesn't recognize Gale's hints at his growing affection for her, or when she fails to realize that she and Madge Undersee are actually close friends as well as when she threatens Peeta for not being honest and till the end of book she doesn't realize that Peeta was not acting or lying. **Peeta Mellark** Other names – The Boy with Bread, The Baker's Boy, Lover Boy, Star-crossed Lover. I consider him to be the real protagonist in the novel. For the reason that he tries to keep his real self and not change as Capitol wants him to. Peeta, works in the family business of bakery. His name itself means the type of bread "pita". He is of "medium height, stocky build" and has "ashy blond hair that falls in waves over his forehead." And has blue eyes. He is "broad-shouldered and strong." He is 17 years old and described to be kind, generous and charming. Firstly, because of his sense of humor, Katniss do not take him seriously but then she understands his determination and seriousness.

Haymitch Abernathy stock character. Haymitch is only one Hunger Games winner of 12th district and the mentor of 74th Hunger Games' 12th districts' tributes. He is harsh, indelicate, manipulative and mostly severely drunk; paunchy and middle-aged. However despite his being drunk he can control his condition. As he says to Peeta and Katniss – let him drink as much as he wants and he will be sober enough to help them. **Effie Trinket** "*Happy Hunger Games, and may the odds be ever in your favor.*" Effie is escort of 12th district, stock character, born and raised in the Capitol, not understanding the political views of Katniss and Peeta she enjoys watching Hunger Games just like other residents of Capitol. Her colorful clothes and wigs make her unforgettable. She is given as a model of wealth and power of the government and that is the reason of her being silly woman who places a good deal of emphasis on etiquette and propriety.

Minor characters: Primrose Everdeen: Prim was totally opposite of Katniss both physically and by character despite the fact that they were sisters. She was blonde and had a talent of healing. She was naïve and gentle. Gale Hawthorne: Gale owns the same character and appearance as Katniss, having olive skin, black hair and grey eyes. From early age they hunted together and became best friends. Cinna: To me Cinna doesn't seem to be Capitol-raised because at the moment when everyone congratulated Katniss he just said that he is sorry that she became a tribute. For his being not like Capitol people Katniss thinks that he is not experienced enough, however he says that he asked to be 12th district stylist himself. Rue: Rue was the youngest tribute in the games, being 12 years old (just like Katniss's sister). She looked like an Afro American girl with thick dark curly hair. She was the ally of Katniss at the beginning of the games, due to the reason that she brought back the memories of Prim to Katniss.

President Snow is an antagonist in the novel. He is the ruler of the Panem. Cruel, manipulative and cold. He is the small man with white hair; his breath smells like a blood and roses he always holds, because he has illness of bleeding sores.

Results. The first book of trilogy – The Hunger Games is about nation of Panem located in a place once known as North America. Panem is shining Capitol surrounded by 12 districts. The districts are kept in fear and forced to serve to the Capitol. Starving people have no courage to go against the Capitol that forces every district to send a male and female tribute of the age from 12 to 18 in order to participate in the annual Hunger Games, a game till death being transmitted on live TV.

Katniss Everdeen at her sixteen's, understands that she is pushing herself to a death sentence by volunteering to take her sister's place as a tribute. However it doesn't mean that she is going to die as she is a good hunter and survival is her second nature. During the acts she opens for herself new people, especially people of Capitol and their trouble less lives.

She tries her best to win the games and she will be able to do it. Which means the end of the novel/idea, but beginning of another forcing the reader to starve to read the second book of trilogy.

Discussion. The actions of the novel take place in a country of Panem which rose from the ashes of place known as North America. The nation included capital city (the Capitol) surrounded by 13 districts. However durable civil war and the uprising of the Districts against the Capitol called the "Dark Days" made Capitol destroy 13th district and impose annual Hunger games – fight to death – to remind the Districts that this uprising must never be repeated. Panem is the word derived from Latin which means "bread". Gladiatorial games existed in Ancient Rome that were called panem et circences (bread and circuses) it bears the resemblances of the games in the book which is called hunger games. The phrase refers to the Roman Caesars' strategy of quelling public discontent by providing the people with plenty of food and entertainment.

Within Panem, the settings for this book include District 12, the Capitol and the Arena. District 12, to be exact, the Seam is the place where main character is from. The Seam is considered to be the poorest area where coal miners work and the city itself is covered with the dust of coal. The Capitol is the capital city where all the wealthiest people live, but to be wealthy is not enough to live there – one must be born in Capitol. When it comes to Arena, it is the venue made up artificially where all the tributes brought and made fight with each other to death.

However when it comes to time, it is worthy to note that nothing is mentioned about it. Only information is that author used Gregorian calendar to estimate time. Also that the actions took part in post-American time – in the future.

The most exhilarating, full of emotions part for me was is the end of part 1 and the beginning of part 2. The moment when Caesar asks Peeta if he has a girlfriend back home. Surprisingly Peeta says that he had a long-term crush on Katniss. I was filled with emotions when I read that part and tried to read faster to find out what will happen next. I never read any part of book repeatedly, but this part was surely an exceptional one. However, the response of Katniss was much more interesting that I did not know to laugh or to cry. Author made me doubt my thoughts when Katniss blamed Peeta lying to Caesar for his own sake – to collect sponsors.

The part from the novel is amazingly worthy to restate:

"What does it matter?" says the mayor. He's looking at me with a pained expression on his face. He doesn't know me really, but there's a faint recognition there. I am the girl who brings the strawberries. The girl his daughter might have spoken of on occasion. The girl who five years ago stood huddled with her mother and sister, as he presented her, the oldest child, with a medal of valor. A medal for her father, vaporized in the mines. Does he remember that? "What does it matter?" he repeats gruffly. "Let her come forward."

Prim is screaming hysterically behind me. She's wrapped her skinny arms around me like a vice. "No, Katniss! No! You can't go!"

"Prim, let go," I say harshly, because this is upsetting me and I don't want to cry. When they televise the replay of the reappings tonight, everyone will make note of my tears, and I'll be marked as an easy target. A weakling. I will give no one that satisfaction. "Let go!"

I can feel someone pulling her from my back. I turn and see Gale has lifted Prim off the ground and she's thrashing in his arms. "Up you go, Catnip," he says, in a voice he's fighting to keep steady, and then he carries Prim off toward my mother. I steel myself and climb the steps.

2) *"Peeta sighs. "Well, there is this one girl. I've had a crush on her ever since I can remember. But I'm pretty sure she didn't know I was alive until the reaping."*

Sounds of sympathy from the crowd. Unrequited love they can relate to.

"She have another fellow?" asks Caesar.

LITERARY CRITICISM

"I don't know, but a lot of boys like her," says Peeta.

"So, here's what you do. You win, you go home. She can't turn you down then, eh?" says Caesar encouraging-ly.

"I don't think it's going to work out. Winning...won't help in my case," says Peeta.

"Why ever not?" says Caesar, mystified.

Peeta blushes beet red and stammers out. "Because...because...she came here with me."

I can't stop looking at Rue, smaller than ever; a baby animal curled up in a nest of netting. I can't bring myself to leave her like this. Past harm, but seeming utterly defenseless. To hate the boy from District 1, who also appears so vulnerable in death, seems inadequate. It's the Capitol I hate, for doing this to all of us.

Gale's voice is in my head. His ravings against the Capitol no longer pointless, no longer to be ignored. Rue's death has forced me to confront my own fury against the cruelty, the injustice they inflict upon us. But here, even more strongly than at home, I feel my impotence. There's no way to take revenge on the Capitol. Is there?

Then I remember Peeta's words on the roof. "Only I keep wishing I could think of a way to ... to show the Capital they don't own me. That I'm more than just a piece in their Games." And for the first time, I understand what he means.

I want to do something, right here, right now, to shame them, to make them accountable, to show the Capitol that whatever they do or force us to do there is a part of every tribute they can't own. That Rue was more than a piece in their Games.

This part was really interesting and full of emotions. Due to Peeta unexpectedly announcing Katniss to be his crush from long ago. Also this pulls the reader into a doubt of whether he is telling truth or is it his new strategy to draw attention of the sponsors so that they will be interested on him more and invest more money. As money is needed during the fight in Arena for the medicines, weapons, or food to be delivered by the coach when needed.

Generally, the book was very interesting. I should note that I watched the film before reading it and I was pleased to find the book to be far more fascinating than the movie. I can say that I have never read a book more invocatory than this. This book makes reader to experience all existing feelings. Tells people to be grateful for the government that doesn't impose annual death games to teach a lesson. Shortly teaches to appreciate peace; as well as motivating to not stay calm and live in patience in the buildup world, but start to act, flounder to fight for better life.

Author states that the main theme of the book is survival. I totally agree with her regarding the theme of the book. Because in harsh and merciless rule of president it is clearly visible that people have to take care about themselves in the world where poods are being poorer and dying while the richest ones are enjoying life as much as they can. Rich people, living in an artificial world have no idea of the other districts lifestyles. However, in districts people are starving to death and only the people with survival abilities may keep living.

The ideas in the book are confusing. The reader must read them through the lines. Distrust covers whole novel, individual cannot trust the details and should be cautious. One may get confused trying to understand whether main character is protagonist or is she just over thinking the and president of nation is just silly man loving to live in comfort.

Conclusion. We totally agree that the title is perfect fit for both trilogy and the first book. For the reason that I think author wanted to show not only annual Games where people in districts watch how their children die, kill each other, try their best to survive; but also the "Games" going on beyond the Arena. The political Games. Therefore, author wanted to show that both games have things in common.

The harsh, cruel government controls Katniss and people of 12 districts just like 24 tributes being controlled by Gamemakers in Arena. It resembles that the whole life in this novel is very much a game – the Hunger Game.

Even though I consider the title of the book to be perfect, We would suggest survive in games as an alternative variation. Nevertheless, we would never have agreed to change the title of trilogy.

REFERENCES:

1. Collins S. "The Hunger Games" (the first book of trilogy). New York: 2008 –P.384
2. Collins S. The Ballad of Songbirds and Snakes New York: 2020 –P.331

LITERARY CRITICISM

3. Collins S. *Catching Fire*. New York: Scholastic inc, 2009 –P.364
4. Collins S. *Mockingjay*. New York: Scholastic inc, 2009 –P.364
5. Collins S. *Gregor the Overlander* New York: Scholastic inc, 2009 –P.352
6. Collins S. *Gregor and the Prophecy of Bane*. New York: Scholastic inc, 2009 –P.344
7. Collins S *Gregor and the Curse of the Warmbloods*. New York: Scholastic inc, 2005 –P.355
8. Collins S *Gregor and the Marks of Secret*New York: Scholastic inc, 2006 –P.263
9. Collins S *Gregor and the Code of Claw*. New York: Scholastic inc, 2007 –P.397
10. Mentz S. *Romance for sale in early modern England: the rise of prose fiction*. Routledge. 2017

CHARLZ DIKKENSNING "NIKOLAS NIKLBINING HAYOTI VA SARGUZASHTLARI" ROMANI KOMPOZITSIYASI VA TARBIYA ROMANINING JANR XUSUSIYATLARI

Xamdamova Sitora Baxshilloevna,
Buxoro davlat universiteti
Ingliz adabiyotshunosligi
kafedrasida o'qituvchisi
s.b.khamdamova@buxdu.uz

Tilavova Nigora,
Buxoro davlat universiteti
Adabiyotshunoslik (ingliz) yo'nalishi
2-bosqich magistranti
n.h.tilavova@buxdu.uz

Annotatsiya. Jahon adabiyotida hozirgi kunga qadar ta'lim va tarbiyaga doir ko'plab asarlar yaratilib kelingan bo'lsa-da, mazkur maqolaning ilmiy yangiligi "Nikolas Niklbining hayoti va sarguzashtlari" romanining birinchi marta ta'lim romani evolyutsiyasi kontekstida ko'rib chiqilishi bilan belgilanadi. Shuningdek, roman-felyetonning xususiyatlari, shuningdek, romanning janr o'ziga xosligini belgilab bergan melodramatik unsurlar tahlil qilinadi. Charlz Dikkensning "Nicholas Nickleby and his adventure" asari vositasida yozuvchining davr va ta'lim-tarbiyaga oid muammolarni yoritib berilishini ilmiy asoslash tadqiqotning maqsadi hisoblanadi.

Kalit so'zlar: tarbiya romani, ta'lim-tarbiya muammolari, ijtimoiylashuv, roman kompozitsiyasi.

Аннотация. Хотя в мировой литературе создано множество работ по вопросам образования и воспитания, научная новизна данной статьи определяется тем, что роман «Жизнь и приключения Николаса Никльби» впервые рассматривается в контексте эволюции романа воспитания. Кроме того, анализируются особенности романа-фельетона, а также мелодраматические элементы, определяющие жанровое своеобразие романа.

Цель исследования заключается в научном обосновании освещения писателем эпохи и воспитательных вопросов посредством «Николаса Никльби и его приключений» Чарльза Диккенса.

Ключевые слова: учебный роман, проблемы обучения и воспитания, социализация, романная композиция.

Abstract. Although many works on education and upbringing have been created in world literature, the scientific novelty of this article is determined by the fact that the novel "The Life and Adventures of Nicholas Nickleby" is considered for the first time in the context of the evolution of the educational novel. In addition, the characteristics of the novel-feuilleton, as well as the melodramatic elements that determine the genre uniqueness of the novel are analyzed.

The purpose of the research is to scientifically justify the writer's elucidation of the period and educational issues by means of "Nicholas Nickleby and his adventure" by Charles Dickens.

Keywords: an educational novel, problems of education and upbringing, socialization, novel composition.

Kirish. Tarbiya romani boshqa roman turlari orasida alohida o'rin egallagan, o'z navbatida ko'p tur va shakllarga ega bo'lgan, inson shaxsiyatini shakllantirish, jamiyatda ta'lim-tarbiyaga bo'lgan munosabatni aks ettiruvchi roman turi hisoblanadi. XIX asrda ma'lum bo'lgan Yevropa ta'lim romanining klassik boshlanishi Gyotening Vilgelm Mayster haqidagi dilogiyasi edi. Buyuk nemis yozuvchisi bu asarida shaxsni tarbiyalash jarayoni tarbiyachi va o'quvchining faol o'zaro ta'sirini talab etishini, bu jarayonda o'quvchi o'qituvchiga ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ko'rsatib bergan. Charlz Dikkens o'z asarlari bilan Mayestr haqidagi romandan ilhomlanib yaratgan bo'lishi mumkinligi ham ehtimoldan xoli emas. Chunki mazkur adabiy asar 1823-yilda T.Karlayl tomonidan ingliz tiliga tarjima qilingan hamda bir vaqtning o'zida Angliyada nashr etilgan. Professor V.N.Pashigorevning ijodiga nazar soladigan bo'lsak, uning monografiyasida tarbiya borasida chuqur so'z yuritilgani hamda atroflicha yondashilganini, tarbiya mavzusini to'liq yoritilganligining

guvohi bo'lamiz. U o'zining bor e'tiborini V.Diltey ijodiga qaratadi. Shu bilan bir qatorda M.Gerxardt, F.Martini, K.Morgenstern, J.Jeykobs, T.Mundt kabi olimlarning qarashlarini tahlil qiladi, bu janrning shakllanish tarixini nemis adabiyotining so'nggi ikki yuz yil ichida rivojlanishi bilan bog'laydi. Xususan, mazkur nazariyaga asoslangan F.Blankenbug, Hegel, G.Lukacs Bildungsroman, Erziehungsroman, Kunstlerroman atamaları orasidagi soyalarning gradatsiyasini sinchkovlik bilan tahlil qiladi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar. Ch.Dikkensning tarbiya romaniga murojaatini tabiiy deb e'tirof etish mumkin. Umuman olganda, ta'lim-tarbiya mavzusi - Charlz Dikkensning "*Oliver Twistning sarguzashtlari*", "*Antik buyumlar do'koni*", "*Martin Chuzzlevitning hayoti va sarguzashtlari*", "*Dombey va o'g'il*", "*Devid Kopperfild*", "*Muzlagan uy*", "*Qiyin vaqtlar*", "*Buyuk umidlar*" kabi ko'plab asarlarining bosh g'oya va mavzusini tashkil etadi. Ta'limni jozibador qilish va bolani axloqiy jihatdan pok tasvirlash istagi uning romanlarining yetakchi g'oyalardan biridir. Atrof-muhit va irsiyatning ta'siri, inson shaxsiyatini shakllantirish jarayonida maqsadli va stixiyali omillar, ta'lim va ijtimoiylashuvning o'zaro bog'liqligi, bu muammolar Charlz Dikkensning badiiy shakldagi ajoyib asarlarining asosiy g'oyasini tashkil qiladi. Charlz Dikkensning asosiy pedagogik g'oyalardan biri – ta'limning ijtimoiy muhitga va bolani o'rab turgan axloqiy muhitga bog'liqligidir. Charlz Dikkensning butun ijodiy yo'lidagi pedagogik faoliyati o'zining ko'p qirraliligi bilan ajralib turardi. Ta'lim sohasida keng qamrovli islohotlar o'tkazish va zamonaviy pedagogik nazariyani ilg'or insonparvarlik g'oyalari nuqtai nazaridan takomillashtirishga qaratilgan yagona mafkuraviy vektorni saqlab qolgan holda, u jamiyatning ijtimoiy-siyosiy sohasini isloh qilishning universal vositasini ko'rdi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Charlz Dikkens o'zi asos solgan davriy nashrlarda (Bentley Misselani, Master Humphrey's Watch, Daily News, Household Weirds va butun yil davomida), o'zining adabiy asarlarida, publitsistik esse va eslatmalarida, shuningdek, aslida pedagogik maqola va nutqlarda ta'lim yo'nalishidagi turli xil muammolarni qamrab olgan hamda ularga yozuvchi o'zining nuqtayi nazaridan ke'lib chiqib yechim taklif etgan. Shunga ko'ra, Charlz Dikkensning keng qamrovli adabiy, falsafiy va pedagogik merosi "Dikkensonizm" obrazli nomini oldi. Shu bilan bir qatorda, ta'lim-tarbiya muammolari uning ko'plab ommaviy chiqishlarida, publitsistik ocherklarida, siyosiy chiqishlarida, shuningdek, yozuvchining alohida asarlarida ham keng yoritilgan hamda atroflicha muhokama qilingan. 1843-yilda Charlz Dikkens ta'lim masalalariga bag'ishlangan qator nashrlari uchun hukumat mukofotiga sazovor bo'ldi. E'tiborlisi, bu adibga adabiy xizmatlari uchun emas, pedagogik xizmatlari uchun berilgan yagona davlat mukofoti edi. 1846-yilda Charlz Dikkensning "Bizning maktab" ("Our School") pedagogik maqolasi yozuvchi o'zi asos slogan "Household Words" jurnalida nashr etildi. Ushbu fundamental asarida yozuvchi o'zining pedagogik qarashlarini imkon qadar aniq hamda faktlarga asoslangan holda bayon qilgan. Keyinchalik bu maqola qayta-qayta nashr etildi va pedagogik fikrning "oltin fondi"ga kirdi.

Romanda asosiy harakat bilan bevosita bog'liq bo'lmagan, ammo romanning janr tabiatini anglash uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan uchta sahna bor. Birinchidan, "Janob Ralf Niklbi va uning idorasi, korxonalari va butun xalq uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan yirik aktsiyadorlik jamiyati haqida" kinoya bilan atalgan ikkinchi bobda Kompaniyaning yig'ilishi sahnasi mavjud. "... of Mr Ralph Nickleby, and his Establishments, and his Undertakings, and of a great Joint Stock Company of vast national Importance" deb boshlanuvchi sarlavhaning oxirgi qismida parodik "*xorijiy nutq*", ya'ni o'zining giperbola va ochiqchasiga maqtanish bilan reklama jargonini aks ettiradi. Bob romanning asosiy "yomoni" bilan tanishtirishni davom ettiradi, uning dastlabki moliyaviy qobiliyatlari birinchi bobdan ma'lum. Bu safar Ch.Dikkens uni o'ziga xos "sirli odam" deb kinoya bilan tasdiqlaydi, chunki u hech qanday kasbga mansub bo'lmagan - u savdogar, bankir, notarius, savdogar va boshqalar bo'lmagan. Bu istehzoli "to'liq" rad etish usuli O'quvchilarning tasavvurini faollashtirishi kerak, ular bu xarakter katta miqyosdagi sudxo'r va hiyla-nayrang bo'lgan, agar ular foyda va'da qilsalar, hatto kichik narsalarni ham mensimgan deb taxmin qilishlari mumkin. Ushbu firibgarlik "faoliyatlaridan" biri "*The United Metropolitan Improved Hot Muffinand Crumpet Baking and Punctual Delivery Company*" kompaniyasini yaratishdir.

Tez orada ma'lum bo'ldiki, bu Ralfga foyda va'da qiladigan "soxta" korxonasi, shuning uchun u unda qatnashadi, lekin kamtarlik bilan, sezilmas tarzda saqlaydi. Lekin Ch.Dikkens jamiyatning "faollari" va tashabbuskorlari uchrashuvini tasvirlash uchun stilist sifatidagi iste'dodlarini safarbar etadi. Uchrashuv an'anaviy ravishda barcha turdagi ijtimoiy tadbirlar bo'lib o'tadigan shahardagi yirik restoran London Tavernida bo'lib o'tadi. "Kompaniya" ni yaratish tashabbuskori ser Metyu Popker bo'lib, uning kulgili familiyasi allaqachon odamni bo'lmagan shaxs sifatida tavsiflaydi, chunki ingliz tilida u "Pupker" deb yozilgan, kuchukcha - kuchukcha. Uni "parlamentning ikki tirik deputati" qo'llab-quvvatlaydi. "Jonli" epiteti "ikki ovoqli" parodik so'zdir. Birinchidan, u ilgari hech qachon davlat arboblarni "tirik" ko'rmagan ahmoq oddiy aktsiyadorlarning zavqini kinoya bilan ifodalaydi. Ikkinchidan, satirik demagogik nutq so'zlayotgan

avtomatlarga o'xshagan parlamentariylarni "tirik" atamasi bilan qoralaydi. O'z odamlari doirasida Popker va parlament a'zolari "tanish" bo'lib, "hukumat" (hukumat) haqida go'yo "pichirlab aytgan" va "hukumat" ning o'ziga xos yagona shaxs (u) sifatida gapiradi. Hatto Kompaniya ta'rischilariga "ularning ishini yurakka olib boorish" ma'nosida "ko'z qisib" qo'ydi. Ushbu noto'g'ri to'g'ridan-to'g'ri nutqida Ch.Dikkins hozirda "rasmiy doiralardan ma'lumotlarning sizib chiqishi" deb ataladigan narsani kinoya bilan stilize qiladi.

Ishonchli ommani masxara qilish uchun yozuvchi boshqa uslub vositasidan foydalanadi - u olomoni va uni qo'riqlayotgan politsiyachilarni fars qo'g'irchoq teatri qahramonlari sifatida o'ziga tortadi - tez orada Tekereyning "Vanity Fair" romani hikoyaning shunday hajviy teatrlashtirilganligi asosida quriladi. Olomondagi tartibsizliklarni to'xtatishga intilayotgan politsiya majlis ochilishining kechikishidan norozi bo'lib, "hammaning dumidan, yoqasidan tortib... quvnoq uslubda kaltaklar bilan kuchli zarbalar berishni boshlaydi. Hukumatning bu bo'limi ko'pincha uning yorqin namunasiga taqlid qiladigan aktyor janob Punch." Bu erda C. Dikkins rus Petrushkaga o'xshash Punch qo'g'irchoq'ini nazarda tutadi, u ko'pincha qo'lbola qurollar yordamida dushmanlar va raqiblarni yo'q qiladi [4, 63]. Muallif inglizlarning mashhur Rojdestvo pantomimasi uslubiga tayanadi, unda kulgili jim harakatlar grotesk tarzda nutq parchalari, qo'shiqlar, sirk fokuslari, har qanday narsaga - siyosatchilarga, adabiyot qahramonlariga parodiya bilan uyg'unlashgan. vaqt, deydik, parovozlar [3, 65]. Buni quyidagi ta'rifda yaqqol ko'rish mumkin: sahnaga chiqqan janoblar "atrofga qarashdi va shov-shuvli hayqiriqlar aytishdi ... va pantomima orqali bir-birlariga hech qachon bunday ajoyib manzarani ko'rmaganliklarini bildirishdi" (ular hech qachon ... shunday ajoyib manzarani ko'rdim). "Tomosha" davom etmoqda va tajribali demagoglar uning "ulug'" aktyorlariga aylanishadi. Birinchi bo'lib janob Popker so'zga chiqadi, u o'z kompaniyasini va uning "boyish, baxt, farovonlik, erkinlik, hattoki ozod va buyuk xalqning mavjudligi uchun" ahamiyatini maqtashni ayamaydi. Erkin va buyuk odamlar). Vatanparvarlik so'zlarining ritorik gradatsiyasi, ular orasida ochiq so'z boyitish (boylik) hali ham birinchi o'rinda turadi, bu yozuvchining o'ziga yot bo'lgan demagog nutqidan siqib chiqishi, begona va yolg'on, masxara so'zi tasvirlangan. Unda Ch.Dikkins masxara qilishdan charchamagan bo'sh ritorika bor.

Keling, Kompaniya yig'ilishi sahnasiga qaytaylik.

Janob Popkerning kirish nutqidan so'ng, ma'lum bir Bonni so'zlaydi, u ham ko'p demagogik so'zlarni aytadi, lekin ayni paytda o'z korxonasining mohiyatini qisman ochib beradi, bu esa, aslida, non pishirish biznesida monopoliya o'rnatishga qaratilgan. "Yarim ruhoniylar ko'rinishdagi ma'yus jentlmen bir vaqtning o'zida shunday ayanchli ohangni oldi (bir vaqtning o'zida shunday chuqur ayanchlilikka tushdi)ki, bir soniyada u birinchi so'zlovchini ancha orqada qoldirdi." Bu "pafos"ning bo'rttirib ko'rinishi kambag'allarni, bu holatda ko'chada bulochka sotayotgan o'g'il bolalarni himoya qilish nutqiga kinoya bilan taqlid qiladi. Ularning iztiroblari beqiyos, deydi notiq, bir bola hatto burnidan oqardi, ikkinchisi taksi g'ildiraklari ostiga tushib, oyog'idan ayrildi va "hozir, qo'ltiq tayoqchada o'z hunarini bajarishda davom etmoqda! Ey adolat ruhi, kelajakda shunday bo'ladimi?" Bu nutqda ikki ovozi so'z ham mavjud va bu erda Dikkinsiya parodiyasi alohida nafosatga etadi. Negaki, muallif, bir tomondan, demagog-liberal va tadbirkorni qoralagan bo'lsa, ikkinchi tomondan, kambag'allar himoyasidagi o'zining publitsistik chiqishlarini masxara qiladi. Yozuvchi o'zining ta'lim-tarbiya romanida bu janrga qayta-qayta parodiya qilgani allaqachon aytilgan. O'zini masxara qilish ruhi, M.Baxtin yozganidek, xalq kulgi madaniyatining o'ziga xos xususiyati, o'ziga qaratilgan kaustik mulohazalar ingliz Punch qo'g'irchoq'iga ham xos edi. Tekerey "Snobs kitobi"da o'zini masxara qildi, shuning uchun Charlz Dikkins hatto o'z hamkasbini "o'z san'atiga etarlicha jiddiy qaramayotgani" uchun qoraladi [4, 321]. Ammo bu "Nikolas Niklbining hayoti va sarguzashtlari" romani muallifiga o'z ishinig ba'zi jihatlariga parodiya qilishga to'sqinlik qilmadi.

Ushbu epizod C.Dikkinsning satiristik va hazil-mutoyiba uslubi haqida ajoyib tasavvur beradi, "heterogenlik" romanining stilistik vositalarining o'ziga xos mini-entsiklopediyasidir [6, 54]. Yozuvchi mohir parodist edi, u har qanday uslubni, xoh teatr jargonini, xoh moda romanining nutqini, xoh dabdabali nutqini, dunyoviy suhbatni masxara qilishga qodir edi. Rassomning bu mahorati keyinchalik romanning yuzlab sahifalarida, jumladan, intonatsion soylarning murakkab diapazoni - engil kinoyadan tortib, g'arazli satiragacha o'zini namoyon qiladi. Shunday qilib, masalan, uchinchi bobda, bir tomondan, Nikolay va uning onasi, ikkinchi tomondan, Ralf o'rtasida kengaytirilgan dialog berilgan. Bu keskinlikka to'la sahna bo'lib, unda "shartnoma tuzayotgan tomonlar" turli tuyg'ular dinamikasida namoyon bo'ladi - yo bir-biriga nisbatan ishonchsizlik, keyin asossiz umidlar, so'ngra amakining jiyaniga nisbatan ochiq nafrat. Nikolaydan qutulmoqchi bo'lgan Ralf unga Squeers maktabi haqidagi "vasvasa" reklamani o'qiydi, bu aslida yozuvchining provintsialik "o'qituvchi" reklama jargonidagi yomon parodiyasidir. Gazeta matnida shunday deyilgan: "Ta'lim. Yorkshirdagi Greta ko'prigi yaqinidagi maftunkor Dotboys qishlog'idagi Dotboys Xoll

janoblari Uokford Squeers akademiyasida o'g'il bolalar o'tirishadi, kiyim-kechak, kitoblar, cho'ntak pullari bilan ta'minlanadilar, barcha zarur narsalar bilan ta'minlanadilar, tirik va o'lik barcha tillarni o'rgatadilar. Matematika, imlo, geometriya, astronomiya, trigonometriya, globus bilan ishlash, algebra, qilichbozlik (ixtiyoriy), yozuv, arifmetika, mustahkamlash va klassik adabiyotning boshqa barcha sohalari. Shartlar yiliga yigirma gvineya. Hech qanday qo'shimcha mukofot, ta'til va misli ko'rilmagan ovqatlanish. Janob Squeers Londonda va har kuni birdan to'rtgacha Sarasenning boshi, Snow Hillda uchrashadi. Qobiliyatli o'qituvchi yordamchisi kerak. Yiliga besh funt ish haqi. San'at magistriga ustunlik beriladi" ("Education. At Mr Wackford Squeers's Academy, Dotheboys Hall, at the delightful village of Dotheboys, near Greta Bridge in Yorkshire, Youth are boarded, clothed, booked, furnished with pocket money, provided with all necessaries, instructed in all languages living and dead, mathematics, orthography, geometry, astronomy, trigonometry, the use of the globes, algebra, single stick (if required), writing, arithmetic, fortification, and every other branch of classical literature. Terms, twenty guineas per annum. No extras, no vacations, and diet unparalleled. Mr Squeers is in town, and attends daily, from one till four, at the Saracen's Head, Snow Hill. N.B. An able assistant wanted. Annual salary 5 pounds. A Master of Arts would be preferred") [5, 84].

Bu e'lonni tuzgan "akademik" ning nafaqat maqtanchoqligi, balki ochiq savodsizligi ham hayratlanarli: u "barcha tillarni" o'rgatishga va'da beradi, buning iloji yo'q, matematika va fortifikatsiyani "adabiyot tarmoqlariga" kiritadi. Bu "qizil" istiqbollar yonida, o'qituvchining yordamchisiga juda tilanchilik maoshi va'da qilinadi, uning orniga "san'at ustasi" kerak. Ammo tajribasiz Nikolay yolg'on o'qituvchining bema'ni va'dalariga ishonadi. G'amgin hazil bilan Ch.Dikkens o'z qahramonining ahmoqona orzularini chizadi. Ha, albatta, men bularning barchasini tushunaman! - deb hayqirdi bechora Nikolas, uning g'ayrati va tajribasizligi sabab bo'lgan minglab hayoliy vahiylardan xursand bo'lib. "Agar Zalda o'qiyotgan bir yosh aristokrat menga yaxshi munosabatda bo'lsa va u yerdan ketib, otasi meni sayohatlarida unga hamroh bo'lish uchun gid sifatida taklif qilsa va qit'adan qaytgach, menga yordam bersa-chi? Qandaydir foydali joy bilan?" ...Kim biladi, agar u menga tashrif buyursa ... u Keytni sevib qolishi mumkin va unga uylanishi mumkin. Biz qanchalik baxtli bo'lardik! Istiqbol ham bor edi. Ko'zni qamashtirarkan, Nikolas esa: "To be sure, I see it all," said poor Nicholas, delighted with a thousand visionary ideas, that his good spirits and his inexperience were conjuring up before him. "Or suppose some young noble man who is being educated at the Hall, were to take a fancy to me, and get his father to appoint me his travelling tutor when he left, and when we come back from the continent, procured me some handsome appointment... And who knows, but when he came to see me... he might fall in love with Kate... and marry her... How happy we should be! The picture was too bright a one to bear, and Nicholas, fairly overpowered by it, smiled faintly, and burst into tears" [3, 124]. Muallif vaziyatni qayg'uli tabassum bilan izohlaydi: "Bu soddadil odamlar (Nikolas va uning singlisi - Yu.K.) sahroda tug'ilib o'sgan va dunyo atalmish narsaga mutlaqo notanish - shartli so'zdir, tushuntirilganda, ko'pincha bu dunyoda yashovchi haromlarni anglatadi - yaqinlashib kelayotgan ajralish haqida o'ylab ko'z yoshlarini aralastirdilar. "This simple family, born and bred in retirement, and wholly unacquainted with what is called the world-a conventional phrase which, being interpreted, often signifieth all the rascals in it-mingled their tears together at the thought of their first separation" [3, 128].

Qahramonning orzulari ham "ikki ovozli"dir, lekin demagog so'zlovchilarning satirik ovozi so'zidagidek emas. Yozuvchi, albatta, Nikolayning sodda rejaları ustidan kuladi va ularni ota-ona romanining moda versiyasiga engil parodiya sifatida izohlaydi. Ammo yozuvchi soddadil qahramonga rahmi kelib, uni birinchi jiddiy hayot sinoviga, haqiqiy "harom"lar bilan to'qnashuvga tayyorlaydi.

Skvayerlar bilan muloqotning dastlabki bosqichlarida Nikolas faqat o'qituvchining xunuk qiyofasini (bir ko'zli, ajin yuzi, bema'ni kiyim) payqaydi, ammo haqiqat bo'lsa ham, Dotheboys Hall "Akademiya" haqidagi sodda xayollar changalida. Squeerlarning o'quvchilarga qo'pol muomalasi qahramonni ogohlantirishi kerak edi. Faqat Yorkshir maktabining dahshatli manzarasi Nikolayni hayajonga soladi, uning qalbida g'ayriinsoniy yovuz odamga va uning oilasiga nisbatan g'azab tezda kuchayadi. Ammo u maktabga borishdan oldin u uchun g'ayrioddiy manzaraga tayyor bo'lishi kerak. Yozuvchi ushbu tayyorgarlikni oltinchi bobda aytilgan ikkita qo'shilgan qisqa hikoyalar bilan ifodalangan janr-stilistik tajriba shaklida tashkil qiladi.

Bular mazmunan bir-biriga qarama-qarshi bo'lib, roman qissasidan tushib qolgandek, lekin u bilan g'oyaviy darajada bog'langan ikki qissa-masaldir. Ikkalasini ham Nikolasning noma'lum sayohat hamrohlari aytib berishadi va u bu hikoyalarni yaxshi eslaydi, chunki muallif kitobning oxirida alohida ishora qiladi. Birinchi masal (masal) "Yorklik besh opa-singil" deb nomlanadi (Nikolas endigina York okrugiga ketmoqda) va uning harakati 15-asr boshlariga to'g'ri keladi. Bu melodramatik romantik-yuqori ohangda stilize qilingan, romanga yot, g'amgin, g'ayrioddiy ideallashtiruvchi so'zlar va nutq burilishlariga to'la, cherkov ibratli tabiatning ma'yus masalidir. "Ajoyib" taqqoslashlar opa-singillarning go'zalligini tasvirlaydi, ular orasida eng

kichigi Elis ajralib turadi. Tok o'zining hashamati bilan uning peshonasi atrofida hilpiragan yam-yashil kashtan jingalaklaridan ko'ra yoqimli emas edi. Qahramonlarning yoshligi befarq, ammo ularning tinchligini Yorkdagi Gotika soboridan kelgan ma'yus katolik rohib buzadi, u opa-singillarga hayotning o'tkinchiligi, dunyoviy mollarning behudaligi, umidlarining behudaligi haqida va'z o'qiydi. baxt uchun - bu va'zda Nikolayning "yorqin" martaba haqidagi sodda orzulariga javob, go'yo uni kutmoqda. Opa-singillar baxtni boshdan kechirmasdan vafot etadilar, hatto qabr toshi ham ulardan qolmaydi. Ularning yagona xotirasi - soborning derazalaridan biridagi rangli vitraj oynasi. Bu ta'lim mavzusining yana bir versiyasi, bu safar cherkov ta'limoti uslubida juda jiddiy va barqaror. Bir qarashda, quvnoq intonatsiyalar hukmron bo'lgan, hazil bilan bo'yalgan romanning umumiy ohangiga to'g'ri kelmaydigan ko'rinadi. Ammo Ch.Dikpens rivoyatdagi "gotika"ga begona emas, buni roman qahramonlarining ko'p sonli o'limlari, Ralf Niklbinning o'limi atrofidagi ma'yus muhit va ayniqsa, kitob finalidagi elegiyali nota isbotlaydi.

Shunga qaramay, umuman olganda, beshta opa-singillar haqidagi hikoya-masalning pafosi Ch.Dikkensa mutlaqo ma'qul kelmaydi, bu Yorkshir yo'lidagi mehmonxonada ikki nomsiz hikoyachi o'rtasidagi tortishuvda seziladi. Er yuzidagi baxtga umidni inkor etuvchi ma'yus va ma'yus axloqqa ikkinchi hikoyachi Grogzvig shahridan nemis baroni fon Keldvetaut haqidagi quvnoq qisqa hikoyani qarama-qarshi qo'yadi. Janr nuqtai nazaridan u o'rta asrlardagi ertak va shvanklarni eslatadi, bu erda juda ko'p farsistik holatlar mavjud bo'lib, umumiy hazil ohangi bilan "Besh opa-singil" melodramasini "olib tashlaydi". Romanda aristokratiyani tanqid qilishni bashorat qiluvchi satirik yozuvlar ham mavjud bo'lib, ular Withiterly oilasi, Lord Verisoft, Ser Xok obrazlarida berilgan. Baron Groszig vaqtini bekorchilik va qo'pol o'yinlarda o'tkazadi. U va uning "ichuvchi hamrohlari" fars qahramonlari sifatida tasvirlangan: ular "har oqshom stol ostiga tushgunlaricha Reyn vinosini ichishgan, keyin shishalarni yerga qo'yib, trubka talab qilishgan. Dunyoda hech qachon bunday ulug'vor, zo'ravon, shijoatli, beparvo yigitlar bo'lmagan. (Never were such jolly, roystering, rollicking, merry making blades).

Bundan tashqari, o'sha fars ohanglarda hikoyachi (aniqrog'i, qissa niqobidagi Dikpens) zerikkanlikdan turmushga chiqqan, xotining tuflisi ostiga tushib, qo'lga kiritilgan baxtsizliklar hikoyasini boshlaydi. ko'p avlodlari va bankrot bo'ldi. U o'z joniga qasd qilish haqidagi "ajoyib g'oya"ni o'ylab topadi, lekin shu payt uning qarshisida kiyimlari tobutlar tasvirlari bilan bezatilgan jirkanch, qichishgan maxluq paydo bo'ladi. U o'zini "Umidsizlik va o'z joniga qasd qilish ruhi" deb ataydi. (the Genius of Despair and Suicide). Oskar Uayldning "Kentervil sharpasi" ning g'ayrioddiy va qisman bashorat qiluvchi hikoyasidan keyin Ruh va baron o'rtasidagi tortishuv sahnasi bo'lib, unda har ikkala suhbatdosh ham o'z joniga qasd qilishning ijobiy va salbiy tomonlarini muhokama qilishda zukkolik, bahslashish qobiliyatini namoyon etadi. Sabr-toqatini yo'qotib, Ruh baqiradi: "Bu ma'yus dunyoni darhol tark et!" Bunga baron e'tiroz bildiradi: "Albatta, bu dunyo ma'yus, lekin sizniki unchalik yaxshi emas, chunki sizni mamnun ko'rinib bo'lmaydi. Bu meni o'ylashga majbur qiladi: agar bu dunyoni tark etsam yaxshiroq bo'lishimga qanday kafolatlarim bor? Baron dunyoning qiyinchiliklarini "yuzma-yuz" kutib olishga qaror qiladi va quvnoq kulib yuboradi va o'z joniga qasd qilish ruhi qo'rqib yo'qoladi. Rivoyatchi o'zining bema'ni hikoyasini axloqiy so'zlar bilan tugatadi: "Barcha odamlarga maslahatim: agar ular tushkunlikka tushib qolishsa va g'amgin bo'lib qolishsa ... masalaning har ikki tomonini o'rganib, eng yaxshisini lupada tekshirib ko'rishingin".

Ko'rinib turibdiki, Ch.Dikpens roman sahifalarida bu ikki qissani tasodifan qarama-qarshi qo'ymagan. Shu bilan birga, ularga muvozanatli baho berdi. U besh opa-singil haqidagi hikoyaning pessimistik ohangini butunlay inkor etmaydi, undan to'g'ri saboq olib, hayotning ma'yus tomonlarini doimo eslaydi. Ammo baribir yozuvchida optimistik kayfiyat hukmron bo'lib, u hikoyaning umumiy kulgili ohangida, ijobiy personajlari uchun tayyorlagan idillada aks etadi.

Xulosa. Ch.Dikpens butun umri davomida bir necha o'nlab ta'lim muassasalaridagi pedagogik jarayon bilan tanishish imkoniyatiga ega bo'lish bilan bir qatorda zamonaviy ingliz, Yevropa va Amerika maktablarining holati haqida har tomonlama tushunchaga ham ega bo'ldi. Adabiyot ixlosmandlarining butun diqqat e'tiborini o'ziga tortadigan muhim jihat shundaki, Charles Dikpens aksariyat hollarda mustaqil ravishda ta'lim muassasalarini tanlab olgan, ularning faoliyati, maktab dasturi, o'qitish va tarbiyalash usullari va o'qituvchilarning shaxsiyati bilan shaxsan tanishgan. Ushbu fundamental asarida yozuvchi o'zining pedagogik qarashlarini imkon qadar aniq hamda faktlarga asoslangan holda bayon qilgan. Keyinchalik u qayta-qayta nashr etilib va tarbiya romanlarining "oltin fondi"ga kirdi.

ADABIYOTLAR:

1. Бахтин М. *Вопросы литературы и эстетики.* –М.: Художественная литература, 1975. – С.35.
2. Вахрушев В. С. *Творчество Теккерея.* Саратов: Изд. Саратов, ун-та, 1984, с. 68-69
3. «Жизнь и приключения Николаса Никльби», сделанный А.В. Кривцовой, по изданию: Ч.Диккенс Собр. соч. в 30 тт. Тома 5-6. М.6ГИХЛ, 1958.
4. Камардина Ю. *Творчество Ч. Диккенса и английский роман воспитания XIX века.* Балашовский институт (филиал) ФГБОУ ВО «Саратовский национальный исследовательский государственный университет имени Н.Г.Чернышевского». Учебное пособие для студентов профиля подготовки «Иностранный язык». 2016. – 59 стр.
5. Сильман, Т.И. *Ч.Диккенс: очерки творчества.* Т. Сильман. - М.: Худож. лит., 1958. – 115 стр.
6. Bakhshilloeyvna, K. S. (2021). *Formation of modern English poetry in the late xix and early xx centuries.* Euro-Asia Conferences, 1 (1), 459–461.
7. Dickens, Charles. *Nicholas Nickleby* [vol. 1]. Heron Books, 1839. – 459 p.
8. Khamdamova Sitara Bakhshilloeyvna. (2021). *Critical review of literature on symbolism in William Butler Yeats' poetry.* Euro-Asia Conferences, 3(1), 68–69.
9. Khamdamova, Sitara Bakhshilloeyvna. "Mythological Themes and Motives in William Butler Yeats' Poetry." *Spanish Journal of Innovation and Integrity* 6 (2022): 147-150.
10. Khamdamova Sitara Bakhshilloeyvna. *William Butler Yeats' Myth-making features.* «Филологические исследования: проблема и решение» материалы международной научной конференции (доктор филологических наук, профессор Хамид Гуломович Негматов посвящается к 80-летию со дня рождения). 2022-06-25.
11. Lodge, D. *Consciousness and the Novel.* - L.: Seeker and Warburg, 2002. - p. 124 Dickens, Ch. *Nicholas Nickleby* [Text] / Ch. Dickens. - L.: Penguin Books, 1994.-811 p.
12. Michie H. *The Avuncular and Beyond Family Melodrama in "Nicholas Nickleby".* *Dickens Re-Figured Bodies.* Manchester: Manch. Univ. Pr., 1996, p. 80-97.

HILDA DULITL SHE'RIYATIDA IMAJISM IFODASI

Jo'rayeva Mehriniso Jasurovna,
Buxoro davlat universteti magistranti
m.j.jurayeva@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada imajism she'riyatining vujudga kelish tarixi va amerikalik shoir Hilda Dulitl she'rida qo'llangan imajismning o'rni va vazifalari tahlil qilingan. Shuningdek, shoir she'rlarining xilma-xilligi, badiiy jozibadorligi hamda o'ziga xos she'riy uslubni yarata olgan shoir mahorati haqida mulohaza yuritilgan. Hilda Dulitlning aynan imajismga oid she'rlari hozirgi davrda ham sevilib o'qilishi va ularda qo'llanilgan aniq tasvirlar haqida fikr bildirilgan. Asosiy e'tibor Hilda Dulitl tomonidan yozilgan "Oread" she'ri v uning baytma bayt tahliliga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Amerika adabiyoti, imajism, she'riy oqim, modernizm, nimfa, metafora, anafora, qofiya.

Аннотация: В данной статье анализируются история возникновения поэзии имажинизма, а также роль и функции имажинизма, использованные американской поэтессой Хильдой Дулиттл в своем стихотворении.

Также обсуждается мастерство и разнообразие стихов поэта, их художественная привлекательность, сумевшего создать неповторимый стиль письма. Выявлено, почему именно имажизмские стихи Хильды Дулиттл любимы и читаемы в настоящее время, а также проанализированы литературно-стилистические средства в её произведениях. Основное внимание сосредоточено на стихотворении «Oread», написанном Хильдой Дулиттл.

Ключевые слова: американская литература, имажизм, поэтическое направление, модернизм нимфа, метафора, анафора, ритм.

Abstract: This article analyzes the history of the emergence of imagism poetry and the role and usage of imagism used by the American writer Hilda Doolittle in his writings. There were discussed the diversity of the writer's poems, their artistic appeal, and the skill of the poet, who was able to create a unique writing style.

We tried to reveal why the imagism poetry of Hilda Doolittle is popular, as well as the usage of imagism in his works are analyzed. Hilda Doolittle's poems about imagism are still loved and read in the present time, and an opinion is expressed about the specific images used in them. The main attention is focused on the poem "Oread" written by Hilda Doolittle.

Key words: American literature, imagism, literary movement, modernism, nymph, metaphor, anaphora, rhyme.

Kirish. Imajism - modernizmning bir yo'nalishi bo'lgan, mavhumlikni aniq tafsilotlar bilan almashtirishni maqsad qilgan she'riy oqim bo'lib, ushbu oqim Britaniya va Amerika Qo'shma Shtatlarda 1909-1917-yillar oralig'ida rivojlandi. Imajist shoirlar o'z ijodida modernistik ijodkorlarning ko'plab manbalardan foydalangan holda o'zlarining yangi she'riy ifodalarini yaratishdi. Imagizm 20-asr boshidagi aniq tasvir va aniq tildan foydalanishni targ'ib qilgan adabiy oqim edi. Masalan, imajist shoirlar o'z she'rlarida turli xil murakkab qofiya sxemalaridan, bo'rtma izoh va tariflardan foydalanmagan. Aksincha, tasvirlar o'zi ular uchun eng muhim jihat edi. Imajism adabiyot tarixida juda ham muhim rol o'ynagan. Chunki aynan shu she'riyat shakli orqali shoirlar asosiy urg'uni she'r mavzusiga emas balki oddiy hamda qisqa, bir nechta so'z orqali tasvirlangan obrazga qaratishgan.

Harakatning asosiy tamoyillarini aytib o'tgan ingliz faylasufi va shoiri t.e. xulme edi. Imajism harakat sifatida tan olinmasidan bir necha yillar oldin u mavzuni tasvirlashda to'liq aniq bo'lgan she'riy tilga qiziq boshlaydi. U bo'rtirilgan tafsilotlardan foydalanishni rad etdi. Faqat 1912 yilga kelib, harakatning asoschisi hisoblangan Ezra Pound xulme g'oyalarini olib, ularni o'zi bilan birlashtirdi. H.d bilan birga yana bir qancha shoirlar kichik harakatning markazida turishgan. Ko'p ma'noga ega bo'lgan tildan foydalanishdan tashqari, imajistlar romantik va gruzin shoirlarining sentimental mavzulari va an'anaviy uslublarini rad etishadi. Buning o'rniga ular erkin she'rdan foydalanishgan. Bu qofiya yoki ritmdan foydalanmaydigan she'riy yozuv turidir. Ammo bu she'rlarda majoziy til yoki adabiy vositalardan foydalanilmagan degani emas

Hilda dulitl o'zining imejism she'rlari bilan mashhur bo'lgan yozuvchi edi. uning she'riyati talabalar uchun "qiyin". uning she'riyatida mifologik va bibliyaviy ishoralar keng qo'llanilgan. asosiy mavzular: tarixiy shaxslar va shaxsiy muammolardir. agar ijodkorning she'rlarini sarlavha asosida mavzularni umumlashtirsak, h.d. quyidagi mavzularga e'tibor qaratgan

-zo'ravonlik ildizlarini tushunishga urinish va yangilanish va tinchlikni barqarorlashtirish

-ayol pozitsiyasida tarixiy shaxslarni tasvirlash

-vayron bo'lgan va urush vayron qilgan dunyoda o'ziga xos modernistik tuyg'uni ifodalash

Natijalar Va Ularning Muhokamasi. hd tomonidan yozilgan "oread" she'ri imejismning ko'pgina sifatlarini aks ettirgan olti misrali she'rdir. 1915 yilda hd tomonidan yozilgan "oread" she'rini tahlil qilamiz.

oread

whirl up, sea—

whirl your pointed pines,

splash your great pines

on our rocks,

hurl your green over us,

cover us with your pools of fir.

Oread nima haqida va nima uchun bu she'r ahamiyatga ega?

"Oread" yigirma oltita so'zdan iborat. (agar sarlavhani hisoblasangiz, yigirma etti.) she'r qisqa, ammo mazmunli. shuni tan olish kerakki ba'zan, eng qisqa she'rlarni tushunish juda ham qiyin bo'ladi. Nima uchun "Oread" she'ri adabiyot ta'rixida bunchalik ahamiyatli? H.D. ning boshqa she'rlari ham bor lekin ular u darajada mashhur emas. Bu yigirma oltita so'z tog' nimfasining dengizga qichqirayotgani tasvirlaydi. Tasavvur qiling: kichkina nimfa, katta dengiz. Bu she'rning ajoyib tomoni shundaki, u juda qisqa bo'lsa-da, naqadar ajoyib, sehrlil ko'rinishga ega. "Oread" ni o'qish aql bovar qilmaydigan darajada mukammal qilib olingan fotosuratga qarashga o'xshaydi. yigirma oltita so'z, olti qator, butun bir dunyoni ifodalamoqda.

QISQACHA XULOSASI

Qisqa bo'lishiga qaramasdan kuchli va chuqur ma'noli she'rdir. buyruq tonida yozilgan she'r dengiz tasviri bilan bog'liq. She'r afsonaviy tipdagi smavjudot tomonidan dengiz bo'ronini chaqiruvchi buyruq bilan boshlanadi. Nima uchun afsonaviy shaxs odamlarni jazolash uchun dengiz bo'ronini xohlaydi, deb hayron bo'lishingiz mumkin? Yerni tozalash uchunmi? - Bu she'rning maqsadi kitobxonni nima uchun bo'ron chaqirilayotganini bilishga undash emas. Balki hamma narsadan ko'ra ko'proq his tuyg'u uyg'otishga mo'ljallangan. bu imejismning yana bir ko'rinishi yani obrazni o'zini hech qanday qo'shimcha va bo'yoqlarsiz keltirish. shoir dengizni va qolgan hamma narsani o'rmon va qarag'aylar orasidan ko'radigan yog'och nimfa orqali tasvirlaydi

SARLAVHA TAHLILI (OREAD)

Bizning oldimizda kichik bir she'r bor, shuning uchun biz sarlavhadan boshlab har bir so'zga katta e'tibor berib she'rni tahlil qilamiz. sarlavha bu she'rning "Oread" tomonidan aytilganligini aytadi. "Oread" nima, bu ismimi, joy, bir turdagi buyummi?

Oread - bu narsa, aslida. bu nimfaning bir turi, xususan, tog'li, qoyali hududda yashovchi nimfa. oread yunon mifologiyasidan kelib chiqqan. Demak, sarlavha she'r kim tomonidan aytilayotganini bildiradi. ammo she'rni o'zida oread so'zi qo'llanilmaydi yoki u haqida bizga aniq bir ma'lumot berilmaydi. Oread bu nimfalarining umumiy nomi. H.D. she'rida umumiylikni tanlagan, aynan nimfalarining "snoopy" yoki "beagle" kabi turlaridan birini tanlab nom bermagan. Ushbu qiziq usulda nomlash she'rni o'qilishi umumlashtiriladi. endi esa har bir qatorni tahlil qilamiz:

1-qator

she'rning birinchi misrasida oread dengizga bevosita murojaat qiladi yoki buyuradi. u dengizning aylanishini, qo'zg'alishini xohlaydi. aynan shu misrani o'qigan paytimizda nimfani qirg'oqdagi katta tosh ustida o'tirib, okeanga qaragan holda, unga baqirayotganini tasviri ko'z oldimizga keladi. tarixan nazar tashlaydigan bo'lsak nimfalar kuchli, qudratli mavjudot sifatida tasvirlanmagan. ular odatda mifologiyada nafis va yoqimli ruhlar sifatida tasvirlangan. ammo bizning nimfa okeanga buyruq beradi: whirl up (aylan)! deydi. qator oxirida chiroyli uzun chiziqcha bor, bu uning buyruqni bajarmaganidan dalolat beradibu nimfa nima qilyapti, dengizni boshqarishga harakat qilmoqdami? u juda kuchlimi? yoki u befoyda buyruqni baqiryaptimi? shu kabi savollar kitobxon xayoliga keladi. ilk qatorni o'zida shuncha chuqur ma'no aks etgan. hatto belgilar ham nimanidir ifodalashga urinadi.

2-qator tahlili:

oread ikkinchi qatorda buyruq berishda davom etmoqda. buyruq yanada aniqroq bo'ladi, u dengizdan "uchli qarag'aylarni" "aylantirishni" so'raydi. bu uchli qarag'aylarga nima bo'ldi? dengizda qarag'aylar yo'qku! bizga oread dengizni o'rmonga qiyoslagandek tuyuladi; u xuddi o'rmondagidek dengizda uchli qarag'ay daraxtlari bordek o'zini tutadi. demak, u bu yerda metafora qo'llanilyapti. bu aslida kengaytirilgan metafora, sababi u she'rning qolgan qismlarida davom etadi. oread dengiz to'lqinlarini qarag'ay daraxtlari deb ataydi. va biz odatda qarag'ay daraxtlarini dengizda emas, balki o'rmonda topa olamiz. oread okeanni tasvirlash uchun quruqlik tilidan (va tasviridan) foydalanadi. ushbu she'r haqiqiy imagism namunasi. bu she'rda keraksiz so'zlar yo'q. yana bir muhim jihatga e'tiborimizni qaratamiz: dastlabki ikki satr bir xil so'z bilan boshlanadi. satr boshida takrorlanishning bunday turi anafora deb ataladi va bu anafora bizning oreadning buyrug'ini xuddi okeanni afsun qilayotganga o'xshatadi.

3-qator

keyingi qatorda ham buyruqlar davom etadi. oread dengizga nima qilish kerakligini aytishda davom etadi. u yana dengizga xuddi o'rmonga o'xshab metaforik tarzda gapirishni davom ettiradi. she'rni keyingi qismlarini o'qiyverib nima sababdan u dengizga buyruq berayotgani bizni hayratda qoldiradi. ammo birorta qator hech qanday savolga javob bermaydi, bu aniq. shu o'rinda she'r shakliga e'tibor qaratamiz: 2 va 3 qatorlar "qarag'ay" to'liq qofiya bo'lib kelmoqda. bu she'r an'anaviy shakldan ancha yiroq (bu yerda oddiy qofiya yoki o'lchov yo'q.). she'r shekspir sonetida uchraydigan oddiy qofiyalar bo'lmasa ham mazmunli va yoqimli tuyiladi.

4-qator

she'rni o'qish davomida biz oread bu aylanishni qayerga yo'naltirayotganini bilamiz. u qarag'ay to'lqinlari bilan dengizga, quruqlikka chiqishni buyurmoqda. ana endi biz oread nimani xohlashini yaxshiroq tushundik. u okeanning quruqlikka qulab tushishini xohlaydi, xuddi u dengizdan oddiy suv toshqini oqimlaridan oshib ketishni yoki undan qochishni va uni o'rmonda uchratishini so'rganidek (oread - bu tog'li o'rmonda yashovchi nimfa). nega u buni xohlaydi? bizning eng yaxshi taxminimiz shundaki, oread ikki dunyoni - quruqlik va dengizni birlashtirishga harakat qilmoqda

5-qator

endi oread dengizni "yashil" deb ataydi va undan "bizning" ustimizga "otishini" so'raydi. shubhasiz, bu qator ba'zi savollar tug'diradi "biz" deb aynan kim nazarda tutilgan? bu savolga aniq javob berib bo'lmaydi, lekin "biz" nimfalarni yoki hech bo'lmaganda quruqlik jonzoatlari tushinishimiz mumkin. endi e'tiborimizni "hurl" so'ziga qaratamiz? bu zo'ravonlik emasmi? jahl bilan uloqtirish? ha, albatta. oread dengizni qirg'oqqa shunchaki qarshi turishini so'ramaydi, balki "hurl" deydi (jahl bilan uloqtirish). yashil rang bu yerda dengiz tasviridan ko'ra, o'rmon tasviriga ishora. agar okean allaqachon quruqlikka o'xshab qolgan bo'lsa, nega oread ummon quruqlik bilan uchrashishini qattiq istaydi? bu savollarga javob topish orqali she'rning mohiyatiga yetib bormamiz. va ularga javob berishning yagona usuli oxirgi qatorga yuzlanishdir

6-qator

metafora she'r so'ngigacha davom etadi. oread o'zining barcha buyrug'ini tugatib, dengizdan "bizni hovuzlari" bilan qoplashni so'raydi. "pools" so'zi she'rdagi ummonning ifodasidir. so'ngi qatordagi yana bir qiziq tasvir bu aynan archa so'zining keltirilishi. oread suvga quruqlik bo'ylab o'rmongacha borishni va "bizni" (ehtimol, boshqa nimfalar va quruqlik jonzoatlarini) suv bilan qoplashni buyuradi. balki oreadning o'lim orzusi bordir. yoki, ehtimol, oread to'siqlarni buzishga, dengiz va quruqlik o'rmonning turli dunyolarini birlashtirishga harakat qilmoqchidir. agar bu haqiqatan ham uning maqsadi bo'lsa, u ajoyib ish qilmoqda. qaysidir ma'noda metafora qo'llanilishi amaldagi buyrug' o'hangini keraksizday qilib qo'ydi. u allaqachon dengizni tasvirlash orqali dengiz va o'rmonni birlashtirgan. shunday qilib, dengiz oreadga javob bermasligi yoki dengizning quruqlikdagi qarag'ay o'rmonlariga yetib kelgan-kemaganligini bilishimiz juda muhim emas. biz shuni anglaymizki, oread allaqachon (uning miyasida va bizning miyamizda) quruqlik va dengiz to'siqlarini buzib tashlagan. u o'z so'zlari orqali dengiz va quruqlik obrazini yaratgan. shuni aytishimiz kerakki: "oread" atigi 26 so'zli she'r va bu she'r uchun sarlavha juda ham muhim chunki birgina sarlavha butun bir she'r ma'nosini yoritib beryapti

AFSONAVIY QAHRAMONLAR

H.D.ning ko'pgina she'rlari singari, Oread sarlavhasi ham she'rning maqsadi, ma'nosini tushunish uchun asos (yoki ishora) bo'lib xizmat qiladi. Merrian-Webster lug'atiga ko'ra, oread yunon mifologiyasidagi tog'lar va tepaliklardagi nimfalardir. Shunday qilib, H.D. she'ridagi yana bir o'ziga xosligi tabiat, tasavvuf va mifologiyaga murojaat qilishni ko'ryapmiz.

LITERARY CRITICISM

Xulosa. H.D. Modernistlar harakatining bir qismi bo'lgan imagistlar harakatining asoschilari va eng yaxshi shoirlaridan biri hisoblanadi va "Oread" imagism she'riyatining eng mashhur namunalaridan biridir. Oddiy qilib aytganda, imagism - she'riyatning bir turi bo'lib, tasvirlarni aniq va tiniq tasvirlash uchun juda sodda tildan foydalanadigan shakl. Imagistlar kitobxonlarning o'zlari shoirlar yaratmoqchi bo'lgan butun his-tuyg'ulari boshdan kechirishlarini xohlashdi. Quruqlik va dengiz o'rtasidagi chegara haqidagi "Oread" she'ri aynan shu tuyg'uni kitobxonga taqdim etadi. Ushbu she'r imejismning asosiy talablariga to'la qonli mos keladi. Chunki tahlilda ko'rinib turibdiki she'rda umumiy nutq tilidan foydalanilgan, yangi ritm yaratilgan, tasvir oddiy, aniq va tiniq, hech qanday chalkashliklarsiz yoritib berilga va nihoyat, fikrni bir narsaga qaratish she'rning asl mohiyati ekanligi tahlildan ko'rinib turibdi.

ADABIYOTLAR:

1. Friedman, Susan. "Who Buried H.D.? A Poet, Her Critics and Her Place in "The Literary Tradition", *College ENGLISH*, Volume 36, No. 7 March 1975. pp. 801, 803
2. "Oread" by H.D. *Poetry*. Retrieved 4 June 2022
3. Ezra Pound "A few Don'ts by an Imagist", *Poetry Foundation*. Retrieved 4 June 2022
3. <https://www.shmoop.com>
4. <https://www.encyclopedia.com/literature-and-arts/literature-english/american-literature/imagist>
5. <https://www.poetryfoundation.org>

**БОЛАЛАР АДАБИЁТИДА ГЛЮТТОНИК ДИСКУРС ТАРЖИМАСИДА
УСЛУБ ВА МАЪНО АДЕКВАТЛИГИ**

Одилова Гулноза

Тошкент Кимё халқаро университети,
филология фанлари доктори, профессор в.б.
gulnozaodilova@gmail.com

Аннотация: Овқат ва тановул мавзуси инглиз болалар адабиётида алоҳида ўрин тутади. Болалар ширинликка ўч бўладилар. Дунёда ҳеч бир бола йўқки, ёшлик чоғида шоколадли тоғлар, лимонадли дарёлар бўлишини орзу қилмаган бўлса, жаҳон болалар адабиётида Роэлд Далнинг шоколад ва ширинликлар асосий ўринни эгалловчи *Charlie and the Chocolate Factory* («Чарли ва шоколад фабрикаси») асари глюттоник дискурс бой фантазия билан қўлланган оригинал асар ҳисобланади. Чарлидек йилида бир марта – туғилган кунидagina шоколад ея оладиган камбагал болакайда Вилли Вонканинг олтин чипталаридан бирини қўлга киритиши имконияти йўқ эди аслида, бироқ охиригача умидини сўндирмаган Чарлининг мактабдан қайтишида кўчадан топиб олган эллик пенсга сотиб олган шоколадларининг биридан чиққан олтин чипта мурғак боланинг қалбида «лаззатли келажак»ка бўлган иштиёқ оловини ёқиб, ҳаёт кутилмаган мўъжизаларга бой эканлигига ишонтира олади. Бинобарин, сеҳргар қандолатчи Вилли Вонканинг шоколадлар фабрикасига саёҳат ва бутун умрга етадиган шоколад ва конфетларга эга бўлиши имкониятини берувчи бор-йўғи олтига чиптанинг бирини олиши учун бой оила фарзандлари «Вонка ҳайрати» сериясидаги шоколаддан қути-қути сотиб олишар эди. Лекин омад Чарлига қулиб боқади. Асардаги бош гоё – инсон ҳеч қачон умидни сўндирмаслиги кераклиги, ҳаётда доимо охиригача ўз орзусининг ушалиши учун курашиши зарурлиги муаллиф томонидан ёш китобхон онгига лаззатли тасвирлар орқали яхшироқ етказиб берилган.

Калим сўзлар: *Charlie and the Chocolate Factory*, Сўзма-сўз таржимаси, ОМЛМ, «Шеърят – қандолат дўқони», адекватлик

Аннотация: Тема еды и приёма пищи занимает особое место в английской детской литературе. Дети соскучились по сладкому. В мире нет ребёнка, которому в детстве не снились горы шоколада и реки лимонада. Произведение Роэда Даля «*Charlie and the Chocolate Factory*» («Чарли и шоколадная фабрика»), где шоколад и сладости занимают главное место в мировой детской литературе, представляет собой оригинальный прозорливый дискурс с богатой фантазией. У такого бедного мальчика, как Чарли, который мог есть шоколад только раз в году — в свой день рождения — не было шансов выиграть один из золотых билетов Вилли Вонки, но он не терял надежды до конца. Этот сюжет может разжечь огонь страсти и убедить вас в том, что жизнь полна неожиданных чудес. Следовательно, дети из богатой семьи покупали коробку за коробкой шоколада из серии *Wonka Wonder*, чтобы получить один из шести билетов, который давал им поездку на шоколадную фабрику кондитера Вилли Вонка и пожизненный запас шоколада и конфет. Но удача улыбается Чарли. Основная мысль произведения — о том, что человек никогда не должен терять надежду, что он должен всегда до конца жизни бороться за осуществление своей мечты — автор лучше доносит до сознания юного читателя посредством восхитительные изображения.

Ключевые слова: Чарли и шоколадная фабрика, дословный перевод, ОМЛМ, «Поэзия — кондитерская», адекватность.

Abstract: The theme of food and eating occupies a special place in English children's literature. Children are hungry for sweets. There is no child in the world who did not dream of mountains of chocolate and rivers of lemonade when he was young. Roeld Dahl's work *Charlie and the Chocolate Factory* ("Charlie and the Chocolate Factory"), where chocolate and sweets occupy the main place in world children's literature, is an original gluttonous discourse with rich fantasy. is considered a work. A poor boy like Charlie, who could only eat chocolate once a year - on his birthday - had no chance of winning one of Willy Wonka's golden tickets, but he did not give up hope until the end. can ignite the fire of passion and convince you that life is full of unexpected miracles. Consequently, children of the rich family would buy box after box

of chocolate from the Wonka Wonder series to get one of only six tickets, which would give them a trip to the confectioner Willy Wonka's chocolate factory and a lifetime supply of chocolates and candies. But luck is smiling on Charlie. The main idea of the work - that a person should never give up hope, that he should always fight to the end in life for the realization of his dream - is better conveyed by the author to the mind of the young reader through delicious images.

Keywords: *Charlie and the Chocolate Factory, Verbatim Translation, OMLM, "Poetry - Candy Shop", Adequacy.*

Кирүүш. Овқат ва тановул мавзуси инглиз болалар адабиётида алоҳида ўрин тутади. Болалар ширинликка ўч бўладилар. Дунёда ҳеч бир бола йўкки, ёшлик чоғида шоколадли тоғлар, лимонадли дарёлар бўлишини орзу қилмаган бўлса, жаҳон болалар адабиётида Роэлд Далнинг шоколад ва ширинликлар асосий ўринни эгалловчи *Charlie and the Chocolate Factory* («Чарли ва шоколад фабрикаси») асари глуттоник дискурс бой фантазия билан қўлланган оригинал асар ҳисобланади. Чарлидек йилида бир марта – туғилган кундагина шоколад ея оладиган камбағал болакайда Вилли Вонканинг олтин чипталаридан бирини қўлга киритиш имконияти йўқ эди аслида, бироқ охиригача умидини сўндирмаган Чарлининг мактабдан қайтишда кўчадан топиб олган эллик пенсга сотиб олган шоколадларининг биридан чиққан олтин чипта мурғак боланинг қалбида «лаззатли келажак»ка бўлган иштиёқ оловини ёқиб, ҳаёт кутилмаган мўъжизаларга бой эканлигига ишонтира олади. Бинобарин, сеҳргар қандолатчи Вилли Вонканинг шоколадлар фабрикасига саёҳат ва бутун умрга етадиган шоколад ва конфетларга эга бўлиш имкониятини берувчи бор-йўғи олтита чиптанинг бирини олиш учун бой оила фарзандлари «Вонка хайрати» сериясидаги шоколаддан кути-кути сотиб олишар эди. Лекин омад Чарлига кулиб боқади. Асардаги бош ғоя – инсон ҳеч қачон умидни сўндирмаслиги кераклиги, ҳаётда доимо охиригача ўз орзусининг ушалиши учун курашиши зарурлиги муаллиф томонидан ёш китобхон онгига лаззатли тасвирлар орқали яхшироқ етказиб берилган.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар. Чехиялик тадқиқотчи Сузанна Полишенсканинг таъкидлашича, мазкур асарда ширинликлар оғизнинг сувини қочирадиган қилиб тасвирланган. Жон бобо томонидан Чарлига шоколад фабрикаси ҳақида айтиб берилганида, ширинлик дунёсига оид бирорта сўз назардан четда қолмаган.[3;10]

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. *Mr. Willy Wonka can make marshmallows that taste of violets, and rich caramels that change colour every ten seconds as you suck them, and little feathery sweets that melt away deliciously the moment you put them between your lips. He can make chewing-gum that never loses its taste, and sugar balloons that you can blow up to enormous sizes before you pop them with a pin and gobble them up. And, by a most secret method, he can make lovely blue birds' eggs with black spots on them, and when you put one of these in your mouth, it gradually gets smaller and smaller until suddenly there is nothing left except a tiny little sugary baby bird sitting on the tip of your tongue.*[1;23] (Мистер Вилли Вонка бинафша таъмли зефирлар, сўрганинда ҳар 10 сонияда ранги ўзгарадиган сертаъм карамеллар, оғзингда эриб кетадиган пардек енгил ширинликлар, ҳеч қачон таъмини йўқотмайдиган сақичлар, игна билан тешсанггина ёриладиган, улкан хажмгача пуфлаб шиширса бўладиган ширин пуфаклар ишлаб чиқарарди. Сирли услубда хаворанг қушларнинг устида ола чипор доғлари бор тухумларини тайёрлар эди. Агар биттасини оғзингга солсанг, у борган сайин кичрайиб кетар ва тилинг тепасида турган жажжигина шакарли қушчага айланиб қоларди(таржима бизники). Фантазияга бой бадий тасвирда ёш китобхоннинг иштаҳасини қитиклайдиган ширинликлар – муаллиф бадий тўқимаси. Кейинчалик эса қандолатчилар болаларнинг мазкур китобга бўлган меҳрдан унумли фойдаланиб, асарда келтирилган ширинликларни ишлаб чиқара бошладилар. Вилли Вонканинг ширинликлари инглиз бозорларининг харидоргир маҳсулотига айланди. Европа ўсмирлар адабиётида овқатни ўта лаззатли тасвирлаш анъанаси мавжуд. Ширинликка ўч болаларни китобга михлаб қўювчи бундай асарлар ёш инглиз китобхонлари орасида шуҳрат қозониб, экранлаштириш даражасига ҳам борган. Мазкур асар бола фантазиясини глуттоник фонда ифодалай олган. Ўзбек тилига бу китоб Комила Носирова томонидан таржима қилинган бўлиб, 2015 йилда «Чўлпон» нашриётида чоп этилган. Асар ўзбек болакайлари томонидан ҳам катта қизиқиш билан мутолаа қилинди. Таржимон мазкур асарни ўзбек тилига ўғирар экан, биринчи навбатда ўзбек миллий болалар адабиёти нормаларидан четга чиқмасликка ҳаракат қилади. Яъни асардаги сеҳрли фабрикада болалар жуда истайдиган бироқ, ахлоқ- одоб қоидаларимиз ман этадиган ширинлик ва предмет номлари келтирилган бўлиб, буларни тўғридан-тўғри ўзбек тилига ўғириш болалар тарбиясига салбий таъсир

кўрсатиши мумкин эди. Таржимон мазкур ўринларни силлиқлаб ўгирган ёки бутунлай тушириб қолдирган:

Lickable wallpaper for nurseries, it said on the next door.

'Lovely stuff, lickable wallpaper!' cried Mr Wonka, rushing past. 'It has pictures of fruits on it — bananas, apples, oranges, grapes, pineapples, strawberries, and snozzberries...'

'Snozzberries?' said Mike Teavee.

'Don't interrupt!' said Mr Wonka. 'The wallpaper has pictures of all these fruits printed on it, and when you lick the picture of a banana, it tastes of banana. When you lick a strawberry, it tastes of strawberry. And when you lick a snozzberry, it tastes just exactly like a snozzberry (Charlie and the chocolate factory, Dahl Roald).

Таржимаси: «Болалар хонаси учун ширин гулқоғозлар», деган ёзув бор эди кейинги эшикда.

–Нихоятда ширин гулқоғозлар! – югураётиб хитоб қилди жаноб Вонка.

–Уларда ҳар хил мевалар – банан, олма, апельсин, узум, қулупнай, супернай чизилган...

–Супернай? – сўради Майк Тиви.

–Гапимни бўлма! – аччиқланди жаноб Вонка. – Гулқоғозларга чизилган банан, қулупнай ёки супернайни яласанг, оғзингда уларнинг таъмини сезасан. (Комила Носирова таржимаси)

Таржимон «lickable» сўзини «яланадиган» деб сўзма-сўз таржима қилмаган. Аслиятда «Болалар хонаси учун яланадиган гулқоғозлар» деб ёзилган. Гарчи бу ёзувчининг фантазияси бўлса-да, таржимон сеҳрли гулқоғознинг номини қоғозга ўраб таржима қилган. Аслиятда йўқ «ширин» сифатини қўшиш орқали унинг таъмили эканлигига ишора қилган. Бироқ кейинги гапда гулқоғознинг нега ширин эканлиги аслият матнига мувофиқ ойдинлашган. Қуйидаги парчада Вилли Вонка фабрикасидаги сеҳрли хоналар номлари келтирилган бўлиб, таржимон миллий менталитетимиз, бола тарбиясига тўғри келмайдиган баъзи хона номларини тушириб қолдирган:

'Choose a button!' said Mr Wonka. 'The two children may press one button each.

So, take your pick! Hurry up! In every room, something delicious and wonderful is

Being made. Quickly, Charlie started reading some of the labels alongside the buttons.

The rock-candy mine — 10,000 feet deep, it said on one.

Cokernut-ice skating rinks, it said on another.

Then . . . strawberry-juice water pistols.

Toffee-apple trees for planting out in your garden — all sizes.

Exploding sweets for your enemies.

Luminous lollies for eating in bed at night.

Mint jujubes for the boy next door — they'll give him green teeth for a month.

Cavity-filling caramels — no more dentists.

Stickjaw for talkative parents wriggle-sweets that wriggle delightfully in your tummy after swallowing.

Invisible chocolate bars for eating in class.

Sugar-coated pencils for sucking.

Fizzy lemonade swimming pools.

Magic hand-fudge — when you hold it in your hand, you

Taste it in your mouth.

Rainbow drops — suck them and you can spit in six different colours (Charlie and the chocolate factory, Dahl Roald).

Таржимаси: Тугмани танланглар! – деб давом этди Жаноб Вонка.- Болаларнинг ҳар бири биттадан тугма босиши мумкин. Танланглар, фақат тезроқ. Ҳар қайси цехда бирон ширин ва ғаройиб нарса тайёрлашади.

Чарли лавҳачаларни ўқий бошлади.

обаки кони — чуқурлиги 10000 фут, — деб ёзилганди лавҳачаларнинг бирида.

қаймоқли-шоколадли яхмалак, — деб ўқиди чарли кейингисини.

кейин... қулупнай шарбати билан ўқланган сувли тўппончалар.

боғингиз учун ирисли олмалар — барча ўлчамда.

душманларингиз учун портлайдиган обакилар.

қоронғида нур сочадиган обакилар.

қўшни учун ялпизли желе – битта ҳиссаси бир ойга етади. тишни яшил рангга бўяйди.

«йўқолсин дантистлар»— пломбалайдиган карамел.

обакисўрар қаламлар.

лимонадди ҳовуз.

сеҳрли қўл конфетлари — қўлингда ушлаб турганингда, таъмини оғзингда ҳис қиласан (комила носирова таржимаси).

ушбу парча таржимасида қуйидаги хоналар номи таржима қилинмасдан тушириб қолдирилган:

- stickjaw for talkative parents.
- invisible chocolate bars for eating in class.
- rainbow drops — suck them and you can spit in six different colours.

Сўзма-сўз таржимаси:

- Кўп гапирадиган ота-оналар учун жағ ёпиштиргич
- Синфхонада ейиш учун мўлжалланган кўринмас шоколад
- Олти хил рангда тупуртирадиган камалак рангдаги думалоқ конфетлар.

Бу ерда таржимонни айблаб бўлмайди. Бинобарин, Шарқ ва Ғарб болалар адабиётидаги энг катта фарқлардан бири, Шарқ болалар адабиётида дидактик рух устунлик қилади. Модомики, ғарбона болалар фантазиясига йўғрилган, лаззатли ширинликлар ҳақидаги дунёга машхур асарни ўзбек болажонлари ўқишини истасак, таржимон ўзбекона одоб меъёрларидан четга чиқмасликни назорат қилмоғи лозим. Шу сабабдан «ота-она гапирганда кулоқ тутиш», «дарс вақтида овқат ва ширинлик истеъмол қилмаслик» ва «тупурмаслик»ни болаларимиз онгига одобнома дарсларида сингдириб келар эканмиз, таржимоннинг бу тутган йўлини тўғри, деб ўйлаймиз.

Инглиз фольклори ва эртақларида сеҳр-жоду куруллари овқатнинг битмас-туганмас манбаларини яратади. Бу ўз-ўзидан ноз-неъматларга тўлиб кетувчи стол, сеҳрли бўтқа қайнаб чиқувчи қозон қабиларда намоён бўлади.[2;26] Эртақларда учрайдиган сеҳр-жоду қудратига эга глуттонимлар ўзбек халқ эртақларида («Очил дастурхон», «Ур тўқмоқ», «Олтин тарвуз», «Тилла беҳи» ва х.) ҳам учрайди: *Чол «Очил дастурхон» деб эди, ҳар хил таом муҳайё бўлди. Умрларида кўрмаган таомларни еб, чол билан кампир хурсанд бўлдилар («Ур тўқмоқ» эртаги).* Ўзбек халқ эртагидаги егуликнинг битмас-туганмас манбаси бўлган очил дастурхон чолга қилган эзгу иши учун лайлақлар шоҳи томонидан совға қилинган эди. Эртақнинг асосий дидактик ғояси эса – қилинган яхшиликнинг доимо рағбати бўлиши. Бола дунёсига бу ахлоқий ўғитнинг тезроқ етиб бориши учун глуттоник коммуникация воситаларидан фойдаланилган. Инглиз ёзувчисининг асарида эса китобнинг бош ғояси – ҳаётда инсон доимо умид ва орзу билан яшаса, олға интилса, албатта, ўз олий мақсадига эришади.

Ўзбек болалар адабиётидаги саргузашт асарлар орасида глуттоник дискурсдан болалар тасаввурининг ўта лаззатли чизгиларини тасвирлаб беришда унумли фойдаланилган асар, шубҳасиз, Худойберди Тўхтабевнинг «Ширин қовунлар мамлакатини» қиссасидир. Туш ва фантазия йўналишида ёзилган асар қаҳрамонининг ўзи севиб истеъмол қиладиган қовунлар мамлакатига саёҳати «ширин» ва «тил ёрар» қилиб тасвирланади: *Кўргазмага ангишвонадек келадиган хамакчадан тортиб, катталиги росмана уйдек келадиган қовунлар ҳам қўйилган денг... Томоша қилиб юриб, тўсатдан бир қовун олдида тўхтаб қолдим. Ҳай-ҳай тепасига қарасангиз, дўппингиз тушиб кетаман дейди» (Ширин қовунлар мамлакатини, Худойберди Тўхтабев).* Қовунлар мамлакатига «қовунли автобус», «шишадек силлиқ йўлақлар», «дарсни ўзи бажариб, баҳо қўйиб кўядиган ўқитувчилар» ҳаммаси қовун мавсумида эгат кезиб, болаликнинг беғубор лаҳзаларида зерикарли дарсларни тайёрлашни истамайдиган бола фантазияларидир. Асарда ёзувчи томонидан кашф этилган фантастик персонажлар ҳам ёш китобхоннинг қизиқишини кучайтирибгина қолмай, иштаҳасини ҳам уйғотишга қаратилган. Асар қаҳрамони Ақром сеҳрли мамлакатда Ха Мак исми бола билан танишади. «Хамак» аслида «қовуннинг кичкинаси, ғўр ва пишмагани» деган маънони англатади. Боланинг айтишича, уларнинг мамлакатига ҳамма болаларнинг исмига «мак» қўшилади. Бу эса «бола» деган маънони англатади.

– *Фамилиянг нима?*

– *Қо Қи.*

– *А?!*

– *Кармисан? ҚоҚи деяпман.*

– *Фамилиянг ширингина экан.*

– *Биз ҳаммамиз ширинмиз.*

– *Лекин қишда учраганингда еб қўярдим-да, – дедим лабимни чаптиллатиб(Ширин қовунлар мамлакатини, Худойберди Тўхтабев).*

Ўзбек болаларининг севимли асарларидан бири атокли кирғиз адиби Чингиз Айтматовнинг «Соҳил бўйлаб чопаётган олапар» киссаси қахрамони Кириск овчиликнинг ҳақиқий гаштини – тюленнинг хом жигарини еб кўргандагина ҳис этади. Мазкур ҳикоядаги овчи бўлишни орзу қилиб катталар билан сафарга чиққан болакайнинг ҳиссиётлари йўл давомида босқичма-босқич тасвирлаб борилган. Бироқ бу тасвирларга «таъм киргач»гина бола чин овчи бўлиш гаштини туяди: *О, Кург (нивхларнинг олий тангриси) эгам, етказганинга шукур! Овимизнинг бошланиши чакки эмас! – дея ўзининг ов пичогини артиб, тайёр қилди. Овдан кейин энг муҳими – тюленнинг хом жигарини шу ернинг ўзидаёқ ейиши эди. Ўрхон нимталанган нерпа тўши олдиди чўнқайиб ўтириб олиб, жигарни бўла бошлади. Овчилар оз-моз туз сепилган майин жигар бурдаларини ҳузур қилиб чалтилатиб ямлаб ютар эдилар. Жигар жуда мазали – мулойим, илиқ, тўйимли эди. У одамнинг тилини ёгли шарбатга ботириб, оғизда эриб кетарди. Кирскнинг орзуси ушалди – ҳақиқий катта кишидай овда хом жигар еди!* (Соҳил бўйлаб чопаётган олапар, Чингиз Айтматов). Бирга истеъмол қилган тюлен жигари – боланинг наздида овдаги тенг ҳуқуқлилики таъминлайди. Гастрономик коммуникация бола ва катталар ўртасида кўприк бўлади. Энди у ҳам овчи!

Ўзбек ўсмирлар шеъриятида ҳам глуттоник номинантларнинг кенг қўлланиши кузатилади. Масалан, истеъдодли ёш шоир Рустам Мирвоҳиднинг «Шеърият – қандолат дўкони» номли шеърида шеърият ва ширинлик ўзаро қиёсланади. Шоир шеъриятни қандолат дўконига, шеърларни эса ширинликка муқояса қилади. Шеърлар ўз муаллифларининг шеъриятдаги мавқеидан, салмоғидан келиб чиқиш у ёки бу ширинликка ўхшатилади:

*Шеърият қандолат дўкони эса,
Шоирларнинг байти ширинликлардир.
Қай муҳлис бу ажиб дўконга кирса,
Унда бор ҳар нени кузатар бир-бир...*

*Масалан, Навоий шоколадлари,
Дўконнинг ярмини эгаллаб олган.
Ёнроғида Бобур мармеладлари,
Қанча шеърхонларнинг тилида қолган.*

Шоир шеърни ўзбек шеъриятининг энг юксак намояндалари ижодини олқишлаш билан бошлайди. Мазкур шеърда ширинликлар градуономик қаторининг энг юксак чўққиси қилиб «Шоколад» танланган. Табиийки, шеърият мулкининг султони Навоий ижодидан бошлаб қуйига қараб ширинликларга муқояса қилинган. Навоийнинг кичик замондоши Бобур шеърияти мармеладга менгзалади. Шу ўринда Навоий ғазалиётини шоколад, Бобур шеърларини мармеладга қиёслаш бежиз эмаслигини шоирнинг шоколад билан мармелад глуттонимларнинг Европа ширинлик оламида бирга қўлланиши билан изоҳлаш мумкин («қанд-қурс», «ёнғоқ-майиз» сингари). Бироқ мармелад доимо шоколаддан таъм ва нархи жиҳатидан кейинги ўринда турувчи ширинлик. Бу тасвирда эътиборга олинган когнитив асосдир. Шоир Навоий ва Бобур шоколадлари дейиши мумкин эди. Бироқ Бобурнинг ўзи эътироф этганидек, туркийда «Навоийчалик ҳеч ким кўп ва хўб ёзмаган». Шу сабабдан шеърда шоколаддан кейинги даражаланиш қаторида мармелад жой олган.

*Ўнг томонда қанддек Машраб ғазали,
Ҳанузам эл уни татиб юрибди.
Чап ёнда Муқимий берган асали,
Фурқат ҳалвоси-ла бирга турибди.*

Машраб ғазали – **қанд**, Муқимий шеърияти – **асал**, Фурқат шеърияти **ҳолва**. Юқори кутбдан қуйига қараб бораётган ширинликларнинг силсилавий занжири негадир бузилган, зеро, асал қанддан олдинги қаторда саналиши керак бўлган ширинлик. Бу шоирнинг назмий диди ва таъби билан боғлиқ, шекилли. Кейинги тўртликда ширинлик номларини санаш эмас, балки улардан истеъмол қилишга ташналик ва глуттоник жараён тасвирини қўллаш орқали шоирлар ижоди васф қилинади:

*Оғаҳийнинг лазиз ижодиёти,
Дўконда ҳар куни талаш бўлади.
Парвардада кўрса ким Завқий отин,
Иши фақат лабни ялаш бўлади.
«Гўзал»деган Чўлпон хўрозқандлари,
Қарасанг, қўзингни оламан, дейди.
Ҳамид Олимжоннинг «Ўрик гуллари»н,*

Ҳар киши чўнтакка, соламан дейди.

*Ҳабибий ва Чархий рулетларига,
Кун сайин талаблар бормоқда ортиб.
Ғазалхон Чустийнинг конфетларига,
Ҳофизлар тирбанддир саҳардан тортиб.*

Кейинги байтларда шоир, ширинлик номинантлари ва глюттоник жараённи ҳамоҳанг тасвирлаш билан бирга, ўзи васф этаётган шоирларга тегишли энг машҳур шеър номларини ҳам санаб боради. Ва энди ўша шеърларни тўғридан-тўғри глюттоник номинант билан чоғиштира бошлайди.

Ойбек домланинг-ку «**Бир ўлка...**» деган,
Новвоглари хамон бозори чаккон.
Устоз Ғафур Ғулом **тортини** еган,
Мухлислар то хануз **боқади хайрон.**

Сал нари юрсангиз... Эркин Воҳиднинг,
Мураббоси турар «Камтарлик» билан.
Абдулла Орифнинг бизнесин кўринг,
«Тилла балиқча»ни эслайсиз бирдан.

Рўйхат тугамади, Муҳаммад Юсуф,
«Қизғалдоқ»ни сизга ҳавола этар.
Сирожиддин Саййид **музқаймоғи** хўп,
Оғизга солмасдан **эриблар кетар...**

Шу хилдаги қанча ширинликлар-у,
Қандолатлар сони жуда ҳам бисёр.
Айт-чи, ҳар биридан егинг келмасми,
Ҳеч бўлмаса тотгинг келмасми бир бор?!

Хуллас, ким мен каби харидор эса,
Боладек қандларга ўч бўлса, билсин:
Ҳақиқий лаззатни туяман деса,
Фақат шу дўконга марҳамат қилсин!!!

Шоир ёш китобхонларни **шеърят дўкони**, яъни адабиётга киришга ундайди. Адабиёт қанчалик лаззатли эканлигини тасвирлашга уринади. Бунда глюттоник метафораларни қўллайди.

Хулосалар. Кўриб турганимиздек, болалар адабиёти масаласида инглиз ва ўзбек адабиётида муштарак жиҳатлар ва фарқлар мавжуд. Бу эса болаларга хос ОМЛМ билан боғлиқдир. Бу борада кенгрок илмий тадқиқотлар олиб борилса, болаларга хос хусусий дискурслар – жумладан, глюттоник дискурсни қайта яратилиши мезонлари ишлаб чиқилиши мумкин, деб ўйлаймиз.

Болаларга йўналган глюттоник дискурс таҳлили шуни кўрсатдики, жаҳон ва ўзбек болалар адабиётида глюттоник дискурсни муштарак жиҳатлари мавжуд ва бу бола шахсида таомга бўлган устувор муносабат билан белгиланади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Dahl Roald. *Charlie and the Chocolate Factory*. – London: Puffin, 2007. – P. 23.
2. Eve Jackson. *Food and Transformation*. – Toronto: Inner City Books, 1996. – P. 26.
3. Polišenská Z. *Symbolic Function of Food in Contemporary Women`s Literature/diploma thesis*. – Brno, 2011. – P. 10.

WILLIAM SHAKESPIRNING "QIROL LIR" NOMLI ASARI TARJIMALARIDA KALAMBURNING QAYTA VOQELANTIRISHDAGI MUAMMOLARI

Mizrabova Jeren Ismailovna,
Buxoro davlat universiteti dotsenti (PhD)
mizrabovajerenismailovna@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqola U. Shekspirning "Qirol Lir" dramasiidagi kalambur kabi uslubiy vositasining o'ziga xos lingvopoetik xususiyatlari va ularning tarjimada aks ettirilishidagi murakkabliklari muammolarini o'rganishga bag'ishlangan. "Qirol Lir" asaridan misol sifatida olingan kalamburlari o'girmasida qo'llanilgan turli tarjima usullari va so'z o'yini tarjimalarining qiyosiy tahlillari keltirilgan. Asliyat kalamburning rus va o'zbek tillaridagi tarjimalarida qayta yaratishdagi o'ziga hosliklari o'rganilgan.

Ilmiy maqolada U. Shekspir uslubiga hos kalamburi tuzilishidagi o'ziga xosliklari jumladan omonimik, polisemik, antonimik vositalari xamda antitezalarga asoslangan kalamburlarining lingvopoetik jihatlarning rus va o'zbek tarjimalarida qayta yaratilishidagi muammolari o'rganilgan. Asliyat kalamburida voqelangan obrazlar, konnotatsiyalar, fon, muallif uslubi yohud muallif kalamburining shakli, mazmuni, fonetik va grafik xususiyatlarining tarjimada aks ettirilishidagi muammolari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Shekspir, Qirol Lir, kalambur, lingvopoetik tahlil, tarjima, asliyat, omonim, polisemiya, antonimiya, antiteza, omoforma, fonetik xususiyatlar, mutarjim, asliyat matni, tarjima matni.

Аннотация. Настоящая статья посвящена изучению своеобразных лингвопоэтических особенностей каламбура в драме У.Шекспира «Король Лир» и проблем в трудностях способов его воссоздания в переводе. Обобщить основные направления факторов выявления в изучении каламбура и проблематику перевода данного стилистического приёма, рассматриваются некоторые способы перевода, приводится анализ перевода игры слов из произведения У. Шекспира, рассматриваются сложности и основные приёмы связанные с передачей каламбура на русский и узбекский языки.

В научной статье изучаются структура каламбуров, собственных стилю У.Шекспира, проблемы воспроизведения лингвопоэтических аспектов каламбуров построенных на омонимии, полисемии, антонимии а также, основанных на антитезе каламбуров в узбекских и русских переводах. Также исследованы проблемы воспроизведения своеобразия образов, коннотаций, фона, стиля автора или формы и смысла каламбура автора, фонетических и графических свойств оригинала в переводе.

Ключевые слова: Шекспир, Король Лир, каламбур, лингвопоэтический анализ, перевод, оригинал, омоним, полисемия, антонимия, антитеза, омofорма, фонетические свойства, переводчик, текст оригинала, текст перевода.

Abstract. This article is devoted to the study of the peculiar linguistic and poetic features of the pun in W. Shakespeare's drama "King Lear" and the problems in the difficulties of ways of recreating it in translation. Also, generalization the main directions of the factors of identification in the study of a pun and the problems of translating this stylistic device, some methods of translation are considered, analysis of the translation of a word play from the work of W. Shakespeare are given, the difficulties and basic techniques associated with the transformation of a pun into Russian and Uzbek are studied.

The scientific article studies the structure of puns inherent in the style of W. Shakespeare, the problem of reproducing linguo-poetic aspects of puns built on homonymy, polysemy, antonymy or puns based on antithesis in Uzbek and Russian translations. Also, the problems of reproducing the originality of images, connotations, background, the style of the author or the form and meaning of the author's puns, the phonetic and graphic properties of the original in translation are investigated.

Keywords: Shakespeare, King Lear, pun, linguo-poetic analysis, translation, original, homonym, polysemy, antonymy, antithesis, homoform, phonetic properties, translator, original text, translated text.

Kirish. Kalamburlar qiroli sifatida tan olingan buyuk Shekspir o'z ijodida undan samarali foydalangan va mazkur xususiyat dramaturg asarlarining boqiyiligini ta'minlagan. Ma'lumki, ingliz dramaturgi yaratgan mashhur piesalaridagi kalamburlari ham muallifning kinoyaviy, sarkazm, satirik yoki yumoristik effektlari

kabi o'zining odatiy vazifalarida qatnashgan bo'lsa-da, aslida, Shekspir ijodidagi kalambur vositasi ancha yuksak va rang-barang mavqega ega ekanligini kuzatishimiz mumkin. U. Shekspir asarlaridagi suhbatdoshlar o'zlarining beparvolik, iltifotsizlik, befarqlik, birovni masxara yoki mazax qilish, piching, istehzo yoki nafrat va boshqa xis tuyg'ularini izhor etadilar. Shekspir qalamiga mansub komediya, tragediyalari va xronikalarining e'tiborli jihati shundaki ulardagi kalamburlarning miqdori ko'pligi jihatidan deyarli teng bo'lib asarlardagi kalamburning vazifasi faqatgina komik lahzalar yaratishdan iborat emas. Masalan, taniqli rus shekspirshunos olimi M.M. Marozovning fikricha "Shekspir asarlardagi kalambur komediya me'yorlaridan ancha oshib ketgan. Xattoki, kalambur fojiaiy nido sifatida ishtirok etishi ham mumkin." [2; el.m.]

Shekspirning so'z semantikasi va nozikliklari sohasidagi bilimlari va mahorati quvvati dramaturgning o'z ijodida kalamburdan ustamonlik bilan foydanishida qo'l kelgan. Aslida, kalambur o'tkir dramaturgning sevimli ishi yoki ijodidagi odatiy holat bo'lib xisoblangan. U. Shekspir asarlaridagi komik qahramonlar va masxarabozlari nutqlaridagi murakkab kalamburlarga to'lib – toshgan va o'zlarining yumoristik hayj qamchisi ila dunyo sahnasi va adabiyotida baralla yangramoqda. Shekspir kalamburi satirik emas balki muloyim kulgini qo'zg'atuvchi yumshoq va yumoristik tabiatga ega. Dramaturg yumorining yana bir e'tiborli xususiyati shundaki unda yuksak odob-ahloq, ma'naviyat qoidalari yoki aqliy afzalliklar alomatlarini sezilmaydi. Ya'ni, Shekspir tutgan ko'zguna o'z aksini ko'rgan auditoriyasi o'z ustidan o'zi kuladi. Shekspir o'z zamondoshlaridan farqli o'z sahna asarlarida odob-ahloq qoidalarini o'rgatmaydi yoki nasixatgo'ylik qilmaydi balki aynan shu yo'l bilan buyuk ijodkor tomoshabinga ma'naviy va estetik ta'sir o'ztakazadi. Shuning uchun Shekspir matnidagi kalamburlar hech vaqt ikkinchi darajali masala yoki tasodifiy xodisa sifatida qaralmagan. Aslida so'z o'yini Shekspir davri uchun xos xususiyat bo'lib dramaturg halq teatri uchun ijod etgan va u yaratga kalamburlar tomoshabin va tinglovchilar e'tiborini tortmay qolmagan. Shuningdek, Shekspir mazkur uslubiy vositasidan asarning asosiy g'oyasini va qahramonlarning o'ziga xosligini namoyon etishda samarali foydalangan. Ingliz muallifi o'z tragediyalarida qo'llagan komediyali sahnalari dramatik pafosni zaiflashtirmagan balki aksincha, dramalarning fojiaiylik motivini va tomoshabinga bo'lgan ta'sirini yanada oshirishga xizmat qilgan. Masalan, Lir bo'ron vaqtida dashtlarda darbadar kezib yurgan vaqtlarida, uni g'am-alam bukib quyganida xam Masxarabozining shiddatli hazil-mutoyibalari qirol fojiasini yanada kuchaytiradi. Demak, Shekspir dramalarida xattoki kulgili holat va komiklik fojiaiylikni kuchaytiruvchi vosita sifatida qo'llanilgan. Shekspir komizmidagi ikkilanish hodisasini A.S. Pushkin ham juda chuqur payqagan va unda "...dahshat va qo'rquv kulgi orqali ifodalangan. Hamletning xazillaridan inson tepa sochi tikka turadi" deb e'tirof etgan. [1; el.m.]

O'rganish metodlari. Shekspirning "Qirol Lir" nomli falsafiy tragediyasining birinchi sahnasi davomida qirol bundan buyon saroyida kechayotgan jarayonlarga o'zining dahlsizligi va vafotidan keyin ham farzandlari o'rtasidagi ko'ngilsizliklarning oldini olish niyatida barcha mulkini uchta qizlariga teng taqsimlab bermoqchi ekanligi to'g'risidagi rasmiy bayonotini e'lon qiladi. Shuningdek, ayni paytda Frantsiya qirol va Burgundiya grafi Qirol Lirning kenja qizi Kordeliyaga o'ylanishga da'vogarlik qilayotgan edilar. Saroydagi barcha yumushlar xattoki, qirolning sog'ligi to'g'risidagi tashvishlar ham qizlari zimmasiga yuklatilishi kutilayotgan edi. Ammo taomilga ko'ra avval Qirol Lirning qizlari otasini qanchalik yaxshi ko'rishlarini izohlab berishlari kerak edilar va eng chiroyli maqto'v sohibasiga qirol mulkining yanada kattaroq qismi ajratilishi tayin etilgan edi. Shunga ko'ra Lirning to'ng'ich qizi Gonerilya otasini o'z hayotini sevgandek yaxshi ko'rishi to'g'risidagi gaplari bir-biriga qovushmaydigan bo'lsa-da tilyog'lama nutqini so'zlaydi. Qirolning ikkinchi qizi Regana esa otasiga boshqa qizlaridan ortiq mehr qo'yganligi va uni o'z hayotidan ham ko'proq yaxshi ko'rishi, shuningdek, uni otasining muhabbatigina baxtli qila olishi haqidagi nozik xushomadalarini keltiradi. Ikkiyuzlamachi opalarining bema'ni gaplarini eshitib qirolning uchinchi qizi Kordeliya otasiga bo'lgan muhabbatini quruq xushomadgo'ylikdan ko'ra ustun qo'yadi va tilyog'lamalilik qilishning navbati kelganida "Nothing" (xech narsa) deb javob qaytaradi. Shunda g'azabga kelgan qirol agarda, Kordeliya otasiga bo'lgan muxabbati haqida gapirmasa kenja qizining "nothing" (xech narsa) kabi javobidagi asl mazmuniga muvofiq uni merosdan mahrum etilishi va "xech narsasiz" qolishi mumkinligi to'g'risida ogohlantiradi:

CORDELIA

Nothing, my lord.

KING LEAR

Nothing!

CORDELIA

Nothing.

KING LEAR

Nothing will come of nothing: speak again. [3; el.m.]
(*“King Lear” by W.Shakespeare. Act I. Scene I.*)

Корделия. Ничего, милорд.

Лир. Ничего?

Корделия. Ничего.

Лир

Из ничего не выйдет ничего.

Так объяснись. [5; el.m.]

Лир

...Қандай сўзинг бор?

Корделия

Ҳеч қандай, шохим.

Лир

Ҳеч қандай.

Корделия

Ҳеч қандай.

Лир

Ҳеч қандайдан, ҳеч қандайин нарса чикмайди.

Яхши ўйлаб, сўнгра гапир. [4; 20.]

Asliyat matnida qirol Lir kenja qiziga “Nothing will come of nothing: speak again.” deydi ya'ni, mazkur kontekst “Agarda aqlingni yig‘ib meni quvontiradigan biron narsa demasang senga qirolligimdan umuman hech narsa bermayman, boshqatdan gapir” kabi mazmunga ega. Mazkur gapini Lir asar boshida keltiradi va uning bu izhori tragediyaning asosiy g‘oyasini tashkil etgan. Drama yakunida esa Lir aynan Kordeliyaning mehriga muhtoj ekanligini tushunib yetadi. Qirolning katta qizlari Gonerilya va Regana otasiga bo‘lgan o‘zlarining sohta muxabbatlarini namoish etib Lirni chalg‘ita oladilar va merosho‘rga aylanadilar. Uchinchi qizi Kordeliya esa haqiqatni aytgani sabab saroydan xaydaladi. Bu yerda Kordeliya otasining gaplariga “nothing” deb javob qaytarganida katta opalarining otasiga namoyon etgan xushomadlari ham aslida (“nothing”) ehtirossiz va sohta ekanligini ko‘rsatishga urinadi va dilidagini tilida izhor eta olmasigini aytadi. Opalarining yolg‘on gapirayotganini, va otasiga bo‘lgan mehri nafaqat muhabbat balki farzandlik burchi va vazifalaridan ham iborat ekanligini ko‘rsatishga harakat qiladi. Evaziga esa Lir qizining “nothing” so‘zini “xech narsa” deb noto‘g‘ri tushunadi va yolg‘on gapirishni hohlamaydigan qiziga davlatidan “xech qanday” meros ajratmaydi.

Yuqorida “Qirol Lir” piasasidan keltirilgan kalamburi “nothing” kabi leksik birligining allitereatsiyasi asosida qurilgan bo‘lib har bir takrorida o‘ziga xos turli implitsit mazmun doirasini qamrab olgan. Kordeliya nutqida qo‘llagan “nothing” so‘zi xolislik, haqqoniyat, beg‘arazlik va betaraflik kabi tushunchalarini ifodalagan. Lirning nutqidagi “nothing” leksik birligida qurilgan alliteratsiyasiga asoslangan kalamburida esa ota emas balki mulozamatni yaxshi qo‘radigan qirollarga xos izzatlablilik kabi ma‘noviy tovlanishlar mujassam etilgan. Ya'ni, mazkur Shekspir kalamburida “haqqoniyat” va “izzatlablilik” bir-biriga qrama-qarshi qo‘yilganligini kuzatishimiz mumkin. Asliyat kalamburi alliteratsiyasi ekspressivlilik vazifasini o‘tagan va mazkur uslubiy vositasida takrorlanib keluvchi “nothing” leksik birligi salbiy konnotatsiyalarga ega bo‘lib nafaqat jarangdorikni oshirgan balki o‘ziga xos pragmatik potentsialida gapiruvchining murakkab ruhiy xolatini yanada yorqinroq aks ettirishga ko‘maklashgan. Ko‘rinib turibdiki asliyat kalamburi o‘zbek va rus o‘girmalarida kalka, konversiya va modulyatsiya kabi tarjama usullari yordamida amalga oshirilgan va “nothing” so‘zining takrorlanishlari ham xuddi manba matni tartibidagi o‘rinlarida qo‘llanilgan.

“Qirol Lir” asari mazkur sahnasi davomida Kordeliyaga kuyovlikka da'vogarlarining biri Burgudiy merosidan mahrum etilgan qizga o‘ylanishdan bosh tortadi. Shunda Lir Frantsiya qirolining Kordeliyaga bo‘lgan munosabati haqida so‘raganda bo‘ljak kuyov otasining bunchalik tez fursatda sevimli qizidan osongina yuz o‘girganidan hayratda qolib bunga arzigulik bir sabab bo‘lishi kerakligi haqida fikr yuritadi. Shunda Kordeliya yolg‘ondan xushomad qila olmasligi, unda opalariga o‘xshab tilyog‘lamalik qobiliyatning yo‘qligi kabi xususiyatlar uning yagona ayibi ekanligini va ota mehridan mahrum etilsada bu tabiatini o‘zgartirishga qodir emasligiga iqrar bo‘ladi. Frantsiya qirol buni illat yoki xiyonat sifatida emas balki fazilat deb baholaydi. Lir esa endi Kordeliyadan butunlay yuz o‘girib va uni qaytib ko‘rishni ham xoxlamasligini aytadi. Frantsiya qirol Kordeliyadek soddadil umr yuldoshini o‘zi uchun kashf etilgan sof

xazina deb biladi va Burgundiya gertsogi undan voz kechib qattiq adashganini aytadi. Malikaning to‘g‘ri so‘zligi va faqirligi Frantsiya qirolining Kordeliyaga bo‘lgan hurmatini yanada oshiradi va o‘ylanishiga sabab bo‘ladi. Shuningdek, keyingi Kordeliyaga bag‘ishlagan nutqida bir qator antitezalardagi antonimik juftliklarida qurilgan kalamburni kuzatishimiz mumkin:

KING OF FRANCE

Fairest Cordelia, that art most *rich*, being *poor*;¹
 Most choice, *forsaken*; and most *loved, despised*!
 Thee and thy virtues here I seize upon:
 Be it lawful I *take up* what's *cast away*.²
 Gods, gods! 'tis strange that from their *cold'st neglect*
 My love should *kindle to inflamed respect*.³
 Thy *dowerless daughter*, king, thrown to my chance,
 Is *queen* of us, of ours, and our fair France:⁴
 Not all the dukes of waterish Burgundy
 Can buy this unprized precious maid of me.⁵
 Bid them farewell, Cordelia, though unkind:
 Thou *losest here*, a better *where to find*.⁶
 (“King Lear” by W.Shakespeare. Act I. Scene I.) [3; el.m.]

Король Французский

Корделия, лишённая наследства,
 Твое *богатство* — в *бедности* твоей.¹
Отверженная, я *завладеваю*
 Тобой, мечта и драгоценный клад,
 Как *подбирают брошенные* вещи.²
 О боги, боги, в этом *униженье*
 Я лишь *люблю* её *неизреченной*.³
Приданого лишённая пристрастно,
Будь королевой Франции прекрасной.⁴
 Я этот перл бургундским господам
 За многоводный край их не отдам.⁵
 Корделия, *простись* с двором суровым.
 Ты лучший мир *найдешь* под новым кровом.⁶ [5; el.m.]
 (qo‘shish¹, ma‘noviy rivoj^{1,2,5,6}, konversiya^{1,2,5}, yahlit o‘zgartirish^{3,4})

Француз кироли:

Камбагаллик билан *бойсан*, жононгинасан,¹
 Ҳамма сени *ташлаганда*, *яна қимматсан*,
 Назарлардан тушиш билан дидимга ёқдинг,
 Мен оламан сени бутун борлигинг билан,
 Ҳамма *четга улоқтирди*, *эгаллаш* ҳақим.²
 Ё тавбайи! Шу умумий *ҳазарнинг* ўзи
 Унга бўлган *ишқим ўтин алангалатди*.³
 (Қирол Лирга)
 Сен кизингни шундай ожиз, *гадо* ҳолида
 Улоқтирдинг менинг меҳру шафқатларимга.
 Франция каби кўркама – гўзал ўлкада
 Менинг севган *қироличам* бўлиб қолади.⁴
 Туман босган Бурганддаги бутун герцоглар
 Энди менинг жононимни сотиб ололмас.⁵
 Сен буларнинг муз қалбига “хайру хўш” деб қўй.
 Гарчанд *бунда йўқотибсан*, *унда мукофот*.⁶ [4; 22.]
 (generalizatsiya^{1,4}, tushirib qoldirish^{2,3}, qo‘shish², modulyatsiya^{2,5,6}, neytralizatsiya³, funktsional nomutanosblik⁴)

U. Shekspir o'zining mazkur dramasi qo'llagan aksariyat antiteza juftliklari ham hayotiy mavzular, shuningdek, tematik va maishiy xarakterga ega bo'lganligini kuzatishimiz mumkin: hech narsa va biror nima, sevgi va nafrat, yangi va eski, boy va kambag'al, tahqirlamoq va hurmat qilmoq, surgun qilingan va qabul qilingan va h.k... Xususan, yuqorida "Qirol Lir" tragediyasidan misol sifatida olingan Frantsiya qiroli nutqining so'zma-so'z tarjimasini va asliyatda qo'llanilgan antonimik juftliklarini keltiramiz:

Go'zal Kordeliya – faqir bo'lib sen eng badavlatga aylanding (poor - most rich); tahqirlanib sen yanada qadr topding; nafratga uchrab eng sevilganga aylanding (most loved - despised); agarda boshqa kimsa tomonidan irg'itib yuborilgan narsani o'zlashtirish mumkin bo'lsa (g'ayriqonuniy bo'lmasa) (cast away- take up) men darhol seni va sening fazilatlarini qabul qilib olishga tayyorman; E Xudo! Ishonish qiyin, lekin ular qanchalik sovuq beparvolik bilan seni xo'rlaganlari sari shunchalik menda muxabbat olovini yoqib senga bo'lgan hurmatimni oshirmoqda (cold'st neglect - kindle to inflamed respect); Qirol, sen yuz o'girgan va nogaxon mening nasibamga bexosdan tashlab qo'ygan sepsiz qizing endi, yuragimning va Frantsiyaning Qirolichasidir (dowerless daughter- queen); Xech qaysi Burgundiya grafi bu bebaho va qimmatli qizni mendan tortib ololmaydi. Kordeliya, seni tahqirlaganlari uchun ular bilan hayirlash. Boshqa yerda baxtliroq hayot topish uchun bu yerdagi turmushingni unut (losest here - a better where to find). (J. Mizrabova)

Asarda Gonerilya va Regana noinsof vijdotsizligi tufayli otasining davlatini qo'lga kiritgan bo'lsa Kordeliya esa o'zining soddadil to'g'riso'zligi ila sof muhabbat va hurmatga sazovor bo'ladi. Kordeliya qirolikdagi merosidan kechib o'rnini hech narsa bosolmaydigan chin muhabbat, halollik, poklik va vijdon kabi yuksak insoniy fazilatlar sohibasi ekanligini ko'rsata oldi. "Qirol Lir" tragediyasida ham Frantsiya qiroli Kordeliga bag'ishlagan nutqida insonning qadr-qimmatini moddiy dunyo emas balki uning ma'naviy boyligi belgilashini ta'kidlaydi. Asliyatda keltirilganidek Shekspir Frantsiya qirolining davomiy nutqi jarayonidagi antiteza kabi uslubiy vositasi majmuida bir qator antonimik juftliklarni sochma tarzda qo'llaydi va kitobxon tassavurida yahlit Kordeliya obrazini gavdalatirishga muvaffaq bo'ladi.

1. Fairest Cordelia, that art most rich, being poor;

Asliyat matnidan keltirilgan mazkur anitezasida "rich" va "poor" tushunchalari qarama-qarshi qo'yilgan bo'lib bunda Frantsiya qiroli Kordeliya taqdirning g'alati tasodifiga kinoya qilayapti va bo'lajak qallig'i faqir bo'lsa-da uning ma'naviy yetukligi qiroлга barcha tuyg'ulardan ustun turuvchi qalb shodligini big'ishlaganini aytadi.

2. and most loved, despised! Thee and thy virtues here I seize upon:

Yuqoridagi U. Shekspirning antitezasida ellipsis tarzida yaratilgan bo'lib "loved" va "despised" ya'ni, "sevgi" va "nafrat" tushunchalari qarama-qarshi quyilgan. Bu yerda Frantsiya qiroli otasi yuz o'girgan va va oilasi nafratiga uchragan Kordeliyani sevishini izhor etadi. Mazkur misolda ham drama janriga xos fojiaiviylikni belgilovchi oilaviy konflikt aks ettirilgan.

3. ... 'tis strange that from their cold'st neglect

My love should kindle to inflamed respect.

Mazkur antiteza usulida keltirilgan misolida ham Kordeliya yaqinlarining "sovuq beparvoligi" va Frantsiya qirolining "alangali sevgisi va hurmati" kabi epitetlari bir-birlariga qarama-qarshi qo'yilgan va asliyatda keltirilgan ma'lum vaziyati muhitidagi xis-xayajonlar teranligini izohlashga ko'maklashgan. Shuningdek, misolda keltirilgan kontrast tushunchalari asardagi konflikt va fojiaiviylikni ifodalagan. Ya'ni, asliyatda qatnashgan ziddiyatli tushunchalar asardagi Lir oilasining parokandalikka uchrashi va oqibatda dramaning fojiaiviy yakun topishini anglatmoqda.

4. Thy *dowerless daughter*, king, thrown to my chance,

Is *queen* of us, of ours, and our fair France:

Mazkur antitezada ham "dowerless daughter" va "queen" kabi kontrastida Lir qiroл bo'la turib o'zi tushunmagan holda baxtiga yozilgan toleidan voz kechib qizini sepsiz qoldirgan va Kordeliya taqdir tasodifi bilan behosdan Frantsiya qirolichasiga va o'sha mamlakat hukumdorining sevgilisiga aylanganini kuzatib Frantsiya qiroli o'zining istehzosini keltiradi.

5. Thou *losest here*, a better *where to find*.

Bu antitezasida ham Frantsiya qiroli "losest here" va "where to find" kabi kontrastlari orqali Kordeliyani otasining uyini hech afsuslanmay baxtli hayot sari turmush o'rtog'ining xonadoniga borishi kerakligini aytadi.

U. Shekspirning "Qirol Lir" nomli dramasi keltirilgan Kordeliyaga bag'ishlagan Frantsiya qiroli nutqining o'zbek va rus tarjimalarida asliyatda antitezalarda asoslangan kalamburidagi obrazlar kontrastlari

ham o'ziga xos tarjima usullari yordamida aks ettirilgan, shuningdek leksik birliklarining ma'noviy belgilari va uslubiy bo'yodkorligi asrab qolinganligini kuzatishimiz mumkin.

“QiroL Lir” asari davomidagi Frantsiya qirolining qizg'in nutqidan so'ng Kordeliya Regana va Gonerilyalarning qanchalik yovuz va vijdotsiz yolg'onchi ekanliklarini bilsada ular bilan istar-istamas noilojlikdan arang hayirlashib o'z opalaridan otasiga yaxshi qarab g'amho'rlik qilishlarini iltimos qiladi. Shunda yuzsiz opalari Kordeliyaiga, ularga aql o'rgatgandan ko'ra singlisiga achinganidan o'ylanayotgan kuyovning ko'nglini olishining tashvishini qilishni aytib uni masxara qiladilar. Regana va Gonerilya Kordeliyaning itoatsizligi va tersligi uning sepsiz kelin sifatida quvg'in eutilishga va undan yuz o'girishga arziydigan sabab deb biladilar. Kordeliya esa vijdotsiz opalrining fitnalari vaqti kelib baribir fosh bo'lishini aytib ular bilan hayirlashadi:

REGAN

Prescribe not us our duties.

GONERIL

Let your study

Be to content your lord, who hath received you

At fortune's alms. You have obedience scanted,

And well are worth *the want* that you *have wanted*. [3; el.m.]

(“King Lear” by W.Shakespeare. Act I. Scene I)

Регана

Просим не учить.

Гонерилья

Учись сама, как угождать супругу,

Который взял из милости тебя.

За спор с отцом судьба тебя с годами

В замужестве накажет неладами. [5; el. M.]

Asliyatda U. Shekspiring ohongdoshlik qolibiga solingan “the want that you have wanted” kabi omonimlarining alliteratsiyasida qurilgan juda murakkab kalamburi kelitirilgan. Shuningdek, Shekspir matnida qatnashgan kalamburining so'zma-so'z tarjimasini keltiramiz:

“You have obedience scanted, And well are worth the want that you have wanted.”

“Sen otamizga itoatkor farzand bo'la olmading, va o'zingda seva olish hissiyotining bo'lmaganligi (tanqisligi, yetishmovchiligi) sabab sevilish huquqidan mahrum etilishga arziysan (mahkumsan).

Ya'ni, Gonerilya nutqidagi kalamburida - otamizga qanday muddao bilan nomunosib mehr ko'rsatgan bo'lsang turmush o'rtog'ingdan ham xuddi shunday tarzidagi nomaqbul muhabbat olishga arziysan yoki, sen otangni sevilishga qodir emas ekansan shuning uchun sevilishga ham arzimaysan yohud qilmishiga ko'ra jazo olasan kabi mazmunlari faollashgan.

Demak, asliyat kalamburida birinchi o'rinda kelgan “the want” seva olish hissiyotining bo'lmaganligi (tanqisligi, yetishmovchiligi) kabi mazmuniga keyingi omonim esa “have wanted” sevilish huquqidan mahrum etilishga arziysan (mahkumsan) kabi implitsit va g'ayrilisoniy mazmunlar qarama-qarshi qo'yilgan.

O'zbek va rus tarjimalarida asliyat matnida keltirilgan mazkur omonimik so'zlarning aniq semantik tuzilishini qayta yaratish imkonsizdek tuyuladi shuning uchun mutarjim asliyatning mazmunini asrab qolish maqsadida U.Shekspir kalamburini boshqa badiiy vositalar yoki yangi asoslarda qayta yaratishga majburdirlar. Misolimizdagi kalambur tarjimasida asliyat shakli shuningdek, ham fonetik ham grafik xususiyatlari o'zgartirilgan ya'ni yahlit o'zgartirish o'girma usulida tarjima etilgan bo'lsada tarjimon Shekspir kalamburi mazmunini kitobxonga yetkaza olgan.

Asar davomida Gonerilya o'z xokimiyatidagi ishlar ko'ngildagidek ketmayotgan bir davrda qorovul yoniga yetib kelganda masharaboziga qo'pol munosabat ko'rsatganligi uchun shundoq ham saroyda nomaqbul mehmon bo'lgan Lir tomonidan soqchilaridan birini qattiq savalaganini eshitib malikaning xunobi buziladi. Gonerilya xizmatkori Osvaldga otasi ovdan qaytganida uni kutib olmasligi va qiroLga biroz qattiqqo'llik qilib Lirning nozik masalani anglashi va iste'foga chiqqanligini eslatib qo'ymoqchi bo'ladi. Osvald ovdan kaytayotgan qiroL va askarlarning ovozlari eshitganini aytiganida Gonerilya hizmatkorlariga otasining kirib kelishida Lirga mutlaq etiborsiz bo'lishi va unga iltifotlar ko'rsatmasligi buyuradi. Shuningdek, agarda Lir bu yerdagi sharoitlardan mamnun bo'lmasa Regananing saroyiga ketishi mumkinligi va qiroLning ikkinchi qizi ham avvalgidek otasining ahmoqona injiqliklariga toqat qilmasligiga amin ekanligini aytadi. Keyingi gapida ham Gonerilya, qariganda odam yana yosh bolaga aylanishi va otasini

tartibga chaqirish har bolani boshqarishdek oson vazifa ekanligini aytganda nutqida kinoyaviy antonimik munosabatlari, shuningdek, “used” va “abused” kabi soʻz oʻyinida qurilgan kalamburini keltiradi:

GONERIL

Idle old man,
That still would manage those authorities
That he hath given away! Now, by my life,
Old fools are babes again;¹ and must **be used**
With cheques² as flatteries,--when they are seen **abused.**³
Remember what I tell you. [3; el.m.]
(William Shakespeare King Lear, Act I, Scene 3.)

Гонерилья

Сам отдал власть, а хочет управлять
По-прежнему! Нет, **старики — как дети,**¹
И требуется строгости урок,²
Когда добро и ласка им не впрок.³
Запомни это. [5; el.m.]
(generalizatsiya¹, neytralizatsiya¹, modulyatsiya^{2,3}, funktsional nomutanoslik³)

Гонерилья

....
Кексалар ҳам бола феъл бўлиб қолади.¹
Дағдаға ҳам қилиш керак² эркалаб туриб,³
Бу даврда ўзларига фойда қилади.⁴
Буйруғимни ёдингда тут. [4; 36.]

(generalizatsiya^{1,2,3}, neytralizatsiy^{1,2,3}, modulyatsiya^{2,3}, qoʻshish⁴)

Asliyatdan misol sifatida keltirilgan Gonerilya nutqining soʻzma-soʻz tarjimasini keltiraimz:

Oʻsha esi yuq chol, allaqachon oʻz ihtiyori bilan topshirgan xuquqiga hali ham egalik qilaman deb oʻylayapti! Hayotim bilan ont ichamanki, esi past chollar qaytadan yosh bolaga aylanadilar, va sizlar xushomad qilishning oʻrniga ularni tartibga chaqiring – ayniqsa ular roʻyirost toʻpolon qilganlarida. Mening gaplarimni unutma. (J.Mizrabova)

Sal oldin xokimiyatga erishmoqlik uchun Lirga tilyogʻlamalik qilib turgan Gonerilya endi niyati amalga oshganida otasi unga malol kelgan va qirolning hali ham oʻzini xukumdordek tutishi malikaning asabiga tegayotgan edi. Gonerilʼya qirolning adabini berish uchun otasini barcha xushomadlardan mahrum etib endi zamonlar oʻzgarganini oʻqtirmoqchi boʻladi. Asliyatdan keltirilgan misoldagi:

Old fools are babes again; and must be used

With **cheques as flatteries**, - when they are seen **abused.**

Bu yerda “used” soʻzi “muomala qilmoq, murojaat etmoq, davolamoq”, “checks” leksik birligi esa “jilov, yugan, jilovda yoki itoatda tutmoq, qattiqqoʻllik qilmoq, tanbeh, koyish” va “abused” birligi “qattiq taʼsiriga tushmoq, suiisteʼmol qilmoq” kabi mazmunlarga ega. Yaʼni, yuqorida misol sifatida keltirilgan asliyat kalamburida “qari odamlar xushomadlar taʼsiriga tushganlarida (suiisteʼmol qilganlarida) ularga darhol tanbeh berish, qattiqqoʻllik qilib koyish va jilovda tutmoq lozim” kabi mazmun kelib chiqadi.

Yuqorida tahlilga tortilgan rus tarjimasida asliyat kalamburi konteksti zaminidagi “flatteries” soʻzining - “xushomad, tilyogʻlama maqtov, xom hayollarga berilish” kabi mazmunlari faollashgan boʻlib B.Pasternak oʻgirmasida mazkur maʼnolar “dobro i laska” kabilarga almashtirilgan. U.Shekspir asarida ham Lir kenja qizi Kordeliyaning “asl mehr va muhabbati” emas, balki aynan Gonerilya va Reganalarning “yolgʻon xushomadlari” taʼsiriga tushib xom hayollarga berilgan. “Qirol Lir” dramasida Gonerilya va Regana munofiq va ikkiyuzlamachi xarakterlari sifatida gavdalanganlar shuningdek, hayot sahnasidagi juda yaxshi aktyorlar boʻlib otasining mulkiga erishmoqlik maqsadida “mehrison” farzandlar rolini mahorat ila ijro eta olganlar. Asliyat kalamburida ham “esi yoʻq, ahmoq chol – yosh bola” ga qarama-qarshi qoʻyilgan va bu kabi qiyoslanishlar Lirning xarakteri va uning ichki dunyosining ziddiyatini belgilab bermoqda va fojiviy konflikt boshi ham aynan sohta xushomadlarga ruju qoʻgan qirolning oʻzida, uning tabiatidadir.

Oʻzbek tarjimasida ham mutarjim ehtiyotkorlik bilan koʻproq generalizatsiya va neytralizatsiya oʻgirma usulidan foydalangan va muallif kalamburidagi kinoyaviy taʼsirini asrab qolishga intilgan.

“Qirol Lir” asari davomida Lir oʻz xatosini anglab yetadi va jahl ustida Kordeliyaga qattiq nohaqlik qilganini tushunadi. Endi hoʻrlangan qirolga Gonerilya va Reganing otasiga boʻlgan munosabati oldida

Kordeliyaning iqrori arziyasini bir ayib bo'lib ko'rinadi. Albaniy Gonerilya va otasi o'rtasidagi janjal ustiga kelib qoladi. Qirol Lir Gonerilyaning otasini behurmat qilib ho'rflashiga toqat qila olmay xudodan noqobil qiziga ham huddi o'ziday farzand ato etishini so'rab la'natlar o'qib uni qarg'aydi. G'azablangan Lir Reganing saroyiga ketishini aytib u yerda qirolga munosib hurmat topishiga ishonadi. Ammo Gonerilya qirol qizlariga qarshi xujum uyushtirishi mumkinligi ehtimolidan qo'rqib singlisi bilan birgalikda otasiga qarshi til biriktirib ish ko'rishlari lozim ekanligi va ogoh bo'lishga chaqiruvchi xat yozib yuboradi. Turmush o'rtog'i Gonerilyaning bunday harakatlarini ko'rib Albaniy malikaning oshirib yuborganligi va bunchalik vahimaga o'rin yo'q ekanligini tushuntirishga urinadi. Ularning suhbatida chog'ida "fear" so'zi polisemiyasi va mazkur birlik bilan bir qatorda "fear too far" hamda "trust too far" kabi antonimik alliteratsiyasi qo'llanilgan Shekspir kalamburini kuzatishimiz mumkin:

ALBANY

Well, you may *fear too far*.¹

GONERIL

Safer than *trust too far*:²

Let me still take away the harms I **fear**,

Not **fear** still to be taken: I know his heart.

What he hath utter'd I have writ my sister... [3; el.m.]

(*William Shakespeare King Lear, Act 1, Scene 4.*)

Герцог Альбанский

Мне кажется, твой *страх*

Преувеличен.¹

Гонерилья

Лучше *опасаться*

Без меры, чем без меры доверять.²

От *бед* спасает только *осторожность*.³

Я знаю слишком хорошо отца

И о его словах пишу Регане. [5; el.m.]

(generalizatsiya¹, qo'shish², yahlit o'zgartirish^{2,3})

Альбаний

Сенинг мунча *кўркувларинг* ўринсиз.¹

Гонерилья

Ўта лақма бўлганлқдан шу яхши,²

Таҳликанинг олдин олиб қўйишлик

Хавф ичида яшандан маъкулроқ³

Мен отамнинг одатларин биламан.

Айтганларни синглимга хатда ёздим... [4; 38.]

(modulyatsiya^{1,2,3}, generalizatsiya^{2,3})

Yuqorida asliyatdan keltirilgan misolning so'zma-so'z tarjimasini keltiramiz:

Albaniy.

Bu xususda bunchalik havotirlanishning(asabiylashish) ortiqchadir balki.

Goneril'ya.

Bu masalada ortiqcha ishonchdan ko'ra yanada ortiqcha havotir havfsizroqdir. Biron bir zarar yetishini kutib turmasdan menga xavf tug'diradigan barcha narsalardan ogoh bo'lishim kerak. (J.Mizrabova)

Ko'rinib turibdiki asliyat kalamburida qatnashgan "fear" kabi polisemik birligining "havotirlanish", "asabiylashish", "havotir", "zarar", "havf" kabi okkazonal mazmunlari faollashgan. Ya'ni, asliyatning kinoyaviy ta'sirini oshirish maqsadida kalamburdagi "fear" so'zining lug'aviy uzusi doirasidan tashqari mazkur leksik birligining yangi mazmuniy imkoniyatlarini yuzaga chiqirishga qulay kontekst sharoiti yaratilganligini kuzatishimiz mumkin. Asliyatdagi kalamburining kompozitsion holati ham "fear" so'zining takrorlanishi shuningdek, bir- biriga qaramaqarshi qo'yilgan "trust" va "fear" tushunchalari va alliteratsiya kabi uslubiy vositalarida qurilgan. Keltirilgan misolda ko'rinib turibdiki, Shekspir kalamburining tarkibidagi alliteratsiyasi Albaniy nutqida boshlanib Gonerilya nutqida yakun topgan. B.Pasternak tarjimasida ham

asliyat matnidagi alliteratsiya faqatgina Gonerilya nutqida rus tiliga xos yangi soʻz oʻyinini yaʼni, xiazm shaklida kompensatsiya qilgan “Лучше *опасаться*

Без меры, чем без меры доверять” va muallif niyati kitobxonga yetkazilgan. Gʻ.Gʻulom tarjimasida esa Shekspir alliteratsiyasi koʻrinmay qolgan shuningdek, oʻzbek mutarjimi oʻz tarjimasida asliyat kalamburini nokalambur shaklida yaʼni vositaning mazmunini asrab qolgan holda qayta yaratgan.

Toʻgʻri, yuqorida misol sifatida keltirilgan asliyat kalamburi yadrosi “fear” kabi birligining polisemik xususiyatlarida qurilgan boʻlib mazkur soʻz aksariyat tillarida oʻzining leksik parallellariga ega va uni tarjimada qayta yaratish osondek tuyulishi mumkin. Ammo kalambur tarjimasini amaliyotida asliyatning mazmuni va shaklini birdek asrab qolish juda mushkul vazifa baʼzida imkonsiz ham. Chunki, asliyat soʻz oʻyinida qatnashgan birliklari tarjima tilidagi birliklarining ekvivalentlik munosabatlaridagi mazmuniy doiralari qamrovi bir-biridan farq qilishi mumkin. Hususan, turli tillardagi ekvivalent birliklari oʻrtasida baʼzida beihitoyor favqulotda bilinar bilinmas yaʼni, maʼlum bir leksik birliklarning tildagi qoʻllanilishi darajasi, uslubiy yoki emotsional boʻyoqdorligi, ularga xos sinonimlar va antonimlari doirasi, etimologiyasi yohud soʻz yasashdani imkoniyatlaridagi tafovutlari kuzatilishi mumkin. Shuningdek, kalambur oʻgirmasida ham baʼzida ahamiyatsiz boʻlib koʻringan mazkur ixtiloflar asliyatdagi soʻz oʻyining tarjima tilida toʻlaqonli qayta yaratishda toʻsqinlik qiladi. Agarda mutarjim oʻz oʻgirmasini kalamburining faqatgina mazmuni doirasidagi soʻz shakllari satxida amalga oshirsa unda asliyatdagi soʻz oʻyini gʻoyib boʻlishi va muallifning (kinoya, hazil, istehzo yoki grotesk kabilari) maqsadiga putur yetishi tabiiy hol. Demak, tarjimada Shekspirning qoʻpol hazilini nafis kinoya yoki oʻtkir zakovatini bachkana yoki oʻrinsiz hazil bilan almashtirish joiz etilmaydi. Shuningdek, agarda maʼlum bir asar muallifi kalamburidagi xulosaviy izohini taʼsirini oshirishni maqsad qilgan boʻlsa mutarjim ham oʻz oʻgirmasida soʻz oʻyini vositasida boʻlmasa-da xuddi shu omilga tayanishi maqsadga muvofiq. Asliyatdagi kalamburning shakli va mazmunini tarjima tilida ham birdek qayta yaratishning imkoni topilmasa mutarjim oʻz tarjimasida vositaning nokalambur shakli bilan chegaralanishga majbur boʻladi. Masalan, bunday holatlarda kompensatsiya, maʼnoviy rivoj yoki boshqa tarjima usullarini qoʻllash imkoniyati qoʻl keladi. Ammo, mazkur oʻgirma amaliyotida asliyat vositaining maʼlum bir xususiyatlarining barham topishiga sabab boʻlishi tabiiy hol.

Yuqorida Shekspirning “Qirol Lir” nomli mashhur piesasidan keltirilgan misolining davomida vahimaga tushgan Gonerilya Reganaga joʻnayotgan xatni Osvaldga berayotib uni bu vazifaga qattiq maʼsuliyat bilan yondashishini va tezda qaytib kelishini buyuradi. Shunda Albani Gonerilyani shunday deb ogohlantiradi:

ALBANY

How far your eyes may pierce I can not tell:
Striving to better, oft we *mar what's well*. [3; el. m.]
(William Shakespeare King Lear, Act 1, Scene 4.)

Герцог Альбанский

Зато вы бьете в цель неумолимо.
Смотрите лишь, не попадите мимо. [5; el. m.]
(yahlit oʻzgartirish)

ALBANY

How far your eyes may pierce I can not tell:¹
Striving to better, oft we mar what's well.²

Альбани

Мен билмадим: сен узокни ўйлагандирсан,¹
Лекин баъзан холис хизмат қилмоқчи бўлиб,
Яхши ишнинг чатоғини чиқариш мумкин.² [4; 56.]
(modulyatsiya¹, kompensatsiya²)

Yuqorida asliyatdan keltirilgan misolda Albani “Striving to better, oft we mar what's well.” deganida Gonerilyaning bezovta boʻlayotganini koʻrib “Shundoq ham tuzuk (yaxshi) turgan narsani tuzataman (yaxshiroq qilaman) deb badtar uni buzib qoʻyima” mazmunidagi “to better” (yaxshilashga intilmoq, tuzatmoq) va “mar what's well” (yaxshi, tuzuk, durust narsani buzmoq) kabi kontrastlarida qurilgan kalamburida oʻzining kesatik tarzidagi kinoyasini keltiradi. Bu yerda Albani Lirning qirolligi va oilasi parokandalikka yuz tutayotganini payqab Gonerilyani agarda u otasiga qarshi fitnalarini davom ettiraversa qoʻl ostidagi bor bisotidan ajrailib qolishiga oʻzi sabachi boʻlib qolishi mumkinligi toʻgʻrisida ogohlantiradi.

Ko'rinib turibdiki, Shekspirning mazkur kalamburi tarjimasida o'zbek va rus mutarjumlari yahlit o'zgartirish, kompensatsiya yoki modulyatsiya o'girma usullaridan foydalanganlar. Aslida, ingliz dramalari kalamburning rus tarjimasida amaliyotida uslubiy vositaning tarkibidagi kinoya tarzidagi o'zaro kontrast tushunchalarini yoki fonologik semantikasini ifodalashda umumiy pragma-madaniy izohlarining keng qo'llanilishi kabi intilishlari kuzatiladi. Shuningdek, B.Pasternak ham o'z tarjimasida rus tiliga xos o'rinlarda asliyat kalamburini yahlit semantik o'zgartirish o'girmasi tarzida almashtirgan. Asliyat kalamburining vazifaviy ma'lumoti konkret moddiy-mantiqiy mazmunidan ustun bo'lganida mazkur tarjima usulidan foydalanish maqsadga muvofiq. Ya'ni, rus mutarjimi asliyat kalamburining stimulyatori "to better" (yaxshilashga intilmoq, tuzatmoq) va "mar what's well" (yaxshi, tuzuk, durust narsani buzmoq) kabi xulosaviy qismini o'z o'girmasida ham "бить в цельнеутомимо" va "попасть мимо" deb almashtirgan. Ko'rinib turibdiki boshqa so'z o'yini qo'llanilgan bo'lsa-da asliyat vositasining kionyaviy va kesatik tarzidagi ta'siri hamda mazmuni asrab qolingani. Shuningdek, mutarjim kitobxon tasavvurida Gonerilyaning groteskli figurasini shakllantirishga muvaffaq bo'lgan.

Yuqorida asliyatdan keltirilgan Shekspir kalamburini o'zbek mutarjimi nokalambur shaklda ya'ni, modulyatsiya (ma'noviy rivoj) tarjima usulida o'girman va o'z tarjimasida asar muallifi vositasining mazmunini aks ettirgan bo'lsa-da Shekspir ko'zlagan maqsadi boy berilgan. Chunki, har bir ijodkor o'z asarlarida ma'lum bir maqsadni ko'zlab kalambur kabi uslubiy vositasini qo'llaydi. Mazkur tahlilga tortilgan kalamburida ham dramaturg kitobxon e'tiborini tortish maqsadida Albani nutqida uslubiy vositasi xususiyatlariga xos kontrastlarda qurilgan kesatik tarzidagi kinoyasini ifodalaydi.

Xulosa. Demak, kalambur kabi uslubiy vositasini o'girmada qayta voqelantirish juda murakkab vazifadir chunki unda adekvatlik, kinoya, istehzo, shakl va mazmun shuningdek, xamohanglik kabi omillarni asrab qolish talab etiladi. Ba'zida, kalambur o'girmasi amaliyoti sohasida tarjima transformatsiyalari ish bermasligi ehtimolidan ham holi emas, chunki har bir kalambur o'ziga xos alohida murakkab san'at asaridir.

Darhaqiqat, kalambur tarjimasida amaliyotida ba'zida yengib bo'lmas bo'lib ko'ringan to'siqlarga qaramasdan asliyat matnining ta'siri, undagi implitsit ma'nolar, polisemik, omonimik va antonimik xususiyatlarni o'z tarjimalarida qayta yaratishga harakat qilganlar. Modomiki, ishimizda tahliliga tortilgan yumorga boy tarjimalaridagi so'z o'yinlari o'ziga kitobxon e'tiborini jalb eta olgan ekan ularni stilistik jihatdan o'xshash deb ayta olamiz.

ADABIYOTLAR:

1. Сковородников А.П. *Игра как приём текстопорождения*. Красноярск: Мир. 2010. 341 с.
2. <http://svr-lit.ru/svr-lit/articles/morozov/yazyk-i-stil-shekspira.htm>
3. <https://shakespeare.folger.edu/shakespeares-works/king-lear/entire-play/>
4. Shekspir V. *Tanlangan asarlar*. Besh jildlik. *Qiroli Lir / Rus tilidan G'afur G'ulom tarjimasida*. 2-jild. –Toshkent: Adabiyot va san'at, 1983.– 472. b.
5. <https://predanie.ru/book/218131-korol-lir-per-boris-leonidovich-pasternak/>
6. Ахмедова Ш.Н. Саид Аҳмад ҳажвиётда бадиий маҳорат. *Филол. фан. номз. ... дисс. автореф.* – Тошкент, 1994. – 134 б.

ПРОБЛЕМА СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В РОМАНАХ ДЖОЙС КЭРОЛ ОУТС
“МАТЬ, ПРОПАВШАЯ БЕЗ ВЕСТИ” И “МЫ БЫЛИ МАЛВЭНАМИ”

*Эльманова Мастура,
Бухарский государственный университет,
старший преподаватель
elmanovamastura44gmail.com*

Аннотация. В статье рассматривается проблема и роль традиционных семейных ценностей. Основное внимание в этих двух романах уделяется концепции нуклеарной семьи и роли традиционных семейных ценностей. Семейная ячейка стала символом безопасности и возврата к традиционным гендерным ролям. В отличие от периода военного времени, когда женщины выполняли обычную для мужчин работу, в послевоенное время поощрялось представление о том, что мужчины должны быть основными кормильцами, а женщины должны проводить своё время, занимаясь домашним хозяйством и направляя свою энергию на воспитание детей.

Ключевые слова: отношения между семьями, семейные ценности, окружающий мир, женский выбор, идеальная гармония.

Annotatsiya: Ushbu maqolada an'anaviy oilaviy qadriyatlar muammosi va roli haqida so'z boradi. Ushbu ikki romanda asosiy e'tibor kichik oila tushunchasi va an'anaviy oila qadriyatlarining roliga qaratilgan xavfsizlik va an'anaviy ayol va erkak vazifalarining teng taqsimlanishi oila birligi sifatida xizmat qiladi. Urushdan oldingi davrdan farqli o'laroq, ayollar erkaklarning ishiga kirishgan bo'lsa, urushdan keyingi davrda erkaklar asosiy boquvchi bo'lib, ayollar esa uy yumushlariga vaqt ajratishi, kuch-g'ayratini farzand tarbiyasiga yo'naltirishlari kerak degan tushunchani rag'batlantirdi.

Kalit so'zlar: oilalar o'rtasidagi munosabatlar, oilaviy qadriyatlar, atrofdagi dunyo, ayollar tanlovi, mukammal munosabat.

Abstract. The article deals with the problem and the role of traditional family values. The focus of these two novels is on the concept of the nuclear family and the role of traditional family values. The family unit has become a symbol of security and a return to traditional gender roles. In contrast to the wartime period, when women took on men's jobs, the post-war era encouraged the notion that men should be the main breadwinners and that women should spend their time doing housework and devoting their energy to raising children.

Keywords: relations between families, family values, the surrounding world, women's choice, perfect harmony.

Введение. Семья занимает центральное место в художественной литературе Оутс: семейные ценности, женские и мужские роли в семье, а также отношения между семьями и сообществами. Романы посвящены жизни американских семей во второй половине XX века. В романе «Мы были Малвэнами» Оутс использует воспоминания, чтобы охватить период между 1950-ми и 1993 годами; «Мать, пропавшая без вести» начинается в 1960 году и продолжается до 2004-х годов; Хотя Оутс весьма придирчива к датам и периодам и показывает, как на семьи влияет время, в котором они живут, внешний мир, и редко разрешается вторгаться в её вымышленную обстановку. Основное внимание в этих двух романах уделяется концепции нуклеарной семьи и роли традиционных семейных ценностей. Семейная ячейка стала символом безопасности и возврата к традиционным гендерным ролям. В отличие от периода военного времени, когда женщины выполняли обычную для мужчин работу, в послевоенное время поощрялось представление о том, что мужчины должны быть основными кормильцами, а женщины должны проводить своё время, занимаясь домашним хозяйством и направляя свою энергию на воспитание детей.

Степень изученности. В 1950-х годах большинство американских домохозяйств можно было определить как «современные семейные домохозяйства», в которых муж был добытчиком, а жена вела домашнее хозяйство и заботилась о детях. Из-за послевоенного экономического бума большое количество семей американского рабочего класса могли позволить себе переехать в пригород и

соответствовать знаменитой норме нуклеарной семьи. В то время как 1960-е годы принесли едва заметные культурные сдвиги, настоящая культурная революция произошла в 1970-х. В конце этого десятилетия, по словам Даниэля Янkelовича, «72% американцев были поглощены «поиском себя», что означало, что они пытались улучшить своё существование и получить от жизни больше, чем просто экономическая выгода. Жёсткие нормы семейной жизни, господствовавшие в 1950-х и 1960-х годах, были заменены свободой выбора: жениться или жить вместе; рано завести детей или отложить их, может быть, навсегда; выйти из туалета или остаться внутри; сохранить старую работу или вернуться в школу; брать на себя обязательства или болтаться без дела; менять профессию, супруга, дом, место жительства, состояние души».

В 2000 году примерно равное количество домохозяйств состояло из нуклеарных семей, одиноких и супружеских пар без детей, «каждое из которых составляло 25-30% населения. Ввиду многообразия типов семьи социологи предлагают термин «постмодернистская семья», в которую входят семьи с одним родителем бездетные пары. Эти изменения в американской нуклеарной семье, были вызваны феминизмом. Как только женщины «стали более независимыми в более широком обществе, женщины стали неохотно идти на невыгодные сделки, они избегали ранних браков и деторождения и быстрее добивались или соглашались на развод.

Анализ и результаты. Оутс обращается к женским проблемам и часто исследует и тщательно описывает их в своих романах, но её женщины не являются сознательными феминистками, вместо этого они склонны быть довольно пассивными и покорными. Оутс стремится продемонстрировать, что американская семья 1950-х годов не всегда была так счастлива, как утверждалось, и что выбор, сделанный в семье, был недалёковидным и импульсивным. Её романы подразумевают, что идеал семьи и понятие «семейные ценности» оторваны от реальности американской жизни и что другие типы семей фактически существовали всегда. В романе «Мы были Малвэнами» муж Майкл Малвэни оскорбляет и в конце концов бросает свою жену Коринн. Между тем в «Пропавшей матери» идеальная жена и мать, Гвен Итон, оказывается вовсе не той счастливой женщиной, какой её все считали. В целом художественная литература Оутса предполагает, что счастливых семей в Америке просто не существует.

«Пропавшая мать» — это роман, который ближе всего подходит к изображению идеальной домохозяйки 1950-х годов в лице Гвен Итон. Оутс сначала создаёт этот образ, показывая, как к Гвен относились её дочери и её общество, а затем в процессе деконструирует его, раскрывая личную историю Гвен. Гвен Итон была убита в начале повествования. Роман написан с точки зрения Никки Итон, её мятежной дочери, у которой фиолетовые волосы в стиле панк, она носит причудливую одежду из комиссионного магазина и работает автором статей в местной газете. После смерти матери Никки начинает интересоваться и постепенно узнаёт, кем на самом деле была её мать. Сюжет построен на основе, что Никки всё заново открывает свою маму, её горе и как она учится ценить Гвен как личность. Чтобы передать атмосферу провинциального квартала среднего класса, Оутс описывает дома с ухоженными газонами и бассейнами, их жителей, участвующих в общественной и церковной деятельности. Гвен наполняет свою жизнь приготовлением пищи, уборкой, уроками рисования, шитьём, вязанием пледов и изготовлением безделушек из коралловых раковин, ваз и попури; она посещает церковь и поёт в церковном хоре, а также наносит многочисленные визиты родственникам и друзьям, живущим по соседству. В её жизни все стабильно и под контролем. В описаниях Оутс преобладают мотивы еды и рукоделия. Отождествление домохозяйки с процессом приготовления пищи настолько распространено, что Гвен приходится готовить любимый вальдорфский салат своего мужа на его поминальный фуршет. В свою очередь, родственники и друзья Гвен подают испечённый хлеб на её поминальном буфете. Лучшее качество женщины – её умение готовить еду, если её кулинарию принимают и уважают, то принимают и её.

Другие воспринимают только главную роль Гвен Итон; родственники её мужа «склонны считать Гвен просто домохозяйкой, вышедшей замуж сразу после школы». Вряд ли кто-нибудь, включая её дочерей, когда-либо думает о ней как о личности женского пола, в нуклеарной семье Оутс бросает вызов в романе. Только после смерти Гвен Никки обнаруживает, что её мать не всегда была «улыбчивой Гвен Итон», готовой исполнять желания других, и что до замужества у неё была личная жизнь. Судя по всему, её брак с Джоном Итоном не был идеальным, но паре удавалось скрывать это от дочерей. Отец Никки был агрессивным и собственническим, и не ценил участия Гвен в семье. Повествование предполагает, что, хотя брак позволил Гвен избежать суровой реальности её прошлой жизни - бедности графства Иден и самоубийства её матери, она чувствовала себя более комфортно со

своими двоюродными братьями из низшего класса, чем со своими родственниками из среднего класса, для которых она была только домохозяйка. Кажется, что Гвен подумывала уйти от мужа, но не осмелилась на это. Учитывая, что в её характере было никому не причинять вреда, и она застряла в своей роли и не смогла изменить свою жизнь. В романе общественная мораль воплощена в лице тётки Табиты, невестки Гвен. Тётя Табита устанавливает правила, регулирующие жизнь нуклеарной семьи. По её мнению, для женщины уйти от мужа «абсурдно», «такие понятия не были бы приветствуемы в её доме». Способ предотвратить уход жены от вас — «закрыть ваш совместный расчётный счёт, ваша жена никуда не уйдёт».

В романе «Мы были Малвэнами» исследуется, что может случиться, когда, несмотря на создание идеального счастливого образа, семья не может защитить своих членов или защитить свои интересы в случае бедствия. Коринн замужем за состоятельным Майклом Малвэни и имеет четверых детей. Семья живет на процветающей ферме Хай-Пойнт с десятками животных и птиц. Идеальная гармония их жизни разрушена, когда дочь Марианна подвергается сексуальному насилию. Майкл не может справиться с потерей достоинства, обращается к алкоголю и, в конце концов, умирает. Тем временем Коринн большую часть повествования отрицает трагическую ситуацию. Когда она, наконец, примет меры, чтобы спасти её семью и ферму, они оказываются неадекватными. Вместо того чтобы заботиться о Марианне, она отправляет свою дочь, и Марианна переживает долгий период саморазрушения, за которым следует исцеление. Вся семья рассеяна. Семья воссоединяется в эпилоге, перетерпев искупление и медленное выздоровление. Однако они заплатили высокую цену в виде многих лет, проведённых в одиночестве, психологическом срыве и поисках истины.

В своем изображении Коринн Малвэни Оутс исследует противоречие между тем, чтобы быть хорошей матерью и быть хорошей женой; роли, которые, согласно традиционным семейным ценностям, должны быть дополнять друг друга или даже неразделимыми. Из воспоминаний рассказчика, младшего сына Джадда, мы узнаем, что до изнасилования Коринн была счастливой традиционной домохозяйкой. В этой части повествования о сорока Оутс рисует романтический образ Коринны; она намекает на Кибелу, «Богиню природы и плодородия», в чьих мифах природа и человеческая жизнь рассматриваются как одно целое. Коринн — создательница своей фермы, своей окружающей среды и своего мира, она родила троих сыновей и одну дочь. Для Коринн брак священен и создан Богом, а это означает, что она чувствует ответственность не только за своих детей, но и за своего мужа: «Ей казалось, что она не может держать его достаточно крепко, достаточно замкнуто, она хотела бы обнять его своим телом, как маленького ребенка, младенца, как-то втянув его в себя, успокоив страшное волнение его мыслей. О, если бы она могла проглотить его! Спаси его!» [1,168]

Коринн проявляет гораздо большую независимость духа, чем Гвен Итон: хотя она много готовит и шьёт одежду, она не прячет свою индивидуальность среди запеканок и тканей. Она создаёт ферму Хай-Пойнт, напоминающую библейский Эдемский сад, и коллекционирует антиквариат в качестве хобби. Свободное от конкуренции поместье Коринн – это источник удовольствия и отдыха, место, где можно развивать свои творческие способности и самовыражение, а также исследовать и развивать отношения со своими родственниками, соседями, батраками, домашними животными и дикой природой:

«Я сказал, что в нашей семье было шестеро, но это заблуждение. Шесть — это такое маленькое число! На самом деле ферма Хай-Пойнт была занята и сложна, и для ребёнка была запутанной, как театральная постановка, в которой постоянно появляются и исчезают знакомые и незнакомые лица. Друзья, родственники, гости, деловые связи папы, наемная помощь каждый день, а часто и каждый час, поэтому можно было рассчитывать, что что-то происходит... У нас были лошади, молочные коровы, козы, несколько овец, куры, цесарки и гуси и кряквы» [1,186]

Как «богиня» фермы Хай-Пойнт, Коринн управляет своими владениями в соответствии с принципами справедливости и равенства, которые играли ключевую роль на протяжении всей истории человечества. На ферме живут, проходят или умирают люди, домашние животные, дикие животные, плотоядные и травоядные. К каждому человеку и животному относятся с одинаковым уважением в свете их природы и различий, «как будто животные тоже не люди». Все они считаются физическими лицами; у каждого есть имя. Это идеальное место для воспитания детей и обучения их общению с природой и всеми живыми существами. Мудрая и стабильная, какой она может показаться на первый взгляд, Коринн не может справиться с последствиями изнасилования Марианны. Падение семьи, которое символически представлено потерей фермы из-за банкротства, то есть изгнанием из Эдемского сада в графство Эдем, происходит не в результате самого изнасилования, а в результате

попыток родителей помочь своей дочери и остальным членам семьи. Рассказчик, сын Коринн, верит в «говoreние правды, даже если это больно. Особенно, если это больно». Однако он добавляет, что его истина может восприниматься разными людьми по-разному; что-то, что «может показаться неправдоподобным или необъяснимым на расстоянии ... не является неправдоподобным или необъяснимым изнутри». Таким образом, Оутс спрашивает, было ли решение Коринн Малвэни изгнать дочь, чтобы защитить мужа от дурных мыслей, понятным и оправданным, было ли оно морально приемлемым с точки зрения дочери?

Заключение. Описывая романы Оутса, Бренда Дейли поднимает вопрос: «Почему женщины из среднего класса, достаточно богатые, чтобы учиться в колледже и воображать себя писателями, остаются немymi инструментами отеческого голоса и воли, неспособными отстаивать свои собственные желания?» Она считает, что варианты, открытые для этих женщин, остаются невидимыми, затемненными социальным кодом, социальными нравами и традиционной системой ценностей, которая ограничивает свободу женщины и ограничивает ее «сферой женщины». Положение матери в отцовской семье в известной степени определяет положение дочери в собственной семье. Дейли настаивает на том, что «дочерям нужно подлинно демократическое общество, в котором матери имеют равную власть не только внутри семьи, но и за ее пределами. К сожалению, пока семья воспроизводит гендерные иерархии, социальная несправедливость будет продолжаться».

Мать и дочь Оутса в этом романе — Коринн и Марианна — персонажи на удивление покорные. В какой-то степени это можно объяснить восприятием Коринн своих женских обязанностей в нуклеарной семье и религиозным происхождением семьи. Коринн полна решимости жить в соответствии с идеалом американской нуклеарной семьи: «поддерживать неприкосновенность семьи, зарабатывать деньги и завоевывать уважение других». Помимо просмотра того, как окружающий мир может ограничить женский выбор. Оутс также рассматривает ограничения, возникающие изнутри. До недавнего времени субъективные предпочтения и желания людей воспринимались как данность, а не формировались социальными обстоятельствами и искажались или деформировались. Эмпирически было убедительно показано, что желания и предпочтения людей реагируют на их представления о социальных нормах и собственных возможностях. Таким образом, люди обычно приспособляют свои желания к уровню имеющихся у них возможностей: они могут привыкнуть к роскоши и очень сильно возражать против её отсутствия, а также могут не формировать желания к вещам, которые их обстоятельства поставили вне досягаемости».

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Missing Mom*. New York: Ecco, 2005 (USA) p.167-205.
2. *We were the Mulvaney's*, New York: Dutton, 1996.-p.34-90
3. Toshnazarovna, E. M. (2022). *Allusions to historical characters and events in the novel Bellefleur by Joyce Carol Oates.*, 2(1), 274-277. <http://sciencebox.uz/index.php/jars/article/view/861>
4. Toshnazarovna, E. M. (2022). *The concept of the tragic in the writings of j. carol oates*. *World Bulletin of Social Sciences*, 10, 70-72. <https://scholarexpress.net/index.php/wbss/article/view/1009>
5. Toshnazarovna, E. M. (2022). *Elements of the Gothic Tradition in the Work of Joyce Carol Oats*. *Central Asian Journal of Medical and Natural Science*, 3(3), 308-311. <https://cajmns.centralasianstudies.org/index.php/CAJMNS/article/view/785>.
6. Yuldasheva, F. (2021). *The Expression of Politeness Category in The Uzbek And English Languages*. *Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 1(1). *извлечено от* http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/2835
7. Yuldasheva Feruza Erkinovna. (2021). *Politeness markers in spoken language*. *Euro-Asia Conferences*, 37–40. Retrieved from <http://papers.euroasiaconference.com/index.php/eac/article/view/528>.

MASHRAB DEVONLARI NASHRLARIDAGI TAFOVUTLAR

Narziyeva Dilnoza Inoyatovna,

Buxoro davlat universiteti,

Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik yo'nalishi magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada so'fiy shoir Boborahim Mashrabning 1980-yilda va 1990-yilda nashr etilgan devonlari o'zaro qiyoslanib, matnlaridagi tafovutli so'zlar tanlanib, tahlilga tortildi. Ushbu so'zlarning ma'nolari izohli lug'atdan ko'rib chiqildi va g'azal misralari bilan o'zaro ma'no jihatdan mos keluvchi muqobil variant tanlandi. G'azallardagi ayrim tafovutli baytlar g'oyaviy-badiiy jihatdan tahlilga tortildi. G'azallarda keltirilgan izohtalab so'zlarga alohida izoh berildi. 1980-yilda nashr ettirilgan devonda ko'plab so'zlar noo'rin va xato qo'llangan bo'lib, bu so'zlar 1990-yilda Jaloliddin Yusupov tomonidan nashr ettirilgan devonda qayta tuzatilganligi va g'azal baytlaridagi o'zaro o'zni almashgan yoki tushirib qoldirilgan misralar qayta tiklanganligiga e'tibor qaratildi va izoh berildi.

Kalit so'zlar: Mashrab, devon, tasavvuf, so'fiy, mutasavvif, Qur'on, tafsir, hadis, naqshbandiya tariqati, islom dini, zikr, ibodat.

Аннотация. В данной статье были сопоставлены диваны суфийского поэта Боборахима Машраба, изданные в 1980 и 1990 годах, а также отобраны и проанализированы разные слова в их текстах. Значения этих слов были изучены из толкового словаря, и выбран альтернативный вариант, совместимый со стихами газели. С идейно-художественной точки зрения были проанализированы отдельные стихи в газелях. Особое разъяснение дано словам в газелях, многие слова употреблены неуместно и неправильно в книге, изданной в 1980 году, и эти слова повторяются в книге, изданной Джалалуддином Юсуповым в 1990 году, а заменённые или опущенные строфы в стихах газелей были восстановлены и объяснены.

Ключевые слова: Машраб, деван, суфизм, суфий, Коран, тафсир, хадисы, орден Накибандия, исламская религия, зикр, молитва.

Annotatsiya. In this article, the divans of the Sufi poet Boborahim Mashrab, published in 1980 and 1990, were compared, and the different words in their texts were selected and analyzed. The meanings of these words were examined from the explanatory dictionary, and an alternative option was chosen that was compatible with the verses of the ghazal. Some different verses in the ghazals were analyzed from an ideological and artistic point of view. A special explanation was given to the words in the ghazals. Many words were used inappropriately and incorrectly in the book published in 1980, and these words were repeated in the book published by Jalaluddin Yusupov in 1990 attention was paid to the fact that it was corrected and that the replaced or omitted verses in the ghazal verses were restored and explained.

Keywords: Mashrab, Dewan, Sufism, Sufi, Qur'an, Tafsir, Hadith, Naqshbandi sect, Islamic religion, Zikr, Prayer.

Kirish. El ardoqlagan shoir Rahimbobo Mashrab Xitoy, shuningdek, Ozarbayjon, Afg'oniston, Hindiston, Rum va arab o'lkalarida ham faoliyat olib borib, Osiyo xalqlari adabiy aloqalari rivojiga munosib hissa qo'shgan. Shoirming afsonaga aylangan, sarguzashtlarga boy hayoti va serqirra ijodi xorijda ham diqqat bilan o'rganilmoqda. Asosan sho'rolar davridan boshlab Mashrabni Boborahim deb atash odat tusiga kirdi, bunday nomlanishda 1926 -yilda nashr bo'lgan Sadridin Ayniyning "Namunai adabiyoti tojik" asari muhim o'rin tutdi. Asar muallifi Mashrabning tojik tilidagi asarlarini keltiradi va shoirmi "Mashrab Namangoniy – ismash Boborahim ast", deb ataydi. Biroq shoir haqida ma'lumot beruvchi asosiy asar "Qissayi Mashrab"ning barcha ma'lum nusxalarida unga Rahimbobo ismini berishgani aytilgan: "...bu go'dakni yetti kunlik bo'lganda beshikka soldilar. Otlarini Rahimbobo qo'ydilar".[8]Maleho Samarqandiyning "Muzakkir-ul ashob" tazkirasida ham shoir nomi Rahimbobo deb keltiriladi. Qolaversa, shoir "Chinu Namangon ichida yurdi Rahimbobo so'rab" kabi she'rlarida ham o'z ismini aniq keltirib o'tganki, Mashrabni shu nom bilan atashni lozim topildi. Sho'rolar davridagi hukmron mafkura ta'sirida shoir shaxsiyatiga, dunyoqarashi va ijodiy faoliyatiga bir tomonlama yondashildi, uni isyonkor, dahriy shoir

sifatida ko'rsatishga, hayoti va faoliyatidan sun'iy ravishda ateistik mazmun-mohiyat qidirishga harakat qilindi. Faqatgina mustaqillik sharofati tufayligina bu kabi g'ayriilmiy munosabatlarga chek qo'yildi. Oqsoqol allomalar: Vohid Abdullayev, Abdurashid Abdug'afurov, Abduqodir Hayitmetov, shuningdek, Ibrohim Haqqulov, Jaloliddin Yusupov, Sayfiddin Raf'iddin, Isomiddin Salohiddinov, Ismatilla Abdullayev kabi taniqli adabiyotshunoslar Mashrab adabiy faoliyatiga oid muhim, diqqatga molik tadqiqotlarni amalga oshirdilar-ki, mazkur izlanishlarni bugungi kun mashrabshunosligida eng muhim ishlari sifatida qayd qilish mumkin. Respublikamiz kutubxonalarida va kishilar qo'lida mavjud "Qissayi Mashrab" kitobining, shuningdek, "Mabdayi nur" va "Kimyo" asarlarining eng qadimgi, salmoqli nusxalarini aniqlash, ular asosida shoir ijodi va faoliyatiga aniqlik kiritish navbatdagi vazifalar hisoblanadi. "Qissayi Mashrab" kitobi nusxalari yurtimizning turli shahar va qishloqlarida yashovchi aholi qo'lida hali ham uchray turadi. Turli oliygohlar kutubxona va muzeylarida "Devonayi Mashrab"ning bir qancha nusxalari saqlanmoqda. Jumladan, Alisher Navoiy nomidagi Samarqand davlat universiteti kutubxonasi Sharq qo'lyozmalari va nodir kitoblar bo'limida ham "Devonayi Mashrab" kitobining 9 qo'lyozma, 5 toshbosma va "Mabdayi nur" asarining 4 qo'lyozma, 4 toshbosma nusxalari mavjud. "O'zbek adabiyoti tarixi"ning uchinchi tomiga Abdurashid Abdug'afurov tomonidan yozilgan "Boborahim Mashrab" nomli bo'lim kiritilgan. Rahimbobo Mashrab hayoti va ijodi o'rganilishi tarixi haqida A. Hayitmetovning 1985-yili nashr qilingan "Meros va ixlos" kitobiga kirgan "Shoir tug'yoni" nomli maqolasida ham fikrlar bildirilgan. Muallif Mashrab haqida ma'lumot beruvchi tazkiralarga to'xtalmay, to'g'ridan-to'g'ri o'zbek adabiyotshunoslari Abdurauf Fitrat, Izzat Sulton, G'afur G'ulom, Vohid Abdullayev, shuningdek, rus olimlari N.Veselovskiy, N.Likoshin, V.Vyatkin kabi olimlar haqida to'xtalib, mashrabshunoslikdagi xizmatlari haqida fikr yuritadi[4].

1980-yili Vahob Rahmonov bilan Komiljon Isroilovlar Mashrab she'rlarini "Devon" shaklida e'lon qilishdi. Ushbu "Devon"ga qadar Mashrab she'rlari bu kabi to'liq holda nashr etilmagan edi. Kitobda mavjud bo'lgan matniy nuqsonlar, imkon qadar tuzatilib, majmuaga shoirning nafaqat yangi o'zbekcha asarlari, balki fors-tojik tilidagi she'rlari ham kiritilib, ularning o'zbekcha sharhi berilgan. Quyida shoir devonlarida tarkib topgan ayrim g'azallardagi bayt va misralarning tafovutlari bilan tanishamiz: "Sensan sevarim, xoh inon, xoh inonma" g'azalining 3-bayt 5-misrasida quyidagi farqlarni ko'rish mumkin:

Nogoh sari **ko'ying** aro bo'ldum senga moyil,
Ey toji sarim, xoh inon, xoh inonma[3].
Nogah sari **zulfung** sori bo'ldum senga moyil,
Ey toji sarim, xoh inon, xoh inonma[6].

Mazkur baytlarda ko'yingva zulfung so'zlari tafovutli qo'llangan bo'lib, bulardan "nogah sari zulfung sori" birikmasi to'g'ri qo'llanilgan, chunki forscha "sar" so'zining ma'nosi "bosh" bo'lib, uning "zulf" va baytning ikkinchi misrasida keltirilgan "toji sarim" so'zlari bilan bog'liqligi bor. Ya'ni oshiq mashuqaning zulfidan unga moyil bo'lgani va uni "toji sarim" deya ta'rif etganini anglash mumkin. Xuddi shunday holatni 4-baytning 7-misrasida ham ko'rish mumkin:

Laling g'amidin ko'nglum erur **g'unchalari** qon
Gulbargi tarim, xoh inon, xoh inonma[3].
Laling g'amidin ko'nglum erur **g'uncha kabi** qon,
Gulbargi tarim, xoh inon, xoh inonma[6].

Ushbu baytlarda tashbeh vositasi bo'lgan g'uncha so'zi bilan bog'liq har xillik mavjud. Ya'ni 1980-yilgi nashrda g'unchalari qon birikmasining qo'llanilgani ma'noga ta'sir etmoqda, chunki misrada fikr g'uncha haqida emas, balki oshiq ko'ngli haqida bormoqda. Muallif oshiq ko'nglining yorning la'li (labidan bu o'rinda istiora qo'llanilgan) dan qon bo'lganligi g'unchaga o'xshatgan. Demak, baytda shoir tashbeh san'atidan foydalanib, "g'uncha kabi" jumlasini ishlatgan va bu 1990-yilgi nashrda to'g'ri keltirilgan. Shuningdek, g'azalning maqtasida ham tafovutli o'rinlar mavjud:

Mashrab kabi **ko'yingda bo'lub** barqi tajalli,
Qolmay asarim, xoh inon, xoh inonma[3].
Mashrab, bo'lubon **ko'yinga chun** barqi tajalli,
Qolmay asarim, xoh inon, xoh inonma[6].

Misrada keltirilgan "barq" arabcha "yashin, chaqmoq", "tajalli" so'zi esa "jilovlanish, jilvalanish" kabi ma'nolarni anglatadi va bu baytda shoir o'zini mashuqaning ishqida xuddi chaqmoqdek bir zumda chaqnagani va undan asar ham qolmaganini tasvirlayapti, bayt yakunida keltirilgan "qolmay asarim" so'zi bunga yaqqol dalil hisoblanadi. 1980-yildagi nashrda esa "barqi tajallini" Mashrabga o'xshatyapti, bu esa mazmunga putur yetkazgan. Mashrab g'azallaridan yana birida nashrlardagi tafovut ko'zga tashlanadi:

Bo'lubdurman qachon yo hur bo'lsun, yo pari bo'lsun
Jami **oshnolardin** ani ishqida begona[3]?!
Bo'lubdurman hamadin, hur bo'lsun, yo pari bo'lsun
Jamiyi **mahliqolardin** aning ishqida begona[6]?!

Bayt mazmunini to'g'ri anglash uchun misrada keltirilgan ayrim so'zlarning ma'nosiga e'tibor qaratamiz. Masalan, "mahluqot" so'zi arabcha "yaratilgan narsalar, mahluqlar" ma'nosini anglatadi. Bu o'rinda baytning nasriy bayoniga e'tibor qaratsak: Jamiyki yaratilgan mahluqotlar hur bo'lsin yoki pari, ular ichidan faqat men uning, ya'ni mashuqaning ishqidan begonaman, degan xulosa anglashiladi. 1980-yilgi nashrda esa "bo'lubdurman qachon" deya misra boshlanadi, ammo mazmun jihatdan "qachon" so'zi bu yerda noo'rin qo'llanilgan, shuningdek "jami oshnolardin" jumlasida "oshno" so'zi "do'st, hamroh" ma'nosini anglatadi, mazmun jihatdan olganda "oshno" so'zi "hur, pari" so'zlari bilan o'zaro bog'lanmaydi. Navbatdagi baytlarni tahlilga tortamiz:

Ne tong, rahmi kelib, bersa mani maxmuri **hayratg'a**
Ushal husn ahli shohi **ishqin qoshidapaymona**[3]...
Ne tong rahmi kelib bersa mani maxmur-i **hayrong'a**,
Ushal husn ahli shohi **ishq mayidin qatrapaymona**[6].

Ma'lumki, misrada ilohiy ishqdan maxmurlik-mastlik haqida fikr yuritilgan. Maxmur so'zi "mast, mastlik holatida bo'lgan inson" degan ma'nolarni anglatadi. Baytda shoir oshiqning ruhiy holatiga baho berib, ya'ni "maxmuri hayrong'a" ma'shuqa rahm etib, ishq mayidin qatra bersa, degan umidvorlik mazmunidagi mulohazalarni ifodalagan. Shundan kelib chiqib, 1990-yilgi nashrdagi so'zlar o'rinni qo'llanilgan, deyish mumkin.

Muhabbat ahli majruhi jismdur ishqina qat'o,
Erur zuhd ahli - soya, otash xor –devona[3].
Erur zuhd ahli xursand, soyayi qaddida arjumand,
Muhabbat ahli ishq sahrosida majruh devona[6].

Baytda zuhd ahli va muhabbat ahli orasidagi tafovut ko'rsatilgan. Shoir nazdida zuhd ahli xursand, "arjumand" (qadrli, hurmatli), ammo muhabbat ahli ishq sahrosida "majruh (zaif, xasta) devona". Buning boisi tasavvufiy manbalarda qayd etilishicha, zuhd ahli, ya'ni zohidlar o'z toat-ibodatlarini faqat Qur'oni karimda va'da qilingan Jannat umidida bajarganlar, muhabbat ahli esa, faqat Alloh ishq va uning vasliga tinimsiz intilganlar. Ular uchun Jannat umidida ibodat qilish ham tama'ning bir ko'rinishi. Ana shu nuqtayi nazardan zuhd va muhabbat ahli tasavvuf adabiyotlarida keskin farqlangan. Mashrab ham muhabbat ahliganisbatan Alloh vasliga intilgan devonalar (Allohdan boshqa barcha narsalarni mosuvo qilganlar) devona bo'lganda ham majruh devonalar sifatini qo'llagan. Bayt mazmunidan kelib chiqib, 1990-yilgi nashrda misralar va so'zlar joylashuvi yaxlit ma'no kasb etadi, deyish mumkin. Shoirning yana bir g'azaliga e'tibor qaratsak:

Ey sabo **g'ambodadurman** bistarimni kavlama,
Chun shafaq oludaman xokistarimni kavlama[3].
Ey sabo **g'ambodadurman** bistarimni kavlama,
Chun shafaq oludaman xokistarimni kavlama[6].

Ushbu baytlardagi "g'amboda, g'amzoda" so'zlari tafovutli qo'llanilgan. Baytning mazmunidan kelib chiqib har ikkala nashrda ham mazkur so'zlar xato qo'llangan chunki ushbu so'z lug'atda "**g'amzada**" shaklida keltirilgan, ya'ni g'amgin, qayg'uli ma'nosini anglatadi. Shuning uchun mazkur so'zlarni **g'amzada** shaklida qo'llanilishi maqsadga muvofiq. Ta'kidlash lozimki, 1990-yilgi nashr nisbatan mukammalroq deb hisoblash lozim. Chunki arab yozuviga asoslangan matndan joriy yozuvga o'girishda qisqa "a" unlisi yozilmasligi va ba'zan "a" va "o" harflari uchun bir arab harfi "alif" yozilgan. Shu sababli g'amzada so'zi g'amzoda tarzida qo'llanilgan. Yana shuningdek, 1980-yilgi nashrda mazkur g'azalning 5-6-baytlari tushirib qoldirilgan, 1990-yilgi nashrda esa baytlar qayta tiklangan:

Hajr toshidin zarru ofat boshig'a yetgan o'zum,
Kishtiyi motamdurman, langarimni kavlama.
Yetti do'zax o'rtanur aftodalarning ohidin,
Otashi hajrida kuygan mijmarimni kavlama[3].

Shuningdek, 8-baytda yana bir tafovut mavjud:

Bahri rahmatga kirib qildim vujudimni adam,
Ma'rifatdin bexabarsan **gavharimni** kavlama[6]!

Bahri rahmatga kirib qildim vujudimni adam,
Ma'rifatdin bexabarsan **daftarimni** kavlama[3]!

Baytdagi birinchi misrada keltirilgan “bahr” so’zi arabcha “daryo, dengiz”, “adam” so’zining ma’nosi esa “yo’qlik” bo’lib, ushbu so’zlarni va ikkinchi misrada “gavharim” va “daftarim” so’zlarini ham birgalikda ma’no qirralariga e’tibor qaratsak, 1990-yilgi nashrda “daftarim” so’zi to’g’ri qo’llangan. Nasriy bayonga e’tibor qaratsak: Oshiq bahri rahmatiga kirganligi bois o’z vujudini yo’qlik olamiga mansub sanaydi. Ma’rifatdan bexabar saboga uning ko’ngil daftarini kavlamliligini aytgan. G’azalning so’nggi baytida ham ba’zi kamchiliklar mavjud bo’lib, 1990-yilgi nashrda bu kamchilik tuzatilgan:

Durri daryoyi maoniy bo’ldi chun Mashrab vale
Diyda bino bo’lmasang ko’b javharimni kavlama[3]!
Durri daryoyi maoniy bo’ldi chun Mashrab, vale
Diydabiyno bo’lmasang, ko’z gavharimni kavlama [6]!

Bayt tahliliga e’tibor qaratsak, Mashrab uchun ma’nolar daryosining durri(gavhari) bo’ldi, diydabino qiluvchi bo’lmasang ko’zimning gavharini kavlama, ya’ni bu yerda “diyda”- “ko’z”, “javhar”- “gavhar”, “qimmatbaho tosh” ma’nosini ifodalaydi. Aytish lozimki, ikkinchi misrada javhar emas, balki “gavhar” so’zi to’g’ri qo’llangan, chunki “gavhar” so’zi mazkur baytda “ko’zning gavhari” ma’nosida qo’llanilgan, deyish mumkin. Mashrab g’azallarining g’oyaviy, falsafiy, axloqiy zamini – tasavvuf ekanligi barchamizga ma’lum. Ammo sho’rolar davrida shoir ijodiyotiga doir tadqiqotlarida uning ayrim she’rlari o’z zaminidan ajratilib, tahlil qilingan. Natijada, ilohiy ishq mohiyatini ochuvchi fikru kechinmalar dunyoviy muhabbatga mansub tasvirlar sifatida tavsiya etilgan. Tasavvuf, birinchi galda, Ruh tarbiyasi. Tasavvuf – axloq va o’qib kamoloti uchun qayg’urish demak. Tasavvuf – Xayol va tasavvur go’zalligi. Haqiqiy tasavvuf olamdagi jamiki kuchsizlik, jamiki tobeliklarga ishtiboh bilan qarashga o’rgatadi. Tasavvufning deyarli barcha mazhablarida g’amgin va g’ussakash inson «Meni»ning botiniy faolligi aks etadi. Tasavvuf ta’limotida tarbiyalangan kishining hayot zavqidan qo’l siltashi mumkin emas. U o’tkinchi zavqlarga beparvo qarashi tabiiy, albatta. Din singari tasavvufning ham olamshumul mafkurasi Ishqdir. Shu ma’noda din va tasavvuf o’rtasida keskin ixtilof yo’q. Mazkur holatlar shoirning ko’pgina g’azallarining tahlillarida ko’zga tashlanadi.

Mashrab devonlari bosma nashrlarining qiyosiy tahlili jarayonida nashrlardagi turli tafovutlar borligi ma’lum bo’ldi. Jumladan, 1980-yilda Vahob Rahmonov va Komiljon Isroilov mas’ulligida nashrga tayyorlangan devondagi g’azallarining baytlarida ayrim so’zlarning o’rni almashganini, ba’zi misralardagi so’zlar noo’rin qo’llanganligini ko’rish mumkin. Ammo 1990-yilda Jaloliddin Yusupov tomonidan nashr ettirilgan devonda ko’pgina tafovutli o’rinlar bartaraf etilganligini, ayrim so’zlarning qo’llanilishidagi xatoliklar tuzatilganligini, tushib qoldirilgan yoki o’rni almashgan misralar qayta tiklanganligini qayd etish lozim. Shunday bo’lsa-da, 1980-yilgi nashr ham katta zahmatli mehnatning samarasi ekanligini ta’kidlash lozim. Dastlabki nashrlardan biri bo’lganligi bois shoir asarlarini joriy yozuvga o’g’irishda ayrim nuqsonlar, bo’lishi tabiiy bir hol deyish mumkin. Mashrab asarlarining qo’lyozma va toshbosma variantlari qayta-qayta sinchkovlik bilan o’rganilib, nashr ishlari davom etadi va har bir yangi nashrlarda xatolar tuzatilib, shoir asarlarining nisbatan mukammal nashrlari yuzaga keladi, deyish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Amonova Z.Q. *Nevâi icadinda kita türünün önemi. Ilim ve marifet nurlari .prof. dr. Ibrahim Hakkul’a armağan kitabı Karabük – 2020.*

2. Amonova Z.Q. *Nasimi and Lutfi. Материалы X Международной тюркологической конференции “Актуальные проблемы тюркологии: Россия и тюрко-мусульманский мир”. Казань. 25 декабря 2020 г.*

3. Jaloliddin Yusupov *“Mehribonim qaydasan.” – Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1990.*

4. Erkin Rahimovich Musulmanov. *Rahimbobo Mashrab faoliyati va ruhiyati talqini. Monografiya. – Samarqand: SamDU, 2015.*

5. Mashrab Boborahim. *“Devon”. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006.*

6. Vahob Rahmonov va Komiljon Isroilov. *Mashrab “Devon” Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1980.*

7. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug’ati. 4 jildlik. 1-jild. – T.: Fan, 1983. – 656 b.

8. Sayfiddin Rafiddin *“Qissayi Mashrab” 8-bet. Toshkent: “Yozuvchi” nashriyoti*

Navoiy gulshani

YUZUNGDA ZARVARAQ HAR YONKI LUTFI BENIHOYATDUR...

*Amonova Zilola Qodirovna,
Buxoro davlat universiteti,
O'zbek adabiyoti kafedrasi dotsenti, f.f.d.*

O'zbek mumtoz adabiyotini turli mavzular olami bilan boyitgan, inson ma'naviy yuksalishida o'zning beminnat xizmatini qo'shgan ulug' so'z san'atkori, shubhasiz, Alisher Navoiydir. Shoir ijodida komillik, inson ilohiyligi va qadr-qimmatini bilan bog'liq mavzular alohida o'rin egallaydi. Shulardan biri Navoiy lirik merosida inson jamolining mus'hafga tashbeh qilinishi bilan bog'liq g'azallardir. Aytish joizki, mazkur mavzudagi she'rlar ijodkorning deyarli barcha devonlaridan o'rin olgan. Quyida tahlilga tortmoqchi bo'lganimiz g'azal "Badoyi ul-bidoya" devonining 232-tartib raqamida berilgan. G'azal 9 baytdan iborat.

Yuzungda zarvaraq har yonki lutfi benihoyatdur,
Jamoling mus'hafida har biri go'yo bir oyatdur.

Ma'lumki, Haq taollo insonni yaratib, uni barcha yaratilardan ustun qilib, boshiga sharaf tojini qo'ydi. Ayniqsa, uning jamoli ilohiy ekanligi bilan bog'liq ayrim qudsiy hadislar ham yaratilgan. Jumladan, "Oллоh insonni o'z suratida yaratdi". Yoki uning jamoli mus'hafga, ilohiy kitobga teng. Chunki mus'hafi sharifda koinot sirlari, foniy va boqiy olam sirlari haqida Ollohning fikrlari aks etgan bo'lsa, inson yuzida ham uning qadar qismati aks etgan. Shu bois bo'lsa kerak, inson yuzini mushafga tashbeh qilinishi, ayniqsa, hurufiylik tariqati vakillari ijodida bot-bot tilga olinadi.

Hazrat Navoiy Sharq mumtoz adabiyotida shakllangan mazkur an'anadan ta'sirlanib go'zal tasvirlar yaratadi. Buni g'azalning dastlabki baytida ko'rishimiz mumkin. Shoir insonning ilohiyligi uning yuzida aks etganligiga ishora qilib, uning inson yuzi mushafga, yuz qismining a'zolari oyatga tashbeh qilinmoqda. Chunki adabiyotimiz tarixida harf shakllari yuz a'zolariga (ko'z sodga, mim og'izga, nun qoshga dol yoki lom zulfga harflar nuqtasi xolga) tashbeh qilinib, alohida kitobat san'atini ham yuzaga keltirgan.

Ma'lumki, soch adabiyotda dunyo sir-asrorlari, ilohiyot sirlari va ularga yetishish ma'nosidagi tasavvufiy istilohdir. Navoiy keyingi baytda ana shu istiloh va unga hamohang shom qorong'uligini tanosib holda keltirib, insonning yaratilishiga ishora qiladi. Ya'ni insonning chehrasi zarfishon (zar sochuvchi) holda bo'lsa-da, soch va zalolat (*adashishlik, gumrohlik*) shomida har yon kezdi. Chunki soch sirlar, shom qorong'ulik bo'lib, o'z yo'lini topishi uchun unga hidoyat shami lozim edi. Shuning uchun tajallo (*jilvalanish*) mash'alidin yorishgan sham'i hidoyat (*to'g'ri yo'l ko'rsatish*) insonga xizmat qildi:

Sochingda zarfishon chehrang zalolat shomida har yon
Tajallo mash'alidin yorug'on sham'i hidoyatdur.

Shoir insonning go'zal yaratilganligi bilan bog'liq mushohadalarni davom ettiradi:

Yuzungda nil xoli ravza ichra nilufar shibhi,
Binafsha gulshan ichra yuzda nilingdin kinoyatdur.

Inson ilohiy, uning yuzida nil xoli (*ko'k rangdan yasalgan xol*) mavjudki, bu go'yoki ravza (*bog', jannat*) ichra o'sadigan nilufar (*suvda o'sadigan gul*) ga shibhi (*o'xshash, monand*) dir. Qolaversa, gulshandagi binafsha ham sening yuzingda niling (*surmachop*) ga kinoyatdur (*kinoya, piching, qochiriq*). Shoir yana asosiy e'tiborni inson yuzi uning go'zalligi va sirlarni kashf etuvchi ekanligiga urg'u berganini ko'rish mumkin. Ammo navbatdagi baytda yuz bilan bog'liq mulohazalarni davom ettirish bilan ko'ngil masalasiga ham e'tibor qaratadi:

Ko'ngul saydig'a ochma sunbulung domin, yuz ochg'ilkim,
Gul-o'q ochilsa, qayd etmakka bulbulni kifoyatdur.

Ma'shuqaga ko'ngil saydi (*ov, shikor*) uchun ochma sunbulung (*sevgilining sochi*) ni, chunki u oshiq uchun dom (*tuzoq*) dir. Ammo sen yuzingni ochgilki, yuzing oshiq uchun jami maqsadlarning ijobatiga

tengdir. Ayni mulohazani ikkinchi misrada tamsil asosida quvvatlantiradi. Ya'ni gul-o'q ochilsa, qayd etmakka bulbulga kifoyatdur (*kifoya, yetarli*), deydi. Bulbulning maqsadi gulning ochilganini ko'rish bo'lsa, oshiqning maqsadi yor yuziga (vasliga) yetmoqdir.

Shoir yor husni ta'rif uchun talmeh sifatida Layli nomini keltiradi. Layli husni to'g'risidagi afsona xalq orasida ko'p va mashhur ekanligini ta'kidlaydi. Ammo Navoiy o'z ma'shuqasining husniga tshbeh etmoqqa hech bir hikoyat yo'qligini tajohuli orif shaklida ifodalaydi:

El ichra ko'pdurur afsona Layli husnidin, lekin

Sening husnungg'a tashbih etmak oni ne hikoyatdur?

Oshiq ma'shuqa dardida ko'ngli doim qonga to'la, ishq dardi tufayli xunxora (*qon yutuvchi, qattiq qayg'u chekuvchi*) holiga kelgan. Oshiqning ruhiy holat ifodasi bayonida yorning tashqi go'zalligi ham singdirib o'tilmoqda. Ya'ni yuzing gulgunadin (*yuzni qizartiradigan elik*) gulgunkim, (*gulrang, pushtirang*) bu xuddi oshiq ko'ngli qonidan siroyatdir (*ichiga o'tish, kirish, yuqish*). Ayni mulohazalar oshiq va ma'shuqaning ruhiy yaqinligini ham ifodalaydi:

Ko'ngul qonin ko'p ul xunxorako'z ichti, emas, go'yo

Yuzung gulgunadin gulgunkim, ul qondin siroyatdur.

Ijodkor Olohdan taolloning qudratiga, uning ko'rinmas rishta orqali bog'langan ishlariga boqib taajjublanadi. Muni ko'rginki, "Kim ul yondin nihoyat bo'lsa, bu yondin bidoyatdur (*boshlanish, avval*)" yuzaga keladi, deydi:

Dema, tush vaqtiul yuz kundinortuqtur, muniko'rgil,

Kim ulyondin nihoyat bo'lsa, buyondin bidoyatdur.

Navoiy o'zining falsafiy mushohadalarini davom ettirar ekan, insonlar, jamiyat va undagi bedodliklar haqidagi fikrlarini quyidagi baytda zikr etadi:

Erur bedod borinda tarahhum do'stdin, yuz hayf

Angakim, shukr borinda ishi doim shikoyatdur.

Insonlar orasida bedodlik (*jabr, zulm, adolatsizlik*) bo'lsa-da, shoir do'stidan, yaqinidantarahhum (*rahm qilish*) kutadi. Ammo u do'stning esa "ishi doim shikoyatdur". Zero, shukr – islomda eng ulug'langan fazilatlaridan biri. Navoiy shuning uchun baytda insonlarni shukronalikka chorlaydi.

Shoir o'z mulohazalariga xotima yasab, "Navoiyg'a ko'ngul berdingki, jonin olg'asen bir kun", chunki u ishq, muhabbat, ko'ngil xaridori. Mazkur jihatlar uchun jonin nisor etmakka doim tayyor. Fikrning asosi sifatidagi tamsilning go'zalligiga e'tibor qarataylik: o'z naf'i (*foyda, manfaat*) shohdan raiyatga rioyatdur (*e'tiborga olish*). Ya'niki, ma'shuqa-shoh, oshiq-raiyat. Albatta, shohdan elga manfaat rioyatdur:

Navoiyg'a ko'ngul berdingki, jonin olg'asen bir kun,

Erur o'z naf'ishahdin gar raiyatg'a rioyatdur.

Alisher Navoiy inson ilohiyliги, uning kamoloti, qolaversa, dard-u tashvishlarini uzviylikda kuylagan ulug' so'z san'atkoridir. Yuqoridagi g'azal tahlili davomida ayni mulohazalarga guvoh bo'ldik.

Xulosa qilib aytganda, tasavvufiy g'oyalar targ'ibi bilan boshlangan g'azal shoirming ijtimoiy-siyosiy g'oyalari bilan yakunlangan. Bu g'oyalar orqali insonni ulug'lash, xalq manfaatini o'ylash va uning roziligiga erishish targ'ib qilinadi. Bu fazilatlar esa davlatimiz siyosatining asosiy maqsadidir.

ADABIYOTLAR:

1. Амонова З.К. *Хуруфийлик ва XIV-XIX асрлар ўзбек мумтоз адабиёти. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Самарқанд 2012. – 156 б.*
2. Амонова З. *Хуруфийлик ва бадий ижод. – Тошкент; Парадигма, 2017. – 131б.*
3. *Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. XX жилдлик. I жилд. Бадоеъ ул-бидоя. – Тошкент: Фан, 1987. – 689 б.*

*Burxonova Manzura Xurshid qizi,
SamDU KF Maktabgacha ta'lim
va pedagogika kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qadimgi tarixga yuzlanganmiz. Qadimiy tarixga ega mamlakatlardan “Tibbiyot” va “Tibbiy madaniyat” tushunchalarini paydo bo‘lish tarixini qisqacha kiritib o‘tganmiz. Har qanday ko‘chatning ulkan daraxt bo‘lib yetishishi ma‘lum vaqt talab qiladi. Aynan tibbiy madaniyat ham yillar sayqalida sayqalanib shu bugungi kunimizgacha yetib kelganini kuzatib turibmiz. Bu xoh Qadimgi Sharq yoki G‘arb tibbiyoti bo‘lsin barchasi aynan bir narsa majmuida birlashgan bu esa sog‘lik. Sog‘likni saqlagan insongina qolgan mehnat faoliyatida yaqqol o‘zini ko‘rsatadi va yutuqlarga erishadi. Shu sababdan ham qadim davrlardanoq tibbiyot va tibbiy madaniyat hayotning ajralmas bir bo‘lagidek qabul qilingan.

Kalit so‘zlar: tibbiy madaniyat, empirik amaliyot, Qadimgi Sharq, Qadimgi Bobil, O‘rta Osiyo, Avesto, Yunoniston, Gippokrat, tabib, Qadimgi Hindiston.

Аннотация. В данной статье мы обратились к древней истории, кратко познакомились с историей возникновения понятий «Медицина» и «Медицинская культура» из стран с древней историей. Любому саженцу требуется определённое количество времени, чтобы вырасти в огромное дерево. Мы наблюдаем, как с годами совершенствовалась медицинская культура и дошла до наших дней. По этой причине медицина и медицинская культура с древних времён воспринимались как неотъемлемая часть жизни.

Ключевые слова: медицинская культура, эмпирическая практика, Древний Восток, Древний Вавилон, Средняя Азия, Авеста, Греция, Гиппократ, врач, Древняя Индия.

Annotation. In this article, we have turned to ancient history. We have briefly introduced the history of the emergence of the concepts of "Medicine" and "Medical culture" in ancient countries. It takes a certain amount of time for any seedling to grow into a huge tree. We are watching how the medical culture has been refined over the years and has reached our present day. Whether it is ancient Eastern or Western medicine, it is all one thing and this is health.

Keywords: medical culture, empirical practice, Ancient East, Ancient Babylon, Central Asia, Avesta, Greece, Hippocrates, physician, Ancient India.

Kirish. Tibbiy madaniyat va uning kelib chiqishi haqida qiziqqanmisiz? Ushbu maqolada biz tibbiyot atamasi yuzaga kelish tarixi, tibbiy madaniyatning yuzaga kelishining dastlabki uchqunlari haqida ma‘lumotlarni birlashtirganmiz. Tibbiyotning fan sifatida shakllanishida yozuvning kashf etilishi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ldi. Aynan yozuv tufayli tibbiyot empirik amaliyotdan fanga aylandi. Tabiblar dorilarning xususiyatlarini retseptda ko‘rsatish bilan cheklanib qolmay, har xil kasalliklar va ularning belgilarini yozib bora boshladilar. Shunday qilib birinchi tibbiy adabiyot paydo bo‘ldi.[3. 22-b]

Asosiy qism. Qadimgi Sharq insoniyat jamiyati taraqqiyotining beshigi hisoblanadi. Ilm - fanning hamma sohalari, shu jumladan tibbiyot ilmi ham dastlab Sharq mamlakatlarida kelib chiqqan. Buni arxeologik qazilmalar vaqtida topilgan ashyoviy dalillar va qadimgi qo‘lyozmalar isbotlaydi. Qadimgi Misr madaniy hayot, ilm -fanning rivojlanishi jihatidan boshqa Sharq mamlakatlariga nisbatan yetakchi o‘rin egallaydi. Misr tibbiyot sohasida ham eng qadimgi tarixga ega. Tarixiy ma‘lumotlarga ko‘ra, Misrda eramizdan oldingi to‘rtinchi ming yillikdayoq birinchi tibbiy maskanlar bo‘lgan. [3.23-b] Misr tibbiyotida kasallik sabablari va uni bartaraf etish yo‘llari haqida papiruslarda bayon etishgan. Bundan ko‘rinib turibdiki tibbiy madaniyatning dastlabki uchqunlari mil.avv 4 ming yillikdayoq namoyon bo‘lgan. Xitoy — uzoq o‘tmishda fan va madaniyat yuksak darajada rivojlangan mamlakatlardan biri bo‘lgan. Xitoy tibbiyoti ham uzoq o‘tmish tarixga ega. Uning kelib chiqishi sinantrop davriga borib taqaladi. Qadimgi Xitoy tibbiyoti haqidagi birinchi yozma ma‘lumot "Neytzin" ("odam tabiati va hayoti") nomli kitob hisoblanadi. Kitob o‘sha zamondagi Xitoy imperatori Xuandi sharafiga "Xuandi-neytzin" deb ham yuritiladi. "Xuandi-neytzin", eramizdan oldingi uchinchi mingyillikda yozilgan, deb taxmin qilinadi. Kitobning muallifi Van-Shu-Xe ismli mashhur hakimdir. "Ney-tzin" Xuandi bilan Hakim Van-Shu-Xe o‘rtasida bo‘lib o‘tgan savol-javob tariqasida yozilgan. Xuandi savol bergan Van-Shu-Xe javob bergan.[3.26-b] Tarixiy manbalarga

asoslanadigan bo'lsak Xitoyda birinchi bo'lib chechakka qarshi emlash usulini amalga oshirganlar. Bu o'sha davr uchun benihoyat katta kashfiyot edi. Qadimgi Sharqning yuksak rivojlangan mamlakatlaridan biri Hindistondir. Hindistonning qadimgi zamon tibbiyotini o'rganishda asosiy manba Ayur-Veda nomli kitob hisoblanadi. Ayur-Veda so'zi hayotni bilish, degan ma'noni bildiradi. [3.28-b] Hindistonliklar asarlarida asosan sog'lom turmush tarzi haqida so'z yuritilgan. Sog'liqni saqlash masalasida qadimgi hindlar birinchi o'ringa gigiyena qoidalariga rioya qilishni qo'yanlar. Xususan, tanani toza saqlash, kiyim - kechaklarni, ko'rpa-to'shaklarni, uy-joylarni ozoda saqlashga alohida ta'kidlab o'tganlar. Shu ma'lumotlarning o'zidan ham tibbiy madaniyatni o'sha davrda hindistonliklar hayotidagi o'rni bilishimiz mumkin. Bundan tashqari tarixiy yozma manbalarda jismoniy tarbiya mashqlarining ahamiyatini ham ko'rsatib berganlar. Bu esa jismoniy madaniyat, sog'lom turmush tarzining shakllantirish haqidagi fikrlarning va g'oyalarning namoyon bo'lishi desak adashmaymiz. Ular tibbiyotga doir manbalarida sog'lom turmush tarzining asosi sifatida oziq-ovqat masalasiga ham alohida ahamiyat berishgan. Ko'p kasalliklar ovqatlanish rejimining buzilishidan kelib chiqishini ta'kidlashgan. Qadimgi sharq mamlakatlaridan yana Qadimgi Tibet, Qadimgi Babil (Vaviloniya), Qadimgi Eron tibbiyotida ham tibbiy madaniyatni shakllanganligini tarixiy manbalar orqali bilishimiz mumkin. Eron tibbiyotining asosiy vazifasi kasallikning oldini olish hisoblangan. Eron tibbiy aforizmlaridan birida bunday deyilgan: "Kasallik tanaga ziyon yetkazishidan oldin sen uni sug'urib tashla". Qadimgi Eronliklar ham Qadimgi Xitoyliklar singari immunitet hosil qilish yo'llarini bilishgan va immunitetning borligi kasallikka chalinish xavfini kamayishini ta'kidlashgan. Qadimgi O'rta Osiyo hududida yashagan xalqlar (bizning ajdodlarimiz) tibbiyoti ham boshqa Sharq xalqlari tibbiyotiga o'xshash bo'lgan. Ayniqsa Eron tibbiyoti bilan O'rta Osiyo xalqlari tibbiyoti o'rtasida umumiylik sezilarlidir. O'rta Osiyoda, xususan, O'zbekiston hududida qadim zamonlarda yashagan xalqlarning tibbiyoti haqidagi birinchi yozma ma'lumotlarni biz zardushtiyning diniy-muqaddas kitobi "Avesto" dan topamiz. [3.34-b] Avesto 3 ta kitobdan iborat. Bizga kerakligi kitob Vendidat (Videvdat) aynan shu kitobda tibbiyotga doir ma'lumotlar keltirilgan. Vendidat 22 bobdan iborat bo'lib uni 8 tasi tibbiyot tarixida juda muhim hisoblanadi. Ushbu boblarda salomatlikni saqlash uchun nimalar qilish zarurligi ko'rsatilgan. Biz ushbu kitobda tibbiy madaniyatning Qadimgi O'rta Osiyo hududida qanday shakllanganligini bilib olishimiz mumkin. Zardushtiylik dini havo, yer va suv muqaddas deb e'lon qilganlar. Ularni iflos qilish juda katta gunoh hisoblangan. Suvning tozaligiga, yerning unumdorligiga, atrof-muhitni tozaligiga e'tibor berganlar. Tibbiy madaniyat tibbiyotning rivojlangani sari rivojlanib boravergan.

Qadimgi Sharq mamlakatlarida tibbiyot va tibbiy madaniyat tushunchasining shakllanishi

N	Tibbiy madaniyat tushunchasi shakllangan davlat nomi	Qachon shakllangan	Tibbiy madaniyat tushunchasi shakllanishi haqidagi manba
1	Qadimgi Misr	Er.avv IV ming yillik	Eramizdan oldingi 3600-yilda Fili orolidagi Memfis shahrida afsonaiy tabib Imxoteb sharafiga maxsus ibodatxona qurilgan.
2	Qadimgi Xitoy	Er.avv III ming yillik	Qadimgi Xitoy tibbiyoti haqidagi birinchi yozma ma'lumot "Neytzin" ("odam tabiati va hayoti") nomli kitob hisoblanadi.
3	Qadimgi Hindiston	Er.avv VI ming asr	Asosiy manba Ayur-Veda nomli kitob hisoblanadi. Ayur-Veda so'zi hayotni bilish, degan ma'noni bildiradi.
4	Qadimgi Tibet	Bu mamlakatda tibbiyotning rivojlanishiga qadimgi Xitoy va Hindiston tibbiyoti ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan.	"Jud -Shu" nomli kitob orqali tanishamiz.
5	Qadimgi Babil	Er.avv .XVIII asr	Tibbiyot asosan koinlar qo'lida bo'lgan. Tibbiy maskanlar ibodatxona qoshida bo'lgan.
6	Qadimgi O'rta Osiyo	Er.avv. VI asr	"Avesto" 1-kitobi "Vendidat" u jismoniy va ruhiy poklanish haqidagi qonunlar majmuasidan iborat.

Ovrupo qit'asida ilm-fan va madaniyat eng yuksak darajada rivojlangan mamlakatlar qadimgi Yunoniston va Rim edi. Bu mamlakatlar o'sha davrda siyosiy, ijtimoiy va madaniy jihatdan boshqa Ovrupo mamlakatlariga nisbatan ancha ilgari ketdilar. Ma'naviy hayot va ilm -fan sohasida buyuk kashfiyotlar qilindi. Bu mamlakatlarda o'nlab buyuk olimlar, faylasuflar, san'at va adabiyot namoyandalari yetishib chiqdi. Shular qatorida mashhur hakimlar ham bor edi. Yunoniston jahon tibbiyoti tarixida eng buyuk hakim, deb tan olingan ulug' Gippokratning vatanidir. Gippokrat haqiqiy ilmiy tibbiyotning asoschisi hisoblanadi. Uning Yunoniston va umum jahon tibbiyotining shakllanishi va rivojlanishiga qo'shgan hissasi shu qadar buyuk ediki, uning bu xizmatini alohida taqdirlab, tirikligidayoq Afinada oltindan yasalgan haykal (byust) o'rnatgan edilar.[3.39-b] Yunonistonda tibbiyot atamasi, tibbiy madaniyat davrini tarixchilar ikkiga bo'lishadi bu Gippokratgacha va Gippokratdan keying davr .Gippokratgacha bo'lgan davr afsonaviy tibbiyot ya'ni faqat rivoyat va afsonalar orqali bizgacha yetib kelgan ma'lumotlar .Ushbu davrda ukan yangiliklar yaratilmagan .Asosiy tarixni jumbushga keltiradigan tibbiyot olamidagi kashfiyotlar Gippokrat davrida amalga oshirilgan . Birinchi davr rivoyatlar orqali kelgan ma'lumotlarga qaraganda o'sha davrda buyuk hakim Asklepiy yashagan. Asklepiyning Maxaon va Podaliriy ismli o'g'illari va Higiyea (Gigiyea) hamda Panakeya ismli ikki qizi bo'lgan. Maxaon jarroh, Podaliriy terapevt bo'lishgan. Higiyea kishilarning salomatliklarini saqlash usullarini yaxshi bilgan. Panakeya esa har xil dori-darmonlarni yaxshi bilgan.Bizga bu rivoyatlardan eng muhim qismi Asklepiyning qizi Higiyea (Gigiyea) . U sog'lom turmush tarzi , bugungi kunda ishalatigan atamamiz tibbiy madaniyat sohasida ya'ni o'sha davr kishilarning salomatliklarini saqlash usullarini yaxshi bilgan. Ikkinchi davrga o'tadigan bo'lsak ,bu davr eramizdan oldingi V- IV asrlarda yozilgan kitob bilan bog'liq butun jahonga ma'lum bu kitob buyuk hakim Gippokrat tomonidan yozilgan deb aytiladi. Qadimgi Yunoniston tabiblarga nisbatdan hurmatda bo'lishgan . Sohalar bo'yicha tabiblar faoliyati alohida bo'lgan . Birgina Qadimgi Yunoniston shaharlarida aholining sog'lig'ini saqlash tadbirlarini amalga oshiruvchi va uni nazorat qilib turuvchi maxsus shahar, tabiblari bo'lgan. Bu bilan aholining sog'lig'ini saqlash ishini tashkil qilish , tibbiy madaniyatni shakllantirish o'sha davrda ham mavjud bo'lgan .Qadimgi yunonistonda ham bu ma'suliyatli kasb sanalgan . Bunday tabiblar aholini nazoratga chaqiruvchi, tozalikka rioya qilinishi nazorat qiluvchi ,sog'lom turmush tarzini shaharlarda tashkil qilinishi bo'yicha ma'sul hisoblanishgan.

O'rta asrlarda Sharq mamlakatlari o'zining madaniy-ma'rifiy va iqtisodiy rivojlanishida yuqori darajaga erishadi . Yirik shaharlarda ilm olish markazlari, madrasalar, xonaqohlar barpo etila boshlangan. Aniq fanlar va gumanitar fanlar sohasida muhim kashfiyotlar qilingan . O'rta asrlarda Sharq mamlakatlarida tibbiyot ilmi ham yuksak cho'qqiga yetgan. Shaharlarda kasalxonalar, shifoxonalar, mustaqil dorixonalar, tibbiy maktablar barpo etilgan . Sharq mamlakatlarida tibbiyot ilmining mashhur hakimlar yetishib chiqqan va aholining sog'lom turmush tarzi, sog'lom genofondni shakllanishiga ulkan hissa qo'shishgan .

Muhokamalar va natijalar. Qadimgi davrlardan tibbiyotni rivojlanishi, tibbiyot yuzasidan amalga oshirilgan ishlar hammasi jamlangan holda qadimgi davrlardan oq tibbiy madaniyatni shakllanishga sabab bo'lgan. Bugungi kunda sog'lom turmush tarzi va unga amal qilish qoidalarini yoshlarga o'rgatish lozimligi muhimdir. Chunki hozirgi maktab yoshidagi bolalarning tibbiy madaniyat nimaligi, unga qanday rioya qilish lozimligi haqida bilimlari yuzaki bo'lib qolgan. Bu vazifani maktabgacha yosh davrida tarbiyachi-o'qituvchilari hamda maktab yoshida boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari amalga oshirish mumkin. Bolaga ma'lumotni yetkazish oldidan, tibbiy madaniyat tushunchasi haqida pedagogning o'zi ma'lumotga ega bo'lishi kerak. Yuqorida keltirib o'tganimizdek, Tibbiy madaniyatni shakllanishida tibbiyot tarixining o'rni beqiyos . Axir ,tarixsiz kelajak yaratib bo'lmaydi . Markaziy Osiyoning mashhur fors-tojik olimi, faylasufi Abu Bakr Ar-Roziy (865-925) o'zining "Ma'naviyat tibbiyoti", "Falsafiy turmush madaniyati" kabi asarlarida inson salomatligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar haqida batafsil ma'lumotlar beradi. "Ma'naviyat tibbiyoti"da tibbiyotni ikkiga: jismoniy tibbiyotni – inson tanasi kasalliklarning oldini olish va davolash, ruhiyat tibbiyotini esa inson ruhiy axloqini yo'lga qo'yish va insonning ma'naviy sifatlarini takomillashtirish deb belgilaydi. U aqlning vasfini ta'riflab insonni ehtiroslar emas, balki aql boshqarishi lozim, aql insonni bir daqiqalik o'tkinchi ehtiroslardan xalos qiladi, bilimlar bilan qurollangan aql o'z ehtiroslarini nazoratsiz qoldirmaydi. Hayot go'zalliklaridan, tabiat in'omlaridan bahramand bo'lishda, tabiiy ehtiyojlarni qondirishda ma'lum bir o'lchamga amal qilmog'i, qanoat hosil qilmog'i lozim: ovqat yeganda kam yeyish kerakki, toki ochlik bosilsin, kiyadigan kiyimi qulay va kamtarona bo'lsin, yashaydigan uy-joyi qattiq issiq yoki sovuqdan saqlaydigan bo'lsin. Shohona yashashga, ortiqcha bezakka intilishni maqsad qilmasin. Ar-Roziy, o'zining "Rohatlanish nazariyasi"da odamlarga oqilona hayotdan zavqlanib, sog'lom yashashni, azob-uqubat chekishdan saqlanishni, rostgo'ylikni, axloqiy poklikni, odamlarga nisbatan yaxshilik qilishni va foydali bo'lishni, doimo ularga xizmat qilishni, o'limdan qo'rqmaslikni asosiy talab qilib qo'yadi.[2.32-B] Buyuk bobokalonimiz Ibn Sinoni misol qilib oladigan bo'lsak, u 1012-1014 yillarda olti kitobdan iborat

va besh jildlik “Tib qonunlari” asarida va “Urjuza” nomli tibbiy dostonida tibbiyot va tibbiy madaniyat haqida batafsil bayon qilgan. “Tib qonunlari” asarining birinchi jildidagi sog‘liqni saqlash tadbirlari haqidagi maxsus bobida esa inson salomatligini saqlashga aloqador omillar, tibbiy madaniyat, sog‘lom turmush tarzi to‘g‘risida o‘z qarashlarini yozib qoldirgan. Bunda asosan quyidagi yetti narsani mo‘tadil qilishga ko‘proq e‘tibor berish kerak: mijozni mo‘tadil qilish, yeyiladigan yegulikk va ichiladigan narsalarni nazorat qilish, gavnani chiqindidan tozalash, to‘g‘ri tuzilishini saqlash, burunga olinadigan nafasning ya‘ni havoning yetarli va yaxshilash, kiyim-kechaklarni yaxshilash, jismoniy harakatlar va ruhiy harakatlarni mo‘tadil bajarib borish, yetarli darajada uxlash va uyg‘oq bo‘lish. Sog‘liq – organizmning tashqi muhitga mos bo‘lgan va organizmga eng maqbul hayot faoliyatini hamda to‘laqonli mehnat faoliyatini ta‘minlab beruvchi tuzilmaviy-funksiyaviy belgilarining o‘zaro uyg‘unlikdagi majmui hisoblanadi. Inson individual sog‘lig‘i – organizmdagi barcha mavjud almashinuv jarayonlarining uyg‘un birligidir, bu esa organizmning barcha tizimlari hamda quyi tizimlari eng maqbul ravishda faoliyat yuritishi uchun sharoit yaratadi. Salomatlik – faol hayot maksimal davomiyligi sharoitida insonning biologik, fiziologik va psixologik funksiyalarini, mehnatga layoqatlilik hamda ijtimoiy faolligini saqlab qolish hamda rivojlantirish jarayonidir. [2.61-b]

Xulosa. Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, yuqorida keltirilgan dalillarni faqatgina oila misolida emas, balki jamiyat nuqtai nazaridan nazorat qilish maqsadga muvofiqdir. Ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy qismini, albatta, oliy ta’lim tizimidagi islohotlar tashkil etadi. Bunda malakali pedagogik kadrlarni tayyorlash va ularni har tomonlama bilimga ega, har qanday vaziyatda ham o‘z fikrini bildiradigan kadr etib tayyorlash muhimdir.

Bola tarbiyasida ilk aqlini taydigan yoshdan boshlab sog‘lom turmush tarzi, jismoniy madaniyat, tibbiy madaniyat tushunchalarini shakllantirib borish juda muhim masaladir. Tarixiy manbalardan misol keltirganimizdek eramizdan oldingi davrlardayoq tibbiy madaniyat shakllana boshlagan. Bola yoshligidan ma’lum qonun-qoida, ko‘nikmalar, sog‘lom hayot tarzini qanday shakllantirish, qanday qilib o‘z sog‘ligiga e‘tibor berish va e‘tiborsizlikning natijalari albatta pedagog o‘qituvchi tomonidan ta’lim bilan bir o‘rinda tarbiya qatorida tushunchalar berilib borishi kelajakda yuzaga keladigan muammolarni, ekologik muhitni, sog‘lom tunda yurishni va shu hisobida ulkan natijalarga erishish mumkinligi bunga yaqqol misol.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. *Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollariga bag‘ishlangan majlisidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi.* // “Xalq so‘zi” gazetasi. 2017 yil 16 yanvar, №11.

2. *Aholi turmush madaniyatini yuksaltirish asoslari (O‘quv qo‘llanma) Abdujabbarova Musallam 245-b*

3. *Tibbiyot tarixi (Qodirov A.) – 2005-yil «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent, 176-b*

4. *Xolmatova M. Oilaviy munosabatlar madaniyati va sog‘lom avlod tarbiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2000.*

CHIZMACHILIK FANIDA IJODIY LOYIHALASH FAOLIYATINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Sariyev Rabbim Shuhratovich,
Toshkent kimyo-texnologiya inisuti
Shahrisabz filiali katta o'qituvchisi
rabbimsariyev@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilariga chizmachilik fanlarini o'qitish orqali o'quvchilardagi chizmachilik fani bo'yicha ijodiy loyihalash faoliyatlarini shakllantirishda pedagogik-psixologik xususiyatlari haqida bo'lib ushbu xususiyatlarning o'quvchilarga beriladigan ta'lim jarayonidagi o'rni va ahamiyatlari keltirib o'tilgan. Bundan tashqari maqolada umumiy o'rta ta'lim tizimida faoliya olib borayotga chizmachilik fani o'qituchi pedagoglarning chizmachilik fanidan mavzuga oid dars mashg'ulotlarini tashkil etishlarida pedagogik-psixologik xususiyatlarning ko'rinishlari bo'yicha qisqacha ko'rsatmalar keltirilgan. O'quvchilarda chizmachilik fani bo'yicha ijodiy loyihalash faoliyatlarini shakllanishida chizmachilik darslarida e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan xususiyatlar va bu xususiyatlarning o'quvchilar ruhiyatiga ta'sir etishining psixologik omillari yoritib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Ijodiy loyihalash faoliyati, pedagogik-psixologik xususiyatlar, psixologik omillar, dars jarayonlarini tashkil etish, o'quvchilarning psixologik xususiyatlari, muloqot jarayoni, doskadan foydalanish metodikasi, pedagogik texnika, pedagogik mahorat.

Аннотация: В данной статье рассказывается о педагогико-психологических особенностях формирования у учащихся творческой проектной деятельности по предмету «Рисование» посредством обучения дисциплине рисования учащихся общеобразовательных школ. Кроме того, в статье приведены краткие указания по проявлениям педагогических психологических особенностей в организации тематических уроков по рисованию педагогами-педагогами, осуществляющими деятельность в системе общего среднего образования. Выделены особенности, на которые следует обратить внимание на уроках рисования при формировании творческой проектной деятельности учащихся по предмету Рисование, и психологические факторы влияния этих особенностей на психику учащихся.

Ключевые слова: Творческая проектная деятельность, педагогико-психологические особенности, психологические факторы, организация процессов урока, психологические особенности учащихся, методика использования доски, педагогическая техника, педагогическое мастерство.

Annotation: This article is about the pedagogical and psychological characteristics of students in the formation of creative design activities on drawing science by teaching drawing subjects to students of general secondary education schools, and the role and significance of these characteristics in the educational process given to students is presented. In addition, the article provides brief instructions on the manifestations of pedagogical and psychological characteristics in the organization of lessons on the topic in the subject of drawing science of teachers in the field of drawing, leading to activity in the system of general secondary education. In the formation of creative design activities on drawing Science in students, the features that should be paid attention to in drawing lessons and the psychological factors of the establishment of these features in the psyche of students are highlighted.

Keywords: Creative design activities, pedagogical-psychological characteristics, psychological factors, Organization of lesson processes, psychological characteristics of students, communication process, methodology for using the whiteboard, pedagogical technique, pedagogical skills.

Kirish. Chizmachilik fanlarida ijodiy loyihalash bo'yicha o'quvchilarda kerakli ko'nikma va malakalarni shakllantirishda ta'lim jarayoni tashkil etuvchi barcha omillarni hisobga olish lozim bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan chizmachilikdan ijodiy loyihalashni o'quvchilarga o'rgatish jarayonida o'quvchilarga ta'sir etishning pedagogik texnologiyalar usullaridan va o'quvchilarning psixologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda yondashish ham ko'zlangan marraga erishishning bir bo'lagi sanaladi. Chizmachilik fanidan ijodiy loyihalash faoliyatining pedagogik-psixologik xususiyatlari deganda o'quvchilardagi ijodiy loyihalash faoliyatini tashkil etishda o'qituvchi tomonidan foydalaniladigan pedagogik texnologiyalar, pedagogik metodlar, pedagogik mahoratlar bilan birgalikda, ushbu jarayondagi o'quvchilarning psixologik omillar,

psixologik jarayonlar, psixologiyaning yoshga xos xususiyatlarini ham inobatga olish orqali dars mashg'ulotlarini tashkil etish va foydalanish xususiyatlarining ta'sir doiralari tushuniladi.

Adabiyotlar tahlili: Umumiy o'rta ta'lim maktablarida dars mashg'ulotlarini tashkil etish va o'quvchilarda fanlar va ularning mazmunlari bo'yicha yuqori darajadagi ko'nikma va malakalarni shakllantirishning pedagogik texnologiyalardan foydalanish, psixologik omillarning ta'sirlari yuzasidan ko'plab ilmiy adabiyotlar va maqollalar keltirilgan bo'lib, jumladan, E.I.Ro'ziboyev, A.O.Ashirboyev "Muhandislik grafikasini o'qitish metodikasi" Oliy o'quv yurtlarining tasviriy san'at va muhandislik grafikasi yo'nalishlari talabalari uchun darslik [1], T.Rixsiboyev "Oliy ta'limda muhandislik grafikasi fanlarini o'qitish metodikasi" modul bo'yicha o'quv uslubiy majmua [2], kabilarda muhandislik grafikasi, chizmachilik, fanlarini umum ta'lim maktablarida darslarni tashkil etish va mavzularni o'tish bilan birgalikda har bitta mavzuni o'quvchilarga tushuntirishda yangicha pedagogik texnologiyalardan foydalanish usullarining samarali usullari bayon etib o'tilgan. Chizmachilik darslarida pedagogik texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha I.Rahmonov, A.Valiyev, B.Valiyeva, S.Sayidaliyev va boshqalar "Chizmachilik o'qitishda pedagogik texnologiyalar" metodik qo'llanma, bo'yicha ham chizmachilik darslarini o'qitishda foydalaniladigan bir qator yangicha ped texnologiyalar keltirilganligini ko'rishimiz mumkin bo'ladi [3]. Ushbu keltirilgan va undan tashqari chizmachilik fanlarni takomillashtirish va o'quvchilardagi ijodkorlikni shakllantirish yuzasidan yozilgan ko'plab maqollarda yagona bitta maqsad chizmachilik darslarida o'quvchilarning fazoviy tasavvurlari, fikrlash qobiliyatlarini, fanga bo'lgan qiziqishlarini shakllantirgan holda jamiyatimiz uchun yetuk konstruktur, muhandis, loyihachilarni tarbiyalash orqali shakllantrish.

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu ilmiy atdqiqot ishimiz bo'yicha tegishli adabiyotlar va ularda keltirilgan manbalar va asoslar asosida maqolamizning tadqiq etilishi uchun zaruriy bosqichlar belgilab olindi. Ushbu bosqichlarni quyidagilar tashkil etadi.

- Chizmachilik o'qituvchisining pedogik xususiyatlari;
- O'quvchilarning chizmachilik faniga bo'lgan qarashlari;
- O'quvchilarda kuzatiladigan psixologik omillar va ularning xarakter xususiyatlari;
- Chizmachilik o'qituvchisining shaxsiy xususiyatlari;

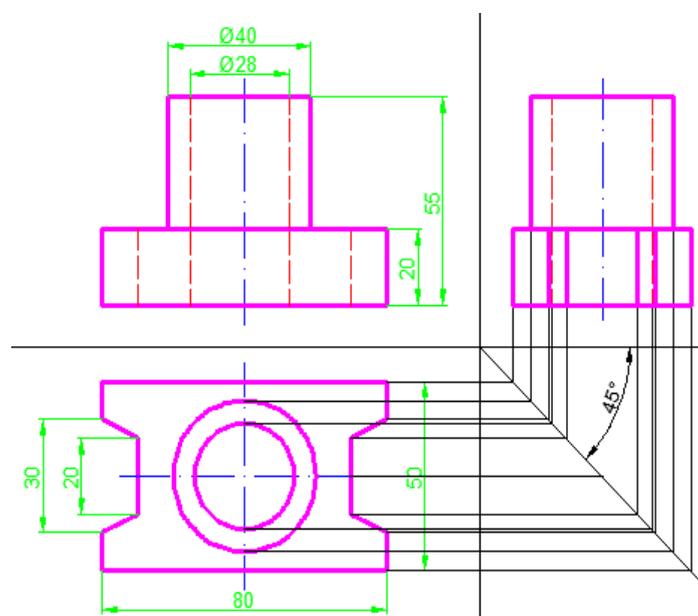
Chizmachilik fanidan darslar davomida o'quvchilarda ijodiy loyihalash faoliyatni shakllantirishda mavjud pedagogik metodlardan foydalanishda auditoriyadan hamda o'quvchilarning yosh xususiyatlari, ularning xarakter tempramentidan kelib chiqqan holda qo'llash lozim bo'ladi. O'qituvchi iloji boricha darslarni o'tishda yuqori kayfiyatda (pozitiv) bo'lishi va bu orqali ushbu kayfiyatni o'quvchilariga ham ko'chirib o'tkaza olish orqali qandaydir muammolar yoki o'quvchilardagi charchoqni tarqatib olishi kerak. Psixologik nuqtayi nazardan olganda o'qituvchi dars jarayonida barcha o'quvchini qanday holatda bo'lishidan qat'iy nazar o'zining kayfiyatiga o'tkaza olishi va darslar davomida mavzu yuzasidan bir nechta muammoli vaziyatlarni yaratgan holda o'quvchilardagi tasavvurlarni uyg'otgan holda fikrlashga va jamoaviy yechimlar topishga undash orqali o'quvchilardagi ijodiy loyihalash faoliyatini tashkil etishda foydalanishi mumkin [4].

Ijodiy faoliyatni tashkil qilishda har ikkita holat pedagogning mahorati orqali qo'llaniladigan pedagogik metodlar va o'quvchilardagi psixologik jarayonlarning ta'siri birdek muhimlik kasb etadi. Buni esa chizmachilik va boshqa fan o'qituvchi pedagoglar hech qachon unutmasliklari va albatta, o'quvchini psixologik jihatdan qat'iy nazar darsga jalb qilishda qattiqqo'llikdan foydalanishga urinmaslik aks holda o'quvchilardagi fanga qiziqish intilish bilan birgalikda o'quvchi tasavvurida yomon o'qituvchiga fani esa u uchun kerak emas ahamiyatsiz fanga aylantirib qo'yish mumkin. Shulardan kelib chiqqan holda ilmiy tadqiqotning metodologik asoslari sifatida umumiy o'rta ta'lim maktab chizmachilik darslarning dasturiy tuzilishi va uni o'tilishidagi pedagog o'qituvchilar, ularning pedagogik mahorati, pedagogik xarakter, tafakkur doiralarning kenglik darajalari olindi.

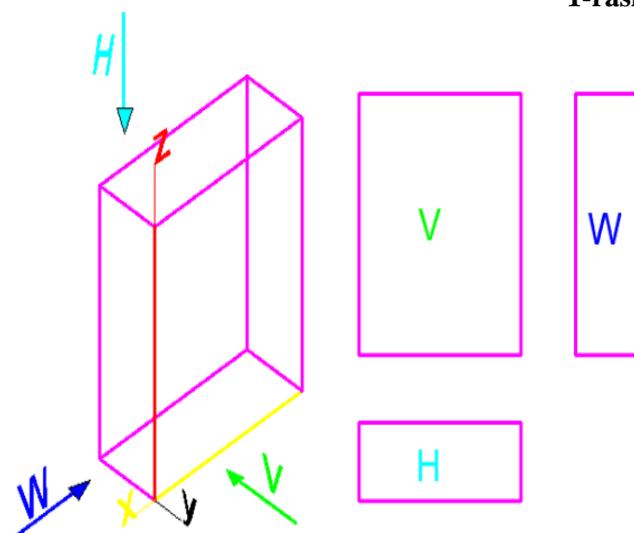
Tahlil va natijalar. O'quvchilarga chizmachilik darslari bo'yicha mavzuni o'tishda har bitta mavzuni yoki darsni o'tishda yuqorida keltirilgan tavsiyalarga e'tibor qaratish va ushbu tavsiyalarni tatbiq etishda biz o'quvchilarda darsga nisbatan qiziqishning ortganini ko'rishimiz mumkin. Albatta, bu jarayonda ko'plab o'qituvchi faoliyati uchun qiyinchiliklar uchrab turadi lekin haqiqiy pedagog o'zining darsini yaxshi sifatli o'tishida hech qanday qiyinchiliklarga e'tibor bermasdan o'quvchilarga bilim berishga intiladi. Umumta'lim maktablaridagi o'quvchilarda hali psixologik jihatdan olganimizda o'yin hissi tark etmagan bo'ladi va bundan tashqari ularda xayolning ko'chuvchanligi, diqqatning qisqaligi, tez zerikish hosil bo'lishi, tasavvurning mavhumligi, kabilar bir qator psixologik omillar mavjudligi chizmachilik o'qituvchisiga bu borada yanada kata mas'uliyatlar yuklaydi.

Bunda kuzatishimiz mumkinki, o'quvchilarga o'qituvchi tomonidan chizmalarni bajarib ko'rsatish jarayonida vaqtning ko'p sarflanishi, chizma chiziqlarining bir-xil rangda bajarilishi, chizmani bajarishda o'qituvchining bajarilayotgan chizma ishining gavdasi bilan to'sib bajarishi, chizmani xarakterga ega nuqtalarini tushuntirishda o'quvchilarga chizg'ich, serkul chizmachilik asboblardan foydalanishni ko'rsatmasligi kabi holatlar natijasida o'quvchilarda psixologik jihatdan zerikish, diqqatning bo'linishi, ulardagi o'yin hissining ortishi natijasida darsni tinglamaslik, darsga xalaqit berish mumkin bo'lgan holatlarni paydo qiladi [5]. O'qituvchi chizmani bajarib bo'lgach o'quvchilarda ko'plab savollarni paydo bo'lishi va bu savollarni o'qituvchi tomonidan javob berilishida hozir chizdim-ku ko'rmadinglarmi, ko'zlaringiz qayerda edi kabi kesatma so'roq gaplar natijasida o'quvchilarda jizzakilikni xarakter xususiyatlarida qo'zg'alishlarni keltirib chiqarishi buning natijasida darsda o'qituvchi va o'quvchi munosabatlarining muammoli vaziyatlarga olib keladi.

Yuqoridagi holatlarning oldini olish bilan birgalikda o'quvchilarda chizmachilik fanidan ijodiy loyihalash faoliyatini shakllantirishda chizmachilik o'qituvchisi chizmachilikdan detal chizmasini sinf doskasida ishlab ko'rsatishida ushbu jarayonni rangli bo'rlardan foydalanishi, iloji boricha har bitta chizma chiziqlarini bajarishda o'quvchilarga ko'rinishini, chizmaning elemetlarini ko'rsatishda chizma asboblardan foydalanishni va qaysi chiziqni qanday o'tkazish haqida o'quvchilar bilan muloqot jarayoni uzib qo'ymaslikka intilishi lozim bo'ladi (1-rasm) [6].

1-rasm.

2-rasm.

Chizmachilik o'qituvchisi detal chizmalarini chizishda detal va uning elementlarini soddalashtirib tasvirlashga harakat qilishi lozim bo'ladi. Detalni tekislikda shartli soddalashtirib tasvirlashda hayotiy va o'quvchilar kundalik turmushida uchraydigan narsalarning tekislikdagi tasvirlarini soddalashtirishdan boshlashlari maqsadga muvofiq bo'ladi. Masalan, gugurtning bitta ko'rinishida tasvirlansa, uning ushbu ko'rinish orqali yaqqol tasvirini o'quvchilar oson tasavvur qila olishlari mumkin bo'ladi. Agar gugurt qutisi uchta tekislikda, birinchisi oldidan (V-frontal yo'nalish), ikkinchisi ustidan (H-gorizontal yo'nalish), uchunchisi chapdan (W-profil yo'nalish) yordamida tasvirlansa, soddalashtirib shartli tasvirlashga misol bo'la oladi (2-rasm).

Xulosa va takliflar: Maqolaning yakuniy xulosasi sifatida shuni aytishimiz mumkinki, bugungi kunda barcha ta'lim bo'g'inlarida kuzatish mumkinki, ta'lim jarayonlarini amalga oshirishda o'quvchilarni fan bo'yicha o'qitish hamda ularda fan bo'yicha bilim va malakalarni shakillantirishda ko'plab pedagogik texnologiyalardan, pedagogik metodlardan foydalanish orqali darslar tashkil qilinmoqda. Lekin bu ta'lim bo'g'inlarining asosini tashkil qiluvchi maktab ta'limida o'quvchilarni o'qitish muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan, aynan ushbu umumta'lim tizimida dars beruvchi har bitta fan o'qituvchisi o'quvchilarga fan yuzasidan bilim va ko'nikmalar berishda pedagogik texnologiyalar, metodlardan tashqari, albatta, darsni tashkil etishda o'quvchilarning psixologik jihatlarini ham unutmashlikka va iloji boricha o'quvchilar ruhiyatiga ta'sir eta olishlik darajalarini egallashlari zarur sanaladi.

Chizmachilik fani o'qituvchisi fan bo'yicha tashkil etiluvchi mavzuga oid dars mashg'ulotlarini o'zgacha bir san'at tarzda tashkil etgan holda, mashg'ulotlar davomida o'quvchilarni erkin ijodkorlikka ham yo'naltirgan holda o'quvchilarni erkinlikka qo'yib berishi kerak bo'ladi. O'quvchilardagi tasavvur va ijodiy loyihalash faoliyatining shakillanishida beriladigan amaliy ko'rsatmalarni berishda esa doska bilan ishlash madaniyati vatexnikasi bilan birgalikda o'quvchilar bilan imkon qadar muloqot jarayonini uzilib qolmasligini ta'minlashi keak bo'ladi. Bu kabi o'qituvchi tomonidan qilinadigan harakatlarning barcha asosiy negizi o'quvchilarda ijodkorlik ijodiy faoliyatni shakillantirishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR:

1. Ro'ziyev E.I., Ashirboyev A.O. "Muhandislik grafikasini o'qitish metodikasi". -T.: "Fan va texnologiya", 2010, 248 bet.
2. Rixsiboyev T. "Oliy ta'limda muhandislik grafikasi fanlarini o'qitish metodikasi" modull bo'yicha o'quv - uslubiy majmua. Toshkent-2007.: 252 bet.
3. Rahmonov I., Valiyev A., Valiyeva B., Sayidaliyev S., Rasulova F., Dadaboyeva D., Mardov S. "Chizmachilikni o'qitishda pedagogik texnologiyalar" metodik qo'llanma: Toshkent-2012. 144 bet
4. Raxmonov I., Valiyev A. "Chizmachilik" (chizmachilik fanidan konsturuktsiyalash) pedagogik oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma. «Voris nashiryoti»- Toshkent-2011.; 137 bet.
5. Xalimov M.K. "Chizma geometriya va muhandislik grafikasi" oliy o'quv yurtlari uchun darslik; «Voris nashiryoti»- Toshkent-2013.; 368 bet.
6. Sabirova D.U., Azimov A.T., Mirzaraimova V.T., Karimova V.N. "Chizmageometriya va muhandislik grafikasi" o'quv qo'llanama, Toshkent – 2019; 170 bet.
7. Xolnazarov M.X., Muhliboyev M.Q. "Yosh va pedagogik psixologiya" «Fan va texnologiya»- Toshkent-2014.; 208 bet.
8. Xoliqov A. "Pedagogik mahorat" darslik, «Iqtisod moliya» - Toshkent-2011.; 420 bet.
9. Valiyev A.N., Haqberdiyev B.R., Gulomova N.X., Boboyeva Z.A. "Chizmachilik" (Mashinasozlik chizmachiligi) darslik. «O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi» nashiryot-matbaa birlashmasi, - Toshkent: 2020. - 320 b.
10. To'xtayev A., Abramyan Y. "Mashinasozlik chizmachiligidan ma'lumotlar" o'quv qo'llanma, «Ilm ziyo». Toshkent – 2010; 264 bet.

BOKSCHILARNI TAYYORLASHNING PSIXO-FIZIOLOGIK XUSUSIYATLARI

*Xodjayev Ravshan Ilxanovich,
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi
r.i.xodjayev@buxdu.uz*

Annotatsiya: Maqolada bokschi larni tayyorlashning psixologik va fiziologik xususiyatlari, ularning o'ziga xosligi, murabbiyning mahorati va kasbiy kompetentligi, ularning psixologik va fiziologik xususiyatlarga tayanib ish ko'rish zaruriyati, bokschi larni musobaqalarga muvaffaqiyatli tayyorlashning pedagogik – psixologik asoslari haqida mulohaza yuritilgan. Sportchilarda musobaqalarda ishtirok jarayonida to'g'ri manfaatlarni shakllantirishda murabbiyga qo'yilgan talablar, sportchilarga mohirona boks tushish mohiyati, turli vaziyatlarda o'zini tuta olish estetikasi mohiyatini ochib berish, har bir bokschi bilan uning sportda o'sish istiqboli va mahoratini takomillashtirish yo'llariga oid tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, boks sporti, psixo-fiziologik xususiyatlar, xarakter, organizm, psixik zo'riqishlar, faoliyat, ijtimoiy omillar, ijtimoiy – psixologik tayyorlik, murabbiy mahorati, kasbiy kompetentlik.

Аннотация: В статье рассматриваются психологические и физиологические особенности подготовки боксёров, их уникальность, навыки и профессиональная компетентность тренера, необходимость работы с учётом их психологических и физиологических особенностей, педагогические и психологические основы успешной подготовки боксёров к соревнованиям. Требования к тренеру в формировании правильных интересов спортсменов в процессе участия в соревнованиях, сущность искусного бокса спортсменам, сущность эстетики самоконтроля в различных ситуациях, даны рекомендации и пути улучшения перспектив и навыков каждого боксёра для его роста в спорте.

Ключевые слова: физическая подготовка, боксёрский спорт, психофизиологические особенности, характер, организм, психическое напряжение, активность, социальные факторы, социально-психологическая готовность, тренерское мастерство, профессиональная компетентность.

Abstract: The article discusses the psychological and physiological characteristics of training boxers, their uniqueness, the skills and professional competence of the coach, the need to work based on their psychological and physiological characteristics, the pedagogical and psychological foundations of successful training of boxers for competitions. The requirements for the coach in the formation of the right interests of athletes in the process of participation in competitions, the essence of skillful boxing to athletes, the essence of the aesthetics of self-control in various situations, and the way to improve the prospects and skills of each boxer for his growth in sports. recommendations are given.

Key words: physical training, boxing sport, psycho-physiological characteristics, character, organism, mental stress, activity, social factors, social-psychological readiness, coach's skills, professional competence.

Kirish. Sport psixologiyasi bu sport musobaqalari va mashqdar vaqtida inson psixikasining holati, guruhiy munosabatlarning psixologik qonuniyatlarini tadqiq etadigan soha hisoblanadi. Sport psixologiyasi XX asrning 60-70-yillaridan rivojlana boshlagan. Sport psixologiyasining asosiy vazifasi sportchilarning psixik va jismoniy kamolotiga ta'sir o'tkazuvchi muhim shart-sharoitlarni yaratib berishdir. Bundan tashqari, sport psixologiyasi sportchilarning shaxs sifatida rivojlanishiga, yutuqqa erishishlariga psixologik yordam ko'rsatish bilan ham shug'ullanadi. Bu jarayonda murabbiy bilan shogird munosabatlari, o'zaro ta'sir, guruhiy moslik, o'zaro yordam, jamoaviy iliq ruhiy muhit, o'zini o'zi boshqarish muammolari ham tadqiq etiladi. Sportchilarni muvaffaqiyatsizlik tufayli yuzaga kelgan stress holatlaridan olib chiqishning yo'l-yo'riqlari, hissiy zo'riqishlar, ishonchsizlikning oldini olish vositalarini yaratish sport psixologiyasi sohasining tadqiqot predmetiga kiradi.

Asosiy qism. Sport psixologiyasi ham o'z o'rganish predmetiga, ya'ni sohasiga egadir. Sport psixologiyasi o'rganadigan asosiy obyektlar bu - sportchi, sport murabbiysi (trener) hamda sport hakami (arbitr) dir. Yuqorida bayon etilganlardan sport psixologiyasining predmeti sportchini tayyorlash jarayonida

uning psixikasi va ongining maxsus tendensiyalari shakllanishini, shu bilan birga sport murabbiysi va arbitrni psixologiyasini ham o'rganadi. Sport psixologiyasi sport faoliyati sharoitlarida inson psixikasi evolutsiyasi qonuniyatlarini ochib beradi va bir-birlaridan farqlanuvchi ko'plab sport turlarining o'ziga xos psixologik xususiyatlarini o'rganadi.

Sport psixologiyasining quyidagi asosiy oltita vazifasini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Sport faoliyatining ijtimoiy-psixologik jihatlarini o'rganish. Ushbu vazifaning ahamiyati ijtimoiy sport psixologiyasining paydo bo'lishi hamda uning o'z nazariy bazasiga, fenomenologiyasiga, uslublariga ega maxsus sohaga aylanishi bilan izohlanadi. Umumiy tarzda aytganda, bu sportchi xatti-harakatlarini uni qurshab turgan ijtimoiy muhit bilan aloqadorlikda o'rganishdan iboratdir.

2. Sportchi, sport murabbiysi, sport hakami shaxsini shakllantirish va rivojlantirishning o'ziga xos jihatlarini tadqiq etish. Sportdagi shaxs psixologiyasi tushunchasi bilan inson xatti-harakatlarining betakrorligini, individual va o'ziga xosligini o'rganish va ikkinchi tarafdan aynan shunga o'xshash holatlarda yuz beradigan psixik holatlar asosida yotuvchi farqlarni o'rganish o'zaro bog'liqdir.

3. Harakat malakalarini va sifatlarini takomillashtirishning psixologik asoslarini o'rganish. Ko'pincha sportda muvaffaqiyat qozonishning asosi sifatida – doimiy takomillashuvchi maxsus harakatlar va harakat sifatleri namoyon bo'ladi. Harakat malakalarini shakllantirish, ularni avtomatlashtirish zaruriyati shuningdek jismoniy qobiliyatlarning namoyon bo'lishi azal-azaldan ham sport psixologlarining e'tibor markazida bo'lib kelgan.

4. Musobaqa faoliyatining muvaffaqiyatini ta'minlovchi omillarni o'rganish. Sport musobaqalari - sport faoliyatining avj nuqtasi va hal qiluvchi omilidir, zero ular sportchilar psixikasiga yuqori talablarni qo'yadi. Shu sababli ham musobaqa sharoitlarida psixikaning namoyon bo'lishi va rivojlantirilishini nazoratga olish va o'rganish lozim.

5. Sport faoliyatini psixologik ta'minlashning asoslarini o'rganish. Sport psixologlar tadqiqotlarining aksariyati amaliy vazifalarini hal etish bilan bog'liqdir. YA'ni ular o'z ilmiy ishlarida sportda qo'llanilishi mumkin bo'lgan ishlanmalarni sport murabbiylar va amaliy psixologlar uchun yetarli darajasiga yetkazish.

6. Fanlar tizimiga sport psixologiyasining integratsiyalashuvi yo'llarini o'rganish va uning yutuqlarini sport faoliyati amaliyotida qo'llash. Ushbu vazifaning bajarilishiga sport psixologiyasi taraqqiyoti istiqbollarni o'zida aks ettiruvchi zamonaviy ilmiy tadqiqotlarning keng miqyoslari javob berishi mumkin.

Sport psixologiyasida sportchi shaxsining umumiy va maxsus sport mahoratini egallash uchun zarur bo'lgan psixik sifatlarining shakllanishiga yordam beradigan vositalar, uslublar va tadbirlar kompleksini tarbiyalash hamda mashq qildirishning psixologik asoslari, umumiy psixik tayyorgarlik vositalari deb atash qabul qilingan.

Musobaqalarga psixik tayyor turishni hosil qilishga va musobaqalarda muvaffaqiyatli qatnashish uchun zarur bo'lgan maxsus psixik sifatleri tarbiyalashga qaratilgan psixologik-pedagogik ta'sirlar vositalari tizidaqi musobaqaga psixik tayyorlanish tizimi ya'ni sportchining maxsus psixik tayyorgarlik vositalari deb atashadi.

Psixologik-pedagogik ta'sir qilish tizimi quyidagilarni nazarda tutadi:

- a) o'zbek bokschi shaxsiyati yo'nalishini shakllantirish;
- b) bokschi irodaviy sifatlarini rivojlantirish va takomillashtirish;
- v) bokschi maxsuslashgan psixik sifatlarini rivojlantirish va takomillashtirish;
- g) psixik holatni o'zi boshqarishga bo'lgan qobiliyatni tarbiyalash.

Tabiiyki, hamma aytib o'tilgan sifatlar ma'lum bir darajada boks mashg'ulotlari natijasida o'z holicha maxsus mashqlar, mashg'ulot sharoitlari, jamoa va sheriklarning ta'siri kabi omillar ta'sirida rivojlanishi mumkin. Biroq psixik sifatlar va jarayonlarning o'z-o'zidan rivojlanish darajasi juda kichik va bundan tashqari, mashg'ulotlar omillarining ta'siri ikki hil bo'lishi mumkin: yoki ijobiy, yoki salbiy. Sportchi shaxsini to'g'ri va samarali shakllantirish, uning irodasini va boshqa psixik sifatlarini rivojlantirishning eng zarur sharti pedagogik jarayonni to'g'ri tashkil qilish, mutaxassislarni – murabbiylar, pedagoglar va psixologlarni mohirlik bilan tanlay bilish hisoblanadi. Biroq bu ham etarli emas: agar bokschi o'z psixik sifatlarini o'zi faol takomillashtirishni, psixik jihatdan o'zini-o'zi boshqarishni o'rganib olishni xohlamasa, shaxsga xos xususiyatlarni hamda psixik jarayonlarni shakllantirish etarlicha samarali kechmaydi. U o'z fe'l-atvorini tarbiyalashni, irodasini chiniqtirishni istashi, o'z hissiyotlarini turli xil sharoitlarda boshqara bilishni o'rganishi, g'alaba qozonish uchun kuchini safarbar qila olishi diqqatni va tafakkurni takomillashtirishi, o'z-o'zini tarbiyalashga faol intilishi lozim. Sportchi to'g'ri shaylana oladimi yoki yo'qmi, muvaffaqiyatsizliklarga uchrasa, o'z-o'zini tarbiyalashni davom ettira oladimi yoki yo'qmi - buning hammasi ko'pincha murabbiyga bog'liq bo'ladi. Agar "o'z-o'zini tarbiyalash" funksiyasini kengroq ko'rib

chiqadigan bo'lsak, unga o'z harakatlari, xulqi, fikrlari va hissiyotlarini ongli tarzda boshqara olish qobiliyatini mustaqil takomillashtirishni hamda o'z-o'zini anglashni ham kiritish kerak.

O'z-o'zini anglash - o'z kuchi, imkoniyatlari, xulqini tahlil qilish va mustaqil baholash - o'z-o'zini tarbiyalash asosini tashkil qiladi. O'ziga maqsadli ta'sir ko'rsatish uchun, birinchi navbatda, o'z-o'zini yaxshi bilish, qilayotgan xatti-harakatlarini yaxshi tushunish, o'zining ijobiy va salbiy tomonlarini ko'ra olish, jamiyat manfaatlaridan kelib chiqqan holda o'z xulqini tanqidiy baholash, siyosiy jihatdan bilimdon bo'lish zarur. Sportchilarni tayyorlash jarayonida o'z-o'zini bilishning turli hil vositalari, yo'llari va maqsadlaridan foydalanish mumkin: sportchilarning o'z harakatlari, jang uslubi, taktikasi, axloqiy xulqi, irodaviy sifatleri xususiyatlari, organizmi va psixikasi xususiyatlari to'g'risida atrofda gildardan oladigan axborotlar; o'z jismoniy va psixik holatini o'zi nazorat qilishning tarkibiy qismi sifatida o'z-o'zini kuzata bilish; o'z faolligi, xatti-harakati, ularni belgilab beruvchi omillarni tahlil qilish; g'alabalar va mag'lubiyatlar sabablarini aniqlash; mashg'ulotlar va musobaqalar natijalarini mustaqil qayd qilib borish; bajarilgan faoliyat to'g'risida mustaqil hisobot tayyorlash; tanqid va o'z-o'zini tanqid qilish; jismoniy, axloqiy, irodaviy, intellektual va boshqa sifatleri mustaqil takomillashtirish bo'yicha ishlarni mustaqil baholash; shaxsiy kundalikni olib borish (bu erda nafaqat tashqi omillar, voqealar, ma'lumotlar qayd qilinadi, balki ichki kechinmalar, o'y-fikrlar, intellektual tahlil qilinadi va yoritib beriladi).

O'zini bilish va tarbiyalashning qator vositalari hamda uslublari boksning o'z-o'zini tarbiyalashida muvaffaqiyat bilan qo'llanilishi mumkin. Bunda murabbiy sportchi tomonidan bajarilgan ishini muntazam nazorat qilib borishi, uning kundaligi bilan tanishib chiqishi, o'z-o'zini takomillashtirishga to'sqinlik qilayotgan qiyinchiliklar to'g'risida ochiqchasiga suhbatlashib olishi lozim. Tarbiyaning eng muhim vazifalaridan biri bokschi shaxsining to'g'ri ijtimoiy va ma'naviy yo'nalishini (dunyoqarashi, motivlari va qiziqishlarini) shakllantirishdan iborat. Bunda sportchining mafkuraviy tarbiyasi samaradorligi ko'p jihatdan to'g'ri ma'naviy, irodaviy va estetik tarbiyani belgilab beradi. Murabbiy o'z tarbiyaviy ishida o'quvchilarga jamiyat oldidagi majburiyatni anglash hissiyotini, mehnatga bo'lgan muhabbatni, jamoat mulkini avaylashni, intizomga ongli ravishda munosabatda bo'lishni, jamoani hamda o'rtoqlarini o'zaro qo'llab-quvvatlash hissiyotini, halollik va haqqo'ylik, soddalik va kamtarlikni tarbiyalashi lozim. Sportchilarda bu va boshqa ma'naviy sifatleri shakllantirilishi oila, maktab, sport jamoalari birgalikda ularning psixikasiga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatgan taqdirdagina muvaffaqiyatli amalga oshirilishi mumkin.

O'qituvchi-sportchilarning dunyoqarashi, ma'naviy hissiyotlariga ta'sir ko'rsatish maqsadida har qanday vaziyatlardan, kundalik va ijtimoiy hayotda uchraydigan voqealar, gazetalardagi xabarlar va ayrim sportchilarning musobaqalardagi xulqlaridan foydalanishi lozim.

Boksning qarashlari, e'tiqodi, manfaatleri tizimida shakllanishiga u mashq qiladigan jamoaning ta'siri katta bo'ladi. Jamoada yoki klubda guruh a'zolarining hurmatiga sazovor bo'lgan va jamoani jiplashtirishda murabbiy tayana oladigan yetakchi sportchining bo'lishi muhim ahamiyatga ega.

Ahil jamoani yaratish uchun har bir sportchining birgalikda olib boriladigan mashg'ulotlar natijalariga bo'lgan manfaatleri asosida barcha shug'ullanuvchilarda qiziqishlarning umumiyiligini oshirishga harakat qilish lozim. Bokschi o'rtasida o'zaro ishonch, o'zaro talabchanlik, o'zaro yordam munosabatlarini mustahkamlab borish zarur. U o'zaro maslahatlar, ko'rsatmalar berishda, mashg'ulotlar davomida xatolarni tuzatishda, musobaqalarda chiqishdan oldin psixologik qo'llab-quvvatlashda namoyon bo'ladi. O'zaro ishonch bo'shroq sportchi-larga juftlikda xotirjamroq, siqilmasdan va zo'riqishsiz boks tushishga imkon beradi. O'zaro talabchanlik munosabatlari katta tarbiyaviy ahamiyatga ega: bokschi o'rtoqlarining belgilangan kun tartibiga, intizomga, musobaqa qoidalariga va gigiyenaga rioya qilishlarini, murabbiy vazifalari va ko'rsatmalarini bajarishlarini kuzatib boradilar. Bokschi o'zlarining jamoadagi majburiyatlarini bilishlari, har bir mashg'ulot, shuningdek, o'qish va mashg'ulotning ma'lum bir davri maqsadi va mazmunini aniq tasavvur qilishlari, mashg'ulot jarayonini o'ylab tuzishlari, murabbiy talablarini, boks qoidalarini, shaxsiy gigiyena talablarini qat'iy bajarishlari lozim. Foydali an'analar jamoani jiplashtirishda katta ahamiyat kasb etadi: musobaqa jarayoni g'oliblarini sharaflash, ko'rgazmali mashg'ulotlarni o'tkazish, shahar tashqarisida mashg'ulotlar tashkil etish, bokschi hayotidagi tantanali kunlarda ularni tabriklash, devoriy gazetalarda chiqarish kabilar.

Jamoa sportchilarda mashq qilish va musobaqalarda qatnashish uchun ijobiy xohish-istaklarni shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Murabbiyning o'z tarbiyalanuvchilari xohish-istaklarini bilishi katta amaliy ahamiyatga ega, chunki sportchining bu xohish-istaklarda namoyon bo'ladigan shaxsga xos xususiyatlarini baholashga imkon beradi, sportchining o'qitish va mashg'ulotlar vaqtidagi faolligini oshirish, ba'zi axloqiy hamda irodaviy sifatleri takomillashtirish uchun ulardan foydalanishga yordam beradi, eng muhim xohish-istaklar esa musobaqalarda muvaffaqiyatli qatnashish uchun foydalanishga imkon yaratadi.

Bokschini boks bilan shug'ullanishga undaydigan xohish-istaklar uning mashg'ulotga, oldinda turgan musobaqaga, kun tartibiga bo'lgan munosabatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi, sport bilan shug'ullanish maqsadini, irodaning namoyon bo'lish darajasi hamda xususiyatini belgilab beradi.

Mashg'ulotlar jarayonida sportchining eng katta faolligini chaqiruvchi, qiyinchiliklarni yengib o'tishga kuchni maksimal safarbar qiluvchi xohish-istaklarni shakllantirish juda muhim. Musobaqalarda g'alaba qozonishga bo'lgan intilish bilan bog'liq mashg'ulotlarning ijobiy xohish-istaklarini shakllantirayotib, murabbiy ularning ijtimoiy asosini mustahkamlashga harakat qilishi hamda mashg'ulotlarda zamonaviy sportning insonlar hayotidagi o'rnini, sportchilarning musobaqalardagi chiqishlari targ'ib qiluvchi ahamiyat kasb etishini, ularning bokschilar shug'ullanadigan jamoa uchun ijtimoiy ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab o'tish maqsadida har qanday vaziyatdan foydalana olishi zarur.

Xulosa. Murabbiy vazifalaridan biri bokschilar jamoasida ijtimoiy muhim manfaatlarni tarbiyalashga yordam berish hisoblanadi. Bu manfaatlar, birinchidan, sportchilarni faol mashq qilishga va musobaqalarda qatnashishga undashi, ikkinchidan, ularning ma'naviy dunyosini boyitishi, muhim intellektual, axloqiy, estetik hislatlarning rivojlanishiga yordam berishi, mehnatga to'g'ri munosabatda bo'lishni tarbiyalashi kerak. Sportchilarda to'g'ri manfaatlarini hosil qilish uchun murabbiy:

-sportchilarga mohirona boks tushish mohiyatini, uning bokschi organizmiga ta'sirini batafsil tushuntirib berishi;

-boksning muvofiqlashgan dinamik harakatlarda, yengil siljib yurishlarda, qiyin vaziyatlarda, bir zumda reaksiya qilishda, zarbalardan qutilib qolishda namoyon bo'ladigan estetikasi mohiyatini ochib berishi;

-har bir bokschi bilan uning sportda o'sish istiqboli va mahoratini takomillashtirish yo'llarini tahlil qilib borishi;

-bir qolipda va bir xil o'tadigan mashg'ulotlarga yo'l qo'ymaslik uchun har bir mashg'ulot oldiga yangi vazifalarni qo'yib mashg'ulotlarni ijodiy yondashgan holda o'tkazishi;

-mashg'ulotlarda ongliklik, faollik, izchillik, asta-sekinlik, yengillik, mustahkamlik, ko'rgazmalilik, individuallik tamoyillariga rioya qilishi;

-bokschilarga texnika, taktika va jismoniy sifatlarni ijodiy takomillashtirishga imkon berishi;

-erkin janglarda bokschilarning bir-biriga qo'pol zarbalarni yoki kuchli zarbalarni berishlariga yo'l qo'ymasligi;

-yassi qo'lqopda ishlash orqali bokschini individual takomillashtirish uchun maxsus vaqt ajratishi;

-bokschi tegishli darajada mashqlanganlikka ega bo'lganidan keyingina uni musobaqalarda qatnashish uchun olib chiqishi;

-sportchini musobaqalarga tayyorlashda, sekundantlik qilishda faol qatnashishi, u bilan musobaqada ishtirok etishi va uning natijalarini muhokama qilishi;

- bokschining shaxsiy xayoti, uning ishi, o'qishi bilan qiziqishi lozim.

ADABIYOTLAR:

1. Горстков Е.Н. Анализ тренировочной и соревновательной деятельности боксёров тяжёлых весовых категорий / Е.Н. Горстков // Бокс: Ежегодник. - М.: ФУС, 1983. -С. 43-46.

2. Градополов К.В. Тренировка боксёра в соревновательном периоде: учебное пособие для тренеров / К.В. Градополов, В.И. Огуренков. - М.: ФУС, 1963. - 305 с.

3. Karimov M.A., Xalmuxamedov R.D., Shamsematov I.Yu., Tajibaev S.S. Bokschilarning sport-pedagogik mahoratini oshirish. T., 2011. 478b.

БУХОРО АМИРЛИГИДАГИ СУННИЙ-ШИА ИХТИЛОФЛАРИ ТАРИХИДАН

Ражабова Дилноза Ярашовна,

Бухоро давлат университети 3-курс таянч докторанти,

Бухоро тиббиёт институти ўқитувчиси

dilnoza.rajabova@mail.ru

Аннотация: Мақолада XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлиги ижтимоий-сиёсий вазият, иқтисодий аҳвол, айниқса, 1910 йил январь ойидаги сунний-шиа исёни таҳлил қилинади. Бухоро амирлиги кўп миллат ва турли конфессияли давлат бўлиб, бу ерда мусулмонлар билан бирга асрлар мобайнида яҳудийлар, ҳиндуийлар, христианлар ҳам яшаб келганлар. XX асрнинг бошларига келиб бошқа Шарқ давлатлари қатори, Бухорода ҳам йиғилиб келган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий муаммолар исён чиқаришига шароитни юзага келтиради. Амирлик бошқарувида шиа мулозимларининг мавқеи ортиши ва уюштирилган фитна баҳонасида Бухорода сунний-шиа қўзғолони юзага келади. Унинг бартараф этилиши, оқибати ва натижалари маҳаллий ҳамда хорижий тарихий манбалар, даврий матбуот материаллари, архив ҳужжатлари, шунингдек, замонавий илмий тадқиқотлар асосида таҳлил этилади.

Ключевые слова: Бухоро, қушбеги, зархарид қуллар, форс, шиа, сунний, шайх-ул ислом, ашуро, сарбоз, исён, хунрезлик, сулҳ.

Аннотация: В статье анализируется общественно-политическое и экономическое положение Бухарского эмирата во второй половине XIX - начале XX в., в частности, суннитско-шиитское восстание в январе 1910 года. Бухарский эмират являлся многонациональным и многоконфессиональным государством, где наравне с мусульманами веками проживали евреи, а также индусты и христиане. К началу XX века, наряду с другими странами Востока, накопившиеся в Бухаре политические, экономические и социальные проблемы создали условия для восстания. В Бухаре происходит суннитско-шиитское восстание под предлогом организованного заговора и усиления положения шиитских чиновников в управлении эмиратом. Подавление, последствия и итоги восстания анализируются на основе местных и зарубежных исторических источников, материалов периодической печати, архивных документов, а также современных научных исследований.

Ключевые слова: Бухара, Кушбеги, купленные рабы, персы, шииты, сунниты, шейх-уль-ислам, ашуро, сарбаз, восстание, резня, мир.

Abstract: Given article analyzes the socio-political and economic situation of the Emirate of Bukhara in the second half of the 19th - early 20th centuries, in particular, the Sunni-Shiite uprising in January 1910. The Emirate of Bukhara was a multinational and multi-confessional state, where Jews lived along with Muslims for centuries as well as Hindus and Christians. By the beginning of the 20th century, along with other countries of the East, the political, economic and social problems accumulated in Bukhara created the conditions for an uprising. A Sunni-Shiite uprising is taking place in Bukhara under the pretext of an organized conspiracy and strengthening the position of Shiite officials in the administration of the emirate. The suppression, consequences and results of the uprising are analyzed on the basis of local and foreign historical sources, materials from periodicals, archival documents, as well as modern scientific research.

Key words: Bukhara, Kushbegi, slavery, Persians, Shiites, Sunnis, Sheikh-ul-Islam, Ashuro, Sarbaz, uprising, massacre, peace.

Кириш. XIX асрнинг ўрталарида Бухоро амирлигида яҳудийлик, ҳиндуийлик, православ христианлигидан ташқари, исломнинг суннийлигидан кейинги йирик конфессия шиалик ҳам бўлган. Шиалик – исломийнинг йўналишларидан бири бўлиб, “шиа” атамаси “шиат-ул Али” арабча – “Алининг тарафдорлари” маъносига эга. Унинг юзага келиш тарихи VII га бориб такалади, 632 йили пайғамбар Муҳаммаднинг вафотидан кейин халифаликка даъвогарлар орасида нифоқ чиқади. Халифаликка муносиб номзод деб Муҳаммаднинг жияни ва куёви, қурайш қавмидан бўлган Али ибн

Абу Толиб дегувчиларни “шиалар” дея атаганлар. Суннийлардан фаркли равишда, пайғамбардан кейинги халифалар Абу Бакр ибн Сиддиқ (632-634), Умар ибн Ҳаттоб (634-644), Усмон ибн Аффонларни (644-656) тан олмасдан, Муҳаммад пайғамбарнинг жияни ва куёви бўлган сўнги халифа Али (656-661), унинг Ҳасан ва Ҳусан ўғиллари ҳамда унинг авлодлари бўлган имомларни[17] ҳам тан оладиганлар сифатида VII асрнинг ўрталарида юзага келган оқим.

Бухороликлар “эроний”, “марвий”, “машҳадий”, “форсий” деб атаган бухоролик форсларнинг бу ерга айнан қачон кириб келганликлари ҳақида манбаларда аниқ маълумот учрамайди, уларнинг ўзлари ҳам Бухоро пайдо бўлган қадимги даврдан бери бу ерда яшаб келаяпмиз деб ҳисоблайдилар[26; с.154].

Асосий қисм. Манғитлар сулоласи даврида ҳам муҳолиф қабилаларни кўчириб келтириш сиёсати шайбонийлар ва аштархонийлар давридаги каби давом эттирилган. Муҳаммад Ёқуб Бухорийнинг келтиришича, Амир Шоҳмурод дастлаб 17 минг оилани Бухорога олиб келиб, амирликнинг турли ҳудудларига жойлаштирган. Кейинчалик у яна Эрон ва Хуросондан қизилбош-шиалар авлодлари бўлган тожик тилли 30 минг оилани Самарқандга келтириб жойлаштирган ва уларнинг суннийликка ўтишини буюрган. Унинг вориси Амир Ҳайдар ҳам Марвдан мустақилликка интилаётган маҳаллий амалдорларни заифлаштириш ва зодагонларни уюшмасликлари учун тўрт юз оилани кўчиртириб келтирган [31; с.71].

Форсий аҳолининг амирлик ҳудудига турли йўллар билан кириб келиши кейинги даврларда ҳам давом этган. Жумладан, XIX асрнинг охирига қадар Бухоро ва Хивадаги қул бозорларида кўчманчи туркман қавмлари томонидан тутиб қул сифатида олиб келиб сотилган. Бухоро шаҳридаги форсийлар таркибини асосан XVI-XIX асрларда Марвдан қул сифатида олиб келиб сотилган аҳоли ташкил этган[36; р.291].

XIX асрнинг ўрталарида Бухоро шаҳридаги форсий қулларни амирнинг ҳарбий сарбозлари таркибида, амирлик девони амалдорлари қўлида хизматчилар, зодагон оилаларда эса хўжалик ишлари бажарувчиси сифатида учратиш мумкин эди. А.Бёрннинг маълумот беришича, Бухорода ҳар учтадан бир одам қул кишига тўғри келган. А.Вамбери эса: “Бухородаги форсийлар доимий диний солиқларни тўлаб келган ва хонликга жуда яхши мослашган. Чунки улар учун бу ерда яшаш ўз юртидан кўра арзонроқ ва ҳунармандчилик учун қулай макон эди. Уларнинг айримлари зодагон эгаларининг ишончини қозонган эди” дейди[37].

1926 йилги амирлик бўйлаб тузилган рўйхатга кўра олти минг форсийлар қайд этилган бўлиб, ундан икки минг Бухоро шаҳрида яшаган[26; с.154].

Бухоро аҳолиси форсийлар билан ижтимоий жуда фаол муносабатда бўлган, айниқса, “Амир Шоҳмурод кўчиртириб келган марвликлар Бухорода янги ватанларини топгандек эдилар”[20; б.204] деб ёзган Мир Абдулкарим Бухорий. Буни В.В.Бартольд ҳам эътироф этиб “Марвийлар бу ерда миннатдор яшар эдилар”[12; с.108] деган.

Мавжуд маълумотлардан Бухорода форсий аҳолининг қачон кириб келганлиги ва қанча бўлганлигини аниқлаш қийинчилик туғдиради, аммо қуйидаги гипотеза юзага келди. Бухородаги форсий тилда сўзлашувчи икки хил аҳолини фарқлаш лозим, булар милодий I минг йилликнинг бошларидан бошлаб, кейинчалик турли даврларда Бухоро ҳукмдорлари томонидан кўчириб келтирилган озод эроний ҳамда марвликлар ва XX аср бошларигача кўчманчи туркманлар томонидан тутиб келтириб сотилган эроний халқлар вакиллари. Улар шиа мазҳабига эътиқод қилганлиги туфайли амирлик ҳудудидаги шиаларнинг асосий қисмини ташкил этишган.

Шиалар Бухоронинг турли қисмларида, асосан шаҳарнинг ғарбий гузарларида яшаганлар. Жўйборлар ҳудудининг кўп қисмлари шаҳарга яқин Қумработ ва Афшор-маҳалла кишлоқлари уларнинг макони бўлган. Жўйборий хўжалари ҳудудларига яқин яшайдиган форсларга Чақар, Абдуллаҳўжа, Чуқур маҳалла, Вакф ва Ҳаузи баланд маҳаллаларида асосан шиаликка эътиқод қилувчи форслар истиқомат қилган. Бухоронинг марказий Тўпхона ва Аркнинг ғарбий қисмидаги эски шаҳристон қисмидаги Дўст-чуроғосидаги форслар сунний бўлиб, улар бу ерда кўп йиллардан бери яшаб, бошқа Бухоро фуқаролари билан масжидга чиқиб ибодатларини бажариб келганлар[28; б.39-40]. Шунга ўхшаш XIX асрнинг 2-ярмида ижтимоий тенгликка эришган форсийлар Косагарон маҳалласида жойлашгач, бу кўча “Кўчаи ғуломо” деб аталган. Айрим бошқа шиалар эса суннийликка ўтиб, туб бухороликларга қоришиб яшайверганлар.

Шиа мазҳабидаги форсийлар ҳам амирликдаги маълум чекловларга амал қилишлари керак бўлган. Жумладан, уларнинг Бухорода маҳаллалари алоҳида қилиб ажратилган, суннийликка

ўтганлар эса Шиаларнинг Бухорода Тўпхона ва Жўйбор гузарлари бўйлаб учта ибодат уйлари-хусайнияхоналари бўлган бўлиб, биттаси эски Ҳавзи баланд маҳалласида, иккинчиси Моркуш маҳалласида, кейингиси Жўйизар ва Жанафарон маҳаллалари орасида жойлашган. Шунингдек йирик яна бир хусайнияхона Когонда (Янги Бухоро) ҳам бўлган[23; б.125]. Хусайнияхоналарда ибодат расм-русумлар диний раҳнамо- *шайх* етакчилигида амалга оширилган. Аммо диний ритуал (намоз) учун ҳар куни йиғилинмаган, хусайнияхоналар асосан ҳар йилги мотам маросими бўлган *Ашурони* (“*шоҳсей-воҳсей*” одати ҳам бўлиб, бу Хусайннинг вафоти учун ўзини қийноққа солиш) нишонлаш вақтида одамларга тўлган. Ашуро мотам маросими Муҳаммад пайғамбарнинг неваралари, Али ва Фотиманинг зурриётлари бўлган Ҳасан, Хусайн ва уларнинг сингиллари вафотига бағишланган. Шиалар уларни ғайридинлар зулмидан сақлаб қололмаганликда ўзларини айблайдилар, афсусланадиган чекадилар ва маросим вақтида бу “гуноҳи кабира” (катта гуноҳ) учун ўзларини уриб жазолайдилар. Ашуро ҳар йили бир ойдан ортиқроқ давом этиб, унда аза очиб йиғланади ва мотам либослари кийилади. Баъзида от устида бола миндириб Али зурриётларининг ёшлигининг рамзий сахнаси гавдалантирилади, баъзан эса тобутда уларнинг дафн маросими уюштирилади[33; б.34]. Шу тариқа муҳаррам ойи ўнинчи ашуро кунидан бошлаб бир ой давомида шиалар оқимидагилар мотам тутиб, хусайнияхона-тазияхонада аза либосида юришган.

XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларига келиб Бухоро амирлигининг марказидаги форсийларнинг ижтимоий тенглик берилиши (1885 йил Амир Сайид Абдулаҳадхон куллини бекор қилиши[18; б.21]) сабабидан барча борадаги фаоллиги ошади. Улар диний маросимларни очик майдонларда, Бухоронинг кенгроқ худудларида ўтказиш бошлайдилар. Маҳаллий сунний аҳолининг уларга нисбатан муносабати мўътадил бўлган. “Асосан Самарқанд ва Шергирон дарвозаларининг орасидаги очик осмон остида мотам маросимини нишонлаган шиаларга сунний кўшнилари ҳам ҳамдардлик билдириб маросимга қўшилган эдилар” дейди А.Бёрнс ўз асарида[13; с.369].

Бу даврга келиб озодликка эришган форсий сарбозлар юртларига қайтади, қолганлари ҳам ёлланма аскар сифатида хизматга қолади. Армия сафини тўлдириш учун эса Амир Абдулаҳадхон хазидан ортиқча сарфлашига тўғри келган[34; с.266]. Ички иқтисодий муносабатларда ҳам аввалгидан фаоллашишган. Хунармандчилик, ипакчилик, мато тўқиш ва ипакка ишлов бериш каби машғулотлар билан шуғилланиш билан бирга, айрим эркин форслар хунармандларга ёрдамчи сифатида ёлланма ишчи бўлиб ҳам тушган. Амир амирлик девони ва ҳарбий қисмдаги форсийларга фаолиятларини давом эттиришга рухсат берган, бу эса уларнинг сиёсий доирада мавқеининг ортишига сабаб бўлган.

Аҳмад Дониш ўз асарида форсий мулозимларнинг сарой ишларига аралашуви Амир Ҳайдар хукмронлиги давридан бошланиб, улар девонбегилар ва дин пешволари хузурида “шоғирдпеша” сифатида садоқатли хизмат қилиб келганликларини, унинг вориси Насруллохон Баҳодир даврига келиб улар ҳарбий ишларга жалб этилганлигини ёзади[11; б.33]. Бундай девон ва ҳарб ишига жалб этиладиган “зархарид қуллар” рус, қалмиқ ва форсий асирларидан танланган[19; с.41].

XIX асрнинг ўрталарига келиб амирликдаги муҳим давлат лавозимлари сифатида П.Шубинский ва Н.А.Кисляков асарларида қушбеги, бош закотчи ва тўпчибошининг сиёсий мавқеи ошганлигини келтирадилар. Қушбеги бутун амирлик администрацияси, бекликлар бошқаруви, масъул лавозимлардаги мансабдорларни; бош закотчи эса солиқ, тушумлар, ички ва ташқи савдо муносабатларини; тўпчибоши эса ҳарбий салоҳият, армия, ташқи сиёсий ишларни назорат қилиб, бу масалалар бўйича Туркистон генерал-губенаторлиги, амирликдаги сиёсий агентлик ва кўшни давлатлар билан расмий алоқаларни амалга оширган [34; с.47]. XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб Амир Музаффархон саройининг қушбегиси унинг зархарид ғуломларидан Мулла Муҳаммадий (1872-1889)[5; р.199], бош закотчи ва тўқсабо қушбегининг ўғли Муҳаммад Шариф бўлган[36; б.293]. Шунингдек, қушбеги поин сифатида Ҳисор ҳокими Остонақул қушбеги[22; б.285], девонбегилар Муҳаммад Юсуф, Ғулом Ҳайдарбеги, Ҳайдаркул Иноқ ибн Муҳаммад Шариф Девонбеги ва Мўминбек Иноқ каби бир қатор шиалар мулозимлари фаолият юритган[15; б.40]. Сарой вазири аъзами Муҳаммад Шохбий қушбеги (қушбеги поин ёки кулли қушбеги) бўлиб, Остонақул қушбегигача (1905-1910) кетма-кет тўртта олий вазирлар зархарид ғуломлар наслидан бўлган[5; р.194].

1873 йили америкалик дипломат Южин Скайлер Россия империяси орқали Марказий Осиёга, айниқса, Бухорога қилган саёҳати ҳақидаги хотираларида алоҳида тўхталади. Уни амирлик худудига кириб келганида пойтахт музофотида Муҳаммад Шариф тўқсабо бошчилигидаги ҳарбий зобитлар гуруҳи кутиб олади. Бир неча кундан кейин Амир Музаффар билан учрашишга муяссар бўлади.

Ўзаро суҳбат давомида меҳмон амирдан Бухоро, Қоракўл ва Чоржўй бекликларига сафар қилишга рухсат олишга эришади[36; б.295]. Асарда муаллиф Чоржўйда амир хазинахоналаридан бири ва ашаддий жиноятчилар сақланадиган ҳибсхонаси бўлганлиги сабабли у ерни бориб кўришга бўлган иштиёқини яширмайди. У Бухорода бўлган бир ҳафталик таассуротларини ёритар экан, кейинчалик Қоракўл орқали Чоржўйга бориши учун кушбегидан рухсат бермаганлигини, ҳатто барча расмий учрашувлар давомида ҳамроҳи бўлган унинг ўғли Муҳаммад Шариф ҳам отасига амирнинг оғзаки рухсати бор бўлганлигини тасдиқламаганлиги ва натижада боролмаганлигидан таассуф чеккан. Саёхатчининг ушбу хотираларидан Бухоро кушбегисининг ташқи дипломатик муносабатлар ҳамда бошқарувдаги сиёсий таъсири ортганлиги англашилади.

XIX асрнинг сўнгига келиб асосий сарой мансаб ва амалларига шиа мулозимлар тайинланган бўлсаларда, барча диний унвон ҳамда лавозимлар шариатга кўра сунний мусулмонларга топширилган. Жумладан, энг қуйи оддий муаззин ва имомдан энг юқори қози-калон ҳамда шайх-ул исломгача сунний мусулмон уламолардан, шунингдек, ўроқи хурф, ўроқи калон, садр, судур, мири аст, файзи, накиб каби фақат хўжа ва сайидлар авлодидан тайинланадиган диний вазифалар бўлган. Рус империяси вассаллигига ўтилгач, дипломатик муносабатлар сиёсий лавозимдагилар орқали амалга ошган. Амир ва рус ҳукумати орасида кушбеги воситачилик қилган[3; р.8-12].

Сарой мирзоси бўлган сунний уламо Мирзо Сомий Бўстоний ва Аҳмад Донишлар шиаларнинг барча мазҳаб ҳамда йўналишларини асарларида рофизийлар[40] деб атайдилар. Ҳар иккала муаллиф ҳам сарой бошқарувининг шиа йўналишидаги амалдорлар қўлига ўтганлиги оқибатини давлат инкирозига олиб келади деб башорат қиладилар[21,10]. Сабаби нафақат девоннинг, балки бутун давлат измининг шиалар назоратига ўтиб бориши эътиқодга ҳам салбий таъсир кўрсатади дея қуянадилар.

XX асрнинг бошларига келиб Бухоронинг кўп конфессияли жиҳатидан фойдаланиб нифок чиқариш ҳоллари кўпая боради. Оқибатда Амир Музаффархон даврида бир неча марта бўлган шиа-сунний низолари, Абдулаҳадхон ҳукмрон даврга келиб қайта газак олган. Карманадан туриб амирликни бошқараётган Абдулаҳадхон ҳақида сунний уламолар орасида “унинг онаси, аҳли аёли, кушбеги ва юқори бир нечта лавозимлардаги амалдорларининг шиа мазҳабида бўлганликлари ислом ақидаларининг заифлашувига сабаб бўлаётгани, қолаверса, амирнинг валиаҳди христиан мактабига ўқиб келгани ҳам бидъат” деган иғволар тарқалади[24; б.31].

Бу каби гапларни тарғиботчилари 1909 йилдан бошлаб Эски Бухорога келган Туркия фуқароси Оға Ризо Эшон Али Аскархонов ва Россия сиёсий агентлигининг Бухородаги вакили Мир Ҳайдар Мирбадаловлар саналиб, маҳаллий суннийларни шиаларга қарши ғиж-ғижлай бошлади. Тарғиботчи турк жосуслари, ҳукуматдан норози сунний зодагон ҳамда уламоларнинг таъсири билан Амир Абдулаҳадхоннинг ўрнига унинг сунний ака-укаларидан бирини тахтга ўтқизмоқчи бўладилар[29; с.33].

Бухоро амирлиги қози калони сунний Бақоҳўжа ва раис Бурҳониддинлар Остонақул кушбеги ва бошқа шиаларнинг сиёсий бошқарувдаги фаолиятдан норози эдилар. Бурҳониддин ва Татаристондан келган мулло Қамарлар С.Айнийнинг ёзишича, Остонақулни лавозимидан тушуриш йўллари излай бошладилар[25; б.57]. Мулло Қамар Россия сиёсий агентлигининг махфий ходими ҳисобланган.

Амирликда аҳолини норози қилган жуда кўплаб ислохотлар: таълимдаги ўзгаришлар, яъни вақф мулкларининг қисқариши билан талабалар нафақаларининг (стипендия) камайтирилиши, мадраса хужраларининг савдогарларга ҳам ижарага берилиши; солиқлар борасидаги амирликнинг хом-ашё ва бойликларини ўзлаштиришга қаратилган мустамлакачилик сиёсати аслида рус империяси томонидан шиа амалдорлари воситасида амалга ошириб келинаётган эди. Бу қийинчиликларга кушбеги Остонақулнинг амирлик бошқарувидаги кўплаб асосий лавозимларга оға-ини, ўғил-куёвларини тайинлаши ҳамда уларнинг кирдикорларининг қўшилиши маҳаллий аҳоли ва сунний зодагонларнинг тоқатини тоқ қилади.

Шундай қилиб, Остонақул кушбегига қарши очиқ кураш учун 1910 йилнинг январида бошланади. Эроний шиалар шу куни кушбеги рухсати билан Самарқанд дарвозасига яқин бўлган Арк рўпарасидаги Боло Ҳовуз масжидида Ашуро мотам маросимида тўпландилар. Ҳар йили хусайнихоналарда нишонланиб келинаётган маросимнинг очиқ майдонда нишонланиши исённинг бошланишига туртки бўлади. Суннийлар бу маросимни бидъат дея, уни оммавий нишонланишини бекор қилиниш тўғрисидаги фатво чиқаришини сўраб муфти имом Домулла Икромга мурожаат

киладилар. Аммо Домулла Икром суннийларнинг ҳам бидъат амал ва маросимлари йўқ эмас[39] дея бу талабни рад этади[7; p.73].

Дастлаб Бухоро мадрасаларида ўқиётган сунний мулловачча шиаларнинг ўзларини уриб, фиғон тортиб йиғлаётганларига кулгани баҳонасида тазиядорлар томонидан жазоланиши оқибатида нифок чиқади. Фитрат Бухородаги бу жанжал бошланган вақтда шаҳарда бўлган, “Шанба куни хужрамдан чиқиб Тоқи телпақдўзонга келганимда, элликка яқин муллабаччалар йиғилиб бир нарсани муҳокама қилаётганларини кўрдим. Бориб кулоқ тутдим. Айтишларича, “Самарқанд” дарвозаси ташқарисида тамошага борган икки-уч нафар муллабачча билан эронийлар ўртасида жанжал чиққан. Бу 1328 хижрийнинг 10 муҳаррами эди” дейди[1; p.283-291].

Суннийлар норозилиklarини билдириб Арк майдонига йиғилишди. Улар кушбеги Остонакулдан эроний шиаларни жазолаш ва бундан кейин Ашуро маросимини Бухорода ўтказилмаслигини талаб қиладилар. Исёнчилар даставвал асосан муллобаччалардан иборат бўлиб, кейин уларга сунний оломон ҳам эргашган. Улар қарийб ўн минг кишидан ортган эди. Кушбеги Остонакул Арк қаршисига йиғилган суннийларга қарши амир сарбозларини юборади, оқибатда 1910 йил 9 январда хунрезлик бошланиб кетган эди. Исён бир тиниб, яна қайта жонланиб уч кунгача давом этган ва уни шу даврнинг барча нашрлари шу пайтгача бўлган сунний-шиа кўзғолонларининг энг йириги деб таърифлаган. Жумладан, ушбу давр рус империяси ҳукуматини расмий-ҳарбийлари баёнотидан ташқари, уни кузатиб турган мусулмон дунёси нашрлари, жумладан, “Туркистон вилояти газетаси” (Тошкент), “Бурҳон-и тараққи” (“Тараққиёт асоси”, Астрахан), “Вақт” ва “Шўро” (Оренбург), “Баён ул ҳақ” (“Ҳақиқат баёни”, Қозон), “Мулла Насриддин” (Тифлис), “Таржимон” (Боғчасарой) ва “Сирот-ул мустақим” (Туркия) каби мусулмон даврий матбуотлари турлича таҳлил этиб ёритиб борган[5; p.206].

“Таржимон”нинг 1910 йил январидagi 3-5 сонларида Исмоил Гаспиринский Бухорода сунний-шиа жанжалини таҳлил этар экан, асосий сабаб сифатида давлатнинг молия тизимини ҳамда рус империяси босимини эътироф этади. Таълим тизимининг издан чиққанлиги, савдо муносабатларига ҳам путур етганлигини тасвирлайди[1; p.182].

Карманда турган Амир Абдулахадхон исённи бостириш учун Шаҳрисабз беги Мирзо Насрулло, Чоржўй беги Мирзо Низомиддин Урганжий ва Кармана беги Саййид Олимхонларни Бухорога юборди. Аммо кўзғолонлар тинчиб кетмагач, сиёсий агентлигининг таклифига биноан Туркистон генерал-губернаторлигидан армия билан ёрдам бериши сўралади. 1910 йил 13 январь куни Самарқанддан пойтахт Бухорога келган генерал Г.Лилиентал раҳбарлигидаги рус аскарлари келиб исённи бостирди. Бу хунрезликлардан кейин 15 январда икки шиа-сунний томон раҳнамолари иттифокка келишишади, Остонакул кушбеги лавозимидан олиниб, унинг ўрнига Шаҳрисабз беги сунний Мирзо Насрулло кушбеги этиб қўйилади[29; с.30-48]. Исён натижасида беайб бўлган кўплаб инсонлар нобуд бўлади. Қарийб беш юз эроний ва бухороликлар вафот этган. Келишув сулҳидан сўнг шиа мазҳабидаги 300 дан ортиқ киши Бухоро шаҳридан чиқариб юборилган.

Рус зобити Энпе ўзининг хотираларида Бухородаги январь воқеаларини таҳлил эта туриб, Бухоро амирлигини ҳарбий жиҳатдан заифлиги уни рус империяси ҳарбий кучларига қарамлигини орттиради дейди[35; с.188]. Унинг асари объектив ўрганилганда Бухоро амирлигининг ижтимоий-сиёсий вазияти, иқтисодий аҳволи мураккаблашганлигини, унинг рус ҳукумати жуда кучли назоратида бўлганлигини тушуниш мумкин.

Америкалик сайёҳ Уилям Э.Кёртис ўзининг “Туркистон Осиёнинг юраги” асарида ушбу воқеалар ҳақида “1910 йилги ҳаракатлар бирдан бошланмаган бўлиб, унда кўзғолончиларнинг диний ва сиёсий талаблари қоришиб кетган эди... кўзғолонга рус ҳукумати чора кўрган бўлса-да, аслида урушган икки томон ҳам ҳуқуқларини ҳимоя қилинишини истар эдилар. Сабаби давлатда на конституция ва на парламентнинг йўқлиги эди” дейди[8; p.141-144].

Садриддин Айний ўзининг “Бухоро манғит амирлари тарихи” ва “Бухоро инқилобининг материаллари” асарларида исённинг сабаби сифатида сунний қозикалон Бурҳониддин (Бадриддин қозикалон ўғли), раис Мулло Бақоҳўжа ва шиа Остонакул кушбегининг ўзаро келишмовчиликларини келтиради. Аҳмад Дониш эса “Меъёр ут-тадайюн”да ёзишича, 1908 йил қозикалон Мулло Бадриддин вафотига қадар суннийдан бошқа барча эътиқодлар қаттиқ назоратда тутилган. Кейин эса сунний, шиа, яҳудий ва христианлар орасида ўз динини ҳақ дин эканлигини исботлашга ҳаракатлар ортган. Гарча давлат дини исломнинг сунний йўналиши бўлсада, уни кушбеги шиа Жон Мирза, бош закотчи шиа Остонакул юритганлиги[10; б.6] сунний уламоларни норози қилди.

В.В.Бартольд Бухородаги 1910 йилги воқеаларга сунний амалдорларининг босим ва адолатсиз бошқарувга қилган жавоби ёки диний мутаассибларнинг реакцион ҳаракатлари[12; с.246] дея баҳо берган бўлса, А.Х.Ҳамроев икки феодал қатламнинг Бухоро меҳнаткаш аҳолисини сиёсий бошқаруви учун олиб борган қонли кураши эди[32; с.70] деган. Т.Г.Тўхтаметов эса ўзининг тадқиқотида ушбу воқеа учун алоҳида тўхталиб, исёнга турк жосусларининг фаоллиги орқали эришилганлиги, бунинг замирида эса Германиянинг (Туркиядаги агентлари) мустамлакачилик сиёсатидаги олиб борган айёрони режалари ётар эди деган хулосага келади.

У.Ж.Рашидов эса исённинг рус ҳарбийлари ёрдами билан бостирилиши амирликнинг ички ишларига расман аралашини назарда тутар эди деган хулосани келтиради[24; б.33]. Кимура Сатору суннийлар шиаларнинг ўзларига эмас, балки эътиқодларига қарши бўлганликларини эътироф этади, кўзғолон эса узоқ вақтдан бери йиғилиб келган норозиликнинг радикал реакцияси дея баҳолайди[5; р.208]. О.А.Сухарева эса 1910 йилги воқеаларни асрлар давомида шаклланган сунний ва шиаларнинг маданий алоқалари, қон-қариндошлик ришталарига берилган кучли зарба сифатида баҳолайди[26; с.165]. Бухороликларнинг конфессиялараро бағрикенглига қарамай, айрим сиёсий жосуслар кўп сонли мусулмонлар орасидаги маҳаллий анъаналарга нифоқ солишга эришган эдилар.

1910 йилги воқеалар архив ҳужжатлари асосида таҳлил этилганда, бу даврда Бухоро амирлиги шиаларига Ўрта Осиё хонликлари ҳудудларидан паноҳ топган, мағлубиятга учраган Эрон бобийлик ҳаракати аъзоларининг ҳам таъсирини кўриш мумкин[30; 1-3 варақлар]. XIX асрнинг 2-ярмидан бошлаб амирлик ҳукуматида шиалар фаоллашганлигига қарамасдан империя нозирлари назоратида эди. 1898 йилда закотчи Мулла Муҳаммад Гавҳар Девонбегининг ўзи туғилган Машҳадга жуда катта пул юбортиргани ва сиёсий мавқеидан суистеъмол қилгани учун ҳибсга олиниб, хазиначи Остонакул билан бирга сўроққа тортилган. Остонакулнинг айбисизлиги исботланиб, девонбеги қамалгани билан империянинг амирлик иқтисодий масалаларидаги назорати янада кучаяди[5; р.205]. 1899 йили рус ҳукумати амир ва унинг девонини Янги Бухорода амирлик ғазнаси ҳисобидан бунёд этилган мухташам саройга кўчиб ўтишини буюради. Аммо амирнинг (саломатлигига об-ҳавонинг таъсири сабаб) Карманадан туриб бошқараётганлиги, саройнинг мусулмон анъаналарига кўра бунёд этилмаганлигини рўқач қилиб қушбеги Жонмирза амирнинг рад жавобини етказди[6; р.575]. Бобийлик ҳаракатининг[38, 2;р.98, 4;рр.309-317] ижтимоий тенглик ғоялари Бухоро амирлигида савдо билан машғул бўлган шиа зодагонларига кучли таъсир этган. Машҳад ва Карбалога зиёрат қилишга борган шиа мусулмонлари бобийлик ғояларидан воқиф бўлишган.

Кўзғолон натижасида амирлик қушбегиси этиб сунний Мирзо Насруллоҳ тайинланиб, бошқа мансаблардан ҳам шиалар четлаштирилганлигига қарамай, амирликнинг бошқарув тизими аввалгидек ўзгаришсиз қолаверади. Шунинг учун бутун 1910 йил давомида исённинг қайта бошланиб кетмаслиги хавфи бутун империя ҳукуматини хавотирга солиб турган. Россия империясининг кейинги 1910 йил апрелидаги паспорт тизимини жорий этиши ва 12 нафар рус сиёсий разветкачисидан иборат бўлган маош ажратилган (йиллик 7980 рубл. бўлган маошнинг 200 рубли империя, 5980 рубли амирлик ғазнаси ҳисобидан) назорат гуруҳининг Эски Бухорода фаолият бошлаши каби ислохотлари ҳам назоратни кучайтиришга қаратилган[29; с.46-48]. Шунингдек, амирликда яширин фаолият юритган инглиз, немис ва турк жосусларига ҳам барҳам беришни назарда тутган.

Исён таҳлил қилинганда, унинг вужудга келиш асослари, сабаблари, натижа ва оқибатларини чуқур тадқиқни тақозо этади. Ушбу воқеа ҳақидаги архив ҳужжатлари, тарихий манба ва замонавий тадқиқотларни таҳлил қилинганда, қуйидагича хулосага келиш мумкин. Кўзғолонга қатнашчилари бўлган ҳар бир ижтимоий қатламнинг ўз манфаатларидан келиб чиқувчи норозилик сабаблари мавжуд бўлган. Жумладан, исённи бошлаган мулловаччаларнинг ўқув тизимидаги иқтисодий оғирлашиб бораётган яшаш ҳамда ўқитиш шароитларидан норозиликлар; ўрта қатлам бўлган хунарманд, деҳқон ва кичик савдогарларнинг ортиб кетган солиқлардан безганликлар; зодагон суннийларнинг амирлик бошқарувида ортган шиа мулозимлари ҳамда уларнинг адолатсизликлардан муҳолифатликлари туфайли юзага келади. Қолаверса, бобийликнинг ижтимоий тенглик ғоялари таъсири туфайли маҳаллий шиа мусулмонларининг ҳам ўз даъволари бўлган. Улар XX аср бошларига келиб ўзларини суннийлар билан барча борада тенг муносабатларга ҳақли деб ҳисоблай бошлаганликлари ташқи кучларга кўзғолонни уюштириш имконини берган.

XX асрнинг бошларидаги вазият Бухоро амири Саййид Абдулаҳадхондан рус империяси босимини юмшатиш, ҳукумат ва диний уламо алоқаларини иттифоқда тутиш, маҳаллий аҳолининг

манфаатларига кўра ислохот юритишни тақозо этар эди. Аммо оз сонли амирлик сиёсий бошқарувидаги шиаларнинг кўп сонли зодагон сунний амалдорлари билан ҳисоблашмай қўйганликлари ва маҳаллий аҳоли манфаатларига зид тадбирлари натижасида дин омили сабаб юзага келган кескин норозиликлар оғир оқибатларни келтириб чиқаради.

Хулоса қилиб айтганда, 1910 йили Бухорода бўлган шиа-сунний кўзғолонининг асл сабаби ижтимоий-сиёсий норозиликлар бўлиб, дин аслида баҳона бўлган. Бухоро амирлигидаги кўп конфессияли ҳолат фитначиларга қўл келган. Шиа форсийлари яҳудийлар, ҳиндлар ва христианлар каби амирлик ҳудудларида кўпчиликни ташкил этиб, азалдан яшаб келишган. Асосан савдо, хунармандчилик ва ипакчилик билан шуғилланиб, ижтимоий тенгликка эришгунга қадар, ҳуқуқий ҳамда эътиқодий чекловларга амал қилишган. XIX аср охири – XX асрнинг бошларига келиб амирлик ҳуқуқатида оз сонли шиа мулозимларининг сиёсий мавқеи ошганлиги сабабли сунний элита билан муҳолифатга айланганлигига қарамасдан, шиа йўналишидаги форсий аҳолининг бухороликлар билан ўзаро умумий этно-маданиятлари тараққий этиб улгурган эди. XX аср бошидаги йирик кўзғолон эса “Катта оға” давлатларининг Осиё давлатлари устидан олиб борилаётган “Катта ўйин”да Бухоро амирлиги ҳам бир мустамлака ҳудуд сифатида ташқи кучларнинг сиёсий таъсирида бўлганлигини яққол кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Abdurashidov Z. *Tarjimon (1883 – 1917) gazetasidagi Turkiston materiallarining izohli bibliografiyasi.* –Temmuz: *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı / Number: 22., 2012.
2. Annemarie Schimmel. *Islam an introduction.* –USA, 2009.
3. Bregel Y. *Administration of Bukhara under the Manghüts and Some Tashkent Manuscripts.* // *Indiana University, Research Institute for Inner Asia Studies*, 2000.
4. *Encyclopædia Iranica*, III/3.
5. Kimura Satori. *Sunni-Shi’I relations in Russian protectorate of Bukhara, as perceived by the local ‘ulama’* // *Asiatic Russia: imperial power in regional and international contexts.* –London, Routledge, 2011.
6. Olufsen O. *The Emir of Bokhara and his country.* –Gyldendal, Nordisk forlag. Copenhagen, 1911.
7. Sadriddin Ayniy. *Buxoro inqilobining tarixi. Shimada Shizou va Sharifa Tosheva* (Tokyo: Department of Islamic Area Studies, Center for evolving humanities. The University of Tokio. 2010).
8. William Eleroy Curtis. *Turkestan “The heart of Asia”.* –NY, 1911.
9. Абдурашидов З. *Фитрат ижоди ва фаолиятига бир назар: “Мунозара” ва Истанбул Бухоро жамияти хайрияси.* – *Scientific-methodological electronic journal “Foreign Languages in Uzbekistan”*, 2020, No 2 (31).
10. Аҳмад Дониш. *Меъёр ут- тадаййун.* / Тоҷикчага Девонақулов А., Зокиров Н.таржимаси. – Душанбе, 2008.
11. Аҳмад Дониш. *Рисола ёхуд мангитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи.* – Ёўлдошев Қ. таржимаси. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. – Тошкент, 2014.
12. Бартольд В.В. *История культурной жизни Туркистана.* –Ленинград, 1927.
13. Бёрнс А. *Путешествие в Бухару.* – Москва, 1848.
14. Вамбери А. *Путешествие по Средней Азии.* –М., 2003.
15. Воҳидов Ш., Холиқова Р. *Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан (XIX-XX аср бошлари).* –Т., 2006.
16. Иванов П.П. *Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX в.).* –М., 1958.
17. *Имомат- пайгамбар ўринбосарлиги ёки ислом давлати раҳбарлиги пайгамбар васиятига кўра фақатгина унинг қизи Фотимадан туғилган Алининг эркак авлодларига хос деган қараш.* (Тулупов А. *Ислом ва ақидапараст оқимлар.* –Тошкент, 2013. –Б. 77.)
18. Иноятлов С., Тўраев Ҳ., Ҳайитова О. *Амир Абдулаҳадхон даврида Кармана.* –Тошкент, 2004.
19. Кисляков Н.А. *Патриархально-феодалные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX–начале XX века.* –Изд. Акад. Наук СССР: 1962.

20. Мир Абдулкарим Бухорий. *История Средней Азии. Превод Г.А.Мирзоева // Материалы по истории туркмен и Туркмени, Том II. XVI-XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники.* –М.-Л. АН СССР. 1938.
21. Мирзо Сомий. *Миръот ал-яқин. Бухоро вилояти давлат кутубхонаси қўлёзмаси, № 70.*
22. Ражабов Қ., Иноятов С. *Бухоро тарихи.* –Тошкент: «Тафаккур», 2016.
23. Раҳматова С., Қурбонов Ҳ. *Бухоро гузарлари тарихидан лавҳалар.* –Бухоро нашриёти, 1995.
24. Рашидов У., Рашидов Ў. *Бухоронинг Россия билан иқтисодий ва сиёсий муносабатлари тарихидан.* –Бухоро, 2013.
25. Садриддин Айний. *Тарихи инқилоби Бухоро.* –Душанбе: “Адиб”, 1987.
26. Сухарева О.А. *Бухара: XIX – начало XX в. (позднефеодальный город и его населения).* – М., 1966.
27. Тулепов А. *Исломи ва ақидапараст оқимлар.* –Тошкент, 2013.
28. Тўраев Ҳ.Ҳ. *Бухоро топонимлари.* –Бухоро: Durdona nashriyoti, 2021.
29. Тухтаматов Т.Г. *Россия и Бухарский эмират в начале XX века.* – Душанбе: Ирфон, 1977.
30. *Ўзбекистон Миллий Архиви, И-1, Рўйхат-17, 1020-Иш.*
31. Ханыков Н. *Описание Бухарского ханства.* –СПб, 1843.
32. Ҳамраев А.Х. *К вопросу о январских событиях 1910 г. в Бухаре / Труды Среднеазиатского государственного университета. Новая серия. Вып.57. Ташкент, 1955.*
33. Шайх Муҳаммад Солиҳ Муҳаммад Юсуф. *Исломи тарихи. 2-том.* –Т., 2007-2008.
34. Шубинский П.П. *Очерки Бухары. // Исторический вестник.* –СПб., 1892. № 7.
35. Энне. *Очерки Бухары // Средняя Азия. 1910, №4.*
36. Южин Скайлер. *Туркистон. Саидбобоев таржимаси.* –Т., 2019.
37. Юқорида берилган: Вамбери Ҳ. *Марказий Осиёдаги (асосан, Хива ва Бухоро) форсий қулларнинг сони 80 минг нафар деган бўлса ҳам, П.П.Иванов бу тахминий рақамлар бўлганлиги ва аслида 40 минг нафардан ошмаслигини бошқа манбаларга таяниб таъкидлайди. (Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. –М., 2003, с.15; Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середины XIX в.). –М., 1958, с.164.)*
38. Юқоридаги жумлага изоҳ: Бобийлик- Эронда Муҳаммад Али Табризий 1826 йилда асос солган ҳаракат бўлиб, айрим адабиётларда “Бобизм” оқими деб ҳам келтирилади. Ҳаракат иштирокчилари ижтимоий тенглик ва адолатли ҳуқуқий бошқарув гояларини тарғиб этишган. (Annemarie Schimmel. *Islam an introduction.* –USA, 2009. –P. 98; “BABISM”, *Encyclopædia Iranica*, III/3, pp. 309-317.)
39. Юқоридаги жумлага изоҳ: Гули сурх сайли каби маҳаллий маросим назарда тутилган.
40. Юқоридаги жумлага изоҳ: Рофизийлик- “рофиз” сўзи арабча, “тарк этиши”, “рад этиши”, “маслагидан қайтиши” маъноларини билдиради. Пайгамбар суннатларини рад этган шиаларнинг барча мазҳаблари шундай аталган. (Тулепов А. *Исломи ва ақидапараст оқимлар.* –Тошкент, 2013. –Б. 73).

PROFESSOR SULAYMON INOYATOV QUTLUG‘ 85 YOSHDA

*Rashidov Oybek Rasulovich,
Buxoro davlat universiteti
Jahon tarixi kafedrasi professori,
tarix fanlari doktori (DSc)*

Tabarruk zamin, iymon gavharining markazi bo‘lgan Buxoroyi sharifda ko‘plab olim-u fuzalolar, davlat va jamoat arboblari, shoir-u yozuvchilar, vatan himoyachilari va usta dehqonlar voyaga yetgan. Bugungi kunda Buxoroda Xo‘jayevlar sulolasini bilmaydigan inson topilmaydi. Fayzulla Xo‘jayev, Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jayev, Atoulla Xo‘jayev singari ma‘rifatparvar va davlat arboblari o‘z davrida mustabid sho‘ro tuzumining begunoh aybdorlari edilar. Keyingi yillarda ushbu suloladan Vatanimiz taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shgan olimlar, pedagoglar, yuristlar, tibbiyot va ichki ishlar xodimlari yetishib chiqdi. Ana shunday insonlardan biri tarixchi olim, professor Sulaymon Inoyatovdir.

Inoyatov Sulaymon Inoyatovich 1938-yil 12-martda Buxoro shahrining Sitorayi Moxi Xosa mavzesidagi Shexon ko‘chasida tavallud topgan. 1946-1956-yillarda Buxoro shahridagi 10-sonli o‘rta maktabni bitirib, 1956-1961-yillarda Buxoro davlat pedagogika instituti (bugungi Buxoro davlat universiteti)ning tarix-filologiya fakultetida o‘qigan. Professor-o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasida ma‘lum mavqega ega bo‘lganligi, institutni imtiyozli diplom bilan bitirgani uchun ham shu ilm dargohiga o‘qituvchilikka qoldirilgan. 1964-1966-yillar davomida institut yoshlar qo‘mitasini boshqargan. 1966-1969-yillarda A.Navoiy nomidagi Samarqand davlat universitetining aspiranturasida tahsil olib, 1969-yilning 7-oktabrida Toshkent davlat universitetida tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun “O‘zbekiston matbuotining qishloq xo‘jaligini kollektivlashtirishdagi roli” mavzusidagi dissertatsiyani himoya qilgan.

1969-1980-yillar davomida Buxoro davlat pedagogika institutida dars berish bilan bir qatorda rus filologiyasi fakultetida dekan lavozimida ishlagan. 1987-yili Moskva davlat pedagogika universitetida tarix fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun “Mehnatkashlarni internatsionalizm ruhida tarbiyalashda matbuotning o‘rni (O‘rta Osiyo Respublikalari misolida 1961-1985-yy.)” mavzusidagi dissertatsiyani himoya qilgan. 1984-1989-yillarda Buxoro davlat pedagogika institutida kafedra mudiri, 1989-1992-yillarda ilmiy ishlar bo‘yicha prorektor, 1992-1995-yillar davomida universitetning tarix fakulteti dekani lavozimlarida ishlab kelgan.

Ustoz Sulaymon Inoyatov 1995-yilning 7-iyulida Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimovning farmoniga asosan Navoiy davlat konchilik instituti ochilishi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligining yo‘llanmasi bilan 1995-yil 5-dekabrda shu institutga birinchi prorektor lavozimiga tayinlangan. 1996-yilning 6-sentabrida Xalqaro Amir Temur jamg‘armasining Navoiy viloyat bo‘limi raisligiga saylanib, uni 2002-yilgacha boshqarib keldi. Amir Temur va temuriylar faoliyatiga bag‘ishlab qator anjumanlar o‘tkazdi, ko‘plab kitob, risola va maqolalar chop ettirdi hamda OAVlarda chiqishlar qildi.

Sulaymon Inoyatov 2000-yil aprelida Respublika Ma‘naviyat va ma‘rifat Kengashi Navoiy viloyati bo‘limi kotibi va markazi rahbarligiga saylanib, 2004-yilgacha faoliyat ko‘rsatdi. 2002-yil Navoiy viloyatida “O‘zbekiston – umumiy uyimiz” Respublika do‘stlik festivalini o‘tkazishning tashkilotchisi va tashabbuskori

hisoblanadi. Viloyat miqyosida olib borgan ma'naviy, ma'rifiy ishlari Respublika hukumati tomonidan yuksak baholanib, 2002-yilda "Do'stlik" ordeni bilan taqdirlandi.

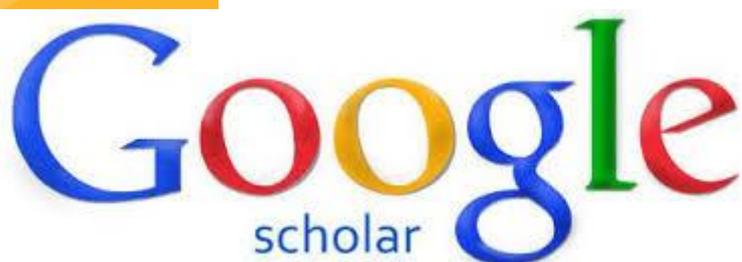
Professor S.Inoyatov ko'p qirrali faoliyati uchun "Shavkatli mehnati uchun" (1970) medali, "O'zbekiston xalq maorifi a'lochisi" (1974), O'zbekiston xalq ta'limi "Faxriy yorlig'i" (1981), Oliy ta'lim a'lochisi (2001), "Ustoz" faxriy unvoni (2001), "Mustaqillikning 10 yilligi" esdalik nishoni (2001), "Do'stlik" (2002) ordeni va "Mustaqillikning 25 yilligi" (2016) esdalik nishoni, "O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining 30 yilligi" esdalik nishoni (2021), "Mehnat faxriysi" I darajali ko'krak nishoni (2022), "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 30 yilligi" esdalik nishoni (2022) bilan taqdirlangan.

Ustozning ilmiy qarashlari keng qamrovli bo'lib, milliy istiqloq g'oyasi, millatlararo munosabatlar, O'zbekiston tarixi va ommaviy axborot vositalarining o'rni, Buxoro va Navoiy viloyatlarining, ayniqsa, Buxoro va qadimiy Karmananing tarixiy obida-yu qadamjolariga va shayx-u ulamolarining faoliyatini har tomonlama yoritishga qaratilgan. Shuningdek, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Mirzo Bobur, Alisher Navoiy, Fayzullo Xo'jayev kabi saltanat va davlat arboblari va Abu Ali Ibn Sino, Shayx Xudoydodi Vali, Qosim Shayx Azizon, Bahouddin Naqshbandiyning ustozlari Mavlono Orif Deggaroniy va shogirdlari Xo'ja Xusrav kabi ulug' allomalarga bag'ishlangan "Mehnatkashlarni baynalminal ruhda tarbiyalashda matbuotning roli" (Toshkent, 1986) "Buxarskiy Dom Prosvesheniya v Moskve" (Buxara, 1990), "Istoriya Buxari v literature" (Buxara, 1996), «Amir Temur – polkovodets gosudarstvenniy deyatel» (Navoi, 1995), "Fayzulla Xodjayev" (Navoi, 1996), "Qosim Shayx Azizon" (Toshkent, 2000), "Amir Temur Raboti Malikda" (Toshkent, 1998), "Ko'hna tarix guvohi" (Toshkent, 2001), "Sohibqiron va temuriylar nazari tushgan diyor" (Toshkent, 2002), "Amir Abdulaxadxon davrida Karmana" (Toshkent, 2004), "Karmana – tarix ko'zgisida" (Toshkent, 2006), "Xudoydodi Vali – Karmana farzandi" (Toshkent, 2008), Navoiy shahrining 50 yilligiga bag'ishlangan "Navoiy – Qizilqum bag'ridagi mo'jiza shahar" (Toshkent, 2008), Navoiy viloyatining tarixi va istiqbollari bag'ishlangan "Navoiy – o'tmishi qadim, kelajagi nurli diyor" (Toshkent, 2011), Ibn Sino ta'lim-tarbiya to'g'risida (2013), Alisher Navoiy matbuot sahifalarida (2014), "Buxoro tarixi" (Toshkent, 2016) kabi ko'plab tarixiy asarlarning muallifi va hammuallifidir.

Ustoz Sulaymon Inoyatov keyingi yillarda ilmiy faoliyatini davom ettirib, "Alisher Navoiy matbuot sahifalarida" (Buxoro, 2018), "Navoiy – o'tmishi qadim, kelajagi nurli diyor" (Toshkent: "Ma'naviyat", 2021, yangi nashri), "Buxoroi sharif xo'jalari – Usmon Xo'ja, Fayzulla Xo'jayev ajdodlari va avlodlari shajarasi" (Buxoro, 2022), "Umrboqiy inson: ustozga shogirt ehtiromi" (professor Juma Namozovning 100 yilligiga bag'ishlangan), "Qatag'on qilingan uch buyuk siymo: tarix va taqdir" (Ulug'larning hayoti va faoliyatiga doir ma'lumotlar. Buxoro, 2023) kabi monografiyalarni yaratgan sermahsul olimlardan biridir.

Olimning 50 ga yaqin monografiya, risolalari hamda o'quv qo'llanmalari, 500 dan ortiq ilmiy, maqolalari chop etilgan. Uning ilmiy tadqiqotlari olimlar va keng kitobxonlar ommasiga ma'lum. Ustozning Respublika va viloyat gazetalarda 250 dan ortiq ilmiy, publitsistik maqolalari chop etilgan. S.Inoyatov Moskva, Istanbul, Anqara, Zonguldak (Turkiya), Moskva, Sankt-Peterburg, Toshkent, Tallin, Kiyev, Simferopol, Turkiston, Taroz, Perm, Chelyabinsk, Samarqand, Xo'jand, Andijon, Termiz, Buxoro, Navoiy shaharlarida o'tkazilgan o'nlab Xalqaro, Butunittifoq, Respublika va mintaqaviy ilmiy, nazariy, amaliy anjumanlarning ishtirokchisidir.

Insonlar umri davomida shunday xayrli ishlar qiladiki, u asrga tatigulik bo'ladi. Tarix fanlari doktori, professor Sulaymon Inoyatov O'zbekiston ilm-fani rivojiga ulkan hissa qo'shgan olim sifatida tanilganlar. U kishi tomonidan yozilgan monografiyalar, risolalar, darsliklar, o'quv qo'llanmalar bugun talabalar va professor-o'qituvchilar tomonidan keng foydalanilmoqda. Ilm-u urfon egasi ustoz Sulaymon Inoyatov hozirda qutlug' 85 yoshni qarshi oldilar. Qutlug' 85 yoshingiz muborak bo'lsin, ustoz! Biz shogirdlar baxtiga doim sog'-omon bo'ling!

**"SCIENTIFIC REPORTS
OF BUKHARA STATE
UNIVERSITY"**

The journal was composed
in the Editorial and
Publishing Department of
Bukhara State University.

Editorial address:

Bukhara, 200117
Bukhara State University, main
building, 2nd floor, room 219.
Editorial and Publishing
Department.
[https://buxdu.uz/32-buxoro-
davlat-universiteti-ilmiy-
axboroti/131/131-buxoro-davlat-
universiteti-ilmiy-axboroti/](https://buxdu.uz/32-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/131/131-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/)
e-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Printing was permitted
30.03.2023 y. Paper format
60x84,1/8. Printed in express
printing method. Conditional
printing plate – 35,30.
Circulation 70. Order № 30.
Price is negotiable.
Published in the printing house
"Sadriiddin Salim Buxoriy" LLC
Address: Bukhara,
M.Ikbol street, 11